

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
Тошкент Давлат юридик институти

Ҳайдарали МУҲАМЕДОВ

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ

(Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи)

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан юридик институти ва ҳуқуқ асослари ўқитиладиган бошқа
олий ўқув юрглари талабалари учун дарслик сифатида
тавсия этилган*

I қисм

Тошкент
“Адолат”
1999

Ушбу дарслик Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихининг биринчи даври - қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихига бағишланиб, унда мазкур ўқув курси ўрганадиган масалалар доираси, уларга ёндашиш усуллари, унинг вазифаси, даврларга бўлиб ўрганилиши, аҳамияти, ижтимоий ва ҳуқуқий фанлар тизимида тугган ўрни ва улар билан ўзаро алоқадорлиги, қадимги Шарқ ва антик дунё мамлакатларида давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, ривожланиши сабаблари, хусусиятлари, ижтимоий ва давлат тузуми ҳуқуқининг асосий белгилари каби масалалар ёритилган.

Унда хусусан Қадимги Шарқ мамлакатларидан Миср, Месопотамия давлатлари, Ҳиндистон ва Хитойнинг, антик дунё мамлакатларидан қадимги Юнонистон давлатлари (Афина, Спарта) ва Римнинг давлат ва ҳуқуқ тарихи баён қилинган.

Дарслик ҳуқуқшунослик мутахассислигига оид барча олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, ўқитувчилари ва аспирант-тадқиқотчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: **А.Ҳ. Саидов**,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор.

Тақризчилар: **А.М. Охунжонов**,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор.

А.Т. Тўлаганов,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор.

Ў.М. Аҳмаджонов,
ҳуқуқшунослик фанлари номзоди,
доцент.

М 1202000000 - 010 эълонсиз 1999.
(04)99

© “Адолат”, 1999.

СЎЗ БОШИ

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таъкидланганидек, "Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир"¹. XXI аср бўсағасида Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилиш, ўқитиш ва таълим-тарбия ишларини такомиллаштириш устувор вазифалардан биридир. Бу эса олимларимиз зиммасига тегишли ўқув фанларининг замонавий дастурлари ва дарсликларини ҳозирги давр талаби ва илм-фаннинг сўнгги ютуқларини ҳисобга олган ҳолда янгиланган бориш, ўзбек тилида ўқув дастурлари ва дарсликлар яратиш вазифасини юклайди.

Хуқуқшунослик таълими тизимида "Хорижий мамлакатлар давлати ва хуқуқи тарихи" фани алоҳида ўрин тутади. Хорижий мамлакатлар давлати ва хуқуқи тарихи ижтимоий фанлар туркумига кирувчи тарихий-хуқуқий фан ҳисобланади. Ўз мазмун-моҳияти бўйича у хуқуқий (юридик) фандир, шу боис ушбу фан олий юридик ўқув юртларида асосий ўқув курсларидан бири сифатида ўрганилади. Аммо ҳозирги кунда биринчи курс мобайнида ўрганиладиган мазкур асосий ва ҳажми бўйича катта ҳамда илмий билишда жуда катта ўрин тутган фан бўйича ўзбек тилида ўқув дастури, қўлланмаси ёки дарслик деярли яратилмаган ёки ҳеч бўлмаганда бу соҳадаги қўшни давлатлар хуқуқий тажрибаси ўрганилмаган ва умумлаштирилмаган.

Албатта, мамлакатимизда бу фаннинг ўқитилишини такомиллаштириш ва биринчи ўқув-услубий адабиётларни ёзиш борасида ўзбек олимларидан Ҳ.С.Саматова, Ў.М.Аҳмаджонов ва З.Муқимовлар² бир қанча ишларни амалга оширганлар. Улар томонидан ўзбек тилида ёзилган ўқув қўлланмалари хуқуқшунослик таълими соҳасида билим олаётган талабаларнинг мазкур фанни ўрганишларида салмоқли ҳисса қўшмоқда. Бугунги кунга келиб бу қўлланмалар камёб китобга айланиб қолди. Шу билан бирга улар, таъкидлаш жоизки, бироз эскириб ҳам қолди. Шўролар замонида ёзилган барча тарихий-хуқуқий асарлар сингари улар ҳам асосан марксча-ленинча назария яққа ҳокимлиги таъсирида ёзилган қўлланмалар эди.

Хорижий мамлакатлар давлати ва хуқуқи тарихи фани бўйича ҳозирги замон талаблари асосида ўзбек тилида фундаментал дарслик яратиш шу куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ҳаққоний таъкидлаганидек, "Шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билиш рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борича

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 18-сон. Т.: "Адолат", 1998, 4-бет.

² Саматова Ҳ.С., Аҳмаджонов Ў.М. Чет мамлакатлар давлат ва хуқуқ тарихи. Ўқув қўлланмаси. - Т., 1960; Аҳмаджонов Ў.М. Эксплуататор синфлар давлат ва хуқуқининг тарихий типлари. Лекциялар матни. - Т., 1969; Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва хуқуқи тарихи (Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва хуқуқи тарихи). Ўқув қўлланмаси. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1992.

йироқ сақланарди. Аҳвол шу даражага борган эдики, ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолдик. Бировлар томонидан яратилган тарих дарсликларини ўқир эдик"¹. Шунинг учун ҳам илк бор мазкур фан бўйича ўзбек тилида тўрт қисмли дарслик ёзиш режаси асосида унинг Тошкент давлат юридик институти катта ўқитувчиси Х.М.Муҳамедов томонидан тайёрланган I қисмини эътиборингизга ҳавола қилинмоқда.

Ушбу дарслик муаллифнинг кўп йиллик педагогик тажрибаси ҳамда сўнги йилларда чиқарилган мавжуд дарсликлар, ўқув қўлланмалари, илмий мақолаларни ўрганиш асосида ёзилган. Уни ёзишда ҳуқуқшунос олимлар З.М.Черниловский, О.А.Жидков, Н.А.Крашенинникова, К.А.Батыр, А.И.Косарев, П.Н.Галанза, Б.С.Громаков, С.Ф.Кечекян, И.Д.Мартисеевич, Р.И.Никольская, К.Г.Федоров, Н.А.Селезнев, А.К.Рогожин, В.Н.Струнников, Н.Н.Страхов, Х.С.Саматова, Ў.М.Аҳмаджонов, З.Муқимов томонидан яратилган ёки уларнинг таҳрири остида чиққан дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларига суянилган ва улардан кенг фойдаланилган. Қонунлар, тарихий ёдгорликлар, ҳужжатлар ва манбалардан фойдаланишда И.М.Дьяконов, С.Э.Булатов, Л.И.Дембо, К.А.Попов, Е.Э.Лившиц, И.С.Претерскийлар томонидан рус тилига таржима қилинган ҳуқуқий ёдгорликлардан фойдаланилган. Шу билан бирга, дарслик жаҳон ҳуқуқий-тарихий фанининг энг сўнги ютуқларига асосланган ҳолда янги манбалар билан бойитилган.

Мазкур дарсликнинг бошқа дарсликлардан муҳим фарқи шундаки, бунда давлат-ҳуқуқий масалалар кенг ва атрофлича ёритилганлигида, ҳар бир муайян давлатнинг келиб чиқиши ва давлат тузуми ҳамда ҳуқуқ тизими чуқур баён қилинганлигида, шунингдек, тарихий-ҳуқуқий фанларнинг энг сўнги ютуқлари ҳисобга олинганлигида кўзга ташланади. Ушбу дарслик муаллифнинг бу соҳадаги дастлабки ишларидан бўлганлиги учун айрим камчиликлардан холи бўлмаслиги табиий. Бу ҳақда ҳолисона фикр ва мулоҳазалар билдирган олимлар ва мутахассисларга масъул муҳаррир ва муаллиф олдиндан ўз миннатдорчилигини изҳор қиладилар.

А.Х.Саидов,
*профессор, ҳуқуқшунослик
фанлари доктори.*

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // "Мулоқот", 1998, 5-сон, 2-бет.

К И Р И Ш

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ - АСОСИЙ ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ФАН

1. Фан ва унинг тарихи

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи ижтимоий фан бўлиб, уни асосан тарихий-ҳуқуқий фан деб атаймиз. Чунки у бевосита ҳам тарих фанига, ҳам давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги фанга алоқадор.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи ўз хараكتери бўйича юридик (ҳуқуқий) фан ҳисобланади. Шу боис у юридик олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўрганиладиган асосий ўқув курсларидан биридир.

Тарих ўтмишнинг йиғилган, концентрациялашган тажрибаларини сақловчи, уни авлодларга асраб етказиб келувчидир. Ҳозирги замоннинг ҳар бир йирик масаласи ҳаётнинг қайси соҳасида бўлмасин, жумладан, давлат ва ҳуқуқий қурилиш соҳасида ҳам мавжуд бўлган тарихий тажрибаларни ҳисобга олмасдан, ундан унумли фойдаланмасдан, чуқур ўрганмасдан самарали ҳал этилиши мумкин эмас. Ўтмиш воқеа-ҳодисаларини билмасдан туриб, ҳозирги воқеликни тўғри тушуниш, келажакни кўра билиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек, **“Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади... Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди... Инсон учун тарихдан жудо бўлиш - ҳаётдан жудо бўлиш демакдир.”**¹ Тарих фан сифатида жамият тараққиётининг объектив қонунлари ҳақидаги билимлар тизимини ўзида мужассамлаштиради, уларни тушуниш жамиятнинг келажакдаги ривожланишини кўра билишга имкон яратади. Шунинг учун ҳам умуминсоният тарихи фанининг таркибий қисми сифатида республикамиз олий ўқув юртларида фанлар соҳалари бўйича тарихий фанлар ўрганилади. Масалан, иқтисодиёт

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йук. Т., “Шарк” НМК, 1998, 5, 9, 10-беглар.

олий ўқув юртларида иқтисод тарихи, маданият олий ўқув юртларида маданият тарихи, меъморчилик ўқув юртларида меъморчилик тарихи ўрганилади. Мамлакатимизда Тошкент Давлат юридик институтида, Ички ишлар вазирлиги Академиясида, университетларнинг ҳуқуқшунослик факультетларида, юридик коллежларда ҳам давлат-ҳуқуқий харақтеридаги тарихий фанлар ўрганилади. Давлат ва ҳуқуқ жамиятга оид ҳодисалар бўлиб, жамият тарихининг ажралмас таркибий қисмидир. Жамият тарихи ва унга мос ҳолда давлат ва ҳуқуқ тарихи узлуксиз ривожланиш жараёнидан иборат.

Мазкур фанни ва ўқув курсини ўрганишга киришишдан олдин унинг тарихига бир назар ташласак.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи деярли барча ривожланган мамлакатларда мустақил фан соҳаси сифатида ўрганилади. Фарбда уни кўпинча ҳуқуқнинг умумий тарихи, ҳуқуқ ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи ва ҳоказо номлар билан юритадилар. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи турлича номлар билан илмий билишнинг мустақил соҳаси сифатида XVIII асрнинг охири - XIX асрдан бошлаб яшаб келмоқда. Тарихий-ҳуқуқий билимларни тўп-лашда дастлаб Германиядаги тарихий ҳуқуқ мактаби катта роль ўйнаган. Унинг Карл фон Савиньи (1779-1861 йиллар), Георг Фридрих Пухта (1798-1846 йиллар) ва бошқа намоёндалари асосан рим ва миллий герман ҳуқуқи тарихи бўйича илмий текширувлар олиб боришган. Машҳур немис юристи, Берлин университети профессори, қонунларни ислоҳ қилиш бўйича прусс министри бўлган Савиньи Рим ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи бўйича кўп асарларнинг муаллифи, тарихий ҳуқуқ мактаби бошлиғи сифатида шухрат қозонган. У "Бизнинг давр қонунчилиқка ва ҳуқуқшуносликка мойиллиги ҳақида"ги (1814 йил) деган дастурий асарида ҳуқуқ қандайдир мистик ва ўз-ўзидан ривожланувчи "ҳалқ руҳи" сифатида талқин қилинади. Савиньи герман фуқаролик ҳуқуқини кодификация қилишга қарши чиққан. У бунга ҳали вақт эрта деб ҳисоблаган. Савиньининг кўрсатишича, ҳуқуқ давлат ҳокимиятидан келиб чиқмайди, шунинг учун давлат ҳокимияти қонун чиқаришни ўрнатиши мумкин эмас. Унинг фикрича, юристларнинг вазифаси "ҳалқ онгини" аниқлаш ва унга ҳаракатдаги қонунларни мослаштириш бўлмоғи лозим. Савиньининг издоши, ишларини давом эт-

тирган яна бир немис юристи Г.Пухта бўлиб, у ҳам рим ҳуқуқи тарихига, шунингдек фуқаролик ва одат ҳуқуқига бағишланган қатор асарларнинг муаллифи ва тарихий ҳуқуқ мактабининг таниқли вакили ҳисобланади.

Кейинчалик Фарбда турли мамлакатларни ва тарихий босқичларни қамраб олган кўп тарихий-ҳуқуқий асарлар пайдо бўлган. Масалан, Францияда - Э.Лабул ва Р.Дарест, Англияда - Г.Мэн ва Г.Спенсер, Германияда - А.Пост, Россияда - П.Г.Виноградов ва Н.И.Кареев ва бошқаларнинг асарлари бу соҳада муҳим ўрин тутди. Инглиз юристи ва ҳуқуқ тарихчиси Генри Мэн (1822-1880 йиллар) ўзининг "Қадимги ҳуқуқ...", "Шарқда ва Фарбда қадимги жамоалар", "Муассасаларнинг энг қадимги тарихи", "Қадимги қонун ва одатлар", "Қадимги ҳуқуқ тарихи бўйича текшириш" каби асарларида ҳинду, қадимги рим, герман, қадимги ирланд, славян халқларини ўрганиш асосида улардаги ҳуқуқ ривожланишининг кенг қамровли манзарасини яратишга ҳаракат қилган. Унинг сафдоши, инглиз файласуфи ва социологи, позитивизм "ота"ларидан бири Герберт Спенсер (1820-1903 йиллар) социологияда органик мактабнинг асосчиси ҳисобланади. У жамиятнинг синфий тузилишини ва унинг доирасида турли маъмурий органларнинг ажралиб чиқишини киши танаси аъзолари ўртасидаги функцияларнинг ажралиши билан таққослаб тушунтиради.

Россияда Павел Гаврилович Виноградов (1854-1925 йиллар) ва Николай Иванович Кареев (1850-1931 йиллар) каби таниқли олимлар жаҳон тарихий-ҳуқуқий фанлар ривожига салмоқли ҳисса қўшганлар. Тарихчи-позитивист П.Г.Виноградов Фарбий Европанинг, айниқса Англиянинг ўрта асрлардаги тарихи бўйича муҳим изланишлар олиб борган. Унинг "Италияда феодал муносабатларнинг келиб чиқиши" деган магистрлик диссертациясида (1880 йил), "Ўрта асрларда Англиянинг социал тарихи бўйича текширишлар" деган докторлик диссертациясида (1887 йил), "Англияда вилланлик" деган монографик китобида (1892 йил) феодализмнинг келиб чиқишининг герман варианты очиб берилган. Кейинчалик босилиб чиққан "Манорнинг ўсиши" (1905 йил), "Англияда ўрта аср поместьеси" (1911 йил), "XI асрда Англия жамияти" (1908 йил) деган асарлари, айниқса Англия давлати тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Худди шунингдек, яна бир рус тарихчиси Н.И.Кареев ўзи-

нинг "XVIII асрнинг охири чорагида Францияда деҳқонлар ва деҳқонлар масаласи" (1879 йил), "Энг қадимги даврлардан 1789 йилгача француз деҳқонлари тарихи очерки" (1881 йил), 7 жилдли "Янги даврда Фарбий Европа тарихи" (1892-1917 йиллар), 3 жилдли "Француз революцияси тарихчилари" (1924-1925 йиллар) каби асарлари билан тарихий-ҳуқуқий масалаларга доир манбаларни бойитишга катта ҳисса қўшган.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошларида тарихий-қийосий услуб давлат ва ҳуқуқ тарихини иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар контекстида ўрганишга ёрдам берди; тарихий-ҳуқуқий изланишларда позитивизм ўрнига социологик йўналиш келди. Бу йўналишнинг ривожланишида рус олими М.М.Ковалевскийнинг, немис ҳуқуқ тарихчиси Э.Нейкамнинг, америка юристи О.Холмсинг ва бошқаларнинг асарлари муҳим босқич бўлди.

Фарб адабиётида XIX-XX асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи масалалари бўйича жуда катта фактик материал тўпланган ва умумлаштирилган. Бунинг натижасида кўп пухта ва асосли ишлар чиқариш имконияти пайдо бўлди. Булардан немис олимлари Й.Колер ва Л.Вагнернинг кўп жилдли "Ҳуқуқ тарихи" (1914 йил), америкалик ҳуқуқ тарихчилари Д.Вигмар ва У.Сиглнинг "Ҳуқуқий тизимлар манзараси" ва "Ҳуқуқ тарихи" (1924 йил) каби асарлари катта аҳамиятга эга.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳуқуқ ва сиёсий институтлар тарихи бўйича француз олимларидан Ж.Эллюль, Р.Монье, Ж.Имбер, Ф.Гаррисон ва бошқалар қатор йирик асарлар эълон қилдилар. Тарихий-ҳуқуқий муаммоларни ёритишда қийосий ҳуқуқшунослик фанининг вакиллари (Р.Давид ва бошқалар) маълум ҳисса қўшганлар. Тарихий-ҳуқуқий изланишларнинг ривожланиши Фарбий Европа ва АҚШда қатор университетларда миллий, шунингдек, хорижий ҳуқуқ тарихи бўйича ёки ҳуқуқ ва сиёсий институтлар тарихи бўйича махсус курсларнинг киритилишига имкон яратди. Бундай курсларни жорий этишга бўлган ҳаракат Россияда XIX асрнинг бошларида илк марта қилинган эди. Масалан, 1804 йилда Москва университети профессори П.Цветаев "Машҳур қадимги ва ҳозирги халқларнинг ҳуқуқи" бўйича маъруза ўқиган, XX аср бошида эса (1907-1908

йилларда) профессор В.Г.Шеглов умумий ҳуқуқ тарихи бўйича бир неча марта китоблар нашр эттирган.

Ўзбекистонда Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи мустақилликка қадар Москвада тузилган дастурлар асосида, рус тилида чоп этилган дарслик ва ўқув қўлланмалари бўйича ўрганиб келинди. 1979 йилнинг май ойида Москвада бўлиб ўтган давлат ва ҳуқуқ умумий тарихининг методологик масалаларига бағишланган илмий-координацион кенгашда мазкур фаннинг ўқитилишини янада такомиллаштириш ҳақида алоҳида қайд этилди. Жумладан, унда сўзга чиққан профессор П.Н.Галанза (Москва) давлат ва ҳуқуқ тарихини бир-биридан ажратмай, бир-бирига боғлиқ ҳолда тушунтириш, бу фаннинг ҳажмини қисқартириш, дастурини янгилаш ҳақида, профессор В.А.Стародубский (Свердловск) талабаларга фақат жаҳон миқёсида етакчи роль ўйнаган типик шаклдаги давлат ва ҳуқуқ тарихини, шунингдек, у ёки бу ҳуқуқшунослик тушунчасининг қандай вужудга келганлигини тушунтириш мазкур фаннинг муҳим вазифасидир, деган муҳим фикрни билдирдилар¹.

Ҳозирги кунда, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида халқаро майдонга эркин чиқа бошлагандан сўнг, ўзбек тилида Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихини холисона ўрганишга асосланган дарсликлар ва ўқув қўлланмалари тайёрлаш имкониятига эга бўлинди.

Ўзбекистонда мустақилликка қадар ҳуқуқшунослик фанларини ўқитишни такомиллаштириш мақсадида республика миз олимлари томонидан ўзбек тилида бир қанча ўқув қўлланмалари ҳамда дарсликлар яратилиб, кўп йиллик тажрибалар умумлаштирилган. Бу соҳада айниқса Х.С.Саматова, Ў.М.Аҳмадзонов ва З.Муқимовлар бир қанча ишлари амалга оширганлар².

Улар томонидан ёзилган қўлланмалар талабаларнинг мазкур фанни ўзбек тилида ўзлаштириб олишларига

¹ *Қаранг:* Методология историко-правовых исследований. - М.: Госюриздат, 1980. 183-184-бетлар.

² *Саматова Х.С., Аҳмадзонов У.М.* Чет мамлакатлар давлат ва ҳуқуқ тарихи. Ўқув қўлланмаси. - Т., 1960; *Аҳмадзонов У.М.* Эксплуататор синфлар давлат ва ҳуқуқининг тарихий типлари. Маърузалар матни. - Т., 1969; *З.Муқимов.* Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ҳамда урта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). Ўқув қўлланмаси. - Самарқанд, 1992.

яқиндан ёрдам бериб келган. Айни вақтда ушбу қўлланмалар анча ноёб бўлиши билан бир қаторда бироз эскириб қолган. Уларда давлат ва ҳуқуқ тарихи ижтимоий-иқтисодий формацияларга бўлиниш асосида фақат марксча-ленинча назария ҳукмронлиги мавқеи асосида ёритилган. Булар, албатта, қизил империя шароитида бунёдга келганлиги боис шундай эди. Эндиликда янги давр талабига жавоб берадиган, давлат ва ҳуқуқ тарихини холисона ва атрофлича ёритиб берадиган пухта ва мукамал дарсликлар яратиш ҳозирги кун ҳуқуқшунослик фанининг энг долзарб масалаларидан бирига айланган.

2. Фаннинг вазифаси, предмети ва аҳамияти

“Умуман, - деб таъкидлайди И.Каримов, - мен фанни илғор, тараққиёт, прогресс деган сўзлар билан ёнма-ён қабул қиламан. Фаннинг вазифаси келажагимизнинг шакли-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат, деб тушунаман. Одамларга мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажаги йўқлигини, бу табиий бир қонуният эканини исботлаб, тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараққиётини олга силжитувчи куч, восита бўлмоғи лозим.”¹

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихини билиш аввало ҳозирги давлатчиликнинг моҳиятини чуқур англаш ва уни келажақда ривожланишининг асосий йўналишларини олдиндан айтиб бера олиш учун керак.

Ҳозирги воқелик ўтмишдан ва келажақдан мутлақо ажралиб қолмаган. У фақат янги, тарихдаги янги босқичдир.

Ҳозирги давлат ва ҳуқуқ тарихини билиш учун уларнинг қандай келиб чиққанлигини, ўз ривожланишида қандай босқичларни босиб ўтганлигини, уларнинг пайдо бўлишига, ташкил топишига, ривожланишига, шакли ва мазмунининг ўзгаришига қандай сабаблар таъсир кўрсатганлигини билиш жуда муҳим.

¹ *И.Каримов. Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. Т., “Шарқ” НМК, 1998, 25-бет.*

Ушбу фаннинг асосий вазифаси - хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи ривожланишининг умумий қонуниятларини ва уни алоҳида мамлакатлардаги хусусиятларини очишдан иборатдир. Мазкур фанда барча халқларнинг давлати ва ҳуқуқи тарихи учун типик бўлган давлат ва ҳуқуқ тарихи, шунингдек алоҳида ўзига хос бўлган мамлакатларнинг давлати ва ҳуқуқи тарихи ўрганилади. Бошқача қилиб айтганда, **Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи давлатчилик тарихига энг кўп таъсир этган мамлакатларнинг давлати ва ҳуқуқининг келиб чиқиши, ривожланиши, амал қилишини текширади, маълум вақтда ва муҳитда ривожланадиган давлат-ҳуқуқий жараёнларнинг мазмунини таҳлил қилади, уларнинг ўзига хос сабаб-оқибат алоқаларини текширади ва муайян-тарихий қонуниятларини очиб беради.**

Бу фан умумий тарихдан фарқ қилиб, жамиятни тўла ва бутунлигича ўрганмайди, балки давлат ва юридик муассасаларнинг мураккаб тизимининг тарихий ривожланиш жараёнини ҳамда ҳуқуқ, унинг алоҳида соҳалари ва институтларининг келиб чиқиши ва тараққий этиши жараёнини ўрганади.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи, давлат ва ҳуқуққа, хусусан, уларнинг маълум ривожланиш босқичидаги кўринишлари, шакллари ва ривожланиш жараёнларига муайян-тарихий ёндашар экан, жуда кўп далилларга, сиёсий ҳаётнинг аниқ ҳодисаларига, давлатлар, ҳукуматлар, синфлар, табақалар, партиялар ва бошқалар фаолиятига таянади. Бироқ давлат ва ҳуқуқ тарихи давлат ва ҳуқуқнинг ўтмиши ҳақидаги билимларни йиғиш билангина чекланиб қолмайди. У ўз олдига давлат ва ҳуқуқнинг тарихий ривожланиш қонуниятларини аниқлашни асосий вазифа қилиб қўяди.

Давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг муайян-тарихий қонуниятлари жамият ривожланиши қонуниятларига қараганда ўзига хос хусусиятларга эга. Зеро, давлат ва ҳуқуқ жамиятда алоҳида ўрин тутади, нисбатан мустақилликка эга.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи юқоридаги муаммоларни текшириш билан тўхтаб қолмайди. У муҳим муаммолар қаторида инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари, ҳокимиятлар тақсимланиши, парламентаризм, хусусий ва оммавий ҳуқуқнинг асосий институтларини келиб чиқиши

ва ривожланишини ўрганади. У ўтмишда эришилган ютуқлардан ўрнак олишга имконият яратади, шунингдек йўл кўйилган хато ва камчиликларни такрорламасликка ўргатади.

Шундай қилиб, Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи дунёнинг алоҳида мамлакатлари давлати ва ҳуқуқини уларнинг вужудга келиши ва маълум муайян-тарихий шароитда ривожланишини хронологик изчилликда, бу жараёнларнинг умумтарихий қонуниятларини, шунингдек муайян жамиятлар ривожланишида муҳим бўлган, айрим тарихий босқичлар доирасида ҳаракат қилувчи қонуниятларни аниқлаш асосида ўрганади.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Тарихни кўпинча халқлар хотираси деб атайдилар, у жаҳон ижтимоий тажрибасининг улкан лабораторияси ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ўзининг билишдаги аҳамияти, информативлиги билан тарихий онгнинг шаклланишида самарали қуролдир. Бу фан фақат давлат ва ҳуқуқ тарихини чуқур англаш имконинигина бериб қолмай, давлат ва ҳуқуқнинг янада ривожланиши ҳақида олдиндан айтиб беради. У умуман юристларни, хусусан, мустақил Ўзбекистоннинг XXI аср ҳуқуқшуносларини иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш ва янада чуқурлаштириш, сиёсий ҳаётни янада демократлаштириб бориш ҳамда инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий давлат барпо этиш ҳамда фуқаролар жамиятини қарор топтириш соҳасидаги самарали фаолиятларида зарур билимлар билан қуроллантиради.

3. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихининг юридик ва ижтимоий фанлар тизимида тутган ўрни

Давлат ва ҳуқуқ тарихи давлат ва ҳуқуқни бир бутун ҳолда олиб, бир-бири билан ўзаро алоқадор бўлган ижтимоий ҳодисаларни ўрганади. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ҳар қайсиси алоҳида бўлган давлат тарихининг ва ҳуқуқ тарихининг механик равишда қўшилиши эмас. Давлат ва ҳуқуқ тарихи бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ ва ўзаро алоқадор. У юридик фанларнинг муҳим пойдевори ҳисобла-

нади. Давлат ва ҳуқуқ тарихи кенг тарихий ва далилий материалларга асосланиб, бу материалларни умумлаштириб ва синтез қилиб, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келишини: давлат ва ҳуқуқ турларининг изчил равишда биридан кейин иккинчиси келишини, бунинг сабабларини, турли хил тарихий турдаги ва босқичдаги давлатлар ва ҳуқуқнинг моҳияти, мазмуни ва шаклларини, турли ривожланиш босқичидаги ва шаклдаги давлатларнинг ўзига хос томонларини; ҳуқуқий манбаларнинг пайдо бўлиши, тузилиши, амал қилиши, шакллари, қўлланилиши, уларда мустақамланган ҳуқуқ соҳалари ва институтларининг моҳиятини ва шу сингариларни очиб беради. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ўрганадиган масалалар юридик фанлар тизимида марказий ўринни эгаллайди. Зеро, юқорида айтилган барча фикрлар давлат ва ҳуқуқ назариясига ҳам тўлалигича тааллуқлидир. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ана шу жиҳатлари билан давлат ва ҳуқуқ назарияси билан чамбарчас боғлиқ. Лекин давлат ва ҳуқуқ назарияси фақат ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган фан соҳасига эга бўлиб, ўша жиҳати билан давлат ва ҳуқуқ тарихидан фарқ қилади. Маълумки, давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳам давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Лекин давлат ва ҳуқуқ назарияси мантиқий услуб ёрдамида тарихий жараёни абстракт (мавҳумий) шаклда, ҳар қандай тарихий тасодифлардан ҳоли тарзида акс эттиради. У ўзининг умумҳуқуқий тушунчалари ва тоифалари тизимини ишлаб чиқади. Бундай тушунча ва тоифалардан биз ўз навбатида давлат ва ҳуқуқ тарихи ўқув курсида кенг фойдаланамиз.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи давлат ва ҳуқуқ назариясидан фарқли ўлароқ, давлат-ҳуқуқий институтларни ва ҳодисаларни хронологик изчилликда ва маълум тарихий муҳитда ривожланишининг муайян жараёнларини ўрганади. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи давлат-ҳуқуқий жараёни унинг макон ва замонда белгиланган тарзда текширади ва муайян-тарихий қонуниятларни аниқлайди. Давлат ва ҳуқуқ назарияси тарихий-ҳуқуқий изланишларнинг илмий натижаларига таяниб, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ривожланиши ва ҳаракат қилишининг энг умумий қонуниятларини ифодалайди ва очиб беради. Натижада давлат-ҳуқуқий жараёнларнинг моҳиятини илмий асослан-

ган тарзда очиш бу фанларнинг ўзаро алоқасини назарда тутади.

Тарих ўтмишни ўрганса, назария ҳозирги даврни ва келажакни ўрганади, тарих тарихий материал билан боғланган бўлса, назария ҳам тарихий материал билан, шунингдек, давлат ва ҳуқуқнинг ҳозирги аҳволи билан ҳам боғлангандир. Умуман олганда, назариясиз тарих, тарихсиз назария бўлмайди.

Юқорида айтилганлар тўлалигича Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи билан ўзаро алоқасига ҳам тааллуқли. Зеро, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи қадим замонлардан то ҳозирги кунга қадар мавжуд бўлган давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ғоялар тараққиётини ўрганар экан, бунда давлат ва ҳуқуқий таълимотларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини, ижтимоий самарадорлигини уларнинг тарихий муайянликда ва хронологик изчилликда ўрганади. Бу муаммоларнинг давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишга нисбатан аҳамияти, аввало шу билан белгиланадики, уларни ўрганувчилар, одатда, маълум ғоя ва назарияларга, таълимотларга асосланадилар.

У ёки бу мамлакатда маълум тарихий замонда ҳукмрон бўлган ғоявий-назарий йўл-йўриқлар хилма-хилдир, шунингдек, нисбатан мустақил ҳамдир. Шу боис уларнинг ўрганилаётган мамлакатларнинг давлат-ҳуқуқий институтлари ривожланишига қай даражада ва қандай таъсир этганлигини аниқлаш муҳимдир.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи фани билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Уларнинг ҳар иккиси ҳам тарихий-ҳуқуқий фан олдида турган вазифаларни биргаликда ҳал қилади, лекин ўрганадиган масалалари доираси бўйича бир-биридан фарқ қилади.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи ҳамда Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи Давлат ва ҳуқуқ назарияси ва Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи билан биргаликда тармоқ юридик фанларнинг назарий, агар кенг маънода айтадиган бўлсак, ғносеологик асосларини ташкил этувчи назарий-тарихий гуруҳини вужудга келтиради. Улар юриспруденциянинг тушунчаларга оид аппаратининг муҳим таркибий қисмини ифодалайди.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи, шунингдек, бошқа ижтимоий фанлар: умумий тарих, фалсафа, иқтисод назарияси, мантиқ каби фанлар билан ҳам яқин ва мустаҳкам боғланган. Аини вақтда бу фан улардан фарқ қилади.

Мазкур фан умумий тарихдан фарқ қилиб, жамиятни тўла ва бутунлигича ўрганмайди, балки давлат ва юридик муассасалар мураккаб тизимининг тарихий ривожланиш жараёнини ҳамда ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва тараққий этиши жараёнини ўрганади. Шунингдек тутмоқ лозимки, умумий тарихда ўрганиладиган баъзи масалалар (масалан, урушлар, маданий ривожланиш, сулолалар тарихи ва бошқалар), агар давлат ва ҳуқуқда ўзгаришларга-сабаб бўлсагина, давлат ва ҳуқуқ тарихининг предметига тааллуқли бўлиб қолади. Акс ҳолда, давлат ва ҳуқуқ тарихи ундай масалалар билан махсус шуғулланмайди.

Маълумки, фалсафа бизни табиат ва жамиятга қарашлар тизими билан қуроллантиради. Бу тизим уларнинг ривожланишидаги умумий қонуниятларни тушунтиради. Фалсафанинг ижтимоий онгнинг материяга, борлиққа муносабати, базис ва устқурманинг бир-бирига муносабати, устқурманинг фаол, кўмакчилик роли тўғрисидаги ва бошқа хулосалари давлат ва ҳуқуқ тарихига бевосита тааллуқлидир. Фалсафа фани давлат ва ҳуқуқни умумий тарзда, ижтимоий тоифа сифатида кўриб чиқади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи курси жамиятнинг иқтисодий қонунларининг амал қилишини ҳамда моддий ишлаб чиқаришни ривожлантириш қонуниятларини ўрганувчи иқтисод назарияси билан ҳам яқиндан боғлангандир. Моддий ҳаёт шароитлари давлат ва ҳуқуқни ривожлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Иқтисод назарияси жамиятнинг иқтисодий базисини ўрганса, Давлат ва ҳуқуқ тарихи иқтисодий базисдан келиб чиқадиган давлат ва ҳуқуқни ўрганади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи мантиқ фани билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ривожланиши, уларнинг бир шаклдан бошқа шаклга ўтиши сингари масалалар сўзсиз мантиқ қоидаларига бўйсунди.

Шу ўринда давлат ва ҳуқуқ тарихи фанининг археология, семантика фанлари (тилларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фан) билан бўлган алоқасини ҳам алоҳида кўрсатиб ўтмоқ лозим. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ана шу фанлар бўйича олиб

бориладиган илмий изланишлар, археологик қазилмалар натижасида янги материалларга эга бўлади, уларни тарихий-ҳуқуқий таҳлил қилади. Масалан, агар француз олими М.Шомпалён Миср миҳ хатларини ўқиш усулини топмаганда ёки Женульях экспедицияси подшо Ҳамураппи қонунларини очмаганда, биз Миср ва Бобил давлатлари қонунчилиги бўйича жуда кам маълумотга эга бўлган бўлур эдик, деб бежиз таъкидламайди З.Муқимов.¹

Шундай қилиб, Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи бошқа юридик ва ижтимоий фанлар билан боғлиқ эканлигини ва у ўз қиёфаси, ўз предмети ва ўз хусусиятларига эга эканлигини қараб чиқдики, бу ҳол мазкур ўқув курсини ўрганишда янада аниқроқ ва тўлароқ намоён бўлади.

4. Фан ўрганадиган масалаларни текшириш услублари

Ҳар қандай фаннинг асосий вазифаси ўзи ўрганаётган нарса ва ҳодисаларнинг тараққиёт қонунларини очиб беришдан иборат. Инсоният тараққиёти жараёнида вужудга келадиган ҳар қандай фан ўз предмети билан бирга тадқиқот усулларига ҳам эга. Ҳар бир фан назарий жиҳатдан тизимлашган билимлар йиғиндиси сифатида тадқиқот жараёнида хилма-хил усуллардан фойдаланади. Давлат ва ҳуқуқ тарихи соҳасидаги илмий билиш тарихий ўтмишдаги фактлар ва воқеаларни баён қилишгагина олиб келмайди. У бу фактларнинг моҳиятини англаш ва назарий жиҳатдан тушунишни кўзда тутати. Бу эса ўз навбатида текширишнинг фалсафий ва махсус илмий усулларидан фойдаланишни талаб қилади.

Давлат ва ҳуқуқнинг мураккаб, хилма-хил, ранг-баранг ҳодисаларининг ҳақиқий мазмунини, моҳиятини, ривожланиш қонунларини билишнинг аниқ усуллари мавжуд бўлиб, улар илмий-тадқиқот ва изланишнинг йўналишини ифодалайди. Бу ерда биринчи навбатда муайян-тарихий давлат-

¹ *Муқимов З.* Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ҳамда урта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). Уқув қўланмаси. Самарқанд: СамДУ нашри, 1992., 10-бет.

хуқуқий ҳодисаларни, кенг маънода тарихий-хуқуқий фаннинг пойдевори ҳисобланган тарихий фактларни билиш воқитлари, услублари кўриб чиқилади.

Ҳар қандай тарихий воқеликлар тарихий фактлар ҳисобланади. Улар бир-биридан кўп томонлари билан фарқ қилади. Тарихий факт сифатида фақат айрим кўринишлар (масалан, меъёрий ҳужжат) эмас, балки маълум тарихий жараён, яъни ўзаро алоқадор фактлар занжири ҳам тўлалигича майдонга чиқиши мумкин.

Фактларни фақат ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилиш асосида тарихчи-юрист ўтган воқеаларни "қайта тиклаши", ўрганаётган ҳодисаларнинг қонуниятларини белгиловчи моҳиятини очиши мумкин.

Илмий-тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усуллари билан фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келади, ривожлантирилади. Ҳар бир билим тизимида илмий-тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилинишида махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжудки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндашади.

Ҳозирги замон жаҳон фани давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш жараёнини турли мавқелардан туриб тушунтиришга имкон берувчи кенг фалсафий кўрсатмалар беради. Тарихга монистик-материалистик қарашдан ва методологик плюрализмдан¹ воз кечиш ҳозирги Ўзбекистондаги барча ижтимоий фанларда бўлганидек, Давлат ва ҳуқуқ тарихига ҳам хосдир.

Турли мамлакатлардаги тарихий-хуқуқий адабиётларда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ривожланишини тушунтирувчи кўпгина концепциялар (қарашлар тизими)ни кўриш мумкин. Бунда диний назариялар (неотомизм, ислом фундаментализми)дан тортиб марксча-ленинча ва бошқа сўл радикал (давлат ва ҳуқуқ тарихини синфий курашдан иборат деб кўрувчи) назариялар назарда тутилмоқда.

¹Борлиқнинг ёки билим асосларининг бир неча ёки жуда кўп мустақил бошлангичи мавжуд деб даъво қилувчи сохта фалсафий таълимот.

Маълумки, мустақилликка қадар асосан Москвада чоп этилиб Ўзбекистонда ўрганиладиган, шунингдек, Ўзбекистонда чиқарилган тарихий-ҳуқуқий адабиётларда кўп йиллар давомида жамиятни марксча-ленинча ижтимоий-иқтисодий формациялар (ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм, капитализм, коммунизм)га бўлиб ўрганиш ягона ҳукмрон назария бўлиб қолган эди. Бу ҳолат тарихни чекланган тарзда ва бир томонлама ўрганишга сабаб бўлган.

Яна шу нарса маълумки, ижтимоий тараққиётнинг марксча-ленинча назарияси - диалектик ва тарихий материализм бўлиб, бунда тарихга идеалистик нуқтаи назар билан қараш кескин қораланади, табиат ва жамиятни тасодифлар асосида ривожланиб боради, деб тушунтирувчи таълимотлар қатъий рад этилади. Тарихга фақат материалистик нуқтаи назардан қараш инсонни, унинг онги, ички дунёси ва тажрибасини иккинчи ўринга суриб қўяди.

Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи фанининг ягона методологик асоси - диалектик ва тарихий материализмдир деб ҳисоблаш нотўғри. Уни ўрганишда бошқа қарашлар ва нуқтаи назарлардан, хусусан, хусусий, илмий, махсус услублардан фойдаланиш лозим.

Билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар мавжуд. Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Ҳар бир аниқ фаннинг ўзи қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим тизими чуқурлашиб борса, умумий усулни тадбиқ қилиш орқали эса билиш доираси янада кенгайиб боради.

Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усулларига анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, мантиқийлик ва тарихийлик, мавҳумликдан аниқликка бориш ёки, аниқликдан мавҳумликка бориш ва бошқалар киради. Илмий билишнинг бу услублари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, диалектик усулга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин бу усуллар диалектик усул билан боғланган.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий-тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар учун, жумладан, тарихий-ҳуқуқий фанлар учун ҳам

методологиядир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб, уларнинг усуллари билан бирга-лиқда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойи-тади. Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишдаги бундай усул давлат ва ҳуқуқдек ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини жами-ят моддий ҳаёт шароитлари билан, иқтисодий базис билан боғлаб ўрганишни таъмин этади.

Диалектик усул давлат ва ҳуқуқ ривожланади, ўзгаради, бир шаклдан иккинчи шаклга ўтади, деб қарайди. Давлат ва ҳуқуқни ўрганиш, билиш, тадқиқ қилишнинг диалектик усули - бу илмий билимлар дунёсига киришнинг, давлат ва ҳуқуқни билишнинг асосий калитидир.

Диалектика ҳодисаларни ривожланишда, бошқа ҳодиса-лар билан алоқадорликда, бир-бири билан боғлиқ ҳолда, ҳаракатда, миқдорий ва сифат ўзгаришида олиб қарайди. У реал мавжуд, муайян вазиятда, муайян вақтда ва ҳудудда вужудга келган. Бинобарин, уларни тушуниш учун уларни вужудга келтирган шароитни, мавжуд бўлган ва яшаётган даврни билмоқ керак.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, давлат ва ҳуқуқ муайян ижтимоий кучлар, яъни ҳукмрон синфлар томонидан яратилиб, кейин мустақил кучга, устқурмага айланади, шун-дан кейин ўзини вужудга келтирган иқтисодий базисга таъ-сир кўрсатади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда диалектик усул би-лан бир қаторда тадқиқотнинг бошқа қатор фалсафий умум-ий усуллари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Келинг, шу-лардан баъзилари билан танишиб чиқайлик.

Маълумки, **анализ(тахлил қилиш)да** ўрганилаётган нарса ва ҳодиса, фикр майда бўлақларга, яъни элемент-ларга бўлинади ва улар ўртасидаги боғланишлар, ўзаро му-носабат ва таъсир ўрганилади. Таркибий қисмларни синтез қилиш (умумлаштириш) учун анализ қилинади. Элементлар-ни яна қайтадан бирлаштирганимизда анализ натижалари ўрганилади. Турли мамлакатларда ёки бир гуруҳ мамлакат-ларда (масалан, Шарқ ёки антик дунёда) давлат ва ҳуқуқ-нинг келиб чиқиши ва ривожланиши хилма-хил хусусият ва сифатларга эга. Ана шундай кўп қиррали, мураккаб давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш ва билиш, улар тўғрисидаги тушунчаларимизни чуқурлаштириш учун мамлакатларнинг давлат ва ҳуқуқ тарихини алоҳида-алоҳида, таркибий қисм-

ларга ажратиб анализ қилиш зарур бўлади. Лекин бу усул билан давлат ва ҳуқуқ тарихини, унинг алоҳида мамлакатларда келиб чиқиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади.

Синтез анализнинг натижаларига суяниб, давлат ва ҳуқуқнинг бутун сифатини, бир гуруҳ мамлакатлардаги умумий хусусиятларини ва алоҳида мамлакатлардаги ўзига хос хусусиятини ўрганади. Синтез анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез натижасида давлат ва ҳуқуқ тарихи бўйича умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг ўзига хос ва умумий сифатлари ва муайян қонуниятлари аниқланади, шаклланади.

Билиш жараёнида индукция ва дедукциянинг ҳам роли катта. Индукция ва дедукция ақлий хулосанинг асосий шакли бўлиб, билиш жараёнида маълумдан номаълумга томон бўлган фикр ҳаракатини ифодалайди.

Индукция айрим фикрий билишдан умумий хулосалар чиқаришда қўлланиладиган муҳокама усулидир. Хусусийликни ўрганиб, умумийлик билиб олинади. Умумийлик нарса ва ҳодисалар билан узвий алоқада бўлади. Билишда индуктив усул асосида қонуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу усул давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларининг сабабий боғланишларини текшириш усули ҳамдир. Фанимизда ушбу усулдан фойдаланиб, масалан, қадимги Шарқ давлатларини алоҳида-алоҳида ўрганиш асосида уларнинг барчасида жамоаларнинг роли кучли бўлганлиги, доимий ирригация ишлари талаб қилинадиган хўжаликнинг мавжудлиги, бошқаришни монархия шакли танҳо ҳукмронлиги (Шарқ деспотияси деган хулоса ҳам шундан келиб чиққан), умуман, уларнинг ижтимоий тузилишида, давлат тизимида ва ҳуқуқий тизимида уруғчилик муносабатларининг қолдиқлари узоқ сақланиб қолганлиги ва ҳоказолар ҳақидаги умумий хусусиятларни билиб оламыз.

Дедукция эса умумийликдан хусусийликка олиб борувчи мантиқий усулдир. Фандаги назариялар дедуктив усул на-

тижасида юзага келади. Бу усул асосан далилий материаллар тўплаш натижасида уларни чуқур ўрганиш, тизимга солишда қўлланилади. Дедуктив усул турли шакллар: аксиоматик, гипотетик-дедуктив усул шаклида учрайди. Дедуктив усул ақлий хулоса чиқаришнинг барча шакллари билан, биринчи навбатда, индукция билан боғлангандир. Индуктив ва дедуктив усуллар бир-бири билан диалектик боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Шунинг учун уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки ажратиб қараш асло мумкин эмас.

Аналогия (мослик, айнанлик, ўхшашлик) усулида давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг турли мамлакатлардаги бирор хусусиятларининг ўхшашлигини ўрганамиз. Бу усул ёрдамида икки ёки бир неча мамлакатнинг айрим олинган даврда ёки турли ривожланиш босқичларидаги давлати ва ҳуқуқи ривожланишининг ўхшаш хусусиятлари ўрганилади.

Тарихийлик ва мантиқийлик давлат ва ҳуқуқ тараққиёти жараёнининг муҳим хусусиятларини билиш усуллари дир. **Тарихийлик усули** давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ривожланиб бориши аниқ вақтини, даврини билиш усули дир. Ҳар бир давлат-ҳуқуқий ҳодисани тарихий нуқтаи назардан, аниқ тажриба асосига боғлаб ўрганмоқ зарур. Тарихийлик усулининг ўзига хос хусусияти тарихий ҳаракатни унинг бутун бойлиги билан пайқаб олишга интилиш дир. Давлат ва ҳуқуқ тарихини очиб бериш унинг тараққиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг сабаб-оқибат алоқаларини ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак.

Мантиқийлик усули предметнинг назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. У тадқиқот объектининг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Мантиқий билиш усули давлат ва ҳуқуқнинг тарихан объект реал мавжудлигини, уларнинг ўзаро алоқаларининг бутун рангба-ранглигини акс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуги орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизими бўлиб, ўз тараққиёти жараёнида ўзгариб боради. Мантиқий тафаккур услубида кўр-кўрона ҳаракат бўлмади, балки билимларни умумлаштиради, айниқса тарихийликни тасодифий четлашишлардан сақлайди.

Тадқиқотнинг тарихийлик ва мантиқийлик усуллари - ўзаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантиқийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида давлат ва ҳуқуқ тарихининг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Биз юқорида давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда қўлланиладиган баъзи умумий усулларнигина кўриб чиқдик холос. Зеро, давлат ва ҳуқуқ тарихини тадқиқ қилишда **кузатиш, ўлчаш, абстракция (мавҳум тасаввур), моделлаштириш, аниқлик, тасаввур, аксиоматик ва бошқа умумий фалсафий усуллар** ҳам қўлланилиши мумкин. Шунинг ёдда тутиш лозимки, бу усуллар бошқа фанлар учун ҳам текширишнинг умумий усуллари бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан ташқари, давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда жуда муҳим бўлган айрим **хусусий тадқиқод усуллари** ҳам мавжуд бўлиб, улар устида алоҳида тўхтаб ўтиш керак.

Ҳозирги замон илмий билиш жараёнида кенг қўлланиладиган усул - **тизимлаш усули**дир. У мураккаб объектларни илмий билишда қўлланилади. Тизимлаш усули муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган унсурлар мажмуини ўрганишни ўз ичига олади. Мазкур усул асосида ўрганилаётган ёки изланаётган объектнинг бошқа объект билан умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. Ҳар бир тадқиқот объекти ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун тизим деб олинса, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур бир-бири билан ўзининг тутган ўрни, вақти ва имкониятларига кўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам уларни ўрганиш тизимлаш усулига асосланади. Ҳар бир тизимни ўрганишда уни бошқа тизимлар билан биргаликда олиб қараш керак. Лекин бу тизимларни бирданига, бир вақтда билиш мумкин эмас, лекин уларни билиш, бир-биридан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб қараш мумкин. Демак, давлат ва ҳуқуқ ўз ривожланишининг дастлабки босқичлариданоқ анча мураккаб ижтимоий қурилмалар бўлган экан, тарихий-ҳуқуқий изланишларда уларни тизимлаш йўли билан таҳлил қилиш самарали услубдир. Зеро, бу услуб ёрдамида давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқ мураккаб

бутун тузилишидан унинг алоҳида, ўзига хос, такрорланмас, шунингдек, умумий хусусиятларга эга бўлган таркибий қисмларини ажратиб олиш мумкин бўлади.

Қиёсий-тарихий усул - билиш фаолиятида тадбиқ қилинадиган муҳим усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқичдир. Объектив реалликдаги нарса ва ҳодисаларни "қайта ўрганиш" жараёнида маълум бўлган билимлар билиш амали бажарилаётган вақтда олинган билимлар билан таққосланади. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган ҳолда изланаётган объектга хос бўлган ўхшаш ва фарқли томонларни таққослаш орқали аниқлайди. Таққослаш бир нарса ёки ҳодисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланади. Қиёсий-тарихий усулдан фойдаланиш давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг бир вақтнинг ўзида ёки турли тарихий босқичларда, лекин турли мамлакатлардаги баъзи умумий қонуниятларини ва мос тушадиган белгиларини аниқлашга имкон беради. Бошқача қилиб айтганда, қиёсий-тарихий усул айрим мамлакатларнинг давлат-ҳуқуқий қурилишидаги умумий ва ўзига хос томонларини билиш ва шу асосда давлат ва ҳуқуқ тараққиёти қонуниятларини таърифлаш ва аниқлаш имкониятини беради. Чунончи, турли мамлакатларда давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиш жараёнларини бир-бирига таққослаб, турли халқларда бу жараённинг умумий қонуниятлари ва ўзига хос томонлари борлигини билиб оламиз.

Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда айниқса **муайян-тарихий ёндашув усули** катта аҳамиятга эга. Бу давлат ва ҳуқуққа уларнинг ўзига хос ва такрорланмас шароитларда вужудга келиши ва ривожланишини, қатор ҳолларда эса у ёки бу давлат ёки ҳуқуқий тизимнинг ноёблигини кўриб чиқишни назарда тутати.

Статистик усулдан тарихий жараённинг сон-миқдор томонларини тадқиқ қилишда, аниқроғи, ўрганиш объекти кўпдан-кўп сон кўрсаткичларидан иборат бўлган вақтда фойдаланилади. Тадқиқотнинг бу усулидан фойдаланиш муҳим масалаларни аниқлашда жуда қўл келади. Масалан, ривожланишнинг узоққа чўзилганлигини, кенг тарқалганлигини, суръатларини ва бошқа кўп томонларини статистик усул асосида ўрганиш яхши натижалар беради. Статистик

усул тадқиқотчига тасодифий ҳодисалардан энг зарурларини ажратиб олишга, оммавий ҳодисалар билан боғлиқ маълум жараёнларнинг қонунийлигини аниқлашга ёрдам беради ва ҳоказо.

Давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишга юқорида кўрсатилган тадқиқот усулларининг ҳаммасидан фойдаланган ҳолда комплекс ёндашиш фаннинг моҳиятини тўлиқ очишга ёрдам беради.

5. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихини даврларга ва таркибий қисмларга бўлиб (системага солиб) ўрганиш

Ўқув курси материали хронологик изчилликда жойлаштирилган. Маълумки, адабиётларда инсоният жамияти тарихини кўйидаги асосий даврларга: қадимги дунё, ўрта асрлар, янги давр ва энг янги давр (XX аср)га бўлиб ўрганиш қабул қилинган. Ушбу даврларнинг ҳар бири давлат ва ҳуқуқнинг ривожланишидаги алоҳида тарихий босқич ҳисобланади. Мазкур ўқув курси илгариги рус ва ўзбек тилларида чоп этилган ўқув курсларидан фарқ қилиб, жамиятни ижтимоий-иқтисодий формацияларга бўлишга асосланган марксча-ленинча назарияга таянмайди. Унда алоҳида мамлакатларда, айниқса Шарқда қадимги ва ўрта асрлар жамиятининг ривожланиши алоҳида йўллар билан борганлиги, у ердаги қулчилик муносабатларининг антик қулчиликдан фарқ қилиши, Фарбдаги феодал жамиятлар ўзига хос йўллар билан ривожланганлиги ҳисобга олинади.

Ўқув курсида қулдорлик, феодал, буржуа тузумлари деган тушунчалардан фақат соф методик мақсадлардагина, яъни қадимги давр давлати ва ҳуқуқини даврларга бўлиш зарурияти нуқтаи назаридан шартли равишда фойдаланилган.

Умуман давлат ва ҳуқуқ тарихини даврларга бўлишда давлатларнинг маданиятга эришганлиги, тарихий-сиёсий, мафкуравий ва бошқа муҳим омиллари ҳисобга олинган.

Мазкур ўқув курсида у ёки бу халқларнинг дини, мафкураси, ноёб томонларининг қадимги давр давлати ва ҳуқуқи ривожи учун таъсирига катта эътибор берилган.

Ўқув курсида давлат ва ҳуқуқ масалаларига бериладиган тавсиф кўйидаги тизимга асосан баён қилинади:

1. Ўрганилаётган давлатнинг ташкил топиши (келиб чиқиши, пайдо бўлиши, ўрнатилиши, эълон қилиниши).

2. Унинг ижтимоий тузуми, яъни социал анатомияси.

3. Унинг давлат тузуми - давлатнинг типи, бошқариш шакли, тузилиши, механизми, армияси, полицияси ва суд тузилиши ҳамда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари.

4. Ҳуқуқнинг асосий белгилари - ҳуқуқ манбалари, соҳалари ва институтлари.

Ушбу тизимдан четга чиқиш фақат баъзи ҳоллардагина юз бериши мумкин. Масалан, алоҳида мамлакатларнинг давлати ва ҳуқуқи ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлардан, шунингдек, баъзи мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи ўрганилаётганда юқоридаги элементлардан бирортаси ҳақида тўлиқ маълумотлар бўлмаган ҳолатлардан келиб чиқиб, ўрнатган тизимимиздан четга чиқишимиз мумкин.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтмоқ лозимки, сулолалар, қўзғолонлар, урушлар, илм-фан, маданият, меъморчилик ва ҳоказолар тавсифи Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи курсининг мавзусига кирмайди. Лекин булар давлат ва ҳуқуқда ўзгаришлар бўлишига таъсир этса у ҳолда бу масалалар ҳам фанимиз предметиға айланиши мумкин.

МУҚАДДИМА БЎЛИМ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ ТАРИХИДАН ОЛДИНГИ ДАВР

1. Ибтидоий жамият ва давлат пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган ижтимоий бошқариш шакллари

Инсоният тарихи икки асосий даврга: ибтидоий жамият ва цивилизацияга бўлинади. Инсоният ривожланишининг дастлабки (бошланғич) ва қонуний босқичи ҳисобланган ибтидоий тузум жуда узоқ вақт, ҳозирги замон фани маълумотларига қараганда, икки миллион йилдан ортиқ вақт ҳукм сурган. Ибтидоий жамият тарихи одамзоднинг пайдо бўлишидан то давлатнинг ташкил топишигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу вақтда ҳали давлат ва ҳуқуқ бўлмаган эди. Лекин давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши жараёни айнан шу даврдан бошланади. Ҳали давлат ва ҳуқуқ мавжуд бўлмаган жамият тарихини ўрганиш инсоният тараққиёти бошланғич босқичининг умумий қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Давлат ва ҳуқуқни вужудга келтирган тарихий шароитлар ва сабабларни билиш уларни янада ривожлантиришнинг конкрет усулларини топишга ёрдам беради.

Инсоният тарихида энг узоқ умр кўрган ва ривожланишнинг катта йўлини босиб ўтган ибтидоий жамиятнинг социал-маданий қиёфаси ва ҳўжалиги тобора ўзгариб, тараққий этиб борган. Ҳозирги замон фанида инсониятнинг энг қадимги тарихини даврларга бўлишга олимлар турлича ёндашадилар. Ибтидоий жамият тарихи бўйича ягона даврлаштириш мавжуд эмас. Тарихчилар, археологлар, геологлар уни ўзларича турли даврларга бўладилар. Тарихчилар ўз даврлаштиришида ижтимоий муносабатлар характерига асосланиб ибтидоий жамият тарихини икки босқичга: 1) ибтидоий гала бўлиб яшаш босқичи (уруғчилик жамиятидан илгариги жамият)га ва 2) уруғ жамоаси (она уруғи ва ота уруғига ажратиладиган уруғ жамоаси) босқичига бўладилар. Археологлар эса моддий маданият ёдгорликларини қуроллар яшаш материали ва техникасига қараб классификация қилиб, ибтидоий жамият тарихини археологик нуқтаи назардан даврлаштирадилар. Улар қадимги жамиятни тош асри, бронза асри ва темир асрига, асрларни эса қу-

ролларнинг хиллари ва яшаш техникасига қараб замонларга бўладилар. Масалан, тош асри уч замонга: 1) палеолит (қадимги тош), 2) мезолит (ўрта) ва 3) неолит (янги) замонга бўлинади. Замонлар даврларга (илк ва кейинги даврларга) бўлинади ва ҳоказо. Лекин археологик даврлаштириш ўзининг барча афзалликларига қарамай, ижтимоий муносабатлар эволюциясини мутлақо акс эттирмайди. Бунинг устига, кишиларнинг ижтимоий муносабатлари характерини меҳнат қуролларига қараб аниқлаб бўлмайди, чунки айти бир археологик даврда турли халқлар ҳар хил ижтимоий тузумга эга бўлганлар. Чунончи, бронза даврида Миср ва Жанубий Осиё халқлари ўзларининг давлатчилигига эга бўлган бўлса, Европа халқлари эса айти замонда уруғчилик тузуми босқичида яшаган.

Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитларини тушуниш учун ибтидоий жамиятдан икки асосий босқич: ўзлаштирувчи хўжалик ва ишлаб чиқарувчи хўжалик босқичини ажратиб олиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Ўзлаштирувчи хўжалик (териб-термачлаш, овчилик, балиқчилик)дан ишлаб чиқарувчи хўжалик (деҳқончилик, чорвачилик)ка ўтиш неолит даврига тўғри келиб, бунга неолит инқилоби дейилади. Бу давр тахминан милоддан аввалги VIII-III мингинчи йилларга тўғри келади.

Ўзлаштирувчи хўжалик босқичида ҳали инсоннинг ўзини биоижтимоий мавжудот сифатида ташкил топиш жараёни давом этган. Бу даврда одамлар энг содда тош қуроллардан фойдаланганлар ва асосан табиатнинг тайёр неъматларини ўзлаштириш (термачилик, овчилик, балиқчилик) ҳисобига яшаганлар. Улар кўчманчилик (дайдиб юриш) ҳаёт тарзини бошдан кечириб, йўлбошчилар раҳбарлиги остида маълум жой билан чегараланган ва алоҳида (ажралган) кичик-кичик гуруҳларга бирлашган эдилар. Бу маданий-иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг қолоқ, паст даражасини акс эттирувчи содда ва примитив ижтимоий ташкилот шакли эди. Адабиётларда уни ибтидоий тўда ёки ибтидоий жамоа деб юритилади.

Ибтидоий жамиятнинг ички ҳаёти тартибсиз бўлиб кўринса ҳам, унда нафақат ўз-ўзидан, ташқи таъсирсиз, тасодифан вужудга келадиган жараёнлар, балки олдиндан ўрна-тиб қўйиладиган қоидалар, таъқиқлар, мезонлар ва бошқа

юриш-туриш меъёрлари билан тартибга солинадиган жараёнлар ҳам мавжуд эди.

Жамоа ичидаги муносабатлар эгалитар¹ характерга эга бўлган.

Тенглик асосан озиқ-овқат ва бошқа ресурсларни тақсимлаш жараёнида намоён бўлган. Бундай тенглик асосида жамоага хос бўлган хотинларни, озиқ-овқатларни, меҳнат қуролларини тенг қийматли айирбошлаш ётарди. Қадимий кишилар жамоасидаёқ йўлбошчининг гуруҳнинг бошқа аъзолари устидан чинакам ҳокимлиги юзага келган эди. Жамоа аъзолари йўлбошчининг иродасига бўйсунитишни меъёр сифатида қабул қилган эдилар.

Шундай қилиб, ибтидоий жамоанинг узоқ давом этган эволюцияси жараёнида туғма инстинктлар ўз ўрнини ижтимоий-маданий турмуш тарзига, яъни ижтимоий алоқалар тизимига бўшатиб берган. Бу эса инсоният жамиятининг мавжудлиги ва янада тараққий этиши учун имкон туғдирган.

Никоҳ - жинсий муносабатлардаги муҳим ўзгаришлар (экзогамия²нинг жорий қилиниши, яъни яқин қариндошлар ичида никоҳ алоқаларининг тақиқланиши), сўнгра эса ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга ўтишни бошлаб берган неолит инқилоби натижасида ижтимоий муносабатлар янада мураккаблашган, ибтидоий жамоа ўз ўрнини уруғдошлик жамоасига бўшатиб берган. Галанинг уруғ жамоасига айланиши, ҳеч шак-шубҳасиз, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгариши, шунингдек, экзогамиянинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Бирлашган ишлаб чиқариш жамоасидан иборат бўлган уруғ фақат экзогамия хусусияти билангина характерланиб қолмайди, унинг бошқа белгилари ҳам мавжуд. Уруғда жамоавий меҳнат ҳукмронлик қилади. Манзилгоҳларнинг ов қилинадиган жойлар яқинида бўлиши бу ерда яшаган одамларда ишлаб чиқариш фаолияти (овчилик, териб-термачлаб овқат топиш) учун муайян уруғ худуди мавжуд бўлганлигини, ишлаб чиқариш воситалари умумий мулк ҳисобланганлигини кўрсатади. Турар-жойларга ва уларнинг атро-

¹ Эгалитаризм - французча egalite - тенглик сузидан олинган.

² Экзогамия - грекча ехо - "ташқари", гомос - "никоҳ" деган сузлардан олинган.

фидаги хўжалик хусусиятларига қараб умумий меҳнат самаралари бутун жамоаники бўлганлиги ва улардан бирга-лиқда фойдаланилганлиги аниқланган.

Шундай қилиб, уруғ қон-қариндошлардан иборат хўжалик жамоаси бўлиб, унда биргалиқда ишлаб чиқариш мажбур бўлган, у ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол маҳсулотларининг умумий мулклигига асосланган; уруғ - бу экзогамия никоҳ тартиби ва қариндошликнинг бир томонлама (она ёки ота томондан) ҳисобланиши билан, ҳудуднинг умумийлиги, номи ва эътиқоднинг бирлиги билан, ижтимоий ҳаётдаги демократик тартиблари билан таърифланади.

Уруғ жамоаси дастлаб истеъмолчилар (овчилар, балиқчилар)нинг илк уруғчилик бирлашмаси сифатида, кейинчалик эса ишлаб чиқарувчилар (деҳқонлар ва чорвадорлар)нинг ривожланган жамоаси сифатида майдонга чиққан. У ижтимоий ўз-ўзини бошқаришнинг асосий бирлиги, ибтидоий демократиянинг ёрқин ифодаси бўлган эди. Неолит инқилоби одамларни баъзи нарсаларга, аниқроғи озиқ-овқатни ўзлари тайёрлашларига ўргатди. Бу эса истеъмолчилар жамоасини ишлаб чиқарувчилар жамоасига айлантирди. Уларни ўтроқ турмуш тарзига ўтишга ва маълум ҳудудда жойлашишга тайёрлади.

Уруғдошлик жамоасида меҳнат тақсимооти, озиқ-овқат тақсимооти ва никоҳ-оила муносабатлари аниқ ва қатъий белгилаб қўйилган эди. Тақсимоот одамларнинг ёшига, жинсига ва бошқа белгиларига кўра амалга оширилди. Уруғдошлик жамоасида гуруҳ раҳбари маълум имтиёзлардан фойдаланиши мумкин бўлган. Бундай имтиёзларга айниқса ўзига юклатилган турли вазифаларни (масалан, гуруҳга бошчилик қилиш, унинг яхши яшаши учун шароитлар яратиш, манфаатларини ҳимоя қилиш каби вазифаларни) муваффақиятли адо этган раҳбарлар кўпроқ эгаллик қилардилар. Мазкур ҳолатда гуруҳ раҳбари бошқа аъзолар томонидан сўзсиз қўллаб-қувватланар эди, унинг обрў-эътибори ва ҳокимлиги ортиб борарди. Бу ҳокимият давлатдан илгариги, уруғдан ажралмаган ҳокимият эди. Жамоа ишлари барча жамоа аъзолари иштирокидаги жамоа йиғинларида кўриб ҳал қилинар эди. Худди шу йиғинда уруғ бошлиғи - гуруҳ раҳбари - оқсоқол барча ижтимоий ишларни бошқарувчи сайланарди. Оқсоқол ҳокимияти мажбурлашга эмас, балки оқсоқолнинг обрў-эътибори, ҳурмати ва бутун жамоа

аъзоларининг уни тан олишига асосланарди. Оқсоқолнинг ўзи ҳам бошқа жамоа аъзолари каби жамоа анъаналарини, урф-одатларини, юриш-туриш қоидаларини сўзсиз бажариши лозим эди, акс ҳолда, у ўз ўрнини бошқасига бўшашига мажбур бўлар эди, яъни унинг ўрнига бошқаси сайланарди.

Уруғдошлик жамиятида тенгликнинг мавжудлиги, шунингдек, йўлбошчиларнинг сайлаб қўйилиши ва алмаштириб турилиши ҳали уруғчилик демократиясининг мавжудлигини англатмас эди. Чунки бу жамиятда меҳнат ва юриш-туришнинг қаттиқ интизоми, ҳамманинг бажариши шарт бўлган диний маросимлар мавжуд бўлган.

Оила-уруғ жамоасида ибодат, топиниш, сифиниш ва у билан боғлиқ диний маросимлар, урф-одатлар, анъаналар ва ҳоказолар асосида гуруҳнинг барча аъзолари томонидан риоя қилиниши шарт бўлган ва унча мураккаб бўлмаган ахлоқ (юриш-туриш) қоидалари юзага келган. Бу уруғчилик меъёрлари мифологик-рамзий ниқобланган ва кўпроқ тотемистик¹ маросимларга оид бўлиб, ўзида ибтидоий жамиятнинг табиий яшаш шароитларини акс эттирган. Улар биргаликда яшаш руҳи билан киритилган, уруғчилик жамоаси аъзоларининг ўзаро қўллаб-қувватлашини назарда тутган, хўжалиқ фаолиятини ва никоҳ муносабатларини тартибга солишга қаратилган, жамоа аъзолари учун турли чеклаш-тақиқлар ва уларнинг юриш-туриши ҳамда ахлоқининг қатъий қоидаларини ўрнатган эди. Жамоа томонидан ўлжа қилиб олинган маҳсулотларни тақсимлаш ҳамда истеъмол қилишнинг қатъий тартиби ўрнатилган эди. Бунда ажратиладиган ҳиссага қараб, гуруҳ аъзолари даражаларга - рангларга бўлинган эди. Бундай тақсимот меъёрларини амалга тадбиқ қилиш йўлбошчининг муҳим функцияси ҳисобланган.

¹ *Тотемизм* - ибтидоий дин шаклларида бири булиб, уруғчилик жамиятида одамлар гуруҳларининг бирор ҳайвон, балиқ ёки усимлик тури билан, яъни муайян гуруҳнинг "тотеми" ҳисобланадиган ва шу ном билан юритиладиган гуруҳнинг ўз тотеми билан гайритабиий қариндошлик алоқасига ишонини ҳисобланади. Тотемизм хўжалик ривожланишининг овчилик-териб-термачлаб овқат топиш босқичида вужудга келган. Овчилик ўша даврдаги одамларнинг асосий машғулоти бўлган, шу сабабли уруғлар ҳайвонларнинг номлари билан аталади.

Жамоа - уруғчилик меъёрлари синкретик¹ характерга эга бўлиб, ўзида айни вақтда диний, ахлоқий ва бошқа ижтимоий мажбурий талабларни сақлаган.

Анча мустаҳкам, барқарор уруғ жамоаларида юқоридаги меъёрлар манфаатлар, диний тасаввурлар ва бошқа **қадриятлар** кучи билан қўллаб-қувватланадиган ўз-ўзидан тартибга солинувчи ижтимоий муносабатларни акс эттирган. Бу табиийки, ушбу меъёрларнинг ҳукмрон ва мажбурловчи характерга эга бўлганлигини кўрсатади. Агар оила-уруғ аъзоси унинг яшаш қоидаларига риоя қилишни хоҳламаса, оғир ножўя иш қилса, калтакланиши, ҳайдаб юборилиши ёки, ҳатто, жамоа иродаси бўйича ўлимга маҳкум этилиши мумкин бўлган.

2. Жамият устидаги қурилмаларнинг пайдо бўлиши ва илк давлатларнинг ташкил топиши

Неолит инқилоби ва милоддан аввалги VII-V мингинчи йилларда инсониятнинг ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиши турли халқларда турлича бўлган ва чуқур оқибатлар келтириб чиқарган.

Аввало кишиларнинг яшаши ва муваффақиятли хўжалик фаолияти учун қулай минтақаларда² дастлабки ўтроқ деҳқончилик жамиятларининг пайдо бўлганлигини, шунингдек аҳолининг сони ва зичлиги бирданига ўсганлигини таъкидлаш лозим. Деҳқончилик жамоалари ўсиб борган. Бу жараён ҳаммадан аввал оила-уруғ гуруҳларининг ажралиб чиқишида намоён бўлган. Йирик деҳқончилик-уруғчилик жамоалари худудларида бир неча поселениялар, ҳатто, кварталлар ташкил топиши мумкин эди. Улардаги хўжалик ҳаётининг ўсиши ва жонланиши оқибатида шаҳар типигадаги поселенияларнинг шаклланиши содир бўлган.

Вақт ўтиши билан оила-уруғ гуруҳларининг ички ташкилий тузулиши мураккаблашган, уларнинг аъзолари янги маданий ва ишлаб чиқариш билимларини эгаллаб олган-

¹*Синкретизм* - грекча “synkretismos” - қушилган сўздан олинган бўлиб, нарсанинг бир-бирдан ажралмаган, қоришиқ ҳолатини англатади.

²*Минтақа* - узаро чегарадош, бир гуруҳ мамлакатлар ёки вилоятлардан иборат катта район.

лар, меҳнат тақсимоти (деҳқончилик, чорвачилик, хунар-мандчилик ва ҳоказолар) бошланган. Буларнинг ҳаммаси жамоа ва биргаликдаги ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига олиб келган. Ишлаб чиқарувчи хўжалик уруғчилик жамоалари аъзоларининг нафақат энг зарур эҳтиёжларини қондирган, балки ортиқча маҳсулотнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу ортиқча маҳсулотлар дастлаб уруғнинг ичида яна қайтариб олиш мумкин бўлган шароитда айир-бошланган. Лекин улар аста-секин қабилалараро алоқалар доирасига тушиб, товарга айланиб борган. Товар ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши ўз навбатида ортиқча маҳсулотнинг янада ўсишига, бойликнинг тўпланишига олиб келган (бу эса қадимий уруғдошлик жамиятида йўқ эди). Оқибатда алоҳида оила-уруғ жамоалари, шунингдек уруғчилик гуруҳлари орасида мулкӣ тенгсизлик келиб чиқиши учун объектив асос пайдо бўлган.

Ижтимоӣ маҳсулотнинг кўпайиб бориши мулкӣ тафовутларнинг чуқурлашувига, шу билан бирга, уруғ-жамоа юқори қисми кўлида мулкӣ ва ижтимоӣ имтиёзларнинг мустақамланишига олиб келган. Янги шароитларда оила-уруғ гуруҳида уруғчилик лавозимларини эгаллаб туриш йўлбошчиларга фақат обрў ва нуфуз келтирибгина қолмай, балки жамоа тузумининг ўтган босқичига хос бўлган, лекин махсус ва анча юқори мавқе берган. Бунда уларни сайлаб кўйиш тартиби ҳали сақланиб қолган эди.

Йўлбошчига тақдим этилган ва тобора кўпайиб бораётган мулкӣ ва бошқа имтиёзлар (масалан, бир неча хотинга эга бўлиш ҳуқуқи)ни уларнинг эндиликда амалга ошираётган анча мураккаб вазибалари ва зиммаларига олган жиддий мажбуриятлари эвазига берилган деб қаралар эди. Оила-уруғ жамоалари йўлбошчиларининг мажбуриятлари тобора кўпайиб борган. Улар қаторига ижтимоӣ ишларни ташкил қилиш, ер участкаларини қайта тақсимлаш, кўшни оила-уруғ жамоалари билан муносабатлар олиб бориш кабилар кирган. У ёки бу даражада анъанага айланиб қолган ушбу вазибаларга бутун жамоа томонидан ишлаб чиқарилган ортиқча маҳсулотни қайта тақсимлашдан иборат янги ва жуда муҳим вазифа кўшилган. Бу ерда энди келажакка, давлатчилик асосида ташкил этилган жамиятга хос унсурлар, эксплуатация тизими пайдо бўла бошлаган.

Неолит инқилоби ва жамият ижтимоий-иқтисодий тузулишининг мураккаблашуви натижасида оила-уруғ гуруҳларининг ичида ҳокимиятни амалга ошириш борасида чуқур ўзгаришлар юз берган.

Оила-уруғ гуруҳида йўлбошчи ҳокимияти илгаригидек потестар характери ни сақлаб қолган. Лекин у томондан амалга ошириладиган вазифалар унинг ҳокимиятини сиёсий, давлат ҳокимиятига яқинлаштирган, чунки у оила-уруғ жамоаси аъзолари бажариши шарт бўлган катта кучга эга бўлиб олган эди. У энди илгаригидек шахсий сифатларига боғлиқ бўлмай, кўпроқ энг олий бошқарувчи мақомига эга шахс бўлиб қолган. Айнан шу боис йўлбошчиликка интилувчи гуруҳ аъзоларининг кўз ўнгида йўлбошчининг обрў-эътибори эмас, балки ҳокимиятчилик вазифалари энг олий қадрият касб эта бошлаган. Ҳокимиятга интилиш жамоага ўз иродасини ўтказишга, ҳокимиятдан маълум мулкӣ ва шахсий имтиёзлар олишга бўлган хоҳиш-истак орқали мустаҳкамланган.

Давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлишига бевосита алоқаси бўлган неолит инқилобининг муҳим оқибатларидан бири уруғлараро алоқаларнинг ривожланиши ва жамият устидаги қурилмаларнинг шаклланиши бўлган. Бу қурилмаларнинг вужудга келиши ва эволюцияси маълум даражада ташқи таъсирсиз (ўз-ўзидан) кечган ва конкрет-тарихий далиллар таъсирида турли шаклларга эга бўлган. Улардан баъзилари айрим халқлар учун типик бўлган, бироқ бошқа халқларда ривожланмаган. Давлатчиликнинг ташкил топиши жараёнида жамоалараро алоқалар ва ташкилий қурилмаларнинг шаклларида бири - қабилавий тузум алоҳида мавқега эга бўлган. Бироқ ҳозирги адабиётларда унинг умумийлиги ва аҳамияти баъзан шубҳа остига олинади.

Жамоа тузумининг, айниқса, сўнгги уруғчилик жамоасининг табиий эволюцияси (тадрижий ривожланиши) натижасида кўпгина янги оила-уруғ жамоалари вужудга келган. Бу эса анча йирик ижтимоий ташкилотлар - иттифоқлар (фратриялар) ва қабилаларнинг, баъзан эса қабилалар иттифоқининг пайдо бўлишига олиб келган. Қабила, одатда, ўз ҳудудига, номига, тилига (шевасига), диний ва маиший урф-одатларига эга бўлган. Аста-секин қабиланинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, аввало қабила кенгаши ташкил тола бошлаган. Унинг таркибига, одатда, қабила-

даги барча уруғларнинг оқсоқоллари (доҳийлари) кирган. Қабила кенгаши аъзолари, шунингдек, қабила йўлбошчиси (доҳийси) қабила аъзолари томонидан сайланган ва ал-маштирилган. Қабиланинг ҳар қандай аъзоси Кенгаш мажлисида сўзга чиқиш имкониятига эга бўлган ва мажлис қарорлари юзасидан ёки қабила бошлиғининг хатти-ҳаракатлари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдира олган.

Қабила органларининг фаолияти жамоа ишларини ташкил этишга, оила-уруғ гуруҳлари ўртасидаги алоқаларнинг кенгайишига (жумладан, жамоалараро маҳсулотлар айирбошлашга), уруғлараро низоларни, шунингдек, бошқа қабилалар билан ўзаро муносабатларни тартибга солишга ёрдам берган. Дастлаб бу органлар фақат айрим оила-уруғ гуруҳлари манфаатлари доирасидан четга чиқадиган баъзи масалаларнигина ҳал қилган.

Тақсимотчилик муносабатлари узоқ вақтгача қабила кенгаши томонидан юритилмаган ва қабила одатлари билан эмас, балки уруғчилик одатлари билан тартибга солинган. Лекин аста-секин ишлаб чиқарувчи иқтисоднинг ривожланиши, ички қабилавий ташкилотнинг мураккаблашуви натижасида ўзини-ўзи бошқарув уруғ-қабила доирасидан қабила даражасига ўсиб чиққан. Эндиликда уруғ жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, лекин, албатта, уларнинг ички ҳаётига ҳам таъсир этувчи (бу сўзсиз жамоа демократиясининг аҳамияти ва мустақамлигига путур етказган) қабила меъёрлари (одатлар, маросимлар, расм-русумлар ва бошқалар) ҳам катта аҳамият касб эта бошлаган.

Давлат ва ҳуқуқ тарихидан олдинги даврнинг муҳим босқичи - бу жамоа тепасида турувчи мураккаб тузилмаларнинг ва уларга мос бўлган ижтимоий-меъёрий тартибга солиш механизмларининг ташкил топиши билан бир қаторда ўз мазмунига кўра давлатдан олдинги жамиятни бошқаришнинг тамомила янги асосларининг шаклланиши бўлган.

Бошқарувчилик фаолиятининг янги қиёфаси жамият ҳаётининг эҳтиёжлари, хўжалик фаолиятининг мураккаблашуви ва одамларнинг ижтимоий-маданий алоқаларининг бутун тизими натижасида шаклланган. Ижтимоий ишларни ташкил этиш ва назорат қилиш, озиқ-овқат ва бошқа ресурсларни сақлаш ва тақсимлаш, кўшни гуруҳлар билан айирбошлаш муносабатларини ушлаб туриш зарурияти керакли

билимларга ва маҳоратларга эга бўлган махсус ишлаб чиқаришни ташкил этувчилар қатламининг ажралиб чиқишига олиб келган.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг муҳим турлари (деҳқончиликдан чорвачилик ва бошқаларнинг ажралиб чиқиши) билан бир қаторда бошқарувчилик фаолиятининг ҳам ажралиб чиқиши ва аста-секин ихтисослашиб - доимий касбга айланиб бориши содир бўлган. Одамларнинг сон жиҳатдан иккита нотенг гуруҳларга (бошқарувчилар ва бошқарилувчиларга) бўлиниши жуда катта аҳамиятга эга бўлган, бу давлатнинг ташкил топишидаги охириги босқич ҳисобланган. Бошқарувчилик мансаблари уларнинг эгаларига катта моддий фойдалар берган, уларнинг бутун жамоага ўз хоҳиш-иродаларини ўтказишларига имконият яратган. Шаклланаётган бошқарувчилар табақаси ўз ҳокимиятидан ва имтиёзларидан ажралиб қолишни асло хоҳламас эди, уни ўз оиласи ва уруғи билан мустаҳкамлашга интилган. Ташкилотчилик фаолияти сиёсий характер касб этган. Жамоанинг маъмурий оқсуяклари (аслзодалари) давлат зодагонларига айланган. Жамоанинг юқори доиралари ўз анъанавий обрў-эътиборидан ва диний-мифологик асослар тизимидан фойдаланиб, тез-тез бошқалар учун берк бўлган ёпиқ табақага ёки кастага бирлашишга ҳаракат қилган.

Ташкил топаётган илк давлатчаларда йўлбошчи (дохий)нинг мавқеи ҳам ўзгарган, у борган сари кўпроқ маъмурий мансабларга таянадиган бўлиб қолган ва шу тариқа ўз ҳокимиятини кучайтириб борган. Шундай қилиб, илк давлатчалар уруғ-қабилла тизимига ташқаридан зўрлаб киритилган куч сифатида эмас, балки жамоа тузилмаларининг манتيқий ва табиий ривожланиши натижасида унинг тадрижий давоми сифатида вужудга келган. У оила-уруғ гуруҳларининг умумий манфаатлари ва эҳтиёжлари билан мустаҳкамланган, лекин илгариги ижтимоий бошқарув тизимидан мураккаб маъмурий иерархия¹ ташкил этганлиги билан фарқ қилган. Бу иерархиянинг энг тепасида йўлбошчи (до-

¹ *Иерархия* - қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич буйсуниши.

ҳий) турган, унинг ҳокимияти авторитар¹ ва муқаддас характерга эга бўлиб қолган.

Кўп ҳуқуқий-тарихий адабиётларда жамоа устида турувчи дастлабки қурилмаларнинг ва илк давлатчаларнинг вужудга келишига сабаб бўлган қатор омиллар кўрсатилади. Бундай омилларга одатда экологик муҳит (иссиқ иқлим, ҳосилдор тупроқлар, сув ресурслари ва бошқалар), нисбатан кўп ортиқча маҳсулот берувчи барқарор ишлаб чиқариш даражаси, демографик оптимум² кабилар киритилади. Босқинчиликлар ва урушлар гарчи иккинчи даражали бўлса-да, давлатнинг ташкил топишида муҳим омил ҳисобланади. Улар жамоа алоқалари тадрижий ривожланишининг ички жараёнларига таъсир эта олмайди, лекин илк давлатчаларнинг ташкил топишини тезлаштирадиган қудратли ҳарбий-ташкилий қурилмаларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Илк давлатларнинг ташкил топиш факти айниқса қулай табиий шароитларга эга бўлган минтақаларда кўпроқ учрайди. Бундай жойларда бирданига бир неча илк давлатчалар вужудга келганлиги тарихдан маълум. Шундай дастлабки давлат ташкилотлари илк шаҳар - давлатлар номини олган. Тез орада ушбу шаҳар - давлатлар ўртасида кескин қарама-қаршиликлар ва сўнгра ҳарбий тўқнашувлар келиб чиққан. Охир оқибатда ҳарбий ташкилоти анча кучли ва самарали бўлган давлат ғалабага эришган. Натижада ҳарбий-иерархия тузилмалари кўринишига эга бўлган давлатлар анча кенг тарқалган. Айнан шу ҳарбий демократия бўлган бўлса эҳтимолдан ҳоли эмас. Аммо мазкур ҳарбий демократиянинг аҳамияти ва кенг тарқалганлиги Л.Морганнинг³ асарларидан бошлаб адабиётларда узоқ вақтгача бўрттириб кўрсатилган. Бизнингча, ўзга давлатларни зўрлик йўли билан қўшиб олишга, бошқа халқлар устидан ҳукмронликка, зўравонликка асосланган давлатларни - ҳарбий демократияларни бўрттириб кўрсатиш, уларни илк давлатларнинг ташкил топишидаги асосий омил сифатида қайд этиш унчалик тўғри эмас.

¹ *Авторитар* - ҳокимият, диктатура ва шу кабиларга қур-қурона ва сузсиз бўйсунишга асосланган.

² *Демографик оптимум* - аҳолининг энг қулай шароитларда жойлашиши.

³ *Л.Морган* - XIX асрдаги таниqli америкалик этнограф.

Урушлар ва табиий ўсиш давомида, шунингдек, иккинчи даражали давлатлар ҳам вужудга келган, улар ўз таркибига бир неча илк шаҳар-давлатларни бирлаштирган ёки баъзан уруф-қабилалари ҳамда аллақачон ташкил топган давлат қурилмалари билан бирга катта-катта ҳудудларни қўшиб олган. Бундай давлатлар анча мураккаб ташкилий-бошқарув қурилмаларига эга бўлиб ва жуда хилма-хил маъмурий функцияларни бажариб, синфий характерга эга эмас эди, бу вақтда ҳали синфлар бўлмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шаҳар-давлатлар (илк давлатчалар) дастлабки ва оддий давлат ташкилотлари сифатида ҳали жамият синфларга бўлинишни билмаган даврда ташкил топган.¹ Улар жамият ривожининг анча юқори босқичида давлат ҳокимиятининг фаол таъсири натижасида келиб чиққан.

Шундай қилиб, ҳозирги замон тарихий, этнографик, археологик ва бошқа маълумотларнинг ёрқин гувоҳлик беришича, давлат адабиётларда кўп вақт марксча-ленинча таълимот асосида эътироф этиб келинганидек, синфий ҳукмронлик асосида эмас, балки ибтидоий жамоа тузумининг табиий ривожланиши давомида ички сабаблар натижасида пайдо бўлган жамоа тепасида турувчи тузилмалардан ташкил топган. Илк шаҳар-давлатларнинг характерли белгиларидан бири - бу мураккаб ташкилий-бошқарувчилик тизимининг ташкил топиши ва уни аста-секин ёпиқ ва ўзини туғдирган жамиятдан ажралиб борадиган тизимга айланишида бўлган.

Шаҳар-давлатларнинг ташкил топиши - бу инсониятнинг ибтидоий жамиятдан цивилизацияга ўзига хос ёриб ўтиши бўлган. Бу "ўтмиш" турли қитъаларда ва турли халқларда тарихий жараёнларнинг нотекис ривожланиши натижасида турли вақтларда содир бўлган ҳамда асрлар ва баъзан минг йиллаб давом этган. Дунёда биринчи цивилизация ва шаҳар-давлатлар Қадимги Шарқда² милoddан аввалги IV-III минг йилликлардаёқ ташкил топган эди. Ўрта ер денгизи ҳавзасида - антик дунёда эса цивилизация ва

¹ Қаранг: О.А. Жидков. Предыстория государства и права (В кн. История государства и права зарубежных стран. Ч.1., М., 1998), 9 бет.

² "Қадимги Шарқ" тушунчаси фанда жанубий-гарбий, жанубий ва шарқий Осиё, шунингдек, шимолий ва шимолий-шарқий Африка мамлакатлари йиғиндасини англатиш учун анъанавий тарзда шартли равишда ишлатилади.

давлатчиликка ўтиш бирмунча кейинроқ содир бўлган. Европанинг кўпгина халқларида ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва давлатнинг ташкил топиш жараёни ўрта асрларда ниҳоясига етган. Африка, Полинезия ва ер юзининг бошқа баъзи жойларида то XIX-XX асрларгача давлатдан олдинги оила-уруғ муносабатлари яшаб келган ва бу ерларда давлатнинг ташкил топиши табиий ривожланиш натижасида эмас, балки Европа мустамлакачилиги оқибатида юз берган.

Давлат ва ҳуқуқ тарихидан олдинги даврда улардаги баъзи умумий белгиларга қарамай, давлатнинг ташкил топиши ва ривожланиши турли халқларда ўзига хос такрорланмас белгиларга ва хусусиятларга эга бўлган. Булар устида кейинги бобларда алоҳида мавзуларда батафсил тўхтаб ўтамиз.

І Б Ё Л И М

ҚАДИМГИ ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУКИ

1 боб

ҚАДИМГИ ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА ДАВЛАТ ВА ҲУҚУК РИВОЖЛАНИШИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Қадимги замонда юнон-римликлар дунёсидан шарқда ва жануби-шарқда жойлашган мамлакатларнинг жамини қадимги Шарқ деб атаймиз. Бу тахминий ва шартли иборадир. Шарқ билан антик дунё ўртасидаги чегара доимий чегара бўлмаган. Уларга қарашли ҳудудлар турли вақтларда қисман галма-гал бир-бирига ўтиб турган, шу сабабли уларнинг географик чегараланишини ҳар бир давр учун турлича кўрсатишга тўғри келади.

Шарқ тўғрисида гапирар эканмиз, Европа (айниқса анча кейинги даврларда) билан боғлиқ бўлган жанубий Осиё ҳамда қисман Шимолий Африка мамлакатлари ва халқларини, шунингдек Ҳиндистон ва Хитойни назарда тутамиз.

Шарқ тушунчаси тарих фанида нафақат географик маънода, балки тарихий-маданий, цивилизация жиҳатлари билан ҳам ишлатилади. Бутун дунё тарихида Шарқнинг тутган ўрнига етарли баҳо бермаслик асло мумкин эмас. Худди Шарқда ибтидоий жамоа тузуми биринчи марта бузила бошланган. Кишилик жамияти ривожланишидаги энг муҳим ижтимоий ва сиёсий институтлар, давлат, ҳуқуқ, жаҳон дини илк бор айнан Шарқда вужудга келган. Энг қадимги ёзув тизимлари ҳам дастлаб Шарқда пайдо бўлган.

Шарқ ва Фарб цивилизация йўлидан ривожланишда бир-биридан жиддий фарқ қилади. Шарқда, хусусий мулкчилик ҳукмронлик қилган Фарбдан фарқли ўлароқ, аввало хусусий мулкчилик муносабатлари, бозорга асосланган хусусий товар ишлаб чиқариш муносабатлари муҳим ўрин эгалламаган.

Шарқдаги асосий мамлакатлар (Икки дарё оралиғи, Миср, Ҳиндистон, Хитой), кейинчалик эса бошқа мамлакатлар ҳам ўзларининг географик қулай жойда жойлашганликларидан жуда барвақт фойдалана бошлаганлар. Даставвал Шарқда - ҳудуднинг асосий қисми катта-катта дарё-

лар (Дажла, Фрот, Нил, Ҳинд, Ганг, Хуанхэ ва бошқалар) водийларида ва фақат узоқ чеккадагина тоғ тизмалари ва ясси тоғликлар ташкил қилган мамлакатларда давлатчиликка ўтиш рўй берган. Бу ерда табиий шароитлар ижтимоий-иқтисодий силжишларни ҳам, оқибат натижада сиёсий ташкилотлар ва маданиятни ҳам белгилаб берадиган ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг умумий боришини тезлаштиришга имкон берган. Шарқда ернинг унумдорлиги ва уни суғориш имкониятлари, экиб ўстириш учун яроқли бўлган фойдали ўсимликларнинг ва қўлга ўргатиш, кейинроқ эса хонакилаштириш мумкин бўлган ҳайвонларнинг мавжудлиги ғоят катта аҳамиятга эга бўлган. Ана шулар натижасида Европа Шарқдан анча орқада қолган. Аммо кейинчалик Юнонистон-Рим дунёси ривожланишнинг нотекислиги сабабли ва қисман қадимги Шарқ халқларининг ютуқларидан фойдаланиб, жуда илгарилаб кетган.

Антик дунё, гарчи кейинчалик баъзи жиҳатдан Шарқдан ўзиб кетган бўлса ҳам, Шарқ антик дунёга катта таъсир кўрсатган. Шунинг учун ҳам бутун дунё давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганишда дастлаб Шарқ мамлакатлари давлати ва ҳуқуқи тарихини ўрганишдан бошлашимизга ажабланмаслик лозим.

Қадимги Шарқ ва антик дунё давлатлари ўзига хос бир қанча хусусиятларга эга. Мана шу хусусиятларни очиш уларнинг моҳиятини тўғри ва тўлиқ тушуниб олишга катта ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан Шарқ ва антик дунё давлатлари ўртасидаги фарқлар ҳам очиқ-равшан бўлиб қолади. Шарқ давлатларининг келиб чиқиши ва ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлар айниқса уларнинг ижтимоий, сиёсий тузуми ва ҳуқуқ тизимида яққол намоён бўлади. Ана шулар ҳақида тўхтаб ўтамиз.

1. Қадимги Шарқ давлатлари инсоният тарихидаги дастлабки ва энг қадимги давлатлар бўлган. Бу ерда энг қадимги шаҳар-давлатлар жамоа-уруғчилик ташкилотларининг емирилиши натижасида милoddан аввалги IV-III йилликлардаёқ пайдо бўлган. Улар меҳнат тақсимотининг кучайиши, бошқарувчилик функцияларининг мураккаблашуви, шу билан бирга, бу функцияларни бажарувчи шахсларнинг ишлаб чиқаришда иштирок этмайдиган ва жамоа тепасида турувчи оқсуяклар табақасига айланиши натижасида ташкил топган. Шарқда давлат айрим олимлар эъти-

роф этганидек, қуллар ва қулдорлар синфининг пайдо бўлиши натижасида ташкил топмаган. Зеро, бир гуруҳ олимларнинг фикрига кўра: а) қулчилик Шарқда тўғридан-тўғри хўжалик юриштирининг асоси бўлмаган; б) асосий қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ҳудудларида қулчилик ҳукмрон мавқени эгалламаган; в) Шарқ мамлакатларидаги қулчилик уй қулчилиги бўлиб қолган. Шунинг учун шарқда қулдорлик формацияси бор деб бўлмайди. Бу ишлаб чиқаришнинг Осиёча усули деб аталиб, унга алоҳида ижтимоий-иқтисодий формация деб қаралмоғи лозим дейишган. Шубҳасиз, Осиёча ишлаб чиқариш усули ҳақидаги масала мураккаб ва тортитишувли масаладир, бу мавзудаги мунозарани ҳали тугаган деб ҳисоблаб бўлмайди. Лекин махсус Осиё формацияси (баъзан уни ҳатто маҳаллий эмас, балки универсал формация деб эътироф қиладилар) бўлмаганлиги борган сари кўпроқ маълум бўлиб қолмоқда. Шарқда қулчилик муносабатлари антик дунёга нисбатан анча сустривожланган, давлат ташкил топган вақтда ҳали ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари чуқур сақланиб қолган.

2. Бизга маълумки, Шарқ давлатлари одатда дарёлар ҳавзаларида, масалан, Миср Нил дарёси ҳавзасида, Хитой Хуанхэ, Бобил Фрот ва Дажла, Хиндистон Ҳинд ва Жамна дарёлари ҳавзаларида ташкил топган. Бу давлатлар ҳудудида деҳқончилик қилиш эса ботқоқликни қуритиш, ирригация иншоотларини қуриш асосида олиб борилган. Бундай ишларни айрим қулларнинг меҳнати билан амалга ошириб бўлмас эди, у жамоавий меҳнатни талаб қилган. Шунинг учун ҳам ерга нисбатан қадимги антик давлатларда бўлгани каби хусусий мулкчилик эмас, балки жамоа мулкчилиги сақланиб қолган. Шарқда ерларнинг ҳақиқий эгаси давлат ҳисобланиб, озод жамоачи деҳқонлардан ер учун махсус солиқ - рента солиғи олинган.

Шарқда жамоа устида турувчи бошқарув қурилмаларининг ажралиб чиқиши натижасида хусусан подшо-черков хўжалиги ҳам ташкил топа бошлаган. У асосан жамоа ерларини ўзлаштириб олиш ҳисобига ташкил этилган. Подшо-черков ерларидан ажратиладиган участкаларга фақат у ёки бу ишларни бажарувчи, подшога ёки черковга хизматда турувчи кишиларгина эга бўлиши мумкин эди. Бундай ерларда қулларнинг, турли даражадаги қарам

кишиларнинг меҳнатидан анча барвақт фойдаланила бошланган эди.

3. Шарқ қулдорчилиги асосан патриархал қулдорчилик бўлиб, унча ривожланмаган, худди антик дунё мамлакатларидаги сингари классик шаклга эга бўлмаган. Бу ерда қуллар ўз оилаларига, ҳатто айрим мулкларига эга бўлганлар, қулларнинг меҳнатидан кўпроқ уй юмушлари ва хўжалигида, саройдаги турли паст лавозимларда фойдаланилган. Қадимги Ҳиндистонда хўжайиннинг қулларга нисбатан ўзбошимчалиklarини чеклашга қаратилган давлат қонунчилиги бўлган. Масалан, қул болаларни ота-оналарисиз сотиш тақиқланган; хўжайин қул меҳнатидан фойдаланаётганида унинг варнадаги ҳолатини ҳисобга олишга мажбур бўлган ва ҳоказо. Мисрда қул жиноят содир этса, қамоққа олинган ва давлат органлари томонидан жазоланган. Давлат қулларга ибодатхоналардан бошпана топишга рухсат берган ҳамда ўз хўжайинлари шафқатсиз муносабатда бўлса шикоят қилиш ҳуқуқини берган ва ҳоказо.

4. Шарқ мамлакатлари ижтимоий тузуми ўзининг табақалашганлиги, даражаланганлиги, айирмалилиги, поғонамапоғоналилиги билан ҳам ажралиб туради. Масалан, Бобилда ҳукмрон табақаларнинг ўзи ҳам иккига (авилиум ва мушкенуга) бўлинган ёки Ҳиндистонда кастали (тоифали) тузум мавжуд бўлиб, озод аҳолининг ўзи брахманлар, кшатрийлар, вайшийлар ва шудралар деб аталувчи тоифаларга ажратилган ҳамда уларнинг ҳуқуқий ҳолати турлича белгиланган. Кўп укладли ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик ҳаётининг тузилиши қадимги Шарқ жамиятларининг ижтимоий таркиби жуда ранг-баранг, хилма-хил бўлишини белгилаган. Улардаги барча аҳоли қатламларини жамиятда тутган ўрнига, шуғулланадиган машғулотига, бир-бирига ўзаро боғлиқлик даражасига ва шу қабиларга қараб умуман қуйидагича уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) ишлаб чиқариш восталаридан маҳрум бўлган ва қарамлик ҳолатида турган турли тоифадаги шахслар, жумладан қуллар ҳам; 2) эркин майда ишлаб чиқарувчилар - ўз меҳнатлари эвазига яшовчи жамоачи-деҳқонлар ва ҳунармандлар; 3) ҳукмрон ижтимоий табақа-сарой ва хизматчи зодагонлар, армиянинг қўмондонлик таркиби, деҳқончилик жамоаларининг бой юқори қисми ва бошқалар.

Шарқда аҳоли турли гуруҳлари ўртасида аниқ ижтимоий-синфий чегаралар бўлмаган, масалан, эркин кишилар билан қуллар ўртасида оралиқдаги мавқеда турувчи турли тоифадаги қарам кишилар, ёки аллақандай эркинликка ўтиш босқичида турувчи кишилар ҳам бўлган. Масалан, Ҳиндистонда - шудралар, Бобилда - мушкенулар ва ҳоказо.

5. Қадимги шарқ жамиятларининг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг аънавийлигидадир. Шарқ мамлакатларидаги барқарор кўпукладлилиқ, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий шаклларнинг ва институтларнинг, ҳукмрон диний мафкуранинг тарихан мерос бўлиб ўтишлиги қадимги шарқ жамиятларининг аънавийлик характериға эға бўлганлигини кўрсатади. Буни узоқ вақт ҳукм сурган қадимги Ҳиндистон ва қадимги Хитой тарихи мисолида яққол кўриш мумкин. Уларнинг мустаҳкам ва ўзгармас ғоявий-диний йўл-йўриқлар билан муқаддаслаштирилган ижтимоий-сиёсий тузуми ва ҳуқуқий тизими фикримизнинг далилидир.

6. Шарқ мамлакатлари ўзининг давлат тузуми бўйича ҳам антик дунё мамлакатларидан фарқ қилган. Қадимги Шарқ давлатлари ташкил топган вақтдан бошлабоқ деспотик шаклдаги давлатлар бўлган. Бунға кўра, давлат бошлиғи-деспот (подшо, фиръавн) ҳокимияти чекланмаган бўлиб, унинг қўлида ижтимоий ҳокимиятнинг ҳамма таркибий элементлари - олий қонун чиқариш, ижро этувчи, суд ва ҳарбий ҳокимият тўпланган. Деспотизмнинг ўзига хос яна бир хусусияти шундаки, деспот бир вақтнинг ўзида ҳам давлат бошлиғи, ҳам дин бошлиғи ҳисобланган. Унга алоҳида унвон берилиши (Мисрда, Бобилда) уни худонинг ердаги ноиби эканлигини билдирган. Масалан, қадимги Ҳиндистонда давлат бошлиғи-подшо брахманлар таълимотига кўра инсон қиёфасидаги худодир, олов ва нур, қуёш ва ой, жазо ва эзгулик манбаидир. Хитойда эса император "осмон ўғли" (тянцзи) деб аталиб, бу ном ўрта асрларда ҳам сақланиб қолган. Мисрда эса VI сулола фиръавнлари исмларининг тартибига қуёш худоси Ранинг исми ҳам қўйилган. Улар Ра (қуёш худоси)нинг ўғли унвонини олганлар. Шумер давлатларида патеси (подшо)лар ўзларини худонинг ердаги ноиби эмас, худо деб эълон қилиб, тўрт мамлакат подшоси деб атаганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шарқ мамлакатларининг давлат аппаратида сайланиб қўйиладиган орган бўл-

маган. Барча мансаблар ё подшо томонидан тайинлаш, ё мерос қилиб олиш асосида вужудга келган. Антик дунё мамлакатларида эса давлат ҳокимиятининг кўпгина сайланиб қўйилувчи органлари мавжуд бўлган.

7. Шарқ мамлакатлари ўзининг ҳуқуқ тизими бўйича ҳам антик дунё мамлакатларидан фарқ қилган. Аввало шуни айтиш керакки, Шарқ мамлакатлари ҳуқуқи инсоният тарихидаги дастлабки ҳуқуқ тизимларидандир. Шу боис унда ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари ва сарқитлари анча вақтгача чуқур сақланиб қолган. Унда ҳали қасос олиш одатининг излари сақланган, жазо тизимида жамоавий жавобгарлик, яъни бир кишининг жинояти учун оила аъзоларининг, уруғдошларнинг жавобгарлиги, жазо тайинлашда талиония, яъни "кўзга-кўз, тишга-тиш" тамойили, суд юритиш ишларида ордалия - синаб кўриш мавжуд бўлган. Бундан ташқари, қадимги Шарқ қонунларида ҳуқуқ маълум тармоқлар бўйича бўлиниб ишланмаган. Унда моддий ва процессуал меъёрлар қўшилиб кетган. Антик давлатларда эса бунинг аксини кўриш мумкин. Айниқса, товар-пул муносабатлари анча ривожланган шароитда ташкил топган Рим қулдорлик давлатида фуқаролик, никоҳ-оила ҳамда жиноят ҳуқуқлари мукамал ишлаб чиқилдики, Рим ҳуқуқи Рим давлатидан кейин ҳам узоқ яшаб, бошқа кўп давлатлар ҳуқуқига жуда катта таъсир кўрсатди.

Қадимги Шарқ давлати ва ҳуқуқи тарихини алоҳида мамлакатлар бўйича ўрганиш умумий тараққиёт йўлини ҳам, маҳаллий айирмаларни ҳам аниқлашга ёрдам беради; бу айирмалар ўзининг хилма-хиллигига қарамай, тарихий жараён қонуниятини ўзгартирмайди. Асосий эътибор йирик дарёлар водийларида вужудга келган, Шарқ учун типик бўлган давлатлар - Миср, Икки дарё оралиғи, Ҳиндистон ва Хитойга қаратилади.

Давлат ва ҳуқуққа оид воқеалар ва ҳодисалар, гарчи, афсуски, ҳамма вақт хронологик аниқлик билан кўрсатиш мумкин бўлавермаса ҳам имкон борича изчил тартибда баён этилади.

КАДИМГИ МИСР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУКИ

1. Қадимги Мисрда давлатнинг ташкил топиши ва даврларга бўлиниши

Дунёда биринчи синфий жамият ва давлат Мисрда ташкил топган. Миср давлати Африканинг шимоли-шарқида вужудга келган. Нил дарёсининг бошидаги шаршаралардан то Ўрта денгизгача бўлган водий бу давлатнинг асосий қисмини ташкил қилиб, шарқ томондаги (Нил дарёси билан Қизил денгиз ўртасидаги) Араб қирлари ва ғарб томондаги Ливия ясси тоғлиқларининг бир қисми ҳам шу давлат таркибига кирган. Мисрликлар ўзларининг мамлакатини "Қора тупроқ"¹ деб атаганлар, бу билан улар "Қизил тупроқ", яъни чўлга нисбатан унумдор ер эканлигини уқтирганлар.

Мисрда қадимги тош (палеолит) давридаёқ одамлар яшаган. Бу даврда аҳоли саёқ овчи қабилаларидан иборат бўлган. Улар асосан Нил дарёсининг тор ботқоқлик воҳасини ўраб турган тепалиқларда ҳаёт кечириб, азим дарё қирғоқларига камдан-кам тушганлар. У пайтда Европанинг кўп қисми ғоят катта музликлар билан қопланган, Ўрта денгизнинг шимолий соҳилида эса тундралар ястаниб ётган, тез-тез ёмғирлар бўлиб турган. Африка қитъасининг бепоён кенгликлари ям-яшил ўтлар ва буталар билан қопланиб, овчилик учун қулай кўпдан-кўп ҳайвонларга бой бўлган.

Кейинроқ Европа музликлари эриб бўлгандан кейин (бундан тахминан 12-15 минг йил илгари) Шимолий Африканинг иқлими ўзгара бошлаган, аввалги майсазорлар чўлга айлана бошлаган. Натижада фақат овчилик билан тирикчилик ўтказиш ибтидоий одамларга камлик қилиб қолган. Улар тепалиқлардан Нил водийсига тушиб, кичикроқ ҳудудларга жойлашиб, ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка (деҳқончилик ва чорвачиликка) ўта бошлаган.

Қадимги мисрликлар бир тилда (турлича шевада бўлсада) гапирадиган самит-ҳамит гуруҳига мансуб ягона халқ

¹ Баъзан "Ҳар икки тупроқ" ёки "Жонажон тупроқ" деб атаганлар.

бўлган. Мисрликларга бегона халқлар ҳам келиб қўшилган. Жанубдан кушитлар ёки нубийлар (греклар буларни эфиоплар деб атаган, лекин бу ҳозирги Эфиопия аҳолиси эмас) келиб жойлашган. Мисрда Марказий африкалик пакана (карлик) қабилаларнинг вакиллари ҳам онда-сонда учратиш мумкин. Ғарбдан Мисрда ливияликлар (самит-хамит ғуруҳига мансуб барбарлар пуштининг вакиллари) келиб жойлашган. Шимоли-шарқ томондан Нил водийсига бир неча марта Осиё халқлари ҳам (асосан самитлар) бостириб кирган.

Аммо кўчиб келган бу халқлар туб аҳоли мисрликлар билан жуда тез аралашиб кетган, уларнинг тилини, урф-одатларини қабул қилган.

Мисрликлар ботқоқ Нил водийсини янги тош (неолит) давридан бошлаб, асосан милоддан аввалги V минг йилликда ўзлаштирганлар ва мис-тош (энеолит) даврида милоддан аввалги IV минг йилликда ҳам ўзлаштириш давом этган. Милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирига келиб овчилик иккинчи ўринга ўтган, бора-бора хўжалик фаолияти шакли бўлмай қолган, асосан кўнгил очадиган эрмак бўлиб қолган.

Мисрликлар ботқоқликларни қуриштириш, тўғонлар қуриш, каналлар қазиб, дарё сувларини текис тақсимлаш, ерни шўр босиб кетишидан сақлаш, катта-катта ғалла майдонларини ҳосил қилиш соҳаларида жуда катта муваффақиятларга эришганлар. Хунармандчилик мустақил хўжалик соҳаси сифатида тараққий эта бошлаган. Ишлаб чиқарувчи кучлар қатъий ривожланиб борган. Натижада Мисрда ибтидоий жамоа тузуми емирилиб, давлатнинг ташкил топиши учун зарур шарт-шароитлар вужудга келган. Уруғдошлик алоқаларининг сусая бориши билан қишлоқ (қўшничилик) жамоаси таркиб топган. Ишлаб чиқариш соҳасидаги ютуқлар ва айирбошлашнинг тараққий этиши натижасида мулкий табақаланиш вужудга кела бошлаган. Хусусий мулкчилик ривожланиб борган.

Ижтимоий муносабатлардаги мана шу силжишлар муқаррар равишда қабилачилик тузумидан давлат тузумига ўтишга олиб келган. Табиийки, бу ўтиш бирданига содир бўлмаган, секин-аста юз берган. Дастлаб Мисрда бир неча давлатчалар ташкил топган. Мисрликлар бу давлатчаларни **"сепат"**, юнонлар эса **"ном"** деб атаганлар. Номлар

қишлоқ жамоаларининг ибодатхоналар атрофида суғориш ишларини биргаликда юритиш учун бирлашиши натижасида вужудга келган. Ҳар бир номнинг ўз ҳокими бўлиб, у юнон тилида **”номарх”** дейилган. Маълумотларга қараганда, милоддан аввалги IV минг йиллик бошларида Мисрда 42 та давлатча бўлган. Ҳар бир номнинг номархи деҳқончилик, чорвачилик, айниқса суғориш ишларини, шунингдек, ҳарбий ва диний ишларни бошқарган.

Шундай қилиб, қадимги Мисрда илк давлат Нил дарёсини жиловлаш ва янги ерларни ўзлаштириш, канал ва сув иншоотларини қуришни бошқариш, деҳқончилик ва чорвачилик ишини йўлга қўйиш, уруғ ва қабилалараро ишларни тартибга солиш, жамоани, мамлакатни қўшни қабилалар ҳужумидан ҳимоя қилиш зарурияти натижасида аста-секинлик билан вужудга келган. Нил тошқинини жиловлаш ва унинг сувини бутун Миср миқёсида тақсимлаш зарурияти бундай майда давлатларнинг бирлашишига ёрдам берган. Табиийки, бу бирлашиш ўзаро урушлар жараёнида юзага келган, негаки, ҳар бир ном бу бирлашмага бош бўлишга интилган.

Кучайиб бораётган зодагонлар оддий жамоачиларга ва қулларга тазйиқ кўрсатиб туриш учун мустаҳкам давлат апаратини вужудга келтиришга ҳаракат қилганлар. Дастлаб иккита улкан давлат: жанубда Юқори Миср, шимолда Қуйи Миср ташкил топган. Уларнинг ҳар бирида ўз подшоси бўлган. Юқори Миср подшоси Менес (Мина) милоддан аввалги тахминан 3000-йилда Қуйи Мисрни ўзига бўйсундириб, пойтахти Абидос бўлган ягона Миср подшолигига асос солган.

Фанда қадимги Миср давлати тарихини қуйидагича бешта йирик даврга бўлиш қабул қилинган: 1) Илк подшолик даври (милоддан аввалги 3100-2800 йиллар); 2) Қадимги подшолик даври (милоддан аввалги 2800-2250 йиллар); 3) Ўрта подшолик даври (милоддан аввалги 2250-1750); 4) Янги подшолик даври (милоддан аввалги 1584-1071 йиллар); 5) Сўнги подшолик (милоддан аввалги XI-VI асрлар). Адабиётларда қадимги Миср давлати тарихи юқоридагича бешта даврга аниқ бўлинган бўлса-да, лекин ушбу

даврларнинг қачон бошланиб, қачонгача давом этганлиги ҳақида ягона фикр йўқ¹.

Қадимги, Ўрта ва Янги подшоликлар оралигидаги даврлар Мисрнинг хўжалик ва сиёсий инқирози даврлари бўлган. Миср Янги подшолик даврида турли қабилаларни ўз ҳукмронлиги остига бирлаштирган қудратли давлат - тарихда биринчи жаҳон империясига айланган. Унинг таркибига Нубия, Ливия, Фаластин, Сурия ва бошқа табиий ресурсларга бой вилоятлар қўшиб олинган. Янги подшолик даврининг охирида Миср инқирозга юз тутган ва милoddан аввалги 525 йилда Аҳмонийлар Эрони томонидан босиб олинган. Эрон шоҳи Камбиз ўзини Миср фиръавни деб эълон қилган. Гарчи ундан кейинги фиръавнлар мисрликлардан бўлиб, улар мамлакатни мустақилликка олиб чиқиш ва бирлаштириш учун қаттиқ кураш олиб борган бўлсалар ҳам, аммо Миср милoddан аввалги 332 йилгача, яъни А.Македонский томонидан босиб олингунга қадар Эрон салтанати таъсирида бўлган. Искандар вафотидан кейин бу ерда Птоломейнинг юнон-македония сулоласи қарор топиб, Миср эллинизм даврига қадам қўйган. Кейинчалик, милoddан аввалги I асрда Миср Рим салтанати таъсирига тушиб қолган.

2. Илк подшолик

(милoddан аввалги 3100-2800 йиллар)

Ягона Миср давлатининг асосчиси Менес (Мина) ўз давлатини мустақамлаш чораларини кўрган. У Куйи Миср чегарасида Мемфис шаҳрини қурдирган ва уни мамлакат пойтахтига айлантирган. Мина ва унинг авлодларидан кейин Мисрда иккинчи сулола намояндалари подшолик қилган. Шу даврдан бошлаб Миср подшолари **фиръавн дейилган**. Бу икки сулола вакиллари идора қилган давр **Илк подшолик даври** дейилади. Бу давр икки юз йилдан

¹ *Қаранг:* История государства и права зарубежных стран. Ч.1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. - М., 1998, 20-бет; Всеобщая история государства и права: Учебник / Под ред. проф. К.И.Батыра. -М., 1998, 20-23-бетлар; *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права - М., 1996, 23-24-бетлар; *Муҳимов З.* Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ва Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). Уқув қўлланмаси. - Самарқанд, 1992, 19-бет. Бизнингча, умумий тарихда белгиланган юқоридаги курсатилган йилларни қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

зиёдроқ вақтни ўз ичига олади. Бироқ Илк подшолик даврининг ижтимоий-сиёсий тузумини характерлаб берадиган маълумотлар фанда жуда кам. Миср давлати бу даврда ҳали жуда қадимий қабилавий иттифоқ шаклидаги анча примитив давлат бўлган.

Ижтимоий тузуми. Илк подшолик даврида ва, албатта, кейинги даврларда ҳам қишлоқ жамоаси давлатнинг асосий хўжалик ва ижтимоий ячейкаси бўлган. Жамоалар ерларга амалда жамоа ер эгалиги асосида эгалик қилса-да, бироқ давлат ҳокимияти ўзини барча ерларнинг олий эгаси деб ҳисоблаган ва жамоанинг эркин аъзоларидан даромад солиғи ундириб турган. Зеро, аҳолининг асосий қисмини айнан эркин жамоачи - деҳқонлар ташкил этган. Шу билан бир қаторда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг жадаллашуви, ортиқча маҳсулотнинг пайдо бўлиши ва уни суғориш иншоотларини қуриш, сақлаб туриш ва кенгайтириш вазифаларига раҳбарликни ўз қўлларига олган жамоанинг юқори қисми (кейинчалик бу вазифа давлатга ўтган) томонидан ўзлаштирилиб бориши жамоа ичидаги ижтимоий ва мулкий табақаланишнинг қонуний жараёни бўлган.

Қадимги Миср ижтимоий тузumi эволюцияси жуда секин кечганлиги билан характерланади. Унинг ижтимоий тузumiда, хусусан, иқтисодида барча подшоликлар даврида давлатнинг **подшо-черков хўжалиги** ҳукмрон бўлиб турган. Аммо Илк подшолик даврида катта подшо хўжалиги билан бир қаторда бошқа йирик хўжаликлар ҳам мавжуд бўлган. Подшо, гарчи ижтимоий поғонанинг энг юқорисида турса ҳам, ҳали қудратли амалдорлар ичида яққол ажралиб турмаган. Бу даврда олиб борилган кўпдан-кўп урушлар кул асирларнинг сонини кўпайтирган. Кулларнинг меҳнатидан йирик хўжаликларда фойдаланила бошланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадимги Мисрда аҳолининг давлат хўжалигига ялпи жалб қилиниши шароитларида меҳнаткашлар оммасининг алоҳида табақалари ҳуқуқий ҳолатида бошқа Шарқ мамлакатлари сингари муҳим фарқлар бўлмаган. Бу, ҳатто, меҳнаткашларга нисбатан ишлатиладиган ибораларда ҳам ўз аксини топган. Мисрда оддий кишиларга нисбатан **мерет** деган ибора кенг ишлатилган. Бундан ташқари **"подшо хизматчиси"** деган ярим эркин қарам кишилар ҳам мавжуд бўлиб, улар Миср дав-

латининг барча даврларида аниқ ҳуқуқий мазмунга эга бўлмаган.

Давлат тузуми. Илк подшолик даврида Қуйи Мисрнинг Юқори Миср томонидан бўйсундирилиши жараёни давом этган. Натижада ягона подшолик ташкил топган. Лекин бу бирлик мустаҳкам бўлмаган ва Илк подшолик даврининг бутун тарихи Юқори Миср бошқинчилари билан Қуйи Миср ўртасида курашларга тўла бўлган.

Илк подшолик давридаги фиръавнлар ва уларнинг аъёнлари янги ерлар очиш, суғориш иншоотлари қуриш ишлари га катта эътибор берганлар. Мамлакатнинг ягона марказлашган давлат остида бирлашуви уни бирмунча иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ривожига олиб келган.

Давлат тепасида подшо турган. Унинг атрофини бир қанча сарой амалдорлари ва турли хизматчилардан иборат кўп сонли сарой аъёнлари ўраб турган. Нил сувининг кўпайиб ёки камайиб боришини муттасил текшириб туриш, каналлар, ариқлар ва тўғонларнинг аҳволини назорат қилиш подшонинг махсус амалдорларига топширилган, жамоат ишларини ҳам ўша амалдорлар назорат қилиб турган. Мисрнинг ягона давлат қилиб бирлаштирилиши бу ерда марказлашган бюрократик аппаратнинг ташкил этилишини тезлаштирган. Ушбу аппарат ёрдамида марказий ҳокимият кучайиб борган, фиръавннинг қудрати янада мустаҳкамланишда давом этган. Бу айниқса унинг илоҳийлаштирилиб борилишида кўзга яққол ташланган. Қулдор зодагонлар ҳам подшо хўжалигининг ўзида муҳим мансабларни эгаллаганлар. Бу давр давлат аппаратининг шаклланиши билан характерланади.

Илк подшолик даврида давлатнинг асосий вазифаларидан бири Нил водийсида суғориш ишларини ташкил этиш ҳисобланган. Суғориш ишларига олий раҳбарлик давлатнинг қўлида бўлган.

Маҳаллий бошқарув. Жойларда ҳокимият ва бошқарув органлари қадимги номларнинг аънаналари бўйича ташкил этилган. Номларнинг ҳукмдорлари номархлар ҳокимият тепасида туриб, уларнинг атрофида черков хоҳинлари, катта амалдорлари ва турли даражадаги сарой чиновниклари бўлган.

Армия. Илк подшолик даврининг армияси тўғрисида шуни айтиш мумкинки, доимий қўшин, гарчи давлат қўшни қабилалар билан кўпдан-кўп урушлар олиб борган бўлса-да, эндигина шакллана бошлаган эди.

3. Қадимги подшолик (милоддан аввалги 2800-2250 йиллар)

Қадимги подшолик (баъзи манбаларда Кўхна подшолик деб ҳам юритилади) мамлакатни Илк подшоликдан кўра хийла мустақамроқ қилиб жипслаштирган ва кўпроқ марказлаштирган. Шу сабабли Мисрда бу вақтда биринчи марказлашган кучли давлат ташкил топган деб ҳисобланиши ҳам бежиз эмас.

Ижтимоий тузуми. Қадимги подшолик хўжалиги ривожланишнинг юқори даражаси билан ажралиб турган. Яхши ташкил этилган ишчилар армияси мамлакат аҳолисини барча зарур нарсалар билан таъминлаб турган. Бу вақтга келиб аҳоли турли қатламларининг турмуш даражаси энди аниқ белгилаб қўйилган эди. Жамият ижтимоий поғонасининг юқори қисмида катта ерларга эгаллик қилувчи йирик қулдор зодагонлар турган. Йирик ер эгалари саройда ва давлат бошқарувида муҳим мансабларни эгаллаганлар.

Миср жамиятида **коҳинлар** алоҳида роль ўйнаганлар. Улар бутун жамият аъзоларининг иззат-ҳурматиغا сазовор бўлган, чунки коҳинлар нариги дунё ҳақидаги барча нарсалардан хабардор кишилар деб ҳисобланган. Коҳинлар, хусусан, мисрликлар учун муқаддас ҳисобланган “Мурдалар китоби”да ёзилган охирадда бўладиган саргузаштлар ва охирад суди ҳақидаги зарур билимларнинг эгалари сифатида қадрланганлар. Бундан ташқари, коҳинларнинг даволаш, мураккаб архитектура иншоотларини барпо қилиш санъатини эгаллаганликлари, ер участкалари майдонларини ҳисоблашни билганликлари уларнинг аҳамиятини янада оширган. Коҳинлар подшо ҳокимиятининг таянчи бўлиб хизмат қилган. Коҳинлар ғоят катта кучга эга бўлиб, улар билан подшо ҳокимияти ўртасида баъзан ихтилофлар бўлиб турса-да, фиръавнларнинг илоҳийлиги тўғрисида таълимотлар яратганлар ва аҳоли оммасини “Қуёш фарзанди”га (Миср ҳукмдорларини шундай деб атаганлар) итоат

қилишга ундаганлар. Бунинг эвазига фиръавнлар ўз навбатида черков хўжалигини солиқлардан ва давлатга ишлаб беришдан озод қилганлар.

Давлатдаги асосий ишлаб чиқарувчи кучлар **жамоачи-деҳқонлар** бўлган. Улар "ишчилар отрядлари"га бирлаштирилиб, нафақат қишлоқ хўжалигида, балки турли иншоотларни қуришда, йўллар ётқизишда, каналлар қозишда ишлатилганлар. "Ишчилар отрядлари"ни фиръавн ўз чиновниклари орқали бошқарган.

Фиръавн ўз ихтиёридаги ер-мулкнинг хийла қисмини сарой аҳлларига, аввалги мустақилликларидан маҳрум бўлган номархларга бўлиб берган. Ишлаб чиқариш қуролларида маҳрум бўлган кўп минглаб деҳқонлар, подачилар, балиқчилар ва ҳунармандлар уларнинг амлокларида хизмат қилган, улар қилган ишлари эвазига фақат **таъминот ("сабоқ")** олган.

Қадимги подшолик даврида гарчи қул бозори мавжуд бўлиб, одамлар сотилган ва сотиб олинган бўлса-да, **қуллар** ҳали жуда кам бўлган. Қулга эгалик фақат жамиятнинг юқори қисмидагина эмас, балки аҳолининг ўрта қатламларида ҳам тарқалган. Қуллар меҳнатидан одатда уй хўжалигидаги ишларда фойдаланилган. Асир қилиб ҳайдаб келтирилган кушитлар, ливияликлар ва осиеликлардан қулларга айлантирилган кишиларнинг кучидан ҳам фойдаланганлар. Бу даврда қулларнинг сони қанча бўлганлиги ҳақида аниқ рақам бўлмаса ҳам, лекин барча мавжуд маълумотларга кўра қуллардан кўра эркин кишилар кўп бўлган. Зотан, камбағаллар ҳуқуқ жиҳатдан қуллардан фарқ қилсалар-да, ўзларининг иқтисодий аҳволига кўра қулларга яқинлашиб келганлар. Мустақил равишда майда хўжалигини тебратган оддий деҳқонларнинг сони доим камайиб борган. Ўзларининг чек ерларини сотиш ҳоллари учрайди. Баъзи манбаларда давлатмандлар (амалдорлар, қоҳинлар ва шу кабилар) марҳаматига қараб қолган "оч ва яланғочлар" тилга олинади. Фиръавнга, номархлар, қоҳинлар ва амалдорларга моддий бойликни оддий деҳқонлар ва ҳунармандлар яратиб берган. Уларнинг зиммасига кўпгина доимий солиқлар ва мажбуриятлар билан бир қаторда яна бошқа кўшимча турли тўловлар ҳам жорий қилинар эди. Масалан, номархлар ўз ёзувларида ҳосил бўлмай қолган йили ўз фуқароларини очидан ўлиб кетишидан сақлаб қолганликларини

пеш қилиб мақтанадилар ва бунинг эвазига "очларнинг чорваси кўлимизга кирди", деб кўшиб кўядилар.

Давлат Қадимги подшолик даврида Мисрнинг давлат **тузуми**. тузуми бошқарувнинг қаттиқ марказлаштирилиши билан характерланади. Диний мафкура ёрдамида подшо ва унинг фаолиятининг илоҳийлаштирилиши фиръавннинг нуфузини жуда мустаҳкамлаган. Подшо ҳокимияти кучая бориб мустабид тус олган. "Подшо" сўзининг ўзи шу қадар муқаддас номга айланганки, бу номни овоз чиқариб айтишга ҳеч кимга ҳуқуқ берилмаган, ҳукмдорни тилга олиш жуда зарур бўлиб қолган тақдирдагина мажозий "**Фиръавн**" ("Улуғ уй" дегани, шу уйда турадиган шахсни назарда тутиб айтилган") иборасини ишлатганлар. Хужжатларда эса фиръавнни расмий равишда "Раҳмдил худо", Тоғ, "Ра фарзанди" (яъни Куёш ўғли) ва бошқа шу каби номлар билан атаганлар.

Фуқаролар подшо олдида пайдо бўлганларида "қоринлари билан" йиқилишга ва ўз ҳукмдорининг оёғи тагидаги тупроқни ўпишга мажбур бўлганлар, аммо нуфузли баъзи шахсларгина подшонинг оёғини ўпишга ҳақли бўлган.

Фиръавннинг кўлида бутун қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимияти тўпланган. Фиръавнларнинг асосий диққат-эътибори барча муҳим давлат ишларига қаратилган. Суғориш бўйича тадбирлар, суд, мансабларга тайинлаш ва бўшатиш, ёрликлар бериш, мажбуриятлар юклаш ва улардан озод қилиш, ҳарбий юришлар, кемачилик бўйича тадбирлар, давлат қурилиши ва ер ости бойликларини қазиб олиш - буларнинг ҳаммаси подшонинг буйруғи билан амалга оширилган.

Фиръавн ҳокимияти Қадимги подшолик давридаёқ у ёки бу сулола подшолиги вақтида мерос тариқасида ўтган. Лекин сулолалар, маълумки, тез-тез ўзгариб турган, баъзи фиръавнлар, айниқса, нотинч йилларда 3-4 йил подшолик қилганлар. Бундай ҳолат мисрликларнинг ҳокимият ҳақидаги диний таълимоти бўйича ҳам маъқулланган. Бу тасаввурларга биноан, янги фиръавн-худони яратиш учун фиръавнларнинг илоҳийлиги етарли ҳисобланмаган. Илоҳийлик даражасига бошқа кишилар, масалан, кўпинча номархлар, қоҳинлар ҳам эришиши мумкин эди. Бундай диний тасаввурлар асосида фиръавнлик даражасига фақат унинг ав-

лодлари эмас, бошқа кишилар, жумладан, номархлар ҳам сазовор бўлишлари мумкин бўлган.

Фиръавннинг ваколатлари ниҳоятда катта бўлишига қарамай, унинг ҳокимияти шахсий, ўзбошимчаликка асосланган эмас эди. Ягона Миср давлатининг сиёсий барқарорлиги, тахтнинг дахлсизлиги Фиръавннинг ҳукмрон табақалар, айниқса, ҳарбийлар ва коҳинлар табақаси юқори қисмининг манфаатлари йўлида қанчалик муваффақиятли хизмат қилишига боғлиқ эди. Фиръавннинг ҳокимияти диний-ахлоқий адолат меъёрлари билан ҳам ушлаб турилган.

Давлатдаги энг муҳим мансабдор шахслар - олий амалдорлар, ҳарбий бошлиқлар, хазинани сақловчилар, иш бошқарувчилар, олий коҳинлар, одатда, подшо хонадони аъзолари бўлган.

Фиръавн мамлакатни олий мансабдор (кейинроқ бориб араб тилида вазир деб аталган шахс) бошчилик қиладиган хийла мураккаб бюрократик аппарат воситаси билан идора қилган.

Вазир - жати давлат бошқарувида подшодан кейин биринчи ўринда турувчи олий амалдор ҳисобланган. Жати дастлаб ҳукмдор қароргоҳи жойлашган шаҳарнинг коҳини бўлган ва асосан подшонинг ўғилларидан бири ёки Фиръавннинг бошқа яқин қариндошларидан бири бу лавозимга тайинланган. У шу билан бирга сарой маросимларини, Фиръавннинг девонхонасини юритадиган подшо саройи бошлиғи ҳисобланган. Жатининг ваколатлари аста-секин подшо саройини, подшо хўжалигини бошқариш доирасидан ташқари чиқиб, кенгайиб борган. У барча давлат муассасалари ва ибодатхоналарни назорат қилган, лашкар тўплашни бошқарган, суд органлари фаолиятини йўналтириб турган, маҳаллий бошқарувни юритган, турли давлат устакхоналарини бошқарган, подшонинг барча ишларига раҳбарлик қилган, унинг қарамоғида турли давлат омборхоналари бўлган. Баъзан жати ўз вазифаларининг бир қисмини бошқа юқори амалдорларга ўтказган. Давлатдаги катта ва кичик амалдорларнинг ҳаммаси жатига бўйсунган. Жати қуйидаги махсус ихтисослашган бошқармаларнинг бошлиқларини: ҳарбий маҳкамага раҳбарлик қилувчи, армияни қуроллантириш ва таъминлашга, қалъалар қуришга ва бошқаларга жавоб берувчи **"қуроллар уйининг бошлиғи"**, давлат омборлари ва омборхоналарини қўриқловчи

- **"Осмон берадиган, ер ишлаб чиқарадиган ва Нил олиб келадиган нарсаларга бошчилик қилувчи"**, йирик қурилиш ва бошқаларга жавоб берадиган **"ишлар бошлиги"** кабиларни бевосита назорат қилиб турган.

Армия. Қадимги подшолик даврида ҳарбий ишлар анча ривожланган. Бу даврда бир қатор ҳарбий бошлиқлик унвонлари мавжуд бўлганлиги маълум. Миср армияси 2 қисмдан: 1) махсус ўргатилган ва яхши тайёрланган солдатларнинг кичик отрядлари ва, 2) кўшинга бир неча ойга олинган ва вақтинча дала ишларидан озод қилинган деҳқонларнинг катта лашкаридан ташкил топган.

Бу даврда давлатнинг ҳарбий, ижтимоий ишлар, молия-солиқ, суд каби муҳим идоралари ташкил этилган.

Суд. Қадимги жамоа судлари борган сари подшо юрисдикцияси¹ вакиллари томонидан сиқиб чиқарилган. Олий суд инстанцияси - **"Олтита буюк уйлар"** пойтахтда бўлган. **Энг олий суд ҳокимияти фиръавнга** тегишли бўлган. У кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда ишончли кишиларидан давлат аҳамиятига эга бўлган жиноятлар билан боғлиқ махфий ишларни ҳал этиш учун махсус судьялар тайинлаган.

Маҳаллий бошқарув. Давлат ҳудуди илгаригидек алоҳида вилоятлар - номларга бўлинган, уларнинг тепасида ҳукмдорлар - номархлар турган. Улар вилоятнинг хўжалик бошқарувини амалга оширганлар ва майдонларни суғоришга тайёрлаш, янги тўғонлар барпо этиш, каналлар қазिश ҳақида буйруқ берганлар, шунингдек ҳосилни йиғиб олиш ва унинг аҳоли ўртасида тақсимланиши устидан кузатиб турганлар.

Инқирози. Қадимги подшоликнинг охириги босқичига келиб фиръавннинг ҳокимияти заифлаша бошлаган. Мамлакатдаги барча ерлар фақат номигагина фиръавннинг мулки ҳисобланган. Ҳақиқатда эса подшо поместьелари саройдаги ва бошқа хизматлар учун мукофот тариқасида бўлиб берилган инъом-тортиқлар ҳисобига камайиб кетган. Фиръавн атрофидаги сиғиндилар (подшонинг илтифоти билан унинг саройида яшаб турувчилар) армияси кўпайиб борган, бу эса подшонинг хазинасини бўшатиб турган. Катта амалдорлар солиқлар тўлашдан, уларнинг

¹ Суд қилиш ҳуқуқи.

ерларидан ўтадиган Фиръавн хизматчиларини боқишдан, ўз кишиларини ижтимоий ишларга жўнатишдан озод бўлиб олишга эришганлар. Кўп жойларда номларни бошқариш мерос бўйича отадан ўғилга ўтган.

Сиёсий тарқоқлик. Подшо ҳокимиятининг инқироzi Мисрда "нотинч йиллар"нинг бошланишига олиб келган. Кўпдан-кўп сарой тўнтаришлари мамлакатда рўй бераётган сиёсий инқироздан дарак берарди. Қадимги подшоликнинг охирларида марказий ҳокимият заифлашиб, турли номларда ажралиш кайфияти кучайган.

VI сулола фиръавнлари айрим ибодатхоналарни ва бутун-бутун шаҳарларни солиқлар ва мажбуриятлардан озод қилиб, уларга ён бера бошлаганлар. Подшоларнинг бизгача етиб келган имтиёз ёрлиқлари ана шулардан гувоҳлик беради.

Децентрализация (парчаланиш) жараёни тобора кучайиб, милоддан аввалги XXIII асрда Миср бир-бирлари билан ўзаро урушиб турадиган бир нечта майда мустақил давлатларга ажралиб кетган. Сиёсий тарқоқлик тахминан милоддан аввалги XXIII аср ўрталаридан XXI аср ўрталаригача давом этган. Сиёсий тарқоқлик жиддий қийинчиликлар келтириб чиқарган. Суғориш тармоқлари ишдан чиққан, хўжаликнинг вайрон бўлиши ва очарчилик халқ оммаси орасида норозиликни кучайтирган, ғарбдаги ливия қабилалари ва шарқдаги кўчманчи қабилалар Мисрга бостириб кириб, унинг бойликларини талаб қайтганлар, пойтахт шаҳар Мемфис ҳам инқирозга учраган, мамлакатни бирлаштиришни урдасидан чиқмаган. Аммо бу даврда Юқори Мисрдаги Фива билан Қуйи Мисрдаги Гераклеополь аста-секин кучая бошлаган ва улар ўртасида Мисрни бирлаштириш учун курашда бошланиб, охир оқибатда Фива ғолиб чиққан, у бирлашган Мисрнинг пойтахти бўлиб қолган. Ана шу пайтдан эътиборан милоддан аввалги 2250 йилдан 1750 йилгача давом этган Умуммиср миқёсидаги Ўрта подшоликка асос солинган. Мамлакат тартибсизликлардан чиқиб олган ва Миср яна ягона ҳокимият остида бўлиб қолган. Фиръавнлар яна илгаригидек "илоҳий" титул билан номланганлар.

4. Ўрта подшолик

(милоддан аввалги 2250-1750 йиллар)

Ижтимоий Қадимги подшолик даврининг иккинчи босқичи **тузуми.** чида жойларда номларнинг ворислик ҳуқуқига эга бўлган уруғлари олдинга чиқа бошлаган. Бу даврнинг охирига келиб маҳаллий зодагонларнинг аҳамияти кучайган. Уларни аҳолининг кенг оммаси қўллаб-қувватлаган. Натижада мамлакат ярим қарам вилоятларга бўлиниб кетган. Фиръавнларнинг умум Миср доирасидаги ҳокимияти инқирозига учраган.

Вилоятларнинг марказий ҳокимиятдан озод бўлиши жойларда хўжалик фаолиятининг жонланиб кетишига олиб келган.

Ўрта подшолик даврида ҳам Миср иқтисодиётида хийла жиддий силжишлар юз берган. Низолар ва тарқоқлик даврида ишдан чиққан суғориш тармоқлари тикланибгина қолмасдан, балки янада кенгайтирилган. Масалан, Фаюм воҳасида айниқса муваффақиятли ишлар қилинган. У ердаги қўл янада чуқурлаштирилган ва сунъий сув омборига айланттирилган. Қилинган ана шу ишлар натижасида экин майдони кенгайган. Ички ва ташқи савдо ривож топган. Бунгача дон асосий қиймат ўлчови бўлиб келган бўлса, энди унинг ўрнини олтин эгаллаган.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва айирбошлашнинг кенгайиши натижасида мулкый табақаланиш кучайиб борган.

Ўрта подшоликнинг гуллаб-яшнаган давридаги (милоддан аввалги XVIII аср) ижтимоий муносабатлар қуйидаги иккита муҳим белгилари билан характерланади: 1) бир томондан, хусусий хўжаликларда қулдорликнинг анча ўсиши содир бўлган ва ер эгаларининг аҳволи ўзгарган, 2) бошқа томондан, қишлоқ жамоаларининг табақалашуви **майда мулкдорлар - нажислар** (Миср тилида "нажис" сўзи "кичкина" дегани) табақасининг ташкил топишига олиб келган. Нажислар ичидан бойиган хўжайинлар ва майда деҳқонлар ажралиб чиққан. Бойиб кетган аҳолининг ўрта қатлами коҳинлар ва чиновниклар сафига қўшилиб борган, хаттотлар, савдогарлар ва ҳатто ер эгалари бўлиб қолган. Уларни кучли нажислар деб атаганлар. Булар мустақил хўжалик юритувчи, баъзан эса қуллар ҳам сотиб оладиган

бой деҳқон ва ҳунармандлар бўлган. Уларга ўз аҳволи бўйича қуллардан кам фарқ қиладиган камбағал нажислар қарама-қарши турган. Қашшоқлашиб қолган деҳқонларнинг ҳам сони кўпайиб борган. **Хему-несут ("подшо қуллари")** деб аталувчи қуллар ўша хонавайрон бўлган деҳқонлардан ташкил топиб борган бўлса ажаб эмас, улар бошқа қуллардан меҳнатлари қатъий тартибга солинганлиги билан фарқ қилган. Улар хазинадан бериладиган ишлаб чиқариш воситалари билан иш қилганлар, меҳнатлари эвазига озиқ-овқат билан таъмин этилганлар ва қисман кўшин сафига ҳам жалб қилинганлар. Подшо ўз қулларидан баъзиларини айрим шахсларга тортиқ-инъом сифатида ҳадя қилган. Шу билан бирга урушда асир қилиб ёки сотиб олинган қуллар ҳисобига ҳам ҳақиқий қулларнинг сони ошиб борган. Баъзи ҳужжатларда қўлдан-қўлга ўтган 20-30 тадан иборат қуллар гуруҳлари тилга олинади. Энг оғир ва сермашаққат ишлар қулларга юқланган. Масалан, ун қилувчи чўрилар тиз чўккан ҳолда қўл тегирмонда донни майдалаб ун қилганлар.

Жамият ҳаётида шаҳарликларнинг ўрта табақаси ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлаган. Шаҳар қуллар ва ерларга эгалик қилувчи юридик шахс сифатидаги жамоа аҳамиятига эга бўлган.

Давлат тузуми. Ўрта подшоликнинг иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнаши ва сиёсий қудрати авжига чиққан давр

XII сулола ҳукмронлик қилган милоддан аввалги 2000-1888 йилларга тўғри келади. Лекин XII сулола Фиръавнлари Қадимги подшоликнинг мустабид ҳукмдорлари каби қудратга молик бўлолмаганлар. Улар давлат маблағларининг кўп қисмини ўзларининг шахсий эҳтиёжлари учун сарф қилишга ботинолмаганлар.

Ўрта подшолик Фиръавнлари мамлакат янгидан бирлашгандан кейин ҳам ўз бойликларининг анча қисмини ва нуфузларини сақлаб қолган вилоятлардаги зодагонлар билан иноқ бўлишга уринганлар.

Ўрта подшолик даврининг бошида номархларнинг ҳокимияти деярли чекланмаган характерга эга бўлган. Ўрта подшоликнинг гуллаб-яшнаган даврида Фиръавнлар давлатни бирлаштиришга ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интилиб вилоятларнинг эски, мустақил ҳукмдорларини янги, подшо ҳокимиятига бўйсунадиганлари билан алмаштириб, номархларнинг ҳокимиятини чеклашга ҳаракат

қилганлар. Подшонинг асосий таянчи сарой аъёнлари, хизматчи зодагонлар, шунингдек, подшони кўриқловчи кўшинлар бўлган.

Номархлар ўз ёзувларида фиръавнга содиқликларини таъкидласалар-да, ўзларини хийла мустақил ҳис қилганлар, ҳатто йил ҳисобини ҳам фиръавнлар подшолиги ҳисоби билан эмас, балки ўз ҳисоблари билан юргизганлар. Уларнинг ҳар қайсисининг шахсий кўраси ва ҳарами, шунингдек, ўз кўшини бўлган, у вилоятда фиръавннинг ноиби бўлишдан кўра, фиръавнга тобе кичикроқ подшо бўлган. Олий ҳокимиятнинг бунга тоқат қилишидан бошқа чораси бўлмаган.

XII сулола ҳукмронлигининг охирларида, Аменемхет III даврида (милоддан аввалги XIX асрнинг иккинчи ярмида) гина ҳокимиятнинг марказлашиши кучайиб, номархларнинг имтиёзлари хийла қирқилган. Аменемхет III номархлар ҳокимиятини кучсизлантиришни уддасидан чиққан, лекин бу Ўрта подшолик даврида Миср жамиятини ларзага солган ижтимоий қарама-қаршилиқларни тугатмаган. Эзувчи синфлар томонидан зулмнинг кучайиши озод деҳқонлар ва қулларнинг норозилигига сабаб бўлади. Бунинг натижасида милоддан аввалги XVIII асрда бутун Миср жамиятини ва давлатини ларзага солган жуда катта кўзғолон бўлиб ўтади. Бу ҳодисалар Мисрни гиксослар (Осиёнинг жанговар кўчманчи қабилалари) томонидан босиб олиншини осонлаштиради. Улар ҳукмронлиги 100 йилдан ортиқ давом этади. Гиксосларга қарши кураш давлатнинг ҳарбий қудратининг ошишига олиб келади. Фива номи билан бошчилик қилган кураш натижасида фақат Мисрнинг ўзи озод бўлиб қолмасдан, балки гиксослар босиб олган бошқа ҳудудлар ҳам қўлга киритилади.

Бундан кейинги давр Янги подшолик даври деб юритилади.

5. Янги подшолик

(милоддан аввалги 1584-1071 йиллар)

Гиксосларнинг мағлубияти ва ҳайдаб юборилиши натижасида қайта тикланган Миср давлати Янги подшолик¹ деб аталади.

Урушлар натижасида Миср ҳудуди анча кенгайган ва у йирик давлат бўлиб қолган. Бу Миср тарихида иккинчи олтин аср дейилади.

Ижтимоий тузуми. Янги подшолик даврида хўжаликнинг ҳамма соҳаларида ғоят катта ўзгаришлар рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликда бир қанча янги қуруллар пайдо бўлган ва эскилари такомиллаштирилган. Экин майдони кенгайтирилган ва баъзи ерлар йилига икки марта экиладиган бўлган. Тўқимачилик ривожланган, транспорт воситалари такомиллаштирилган, филдиракли аравалар пайдо бўлган, ички ва ташқи савдода айирбошлаш анча кучайган, пул хўжалигининг салмоғи натурад хўжаликка нисбатан ўсиб борган. Осиёдан келтириладиган қумуш асосий қиймат ўлчовини ташкил этган.

Иқтисодий юксалиш йирик хусусий мулкчилик ва қулдорликнинг ўсишига ёрдам берган, бу эса кенг аҳоли оmmasининг албатта қашшоқланиши билан боғлиқдир. Қулларга бўлган талаб кучайган, бу талаб кўпинча ўн минглаб ва ҳатто юз минглаб ҳайдаб келтириладиган асирлар ҳисобига таъмин этилган. Кўп сонли урушлар қулчиликнинг ривожланишига кўмаклашган. Қулдорлик муносабатлари Янги подшолик даврида Миср жамияти ичига чуқур кириб борган. Қулларга ҳатто унча юқори мавқега эга бўлмаган кишилар - чўпонлар, ҳунармандлар, боғбонлар ва бошқалар ҳам эгалик қилган. Бу даврда қулчиликнинг ривожланишини унча катта бўлмаган хўжаликларда қўл меҳнатига бўлган талабнинг ўсиши билан изоҳлаш мумкин. Қуллар меҳнатидан эндиликда фақат уй хўжалигидагина фойдаланилмаган. Тўғри, ҳарбий асирларнинг бир қисмидан хизматкорлар (хўжайини келаётган арава олдига тушиб югуриб юрувчи югурдаклар, шахсий соқчи ва ҳатто жангчи ва миршаб) си-

¹ Илк подшолик, Қадимги подшолик ва Урта подшолик шартли равишда шундай аталганидек, Янги подшолик ҳам шартли равишда шундай ном олган. Қадим вақтларда улар бундай аталмаган, албатта. У 500 йилдан ортиқ яшаган.

фатида фойдаланган бўлсалар-да, анчагина қисми қуллар сафини тўлдириб турган, улар далаларда, устахоналарда, тош конларида ва бошқа конларда ишлаганлар, хуллас, ҳамма оғир ва машаққатли ишларни қилганлар. Қулларнинг ичидан тош йўнувчилар, тош ташувчилар, темирчилар, тўқимачилар, қурувчилар ва бошқа ҳунармандлар чиққан.

Миср жамиятида деҳқонлар оммасининг асосий қисмини, шубҳасиз, эркин жамоачилар ташкил этган. Фақат улардан баъзиларигина бойиб борганлар. Жамоачи-деҳқонларнинг асосий қисми камбағаллашиб борган. Уларнинг кўплари ишлаб чиқариш қуролларида маҳрум бўлиб, иш ҳайвонлари ва уруғликни ғазнадан қарзга олишга мажбур бўлганлар. Насиҳатномалардан бирида ҳосил бўлмай қолиб, хўжалиги вайрон бўлган деҳқоннинг мушкул аҳволи баён қилинган, Амалдор ундан дон талаб қилгану бечоранинг эса ҳеч нимаси бўлмаган. Уни ерга ётқизиб, калтак билан савалаганлар. Умумий кафиллик билан боғланган қўшнилари қочиб кетиб, боқиманда учун бутун жамоани жавобгарликдан сақлаб қолганлар. Деҳқонларни подшоликка ва черковга қарашли ерларда мажбурий тартибда ишлатганлар. Шунингдек, хусусий кишиларга тегишли деҳқонлар ҳам бўлганлиги маълум. Баъзи бойроқ деҳқонлар ўзларининг чорвасига, ишчи кучига эга бўлишлари мумкин эди. Черков деҳқонлари ҳатто қулларга эга бўлишлари мумкин бўлган. Вақти-вақти билан одамлар, чорвалар, паррандалар кўриқдан ўтказиб турилган, бундан кўзда тутилган асосий мақсад уларнинг зиммасига турли мажбуриятлар юклаш, улардан у ёки бу ишларда фойдаланиш эди.

Ҳукмрон табақалар оддий жамоачиларни ва қисман қулларни эксплуатация қилиш ҳисобига кучайган ва бойлик орттирган.

Янги подшолик даври ижтимоий муносабатларининг ўзига хос хусусияти қоҳинларнинг юксалишида бўлган. Олий қоҳинларнинг бойлиги ошиши натижасида уни марказий ҳокимиятга нисбатан боғлиқликдан озод бўлиши содир бўлган. Қоҳинлик ёпиқ наслий табақага айланган.

Қоҳинлар билан маҳкам боғланган ва ибодатхоналар даромадининг жуда катта қисмига шерик бўлган эски, наслий зодагонлар билан бир қаторда, янги тоифа - ҳарбий хизматчи зодагонлар пайдо бўлган. Жангчи Яхмос (машҳур фиръавннинг адаши ва сафдоши)нинг мансабда кўтарилиб

бориши бунга ёрқин мисол бўла олади. Гиксослар билан бўлган урушларда ном чиқариб, "эшкакчилар бошлиғи", - яъни дарё флоти командири бўлиб қўтарилгандан кейин подшо унга олтиндан ташқари (асирга тушган гиксослардан) йигирматача қул ва чўри ҳамда чек ер инъом қилган.

Давлатманд табақалардан чиққан жанг арава эгалари ҳам муҳим ўрин эгаллаган.

Давлат тузуми. Янги подшоликнинг давлат тузуми марказий бюрократик бошқариш тизимининг мустаҳкамланиши билан характерланади. Мамлакат икки-та маъмурий округга: Юқори ва Қуйи Мисрга бўлинган. Улар ўз навбатида вилоятларга (номларга) бўлинган. Ҳар бир округ тепасида фиръавннинг махсус ноиб турган. Бу эса бошқарувнинг янада марказлашувига ёрдам берган. Номларда бутун ҳокимият подшо чиновниклари қўлида тўпланган. Шаҳар ва қалъаларни фиръавн томонидан тайинланадиган бошлиқлар идора этган.

Бу давр давлат тузумининг илгаригиларидан ажратиб турадиган белгиси шунда бўлган эдики, Янги подшолик даврида фиръавн бойлик ва мартабаларни мерос қилиб олган амалдорларга қарама-қарши ўлароқ қуйидан чиққан амалдорларга ҳомийлик қилган. Шундай қилиб, хизматчи зодагонлар аристократик зодагонларни иккинчи ўринга суриб қўйган.

Давлатдаги биринчи ва олий амалдор жати (вазир) бўлган (албатта, подшодан кейин). Вазир саройда турли сарой маросимлари ўтказилишини, девонхонани, пойтахтни бошқаришни юритган, мамлакатнинг бутун ер фонддини ва бутун сув таъминоти тизимини бошқарган; унинг қўлида олий ҳарбий ҳокимият бўлган, олий суд назорати тўпланган; бутун солиққа оид ва маҳаллий бошқарув устидан назорат қилиш ҳам унга тегишли эди.

Давлатда яна бошқа муҳим вазифаларни бажарувчи мансабдор шахслар бўлган. Уларнинг ичида, айниқса, бош хазиначи ва бутун подшолик ишлари бошлиғи алоҳида ўрин тутган. Булардан ташқари, кўп сонли мирзалар мавжуд бўлиб, улар буйруқларни ёзганлар, деҳқонлар ва ҳунармандларнинг ишлари устидан назорат қилганлар, хазинага тушадиган даромадларни ҳисоблаганлар.

Фиръавнларнинг босқинчилик сиёсати Мисрнинг бутун давлат бошқарув тизимида ўз изини қолдирган. Хусусан,

хўжалик бошқарувида ҳарбий бошлиқларнинг роли кучайиб, давлат бошқаруви ҳарбий характер касб эта бошлаган.

Милоддан аввалги XII-XI асрларда Янги подшолик инқирозга учраган. Шимолда ва жанубда тўпланган қарама-қарши курашувчи кучлар бир-бирини мағлубиятга учрата олмай мамлакатни икки қисмга бўлинишига олиб келганлар. Бундай шароитларда ягона давлат ҳокимияти фақат номигагина сақланиб қолган, холос.

Янги подшоликдан кейинги давр Миср тарихида Сўнги подшолик ёки Ливия-Саис даври деб аталади.

6. Сўнги подшолик

(милоддан аввалги XI-VI асрлар)

Бу даврнинг бошида яна тарқоқликка интилиш тенденцияси кучайган, бунинг аломатлари Янги подшоликнинг охирларидаёқ сезилган.

Жанубда (Фиваидада) қоҳинлик ҳукм сурган, у ўзини аҳолининг бошқа қисмига қарама-қарши қўйиб, улардан тора ажралиб, алоҳида тоифага айланиб борган. Ибодатхоналарнинг кўпдан-кўп руҳонийлари тепасида Бош қоҳин Амоннинг олий қоҳинлари турган. Кейинроқ олий қоҳинлар вазифасига фиръавннинг қизлари ёки сингиллари тайинланган, бу эса руҳонийлар ҳокимияти билан подшо ҳокимиятининг мурасага келишга уринганлигидан далолат беради.

Шимолий Мисрда, аксинча, ёлланма аскарлар-ливияликлар ўз таъсирларини мустаҳкамлаб борганлар. Улар ерли мисрликларни армия хизматидан четлаштирганлар ва ҳарбий хизмат билан боғлиқ имтиёз ва инъомлардан маҳрум қилганлар. Шу тариқа қоҳинлар билан рақобат қилувчи ҳарбийлар тоифаси ташкил топган. Гарчи ливияликлар ҳокимиятни қўлга олган бўлсалар-да, бу вақтинчалик бўлган, мамлакат тез орада майда бўлақларга бўлиниб кетган. Деярли ҳар бир номда ўз қўшнисини билан доим жанжаллашиб турган ўзининг мустақил подшосини ўтирган. Қоҳинлар ва ҳарбий зодагонлар (ливиялик ҳарбийлар) жамоачиларни қаттиқ эксплуатация қилган. Кўп чек ерлар сотилиб, хусусий мулкка айланган.

Ташқи вазият ёмонлашганлиги туфайли, ҳарбий асирлар мамлакатга деярли бутунлай келмай қўйганлигидан қуллар

қаторини ўз ватандошлари ҳисобидан тўлдириб туришга интиланганлар. Хонавайрон бўлган жамоачилар қарзларини тўлай олмаганидан кейин қулларга айлантирилган.

Милоддан аввалги VIII асрдаги Фиръавнлардан бири Бокхорис қарздорларни қулга айлантирилишига қарши курашмоқчи бўлган. У қарздорларни озодликдан маҳрум қилишни тақиқлаб, мол-мулкни мусодара қилишгагина йўл қўйган. Аммо бу ислоҳот муваффақият қозона олмаган. Бокхориснинг ўзи озгина вақт подшолик қилган, уни Қуйи Мисрдагина тан олишган, шунинг учун ҳам унинг грек аъналарарида баён этилган қонунлари ижтимоий табақаланиш жараёнини узоқ вақт тўхтатиб туролмаган.

Милоддан аввалги VIII-VII асрларда Мисрда ўрнатилган дастлаб эфмопияликларнинг, сўнгра осур подшоларининг ҳукмронлиги мамлакат ижтимоий-сиёсий тузумида жиддий ўзгаришларга олиб келмаган. Улар маҳаллий подшоларни олиб ташламаганлар, фақат бўйсунтириш ва хирож тўлашигига талаб қилганлар.

Эфиопия ва осур подшолари бир-бирларини заифлаштирганлар. Шимолий Мисрнинг энг катта маркази бўлган Саиснинг ҳукмдорлари бундан усталик билан фойдаланганлар. Саис ҳукмдорлари ичида Псамметихнинг толеи баланд бўлган. У аввало Жанубий Мисрда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган, сўнгра эфиопияликларни Фивадан суриб чиқарган ва маҳаллий подшо сулолаларини тугатиб, бутун мамлакатни ўз қўли остига бирлаштирган. Псамметих XXVI (Саис) сулоласини (милоддан аввалги тахминан 663-525 йиллар) бошлаб берган.

Бу даврда Миср иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан яна раванқ топган ва яна марказлашган давлатга айланган.

Бу вақтда жамиятнинг эркин кишилар ва қулларга бўлиниши илгаригига қараганда жадаллашган. Ўзини қулликка сотиш ҳақидаги битимлар кенг тарқалган. Эркин кишиларнинг кенг қатламларининг камбағаллашуви ўсган. Аҳолининг кўп қисми илгаригидек хазинага, черковларга, зодагонларга қарам бўлган. Хунармандларнинг аҳволи ёмонлашган.

Бу вақтда қоҳинлар билан бир қаторда ҳарбийлар ҳам имтиёзли табақа бўлиб қолган.

Маҳаллий зодагонларнинг асосий негизини илгаригидек номархлар ва шаҳар ҳукмдорлари ташкил этган. Мартабали

зодагонларнинг бошқа вакиллари ўзларининг илгариги ўтмишдошлари: олий амалдор, хазинани сақловчилар, ишлар бошликлари, судьялар ва бошқалардан кам фарқ қилганлар. Бу даврда ҳарбий бошлиқлар алоҳида ўрин эгаллаган.

7. Қадимги Миср ҳуқуқининг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари. Барча қадимги давлатлардаги каби Қадимги Мисрда ҳам ҳуқуқнинг дастлабки ман-

баи **одат ҳуқуқи** бўлган. Лекин, албатта, давлатнинг ташкил топиши билан аста-секин ёзма қонунчилик пайдо бўлиб, ривожлана бошлаган. Қадимги грек ёзувчиси Диодар Сицилияликнинг хабар беришича, Мисрда биринчи қонун чиқарган афсонавий подшо - биринчи сулоланинг биринчи подшоси Менес бўлган, иккинчиси подшо Сазихис бўлган (бу Қадимги подшолик даври подшоларидан бўлса керак). Геродот ва Диодар кўрсатганларидек, Сазихис қарз олиш шартларини белгиловчи қонун эълон қилган. Унга кўра, шахсларнинг ўз отасининг ёки шахсан ўзининг мумиёсини (мумиё шахслар ўлганидан кейин жасадига суртиш учун ишлатилган) гаровга қўймасдан туриб ва шу тариқа қарзини тўлашни таъминламасдан қарз олиши тақиқланган. Бундай ҳолда қарз олган қарздор вафот этса, унинг қарзи тўланмагунча дафн этилмаган, чунки унинг мумиёси гаровда бўлган.

Мисрда милоддан аввалги XIII асрда **ёзма қонунчилик** анча тараққий қилган. Масалан, айниқса, Рамзес II подшолиги даврида кўп қонунлар чиқарилган. Бу қонунлар Миср армиясини, жамиятнинг ижтимоий тузумини ва бюрократик давлат аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган. Ниҳоят, милоддан аввалги VIII асрда подшо Бокхориснинг саккизта китоби (қирқта нома)дан иборат катта кодекси пайдо бўлган. Мазкур қонунлар бўйича Миср тарихида биринчи марта қарздорларни қарзи учун қулга айлантириш тақиқлаб қўйилган, деҳқонларга эса ўз чек ерларини сотишига ва гаровга қўйишига рухсат берилган, биринчи марта ҳуқуқни қўллаш танҳо қоҳинларнинг машғулоти бўлмай қолган ва шартномалар қатъий ва муқаддас қоида шаклида ёзилмайдиган бўлди. Милоддан аввалги VI асрда подшо Амасис маҳаллий ҳокимият фаолиятини тартибга солувчи қонунлар чиқарган. Ипусернинг машҳур нутқида "суд залининг қо-

нунлари” эслаб ўтилади. Булар, шубҳасиз, судлар томонидан фойдаланиладиган қонунчилик бўйича қўлланма ёки ҳуқуқий тўплам бўлган. Бизгача етиб келган қонунчиликка оид ҳуқуқий хужжатлар ичида “вазирга инструкция” деб номланадиган акт муҳим ўрин тутади.

Мисрда вазир (жати)нинг ва бошқа олий мансабдор шахсларнинг фаолияти характери қўлампдан кўринадики, уларнинг маъмурий фармойишлари қонун аҳамиятига эга бўлган ва, демак, одатлар ва қонун сингари ҳуқуқ манбаи ролини ўйнаган. Зеро, олий суд ҳокимияти подшо ва жати қўлида экан, суд қарорлари ҳам ҳуқуқнинг у ёки бу соҳаси бўйича янги ҳуқуқий меъёрлар ўрнатиши мумкин.

Мулк Қадимги Мисрда ерга эгаликнинг бир қанча тур-
ҳуқуқи. лари мавжуд бўлган. Бутун ерлар расман подшонинг мулки ҳисобланган. Бироқ амалда турли ҳуқуқий режимдаги бир қанча ерга эгалик шакллари мавжуд бўлган.

Фиръавн ерларни ибодатхоналарга, хизматчи зодагонлар вакилларига, коҳинларга ва ҳарбийларга вақтинча эгалikka бериб қўйган.

Ибодатхоналарга берилган ерлар уларнинг мансабдор шахсларининг биргаликда фойдаланишига келиб тушган. XIX сулола ҳукмронлиги даврида амалда бу ерлар коҳинлар ўртасида қуръа ташлаш йўли билан тақсимлана бошлаган. Бундай ерларда уни ишлашга ва етиштирилган ҳосилнинг маълум қисмини давлатга ва ибодатхоналарга беришга мажбур ҳисобланган деҳқонлар бўлган. Ерлар подшо чиновниклари томонидан бошқарилган. Подшонинг солиқ йиғувчилари ибодатхоналарнинг солиқ йиғувчи шахслари билан биргаликда бевосита ишлаб чиқарувчилардан рента-солиғи ундиришни амалга оширганлар. Хужжатлардан кўринишича, солиқ йиғувчилар ўз мавқеларидан фойдаланиб, суиистеъмолликлар қилганлар, тез-тез ўз фойдаларига ҳам йиғимлар олиб турганлар. Бундай солиқ ва йиғимларни тўлай олмаган ёки тўлашдан бош тортган деҳқонлар ерлардан ҳайдаб юборилган. Фақат фиръавн Хоремхеб (милоддан аввалги XIV аср) солиқ тўламаган деҳқонларни ердан ҳайдаб юборилишини тақиқлаган эди. Бироқ солиқ тўламаган деҳқонларга нисбатан турли тан жазолари (қамчи билан савалаш) берилиши назарда тутилган. XIX-XX сулолалардан

бошлаб коҳинлар ерларни давлат органларининг ҳеч қандай аралашувисиз бошқара бошлаганлар.

Ибодатхоналардан ташқари алоҳида ҳарбийлар ва коҳинлар ҳам ўз хизматлари эвазига мукофот тариқасида подшолардан ер олиб турганлар. Подшо қандайдир амалдорни мансабга тайинлаб, унга мукофот тариқасида яна ер, ишлаб чиқариш қуролилари ва қуллар ҳам берган.

Ибодатхоналарга ёки ҳарбий ва чиновникларга берилмай қолган бошқа барча давлат ерлари дехқонлар жамоаларининг эгалигида бўлган ва бевосита оқсоқол - ксерп томонидан идора этилган.

Ҳайдалмайдиган ерлар - боғлар ва қурилиш участкалари хайдаладиган (экин экиладиган) ерларга қараганда бошқачароқ ҳуқуқий маънага эга бўлган. Подшо бундай ерларни ҳеч қандай хизмат ўтаб бериш мажбуриятларисиз берган. Подшо уларни хоҳлаган кишига ҳадя қилиши мумкин бўлган. Эҳтимол, бундай ерлар хусусий мулк бўлиб қолган ва уни олган кишилар сотиши ва ҳадя қилишига рухсат этилган.

XVIII сулоладан бошлаб подшо хайдаладиган ерларни ҳам фахрийларга маълум хизмат эвазига эмас, балки оддий ҳадя сифатида бера бошлаган.

Ибодатхоналар ва алоҳида фуқаролар эгалигидаги ерлар баъзи ҳолларда олди-сотди, ҳадя, ижара шартномаларининг предмети бўлиши мумкин эди. Ерлар фақат номигагина давлатники деб тан олинган, амалда эса хусусий мулк бўлиб қолган. IV ва, ҳатто, III сулолага оид ҳужжатларда ерларни, шу жумладан, хайдаладиган ерларни, уйларни олиш-сотиш, ҳадя қилиш, мерос қилиб қолдириш ҳақидаги ҳужжатлар учрайди.

Ерга нисбатан мулк ҳуқуқининг ўтказилиши маълум расмиятчиликларга қатъий риоя қилишликни талаб этган (бу ҳақда қуйироқда "мажбурият ҳуқуқи" билан танишганимизда алоҳида тўхталамиз).

Ҳаракатдаги ашёлар хусусий мулк предмети ҳисобланган. Подшо томонидан ер билан бирга инъом қилинган иш чорваси ва қуроли (инвентарь) олган шахснинг хусусий мулки бўлиб қолган ва уни тасарруф қилиш мумкин бўлган.

Мисрда кўпдан-кўп харажатлар талаб қилувчи марҳумларга бағишланган маросимларга катта аҳамият берилган. Бадавлат кишиларга бу мақсадларда алоҳида ажралмас

мулк ажратилган. Ундан келадиган даромадлар маълум мақсадларда белгиланган. Бу мулк гўё оила мулкини ташкил этган.

Қадимги Мисрда қуллар хусусий мулк сифатида кўрилган, лекин уларни эксплуатация қилиш Греция ва Рим сингари юқори даражага чиқмаган. Қуллар ўз оиласи ва мулкига эгалик қилиши мумкин бўлган. Улар содир этган жиноятлари учун хўжайинлари томонидан эмас, давлат ҳокимияти органлари томонидан жазоланган. Қуллар агар хўжайинлари шафқатсиз муносабатда бўлса, ибодатхоналардан бошпана излашга ва ўз хўжайинлари устидан шикоят қилишлари мумкин эди. Бу уларни ибодатхоналар хизматчиларига айланишига олиб келган.

Мажбурият Мисрда мажбуриятлар асосан **шартномалардан** келиб чиққан. Шартномалар узоқ вақтгача коҳинлар ва мансабдор шахслар олдида тантанали қасам ичиш орқали тузилган. Фақат подшо Бокхорис даврида (милоддан аввалги VIII асрда) шартномалар бундай диний тартибдан холос этилган. Бироқ ёзма шартномаларнинг матни кейинчалик ҳам уларнинг тантанали равишда оғзаки ваъда беришдан келиб чиққанлигини акс эттиради.

Товар-пул оборотининг ривожланиши билан **олди-сотди шартномаси** анча кенг тарқала бошланган. Қадимги подшолик давридаёқ тошхатчаларга товар айирбошлаш учун бозорларнинг тасвири тушурилганлиги маълум, шу билан бирга уларда баъзи ҳолларда сотиб олувчиларнинг қўлларида монеталар ушлаб турганлиги тасвирланган. Бироқ Қадимги подшолик даврида савдо асосан давлат томонидан чет элликлар билан олиб борилган. Савдо муносабатлари Янги подшолик даврида, айниқса, XVIII сулола ҳукмронлиги вақтида (милоддан аввалги XVI-XIV асрларда) анча ривожланган.

Ерларни фақат олий табақа вакилларигина бегоналаштириши (тасарруф этиши) мумкин эди. Деҳқонлар ўзларининг ер участкаларини бировга ўтказиш ҳуқуқини фақат подшо Бокхорис даврида олган эдилар. Бунинг устига, бу ҳуқуқ фақат подшо томонидан ибодатхоналарга, ҳарбийларга ёки чиновникларга инъом қилинган ер участкаларига вақтинча эгалик қилиб турган деҳқонларга берилган.

Ерларни ёки қурилишларни олиш-сотиш шартномаси маълум расмиятчиликларга амал қилган. Бунда кетма-кет учта далолатнома тузилган. Биринчи далолатнома сотувчи ва харидор ўртасидаги олди-сотди шартномасининг предмети ҳақидаги қиймати тўла тўланганлигини кўрсатиб тузиладиган битим бўлган (суммаси одатда кўрсатилмаган). Бунда сотувчи ўз зиммасига мулк ҳуқуқини харидорга ўтказиш ҳамда бу мақсадда кейинги далолатномаларни тузиб, ерни сотиб олувчига бу ерга нисбатан бошқа учинчи шахс томонидан эгалик ҳуқуқи талаб қилинмаслигига кафолат бериш мажбуриятини олган. Иккинчи далолатнома диний характерга эга бўлган ва сотувчи қасам ичиш йўли билан шартномани тасдиқлаган. Ва ниҳоят, учинчи далолатнома сотиб олувчига ерга эгалик қилишни ўтказиш ҳисобланган. Бу суд олдида амалга оширилган ва бундан кейин ер китобларига сотиб олувчининг исми сотувчининг ўрнига қайд этилган. Кейинчалик иккинчи далолатнома тузилмайдиган бўлган ва фақат биринчи ва учинчи далолатномалар тузилган. Мулк ҳуқуқи фақат ашёларнинг топтирилиши билан, яъни ерга эгалик қилишга киришиш билан ўтказилган.

Шартномаларнинг кенг тарқалган турларидан бири **қарз шартномаси** бўлган. Мисрда бу шартноманинг объекти пул ва шунингдек қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (дон, уруф ва бошқалар) бўлган.

Қарзни ундириш воситалари ҳам назарда тутилган. Бунинг учун Бокхорис қонунлари чиқарилгунга қадар қарздорнинг ва унинг қандайдир қариндош-уруғларининг шахси гаровга қўйилган. Қарз мuddатида тўланмаса гаровга қўйилган шахс қулга айлантирилган. Қарзни таъминлаш воситаси сифатида баъзан отасининг ёки қарз олувчининг бошқа яқин қариндошларининг ёхуд бевосита шахсан қарздорнинг мумиёси гаровга қўйилган.

Бокхорис подшолигидан бошлаб қарзи учун қулга айлантириш бекор қилинган, деҳқонларнинг биринчи марта ерни гаровга қўйишига рухсат этилган, бу эса деҳқонларнинг ерсизланиш жараёнини кучайтирган. Шу билан бирга, кредиторларнинг ўзбошимчалик билан қарздорнинг мулкини, аynиқса, ерни ишлаш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш қуролларини ва чорвасини гаров сифатида эгаллаб олишлари тақиқланган. Бироқ бу қоида ибодатхоналар учун ва давлат органлари учун истисно эди.

Мисрда **мулкни ижарага бериш**, яъни ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига маълум мол-мулкни вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланиш ёки фойдаланиш учун ўтказиш шартномалари ҳам учрайди. Агар ижарага берилган қул ёки чўри касаллиги туфайли ишга яроқсиз бўлса, мулк эгаси бунинг учун олган ижара ҳақининг икки баравари миқдорида қайтариб бериши лозим бўлган. Ижарага олинган ашёнинг нобуд бўлиши ижарага олувчини ижара ҳақини тўлашдан озод қилмаган.

Кишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар Мисрда, одатда, бир йилдан ортиқ муддатга берилмаган. Қурилиш учун, шаҳарларда уйлар учун ва бошқалар учун мўлжалланган ер участкаларини хоҳлаган муддатга ижарага бериш мумкин бўлган. Майдонларни ижарага олганда ижара ҳақи одатда ҳосилнинг бир қисми тарзида тўланган. Ижара шартномаси шартлари бўйича ерни ишлаш ижарага олувчининг фақат ҳуқуқи бўлмай, балки унинг мажбурияти ҳам ҳисобланган. Зеро, ерларни ижарага олиб, уларни қаровсиз ташлаб қўйишга йўл қўйилмаган.

Оддий ширкат шартномалари (биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномалар) ҳам бўлган. Бунда шериклар (иштирокчилар) деб аталувчи икки ёки ундан ортиқ шахслар фойда олиш ёки қонунга зид бўлмаган бошқа мақсадга эришиш учун ўз хиссаларини қўшиш ва биргаликда иш қилиш мажбуриятини оладилар. **Багаж ва юк ташиш шартномалари** ҳам учраган. Бу шартнома бўйича багаж ёки юкни белгиланган манзилга элтиб бериш ҳамда уларни олишга ваколат берилган шахсга топшириш мажбуриятини олади. Бунда йўловчи белгиланган йўл ҳақини, багаж топширган бўлса, багаж ташиш ҳақини ҳам тўлаш мажбуриятини олади. Юқоридагилардан ташқари бировнинг ашёларини **омонат сақлаш шартномалари** ҳам учрайди. Сақлаб туриш текин бўлган; юк сақлаш дин ҳомийлиги остига қўйилган яхши қўшничилик битими бўлган.

Оила ва мерос Мисрда давлатнинг жуда эрта келиб **ҳуқуқи.** чиққанлиги сабабли оилада кўпгина матриархат қолдиқлари сақланиб қолган эди. Масалан, у ерда ака-сингиллар ва опа-укалар ўртасидаги никоҳ кенг тарқалган эди. Болалар дастлаб кўпроқ она линияси бўйича номланганлар. Қариндошлар ичида онанинг отаси ва акаси катта ҳурматдан фойдаланган.

Оилада аёллар жуда юқори мавқега эга бўлган. Манбаларда у "уй бекаси" деб номланади. Бироқ V сулоладан бошлаб оилада эрнинг ҳуқуқлари мустақамланиши ва кенгайиши томонга ўзгариб борган. Аёл, илгаригидек оилада нисбатан юқори мавқега эга бўлса-да, энди ўз эри билан тенг ҳуқуқли деб тан олинмаган. Кўп хотинликка йўл қўйилган. Ҳар бир мисрлик, агар у коҳинлар табақасига мансуб бўлмаса, иккинчи хотин олиш ҳуқуқига эга бўлган. Бадавлат мисрликларда ҳарамлар пайдо бўлган. Бироқ ҳарамдаги аёллар унинг эгасининг хотини ҳисобланмаган ва уларнинг болалари ҳам ҳарам эгасининг оиласи таркибига кирмаган.

Никоҳ шартнома асосида тузилган, аёл ўз номидан шартнома тузган. Никоҳ шартномаси бўйича хотин ўз шахсий мулкни сақлаб қолган ва эр унга никоҳ харажатлари учун маълум сумма бериши лозим бўлган. Хотин мулкнинг сақланишини таъминлаш мақсадида унинг батафсил рўйхати тузилган ва эрининг барча мулки гаровга қўйилган. Баъзан эр хотинига оиланинг бутун бойлигини ўтказган. Бундай шартнома, албатта, вазирнинг тасдиғидан ўтиши лозим бўлган.

Қадимги Мисрда ажралиш мутлақо эркин бўлган. Хотин ўз хоҳиши билан никоҳни бекор қилиши мумкин эди. Ажралиш ҳолларида хотин одатда маълум сумма олган, бу никоҳдан бўлган болалар эса ота мулкига мерос ҳуқуқини сақлаб қолганлар. Бироқ, агар ажралиш эрнинг талаби билан амалга оширилган бўлса, унинг барча мол-мулки катта ўғилга ўтган. Катта ўғил эса бу мол-мулкни бошқа барча болалар ўртасида тақсимлаши лозим бўлган.

Мисрда болалар маълум даражада мустақилликдан фойдаланганлар, улар ўзларининг шахсий мулкларига эга бўлишлари мумкин эди.

Мерос барча болалар ўртасида тенг тақсимланган. Қизлар ҳам ўғиллар билан тенг ҳисса олганлар. Мерос тақсимланаётганда уни амалга оширувчи катта ўғил баъзи имтиёзларга эга бўлган. У меросни вақтинча қўлда тутиб туриши ва тақсимлаши эвазига биров кўпроқ ҳисса олиши мумкин эди. Болалар отанинг, онанинг, шунингдек, онаси қариндошларининг мол-мулкни қонун бўйича мерос қилиб олишлари мумкин бўлган. Болалар бўлмаса мерос қолдирувчининг ака-укалари ва опа-сингиллари қонуний меросхўрлар бўлган. Дафн қилиш маросимлари учун ажратилган

мулк бўлинмас ҳисобланган ва улар эгалари ўлганидан кейин ўтказиладиган маросимларга сарфланган.

Миср ҳуқуқига **васият** тушунчаси ҳам маълум. Мерос қолдирувчи ўлиmidан олдин ўз мулкининг бир қисмини алоҳида шахсларга васият қилиб қолдириши мумкин бўлган. У шунингдек, васиятда ўз мулкининг маълум қисмини худолар йўлига қурбонлик қилинишини меросхўрлар зиммасига юклаши мумкин эди.

Жиноят Миср ҳуқуқида жиноят деб тан олинадиган **ҳуқуқи.** хатти-ҳаракатларнинг анча кенг доираси маълум. Ижтимоий ва давлат тузуми асосларига озгина бўлса-да суиқасд қилишлик учун оғир жазолар назарда тутилган. Давлатга хиёнат, кўзғолон кўтариш ва фитна уюштириш ҳолларида фақат айбдорнинг ўзи эмас, унинг онаси, опа-сингиллари, бутун оиласи жавобгар бўлган. Бунда исёнчи ўлим жазосига маҳкум этилиб, унинг жасади ҳамма қатори ерга кўмилмай, сувга ташлаб юборилган.

Давлат тузумига қарши қаратилган жиноятлар билан бир қаторда диний қоидаларни бузган шахсларга ҳам ўлим жазоси берилган. Худоларга бағишланган ҳайвонларни қасддан ўлдириш, ибисларни (иссиқ мамлакатларда яшайдиган лайлакка ўхшаган узун оёқли қуш), мушукларни, бойўғилларни ва бошқаларни ўлдириш, Нил дарёсини ифлослатириш, мурда кўмилган гўрни қазिश, тақиқланган жойга мурдани кўмиш ва бошқалар ҳам оғир жиноят ҳисобланган. Афсунгарлик учун ўлим жазоси назарда тутилган; инсонни сеҳрли жодулар ёки ичимликлар билан сеҳрлаб қўйиш энг оғир жиноятлардан ҳисобланган. Шунингдек, худо Тотонинг муқаддас китобларида ўрнатилган қоидалардан четга чиқиб даволаш санъати қоидаларини бузиши натижасида касалнинг ўлимига сабабчи бўлса, оғир жиноят ҳисобланган. Худди шу каби юқоридаги қоидаларни бузиб янги рақс кашф этса ёки кўшиқ тўқиса ҳам оғир жиноят ҳисобланган.

Давлат сирларини ошкор қилишлик оғир жиноят ҳисобланиб, бунинг учун айбдорларнинг тили кесилган. Сохта нарсалар ясаш ҳам жиноят деб топилиб, бу жиноятда айбланганларнинг қўли кесилган. Қалбаки муҳрлар, пуллар ясаганларнинг икки қўли кесилган, шунингдек, сохта тоштарозилардан фойдаланганларга тана аъзоларидан бирини майиб қилиш (кесиб ташлаш) жазоси қўлланган.

Юқоридагилар билан бирга ўлим жазоси қасамхўрлик жиноятлари, одам ўлдириш ва баъзи ҳолларда ёлғон хабар бериш учун ҳам назарда тутилган. Отасини ўлдирган фарзанднинг танасидан гўштарини суғуриб олиб, сўнгра тиканларга ётқизганлар, ундан кейин ёқиб юборганлар.

Ўғирлик учун оғир жазо берилган. Чорвани ўғирлаганлик учун ва бошқа баъзи ҳоллардаги ўғирлик учун қўлни кесиш жазоси назарда тутилган. Ибодатхонага тегишли мулкни ўғирлаганларга - 100 қамчи урилган ва ўғирланган мулк қийматининг 100 барабар ҳажмида жарима солинган. Ибодатхонага тегишли чорвани ўғирлаган кишини тана аъзоларидан бирини майиб қилиб, сўнгра қўлга айлантирилган. Маросимларга оид нарсаларни ўғирлаганлар ўлимга маҳкум этилган. Қабрни бузиб ўғирлик содир этган шахснинг қулоқлари, бурни кесилган ва қозикқа ўтқазилган.

Хотиннинг эрига хиёвати (бевафолик қилиши) оғир жиноят ҳисобланган. Бунда хиёнаткор хотиннинг бурни кесилган, унинг иштирокчисига эса кастрация жазоси берилган.

Шу нарса характерлики, Мисрда **жазолар** жуда оғирлиги билан ажралиб турган. Унинг асосий мақсади кўрқитиш бўлган. Кўриб ўтганимиздек, давлатнинг ташкил топиши билан қонли ўч олиш одати бекор қилинган. Хун олиш одати аллақачон йўқ бўлиб кетган. Мисрда жазоларнинг энг кўп тарқалган тури ўлим жазоси ҳисобланган. У ёқиб юбориш ёки қозикқа ўтқазиб, бошини кесиш, осиб, тириклайин кўмиб юбориш, қўл-оёқларини бутга тортиб михлаш каби усулларда қўлланган. Юқори лавозимлардаги кишиларга ўлимга маҳкум қилинганда ўзини-ўзи ўлдиришга руҳсат этилган. Боқҳорис қонуни бўйича ўлим жазоси қўлга айлантириш жазоси билан алмаштирилиши мумкин бўлган. Ўлим жазоси билан бирга тана аъзоларини майиб қилувчи жазолар: қўлларини, қулоқларини, бурнини, тилини кесиш, кастрация ва бошқалар; қамчи билан уриш кўринишидаги тан жазолари, мажбурий тартибда оғир ишларга жўнатиш (каторгага сургун) жазоси; ниҳоят, турмада сақлаш каби жазолар бўлган. Баъзи ҳолларда пул жарималари ҳам амалда бўлган. Обрўсизлантириш жазоси ҳам қўлланган. Масалан, жиноятчини шарманда қилувчи симёғоч олдига қўйиб қўйиш жазоси ҳам назарда тутилган эди. Булардан

ташқари, эркин кишини қарам ишчига айлантириш жазоси ҳам бўлган.

Суд жараёни. Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича суд ишларини юритиш бир хил бўлган. Жиноят ишлари ҳам фуқаролик ишлари сингари жабрланувчининг шикояти билан кўзғатилган. Суд ишларини юритишда ошқоралик ва оғзакилик бўлмаган. Судда прокурорлик вазифаси, яъни айбловни қўллаш ҳуқуқи жабрланувчининг ўзига берилган. Жабрланувчи ўз шикоятида айбдорга қандай жазо берилиши кераклигини, унингча қанча миқдорда жарима ундирилиши лозимлигини кўрсатиши керак бўлган. Айбланувчи судда ўзини ўзи ҳимоя қилиши лозим бўлган.

Суд ишлари ёзма тартибда олиб борилган. Айбланувчи ёки жавобгар ёзма жавоб берган. Томонлар ўз аризаларида иш бўйича фикр-эътирозларини баён қилганлар. Бироқ суд ишларни махфий равишда, мотивлар келтирмай, далилларсиз кўриб ҳал қилган ва қарор чиқарган. Судья кимнинг фойдасига ишни ҳал қилса, индамай туриб ҳақиқат тимсоли - худо Маатнинг тасвирини унинг лабига текизган.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари, гувоҳларнинг ва шикоятчиларнинг қасамлари, кўздан кечириш (масалан, қабрларни таҳқирлаш ишлари бўйича), қийнаш (қўли ва оёқларига оғриқ етказиш) кабилар далил ҳисобланган. Жиноят ишларида ҳам, мулкий низолар бўйича фуқаролик ишларида ҳам томонлар ва гувоҳлар қасам ичганлар, шу йўл билан кўрсатмаларига ишонтиришган.

Шундай қилиб, юқорида кўриб ўтганимиздек, Қадимги Мисрда ҳуқуқнинг алоҳида соҳалари ва институтлари бўйича у ёки бу манбаларда ҳуқуқий меъёрлар ўрнатилган бўлса-да, лекин улар маълум тизимга солинмаган, ягона ҳуқуқий тўпламга келтирилмаган ва ҳуқуқ соҳалари бўйича ишлаб чиқилмаган эди. Бизнинг юқоридагича тарзда ҳуқуқни тизимга солишимиз, албатта, шартли бўлиб, уни ўрғанишимизга ёрдамлашиши мумкин, холос.

ҚАДИМГИ МЕСОПАТАМИЯДА ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ (Шумер ва Бобил)

1. Давлатларнинг пайдо бўлиши

Месопатамиянинг жанубий қисми (Иккидарё оралиғи)да, яъни Форс қўлтиғининг Дажла ва Фрот дарёлари оралиғида қадимги тош асри (палеолит) замонларида ҳамма ерлар ботқоқликдан иборат бўлиб, бу ерда одамларнинг ҳаёт кечириши мумкин бўлмаган. Лекин янги тош (неолит) даврининг охирига келиб, теварак-атрофдаги қирларнинг аҳолиси, эҳтимол, зўр эҳтиёж (озиқ-овқат заҳираларининг тугаб қолиши ва душманларнинг сиқуви) сабабли аста-секин Иккидарё оралиғига кўчиб келиб жойлаша бошлаган. Булар шарқдан кўчиб келган шумерийлар ҳамда ғарбдан ва шимоли-ғарбдан кириб келган семит (сомий) қабилалари эди (кўчиб келувчи семитларнинг биринчи тўлқини бундан кейин Аккад шаҳрига кўра аккадликлар номини олган).

Энг қадимги одамларнинг асосий машғулоти овчилик ва айниқса балиқ овлаш эди. Шунингдек, мотигадан фойдаланиб қилинадиган деҳқончилик ҳам кичик кўламларда ривожлана борган. Айни замонда чорвачилик ривожланган. Эшакларни, кейинчалик хўкизларни сўқа (плуг)га қўшишни ўрганишган, шунингдек, улардан янчиш учун фойдаланишган. Мотига билан деҳқончилик қилишдан сўқа билан деҳқончилик қилишга ўтилиши ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишида анча катта силжишга олиб келган. Кўпроқ экин майдонларини ўзлаштиришга имконият туғилган. Аммо бунинг учун ботқоқликларни қуритиш, далаларни Дажла ва Фрот тошқинларидан ҳимоя қилиш, сунъий ҳовузларда сув заҳираларини (қурғоқчилик вақти учун) сақлаш каби ишларни амалга ошириш талаб қилинган. Бунда ўз навбатида каналлар қазииш, тўғонлар қуриш, қуёш ҳарорати қуритган баланд участкаларда эса қудуқлар қовлаш зарур бўлган. Кейинчалик далаларни суғориш усуллари тобора такомиллашган.

Дажла ва Фрот дарёлари водийси кўпгина авлодларнинг меҳнати туфайли мисли кўрилмаган кўп ҳосил берадиган серҳосил мамлакатга айланган. Бу ерда қишлоқ хўжалиги

ва у билан боғлиқ ҳолда ҳунармандчиликнинг ривожлана бориши аҳолининг тез ўсишига олиб келган. Катта қишлоқлар пайдо бўлган, улардан баъзилари катталашиб, деворлар билан ўралган шаҳарларга айланган. Шу тариқа, милоддан аввалги IV минг йилликнинг охири - II минг йилликнинг бошларида биринчи шаҳар-давлатлар вужудга кела бошлаган. Бу ерлар деҳқонларнинг доимий яшаш жойларига, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан чорва маҳсулотлари айирбошланадиган марказларга айланиб қолган эди. Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ўсиши Иккидарё оралиғи шаҳарларининг тобора мустақамланишига, аҳолисининг кўпайиб боришига ёрдамлашган. Милоддан аввалги III минг йилликнинг иккинчи чорагида Урук, Киш, Ур, Лагаш каби шаҳар-давлатларнинг аҳолиси бир неча минг кишига етган эди. Бу ерда ижтимоий фарқлар аниқ сезилиб қолган, катта-катта ер участкаларига эгалик қилувчи уруғ аристократияси ажралиб чиққан, патриархал оила жамиятнинг асосий ячейкасига айланган ва бунда ота хотини ва болалари устидан ҳокимликни эгаллаган ҳамда оилавий мулкни бошқарувчи бўлиб қолган. Айрим катта оилалар суғориш ишлари тобора ривожланиб, деҳқончилик техникаси мураккаблашган сари ерларни ўзлаштириш ва дарё сувларини жиловлаш учун зарур бўлган мураккаб ишларни энди уддалай олмай қолишган. Оилалар қариндошлик алоқаларига қарамай бирлашадилар. Ер чекларга тақсимланади ва умумий мажбурий ишлар (тўғонлар қуриш, каналлар қазилар каби ишлар) биргаликда олиб борилади.

Ибтидоий жамоадан қишлоқ жамоасига ўтмишнинг ана шу босқичида энди одамнинг одам томонидан эксплуатация қилиши пайдо бўлади. Қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар вақтида қўлга туширилган асирлар қулларга айлантирила бошланган. Энг оғир ишларда қуллар меҳнатидан фойдаланилган. Қулларни каналлар қазиларга, ғишдан иморатлар қуришга мажбур этилган, чўрилар эса қўл тегирмон тошлари билан дон янчишлари керак бўлган.

Милоддан аввалги III минг йилликда ибодатхоналарнинг ерларини жамоа ерларидан ажралиб чиқиши ҳисобига подшо-черков хўжалиги ҳам ташкил топган. Жамоачи-деҳқонлар эндиликда илгаригидек ибодатхоналарнинг ерларини ишлашда иштирок этмаганлар, балки ибодатхона хазинаси-

га рента-солиғи тўлаганлар. Ибодатхоналарнинг ерлари турли тоифадаги қарам кишилар, қуллар томонидан ишланган. Бироқ, бу жамоачиларни жамоат ишларидан, йўллар, суғориш иншоотлари ва бошқалар қуришдан озод қилмаган. Шаҳарларда бошқарувчилик вазифаларининг мураккаблашуви билан бир қаторда ерларни, ибодатхона хўжалигини, маросимларни, жамоат ишларини ҳисобга олиш билан шуғулланувчи шахслардан ташкил топган маъмурий аппарат ўсган. Жамоа бошқаруви органларидан ўсиб чиққан бу аппарат энди янги ижтимоий вазифаларни бажара бошлаган. У бошқа қишлоқ-жамоаларига нисбатан хилма-хил бошқарувчилик вазифаларини амалга оширувчи шаҳар-давлатлар аппарати бўлиб қолган.

Шаҳар-давлатлар дастлаб Иккидарё оралиғининг жанубий қисмидаги иккита қабилавий гуруҳлар: шумерлар ва аккадларда келиб чиққан. Милоддан аввалги III минг йилликнинг охирида Иккидарё оралиғига келиб жойлашган турли қабилалар гуруҳлари батамом қўшилиб кетган, лекин уларнинг асосий қисмларининг номлари сақланиб қолган. Булар жанубда Шумер, шимолда Аккад эди. Шумер цивилизациясининг биринчи маркази Уруқ бўлган. Аккад-семитларнинг шаҳарлари ичида энг қадимийси Аккад бўлган. Уруқ аҳолиси, масалан, осмон худоси Ан (аккадча Ану)га иттиқ этганлар. Ушбу худога бағишланган ибодатхона эса фақат маъмурий марказ бўлиб қолмай, хунармандчилик, савдо маркази, хавфсизлик учун зарур бўлган кўрғон ҳам эди.

Иккидарё оралиғининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишига унинг атрофидаги ярим кўчманчи ва кўчманчи кишиларнинг, бошқа маданиятли қабилаларнинг яқин бўлиши ҳам таъсир этган. Кўшни қабилаларнинг доимий бостириб кириши ва қочиб ўтиши Иккидарё оралиғи шаҳар-давлатларининг сиёсий аҳамиятини оширган, шунингдек, уларнинг яшашини таъминлаган.

Иккидарё оралиғининг энг кучли шаҳар-давлатлари ўртасида бутун мамлакат (ёки лоқал унинг катта қисми) устидан сиёсий ҳукмронлик қилиш учун қайта-қайта урушлар бошланиб кетган.

Милоддан аввалги XXVIII-XXVII асрларда Киш шаҳар-давлати юксалиб, унинг ҳукмдори биринчи бўлиб лугал ("катта одам", "хўжайин") деган унвонни олган. Бироқ Уруқ ҳокими

Гильгамиш (кейин афсонавий қахрамонга айланган) милоддан аввалги XXVII асрда Киш армиясини енгиб, Лагаш, Ниппур ва бошқа шаҳар-давлатларни бўйсундирган.

Милоддан аввалги XXV асрда сиёсий ҳукмронлик Урга, XXV-XIV асрлар оралигида эса Лагашга ўтган. Мамлакатнинг Лагаш қўли остида бирлаштирилиши, бир томондан хўжаликнинг ривожланишига ёрдам берган, давлатнинг марказлашувига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан тинимсиз урушлар ва оғир солиқлар аҳолининг норозилигини кучайтирган. Натижада Лагашда давлат тўнтариши бўлиб, ҳокимият тепасига Урунимгин келади (2318-2312 йиллар). У Лагашда олти йил подшолик қилиб, баъзи ислохотлар ўтказиб, камбағаллар аҳволини яхшилашга, уларга баъзи енгилликлар беришга, солиқ ва йиғимлар миқдорини камайтиришга ҳаракат қилган.

Милоддан аввалги XXIV аср охирида Лагаш заифлашиб, Умма шаҳар-давлати кучайган ва бутун Шумер устидан ҳукмронлик қила бошлаган. Унинг ҳокими Лугал-заггиси Лагаш, Ур, Урук, Ларса, Адаб, Ниппур шаҳар-давлатларни ўзига итоат эттириб, Шумер подшолигини ташкил этган. Аммо Шумер подшолигининг мустақиллиги узоққа чўзилмаган ва тез орада семитларнинг Аккад давлати томонидан мағлубиятга учраган. Аккад давлатининг асосчиси ўз даврининг йирик сиёсий арбоби Саргон I (2316-2261 йиллар) эди. Саргон (ҳақиқий подшо дегани) дастлаб Аккадда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, янада кучли қўшин тузиб, Кишни босиб олган. Ўзини "Киш подшоси" ва "Аккад подшоси" деб эълон қилган. Саргон I тез орада бутун Шумерни ўзига қаратиб, Эламга қўшин тортиб, унинг бир қанча шаҳарларини босиб олган. Форс қўлигида ҳам ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаган. Саргон I Элам, бутун Месопатамия ва Олд Осиёни ўз ичига олган ғоят катта ҳарбий давлат барпо этиб, ўзини "тўрт иқлим подшоси" деб эълон қилган. Бу жануби-ғарбий Осиёдаги энг йирик дастлабки марказлашган аккад-шумер "қулдорлик давлати" эди. Шимолий ва Жанубий Иккидарё оралигининг Саргон ҳокимияти остида бирлаштирилиши мамлакатнинг ҳар иккала қисмидаги қулдор аъёнларга фойдали бўлган. Катта ҳарбий кучга эга бўлган марказлаштирилган истибдоднинг халқ оммасини тийиб туришни ташкил этиши осонроқ бўлган. Иккинчи томондан, бепоён давлат доирасида иқтисодиётда катта сил-

жишлар рўй берган, ваҳоланки, кичик давлатларда бундай силжишлар бўлиши қийин эди. Азим дарёларнинг тошқинларини тартибга солувчи суғориш ишлари бутун мамлакат кўламида олиб бориладиган бўлиб қолган, бу тадбир ҳосилнинг оша боришига имкон берган. Ягона ўлчовлар ва тош-тарози тизими яратилган, бунинг натижасида давлат ичида савдо-сотик алоқалари кучайган.

Аккад давлати қарийб 120 йил яшаган ва милoddан аввалги тахминан 2200 йилда шарқ томондан келган уруш-қоқ тоғлиқ гутийлар ҳужуми натижасида тор-мор қилинган. Лекин тез орада босқинчи гутийларга қарши кураш бошланиб, бу курашга Ур ва Уруқ шаҳарлари бошчилик қилган. Милoddан аввалги 2108 йилда гутийлар ҳайдаб чиқарилган. Иккидарё оралиғи яна, бу сафар Урнинг III сулоласи ҳокимияти қўл остида бирлаштирилган, мазкур сулола милoddан аввалги III минг йиллик охирига қадар мамлакатни идора қилган. Унинг вакиллари ўзларини Шумер ва Аккад подшолари деб - ҳатто "дунёнинг тўрт иклим подшолари" деб аташганки, бу нарса бутун дунёда ҳукмронлик қилишга даъвогар бўлишидан далолат беради. Баъзида улар ҳатто ҳудо-лар деб аталадилар. Урнинг III сулоласи ҳукмдорлари ўз давлатини яхши ташкил этилган мунтазам армия ёрдамида идора қилганлар, подшолик судлари ташкил этилган, дастлабки қонунномалар (Ур-Намму Қонунномаси)ни қабул қилганлар ва ҳоказо. Лекин бу нисбатан марказлашган давлат ҳам шаҳар-давлатларни асосан ҳарбий куч билан бирлаштириб турганлиги ва унинг ичида ўзаро урушлар бўлиб турганлиги сабабли, худди Аккад давлати сингари, узоқ яшамаган. Милoddан аввалги XXI асрнинг энг охирида, деярли айна бир вақтда бостириб кирган душманлар - Фарбдан аморий қабилалари ва Шарқдан элам қабилалари ҳужуми натижасида Шумер-Аккад подшолиги парчаланиб кетган.

Иккидарё оралағида Урнинг III сулоласи қулагандан кейин икки юз йилдан ортиқ сиёсий тарқоқлик ва ўзаро урушлар бўлиб турган. Бу вақтда аморийлар Ларса, Исин, Мари, Ашшур, Эшкунна ва Бобил каби мустақил давлатларнинг ҳокимлари бўлиб олганлар. Месопатамияда ҳукмрон бўлиш учун улар бир-бирлари билан қонли урушлар олиб борганлар. Бу урушларда Бобил ғолиб чиқиб, амо-

рийлар сулоласига асос солинган. Қадимги Бобил¹ подшолиги 300 йил (милоддан аввалги 1894-1595 йиллар) ҳукм суриб, Иккидарё оралиги тарихида чуқур из қолдирган. Бобил подшолигининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий равақ топган вақти подшо Хаммурапи даврига (милоддан аввалги 1792-1750 йиллар) тўғри келади. Хаммурапи томонидан асос солинган ва Иккидарё оралигининг катта қисмини ўз таркибига олган Бобил давлати жуда катта бўлган, лекин мустақкам бўлмаган. Хаммурапи ўлганидан сўнг Бобил қўшнилари қатор мағлубиятларга учраган. Милоддан аввалги 1595 йилда Қадимги Бобил подшолиги хеттлар ва касситлар томонидан тугатилган. Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Бобилда касситлар сулоласи қарор топган (милоддан аввалги 1518-1204 йиллар).

Бобилнинг янгидан юксалиши милоддан аввалги VII-VI асрларга тўғри келади. Милоддан аввалги 626 йилдан 539 йилгача Янги Бобил подшолиги ҳукм суриб, бу вақтда, айниқса, Навухудоносор II (милоддан аввалги 605-562 йиллар) подшолиги даврида жуда қудратли давлатга айланган эди. Бу даврда йирик ер эғалиги ва қулдорлик муносабатлари равақ топган. Хунармандчилик ва савдо тез ривожланган, улкан ибодатхоналар, мудофаа ва суғориш иншоотлари қурилган. Подшо ҳокимиятининг таянчи қоҳинлар бўлган.

Янги Бобилнинг равақи узоққа чўзилмаган. Подшо Навухудоносор II вафотидан кейин руҳонийлар билан ҳарбийлар ўртасида кучли тўқнашувлардан сўнг тахтга ўтирган руҳонийлар вакили Набонид (милоддан аввалги 556-539 йиллар) подшолиги даврида мамлакатда фитна ва қўзғолонлар авж олиб, Янги Бобил подшолиги анча кучсизланган. Натижада эронийлар шоҳи Кайхусрав Бобилни босиб олган ва бутун Месопатамияни ўзига қаратган. Шу билан Месопатамиядаги Янги Бобил подшолиги тугаб, бутун жануби-ғарбий Осиёда Эрон подшоларининг ҳукмронлиги бошланган. Бобил милоддан аввалги VI-IV асрларда эронийларга, IV асрнинг 30-йилларидан бошлаб юнон-македонияликларга, сўнг салавкийларга тобе бўлиб қолган.

¹Аққадча "babilon" - Бобили - худо дарвозаси. подшолиги 300 йил (м.а. 1894-1895 йиллар) ҳукм суриб, Иккидарё оралиги тарихида чуқур из қолдирган.

2. Қадимги Шумернинг ижтимоий ва давлат тузуми

Қадимги Шумернинг ижтимоий ва давлат тузуми ибтидоий жамоа тузумининг қолдиқлари сақланиб қолганлиги билан характерланади. Сунъий суғориш иншоотлари барпо этиш билан боғлиқ бўлган қишлоқ хўжалиги юритишнинг хусусиятлари бу ерда худудий **жамоалар**нинг узоқ яшашига шароит яратган.

Шумернинг ижтимоий ҳаётида **коҳинлар** жуда катта рол ўйнаганлар. Улар жамиятнинг олий табақаси ҳисобланган. Ибодатхоналар қишлоқ хўжалигини бошқариш марказлари бўлган. Дастлаб ибодатхоналарнинг ўз ери бўлмаган, ҳар бир қишлоқ уларга ер участкалари ажратган. Бундай ерларда **жамоачи-деҳқонлар** ишлаб, йиғилган ҳосилни ибодатхонага берганлар. Аста-секин ибодатхоналар бу ерларни ўзлариники қилиб олиб, уларда мустақил хўжалик юрита бошлаганлар.

Шумерда ерни олиш-сотишга жуда барвақт рухсат этилган, бу эса ибодатхоналар ерлари кўпайишининг асоси бўлиб қолган. Ерларнинг бир қисми аренда (ижара)га берилган. Ибодатхоналарнинг ерларида ерсиз деҳқонларнинг ёлланма меҳнатидан кенг фойдаланилган. Ибодатхоналар каналлар қазиларни ташкил этганлар, солиқлар йиғганлар, кўшни шаҳар ва қишлоқлар ҳаётини идора этганлар.

Шумер аҳолисининг ярмидан кўпини уруғ жамоачилари ташкил этган. Жамоа ерлари тобора таланиб, сотилиб ва айрим кишилар кўлидаги хусусий мулкка айланиб борган.

Шумерда **қуллар** ҳам бўлган. Масалан, энг қадимги Шумер ҳужжатларида (милоддан аввалги қарийб уч минг йил олдин) қуллар тилга олинади. Аммо улар ҳали жуда оз бўлган, эркин одамлар эса ишлаб чиқарувчиларнинг асосий кўпчилигини ташкил этган. Қулларнинг кўпинча худоларга атаб қурбон қилинганлиги уларнинг меҳнатига қандай кам аҳамият берилганлигини кўрсатади. Албатта, кейинчалик бу одатга амал қилинмаган, чунки энди иш кучини бундай ўринсиз йўқотишга йўл қўйилмайдиган бўлган.

Қуллар асосан ё урушларда асир олинганлардан, ё чет эллардан сотиб олинганлардан иборат эди. Ибодатхоналарга (яъни жамоаларга) ва хусусий шахсларга қарашли қуллар бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилган. Лекин жамоага ёки хусусий хўжайинларга ишлаб берадиган қуллар

энг бошдаёқ ҳуқуқсиз бўлишган. Шумерийлар уларни хўжайинлар олдида бош эгувчилар деб аташган.

Лекин қишлоқ жамоаларининг эркин аъзолари орасида ҳам (илгариги уруғ жамоаларидан фарқ қилиб) тенглик бўлмаган. Жамоа билан алоқасини йўқотган жамоачилар клиент (мижоз) ҳуқуқий лаёқатига эга бўлганлар ва шахсан эркин бўлиб, ибодатхоналарга ва хусусий шахсларга иқтисодий қарамликка тушганлар.

Шумер ягона давлат эмас эди. Унинг ҳудудида бир неча ўнлаб мустақил шаҳарлар ва вилоятлар бўлган. Уларнинг ичида энг таниқлилари Эриду, Ур, Лагаш, Умма, Урук, Киш шаҳарлари ҳисобланган.

Шаҳарлар ва вилоятлар тепасида **"энси"¹ ("патеси")** деган унвонга эга бўлган ҳукмдорлар турган. Ҳукмдорнинг ҳокимияти айти бир шаҳар доирасидан ташқари чиққан ҳолларда, ҳукмдорга **лугал² (подшо)** унвони берилган. Ҳукмдорларнинг (патесиларнинг) функциялари бир хил бўлган. Улар асоан жамоат қурилиши ва суғориш иншоотларини, ибодатхона хўжалигини бошқарганлар, жамоа маросимларига бошчилик қилганлар, қўшинга йўлбошчилик қилганлар, оқсоқоллар кенгаши ва халқ мажлисига раислик қилганлар.

Оқсоқоллар кенгаши ва халқ мажлиси ҳукмдорни сайлаганлар, унга муҳим ишлар бўйича тавсиялар берганлар, унинг фаолияти устидан умумий назорат қилиб турганлар, суд ишларини амалга оширганлар ва жамоа мулкани бошқариб турганлар. Шундай қилиб, булар ҳукмдор ҳокимиятини чеклаб турадиган органлар бўлган.

3. Бобил давлатининг ижтимоий тузуми

Месопатамия жамиятида иқтисоднинг кўп укладли характери, синфларнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етмай қолганлиги, асосан подшо-черков хўжалигида ривожланган ва жамоа ишлаб чиқаришига жиддий таъсир этмаган товар-пул муносабатларининг анча барвақт ва нисбатан юқори даражада ривожланганлиги - буларнинг ҳаммаси ушбу жа-

¹ "Энси" - "уруғ бошлиғи", "ибодатхона асосчиси" дегани. Энси (патеси) шаҳар бош ибодатхонасининг олдий қоҳини булган.

² "Лугал" - "катта одам", "хўжайин", "жаноб" дегани.

миятнинг ижтимоий тузумини ажратиб турадиган белгилари бўлган.

Бобилнинг бутун аҳолиси, аввало, бошқа Месопатамия давлатлариники сингари қонун билан муҳофаза қилинадиган эркин кишиларга ҳамда молдек ва мулк деб ҳисобланган, тамомила хўжайин ихтиёрида бўлган қулларга бўлинган.

Куллар ва қулдорлар ўртасидаги фарқлар Месопатамия давлатларининг қонунларида ҳам ўзининг аниқ ифодасини топган. Энг биринчи қонунчилик манбалари (масалан, Ур-Намму қонунлари) эгасидан қочиб кетган қулни "хўжайини"га қайтарганлик учун мукофот белгилаган. Айниқса, Бобилда (ХК)¹ қуллар тўғрисида жуда кўп гапирилади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қонунларда қуллар тўғрисида қанчалик кўп гапирилмасин, улар жамият моддий бойликларининг асосий ишлаб чиқарувчилари бўлмаган. Қуллар бевосита ишлаб чиқарувчиларнинг фақат бир қисмини ташкил этган, холос. Қуллар билан бир қаторда аҳолининг эксплуатация қилинадиган бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум этилган ва тўла эркин бўлмаган шахслар ҳам бўлган.

Куллар ("вардум") ижтимоий қатламнинг энг қуйи қисмини ташкил этган. Бобилда асосан ҳарбий асирлар, шунингдек, қулга айлантирилганлар ва эркинлигини йўқотган ҳуқуқсиз озод кишилар (масалан, жиноятчилар ва қарзини тўлай олмаганлар) қуллар бўлиб қолган. Қуллар қонун бўйича хўжайиннинг барча мулкининг бир қисми - ашёлар сифатида кўрилган. Қулларга нисбатан мулк ҳуқуқи оилада авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган. Қулларни сотганлар, қарзга берганлар.

Хаммурапи қонунларида қуллар қулдорларнинг хусусий мулки сифатида қаттиқ ҳимоя қилинган. Унга нисбатан ҳар қандай тажовуз учун оғир жазо ўрнатилган. Шу ўринда ХКдан баъзи мисолларни келтириб ўтамиз. "Агар биров саройнинг шаҳар дарвозасидан сарой қулини ёки чўрисини, шунингдек, мушкенунинг қули ёки чўрисини олиб чиқса ўлимга маҳкум этилади" (15-модда); "Агар биров ўз уйида

¹Хаммурапи қонунларини буздан буён қисқартириб ХК деб ифода қиламиз. Ундан келтириладиган иловалар айнан сузма-суз олинмай, тушуниш осон бўлиши учун мазмунни тулиқ берилади.

саройга ёки мушкенуга тегишли қочоқ қул ёки чўрини яширса, уйга қамаб қўйса, уй эгаси ўлимга маҳкум этилади" (16-модда); "Агар биров қочоқ қулни ёки чўрини тутиб олса ва уни хўжайинига қайтарса, қулнинг хўжайини унга 2 сикл¹ кумуш берган" (17-модда); "Агар тутиб олинган қул ўз хўжайини кимлигини айтмаса, у саройга келтирилиб, танаси текширилган ва сўнгра хўжайинига қайтарилиши лозим бўлган" (18-модда); "Агар қочоқ қулни ушлаб олган шахс уни уйида сақлаб турса-ю, буни шу пайтда қул эгаси топиб олса, бундай ҳолда қулни уйида ушлаб турган шахс ўлимга маҳкум этилган" (19-модда); "Агар қул уни ушлаб олган одамнинг қўлидан қочиб кетса, бу одам қулнинг хўжайини олдида худони ўртага қўйиб қасам ичиши лозим бўлган ва жавобгарликдан озод этилган" (20-модда); "Агар сартарош хўжайиннинг рухсатисиз қулнинг қулчилик белгисини қириб ташласа, сартарошнинг бармоқлари кесилган" (226-модда); "Агар биров бошқа одамга тегишли қулни сартарошга олиб келиб ўз қулим деб, алдаб қулдаги белгини қирдириб ташлатса, бундай одам ўлимга маҳкум этилган; сартарош эса "мен буни қасддан қилмадим" деб қасам ичиб, жавобгарликдан озод бўлиши мумкин бўлган" (227-модда).

Хаммурапи қонунлари бўйича қулнинг соғлиғига зарар етказиш ёки ҳаётидан маҳрум қилиш хўжайиннинг мулкига зарар етказиш сифатида кўрилган ва бунинг учун айбдор хўжайинга етказган зарарни тўлаши лозим бўлган. "Агар қурувчи маълум ҳақ эвазига бирор одамга уй қуриб берса-ю, қурилган уй мустаҳкам бўлмай бузилиб кетса, натижада уй эгасининг қули ўлса, бунда қурувчи қул учун қул берган" (229; 231-моддалар); "Агар врач бировнинг қулини бронза пичоқ билан кесиб оғир операция қилаётганда қул ўлиб қолса, қул учун қул бериши лозим бўлган" (219-модда); "Агар бундай ҳолда қулнинг кўзини кўр қилиб қўйса, қийматининг ярмини тўлаган (220-модда); "Агар бировнинг хўкизи сузонғич бўлса, унга бу ҳақда қўшнилари огоҳлантирган бўлсалар ҳам унинг эгаси бунинг чорасини кўрмаган

Сикл - 8,4 грамм (1/120кг) кумуш пул бирлиги, 225 литр арпа баҳоси, бу ёлланиб ишловчиларнинг уртача ойлик маошига тенг булган.

ёки хўкизини боғлаб қўймаган бўлса ва хўкиз бировнинг қулини сузиб ўлдирса, хўкиз эгаси қул эгасига 1/3 мина¹ кумуш тўлаши лозим бўлган” (251-252-моддалар).

Қул хўжайиннинг ҳатто жуда катта ишончини қозонган бўлса ҳам, аммо унинг мулкини ўз хоҳишича бошқара олмаган. Қул билан кимда-ким олди-сотди шартномаси тузиб, ундан бирор нарса харид қилса, ўлим жазосига маҳкум қилинган (7-модда). Қулнинг қочишига ёрдам берган, уни яширган ёки эгасига қайтаришдан бош тортган шахсларга ҳам ўлим жазоси берилган. Аксинча, қулни тутиб олиб, эгасига қайтариб берганлар хизматлари эвазига мукофот олганлар. Қулларнинг қул эканлигини ажратиб туриш учун унинг танасига ўйиб ёки куйдириб тамға босиб қўйилган. Лекин бундай тамға босилган қулни хўжайин сотиши ёки бошқасига алмаштириши мумкин бўлмаган. Демак, бу ҳолат хўжайиннинг ўз қулига нисбатан ҳуқуқини маълум даражада чеклаган.

Қуллар қуйидаги тоифаларга бўлинган: **подшо куллари, ибодатхоналарнинг куллари ва хусусий эгаликдаги куллар**. Қуллар ўз мулкига эгалик қилиши мумкин бўлган. Албатта, бундай мулк хўжайиннинг рухсати билан орттирилган, оқибатда унинг мулкининг бир қисми деб ҳисобланган ва қул ўлса, мулк хўжайинга ўтган. ХҚ хўжайиннинг қул устидан ҳукмронлигини чекламаган. Фақат айрим ҳолларда баъзи тоифадаги озчилик қуллар қонун ҳимоясидан фойдаланган. Буларга, масалан, ўз хўжайинларидан боласи бўлган чўрилар (қул аёллар) кирган. Улардан туғилган болалар ҳам эркин ҳисобланган. Подшоликка қарашли қул ёки мушкенунинг қули эркин аёлни хотинликка олиши мумкин бўлган, улардан туғилган болалар ҳам эркин деб тан олинган (175-модда). Эркин киши ва қул аёлдан туғилган болалар ҳам, агар уларнинг отаси томонидан тан олинса, эркин бўлган. Эркин кишидан бола туғган қул аёл “кумуш учун” сотилиши мумкин эмас (171-модда). Қулнинг эркин болалари унинг мулки бўлса, уни ярмини мерос тариқасида олганлар, қолган ярми хўжайинга ўтган (176-модда).

Қарзи учун қулга айланттирилганлар қуллик ҳолатида уч йилдан ортиқ бўлмасликлари лозим эди. Қарздорлик асорати жамоачи-деҳқонларни қулга айланттиришнинг асо-

¹ 1 мина = 60 сикл = 504 грамм.

сий усули бўлган, шу сабабдан ХҚ худди шу қарздорлик асоратини чеклашга интилади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Судхўрларнинг шафқатсиз хатти-ҳаракатларидан фақат камбағалларгина эмас, балки кўпгина мулкдорлар ҳам азоб чеккан, бу ҳол ялпи норозиликка сабаб бўлиб, подшога зиён етказган, чунки подшо фуқаролардан тобора маҳрум бўла борган (негаки қул бутунлай хўжайинга тегишли бўлган). Қонун хусусий мулкни ҳимоя қилиб, қарзини ва унинг фоизларини ундиришга йўл қўйган, лекин бу ундиришни муайян доирага солиб, очкўз қарз берувчиларнинг ҳаддан ташқари иштаҳасини тийиб қўйган. Қарздорнинг ўзи эмас, балки унинг хотини ёки болалари фақат уч йил давомида қарз бадалига ишлаб бериши, бунинг устига, мазкур қарам кишилар қуллардан фарқ қилиб, қонун йўли билан қўриқланган ва қарздор отасининг қарзи бадалига ишлаб бераётган ўғли судхўрнинг калтагидан ўлиб қолгудай бўлса, у ҳолда қарз берганнинг ўғли ҳам ўлдирилиши лозим эди.

Янги Бобил подшолигида товар-пул муносабатлари ривожланиши муносабати билан қулчиликнинг ўзига хос шакллари намоён бўлган. Қул бу вақтда кўпроқ ерни ижарага олувчи ва маълум даражада мустақил хўжалик юритувчи сифатида майдонга чиққан. Баъзи қуллар ўз хўжалигини фақат эркин юритувчилар сифатида эмас, балки ўз оилаларига, ерларига, уй-жойларига, айрим ҳаракатдаги мулкларига эгаллик қилувчилар сифатида майдонга чиққанлар. Улар бошқа қуллардан ва эркин кишилардан қарз олиб, қарз берганлар, қуллар сотиб олганлар ва сотганлар, қулларни ва эркин кишиларни ёллаб ишлатганлар ва ҳоказо. Янги Бобил подшолиги қуллари Кўҳна Бобил подшолиги қулларидан фарқ қилиб, судда даъвогар, жавобгар, гувоҳ сифатида қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритганлар. Бироқ, шуларга қарамай, қул ўз хўжайинига қаттиқ қарамлигича қолган ва унга ўзига хос ойлик оброк тўлаб туриши лозим эди.

Месопатамия жамиятида ҳар бир кишининг аниқ ўрни белгилаб қўйилганлиги эркин аҳоли ўртасидаги нотенгликда ҳам кўзга ташланади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ХҚда қулларнинг мавқеи тўғрисида жуда кўп меъёрлар белгиланган, қуллар Бобил жамиятининг муҳим таркибий қисмини ташкил этган бўлса-да, улар билан бир қаторда эркин

кишиларнинг турли тоифалари эксплуатация қилинган. Хосилнинг 1/3 қисмидан 2/3 қисмигача хўжайинга топширадиган мазкур ижарачилардан ва оила бошлиғининг қарзи бадалига ишлаб берувчи қарам одамлардан ташқари, яна ўз хусусий хўжалиги бўлмаган ва ўз меҳнати бадалига натура ёки пул билан иш ҳақи олувчи кўп сонли батраклар тилга олинади.

Бобилнинг **эркин аҳолиси** ўз навбатида **тўла ҳуқуқли** ва **тўла ҳуқуқли бўлмаган фуқароларга** ажратилади. Тўла ҳуқуқли фуқаролар **"авилум"** (одам, эр киши) аҳолининг асосий оммасини ташкил этган. Уларнинг кўпчилиги ўз ерига эга бўлиб, давлат фойдасига турли мулкӣ ва шахсий мажбуриятлар ўтаганлар, солиқлар тўлаганлар. Тўла ҳуқуқли фуқаролар ҳам ўз навбатида бир хил табақа бўлмаган. Хаммурапи подшолиги вақтида қишлоқ жамоасининг табақалашиш жараёни жуда чуқурлашиб кетган эди. Алоҳида бойиб кетган жамоачилар борган сари мустақил бўлиб қолганлар. Улар билан бир қаторда камбағаллашган, қарздорлик асоратига тушган жамоачилар пайдо бўлган. ХҚда ана шу тоифадаги шахсларнинг аҳволини бирмунча яхшилашга ҳаракат қилиб, белгиланган қатор меъёрлар мавжуд. Масалан, унда қарздор ўзининг бутун мулкининг тўла ҳуқуқли эгаси деб эълон қилинган, унинг розилигисиз ва суднинг рухсатисиз қарз берувчи бу мулкни тортиб олиш ҳуқуқига эга эмас. "Агар бир одам бировга нон ёки кумуш қарзга берган бўлса, у қарз олган кишининг галла омборидан ёки хирмонидан сўрамай донини олса, бу ноқонуний ҳисобланган ва олган донни унинг эгасига қайтариши лозим бўлган, шунингдек, унга берган қарзни ҳам йўқотган" (113-модда). "Эр" қарздор - қул бўлиб қолиши мумкин эмас. Қонунда белгиланишича, қарздорнинг хотини ёки болалари қул сифатида эмас, балки гаровга олинганлар сифатида ишлаб берган. Гаровга олинганлар уч йил ўтгандан сўнг қарз суммаси қанча бўлишидан қатъи назар озод қилинган ва қарз тўланди деб ҳисобланган. Подшо ҳокимияти эркин аҳолининг қарздорлик асоратига тушган энг камбағал табақаларини кредиторларнинг ўзбошимчаликларидан ҳимоя қилишга интилиб, бунда, аввало, армиянинг қудратини сақлаб қолишни кўзлаган. Чунки кўшинларнинг асосий қисми эркин кишилардан ташкил топган эди.

ХҚнинг кўпдан-кўп моддалари давлат ҳокимиятининг асосий таянчи ҳисобланган **ҳарбийларнинг** ҳуқуқ ва мажбуриятларига бағишланган. Ҳарбийларга (жангчиларга) инъом этилган чек ерлар ва чорвалар уларнинг қарзи бадалига тортиб олиниши мумкин эмас эди. Кредитор фақат ҳарбийлар томонидан сотиб олинган майдонни, боғни, уй-жойни тортиб олиши мумкин бўлган. Жангчининг вояга етган ўғли унинг чек ерига қонуний меросхўр бўлиб қолган. Агар жангчининг ўлиmidан сўнг унинг кичик ёшдаги ўғли қолган бўлса, унда бева қолган хотинга бўлажак жангчини ўстириши учун мерос қолган чек ердан 1/3 қисми ажратилган. Агар жангчи асирга тушиб қолса, уни сотиб олиш мумкин бўлган ва у чек ерга нисбатан ўз ҳуқуқини сақлаб қолган. Чек ерлар билан таъминланган жангчилар подшонинг буйруғи бўйича хоҳлаган вақтда юришларда қатнашиш учун чақириб олиниши мумкин эди. Жангчи бундай ҳолда сўзсиз дарҳол етиб келиши лозим эди. Агар бундан бош тортса ўлимга маҳкум этилган. Унинг ўрнига жангга кирган жангчи қатл этилган жангчининг чек ерини олган.

Бобил жамиятида тўла ҳуқуқли фуқароларга **”мушкену”** (бўйсундирилганлар, аққад тилидаги луғавий маъноси “майда кишилар” дегани) қарама-қарши турган. Бобилнинг ижтимоий тузумидаги ”мушкену” масаласи хусусида олимлар ўртасида турли фикрлар мавжуд. Масалан, И.М.Волков мушкенуларни эркинликка қўйиб юборилганлар деб ҳисоблайди. Шарқ тарихи бўйича кўзга кўринган олимлардан В.В.Струве, С.Ф.Кечекянлар эса мушкену деганда урушлар натижасида Бобилга қўшиб олинган давлатлар ва шаҳарларнинг аҳолисини назарда тутадилар.

Бизга ҳеч шубҳасиз шу нарса маълумки, мушкену ўзининг ҳуқуқий ҳолатига кўра авилумга нисбатан Бобил жамиятида қўйи мавқени эгаллаган. Бизгача етиб келган қонунларда ҳам авилумнинг мулки, ҳаёти, соғлиғи, обрў-эътибори мушкенуникига қараганда кучлироқ ҳимоя қилинганлигини кўраимиз. Мушкенуга қарши жиноятлар учун белгиланган жазолар ҳам қонунда унинг авилум билан тенг ҳуқуқларга эга эмаслигини тасдиқлайди. Масалан, ХҚда авилумга тегишли молни ўғирлагани учун бериладиган жазо мушкенунинг молини ўғирлаганга қараганда уч баробар ортиқ бўлган. Шунингдек, агар жабрланувчи авилум бўлса, айбдорга оғирроқ жазо тайинланган ва ҳоказо. ”Агар бир

киши бошқа кишини (бу ерда авилум назарда тутилмоқда Х.М.) кўзини уриб чиқарса, унинг ҳам кўзи чиқарилган" (196-модда); "Агар бир киши бошқа кишини уриб суягини синдирса, унинг ҳам суягини синдириш лозим бўлган" (197-модда); "Агар у мушкенунинг кўзини чиқарса ёки суягини синдирса, у ҳолда 1 мина кумуш тўлаши лозим" бўлган (198-модда). "Агар одам бошқа одамнинг тишини синдирса, унинг ҳам тиши синдирилиши лозим" бўлган (200-модда); "Агар у мушкенуни тишини синдирса 1/3 мина кумуш тўлаши лозим" бўлган (201-модда).

Юқоридагилардан яққол кўриниб турганидек, мушкену авилумга қараганда жамиятда анча қуйи мавқени эгаллаган.

Лекин шунга қарамай, баъзи ҳолларда мушкенулар алоҳида ҳуқуқий ҳимоядан фойдаланганлар. Масалан, мушкенунинг мулкини ўғирлаш ХҚ бўйича саройдан мулк ўғирлаш сифатида қаралган, уларнинг қуллари эса, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, хусусий шахсларнинг қуллари олдида баъзи имтиёзларга эга бўлган.

ХҚда юқоридаги табақалар билан бир қаторда, шунингдек, аҳолининг ихтисослашган касблар билан шуғулланувчи гуруҳлари ҳам кўрсатилади. Уларнинг ичида биринчи ўринда **сарой хизматчилари**, яъни подшога бевосита яқин турувчи подшонинг шахсий кўриқчилари ва **коҳинлари** турган. Бошқа давлат хизматчиларидан қонунларда "редум", "баирум", "декум", "лубуттум" деб номланган кишилар эслаб ўтилади. Лекин буларнинг вазифалари аниқ белгилаб қўйилмаган эди. Эҳтимол, булар турли тоифадаги ҳарбий хизматчилар бўлган бўлиши мумкин. Бобилда дин ва ибодатхоналар жуда катта давлат аҳамиятига эга бўлганлиги сабабли бошқа касб вакиллари орасида ибодатхоналарнинг хизматчилари фахрий мавқега эга бўлган. Лекин коҳинлар Бобилда табақа сифатида расмийлашмаган.

Жамиятда чиновниклар жуда юқори мавқега эга бўлган, уларга катта талаблар қўйилган, шунингдек улар ер билан таъминлаб, уни мерос қилиб қолдириши мумкин бўлган.

Иккидарё оралиғида дон билан савдо қилиш учун, бу ерда етишмайдиган фойдали қазилмаларга, масалан, металлга, шунингдек тош, ёғоч ва бошқаларга эга бўлиш учун ҳали Шумер ва Аккад жамоалариёқ ўзларининг савдо агентларини узоқ сафарларга жўната бошлаган эдилар.

Оссурия орқали ўтган савдо йўллари Бобилни Сирия, Кичик Осиё, Арманистон ва бошқа мамлакатлар билан боғлаган. Шу муносабат билан Месопатамияда **тамкар** - судхўр, кредитор, савдогар, саройнинг савдо фаолияти билан шуғулланувчи кишиси деган тушунча жуда барвақт шаклланган. ХҚда тамкарлар зиммасига фақат ўз даромадларидан подшо хазинасига ўтказиб туриш мажбурияти эмас, балки бошқа мажбуриятлар ҳам юклатилган эди. Масалан, тамкарлар асирга тушган жангчини сотиб олишлари лозим эди. Албатта, бунга кетган харажатлар кейинчалик озод қилинган жангчидан, унинг жамоасидан ёки ибодатхонасидан ундириб олиниши назарда тутилган.

Тамкарлар қарам кишилар бўлсалар-да, жуда катта молиявий-савдо фаолияти эркинлигидан фойдаланганлар, йирик савдо битимлари тузганлар, капиталларини бирлаштирганлар, савдо ташкилотлари тузганлар, йирик пул операцияларини амалга оширганлар, ерлар олганлар ва сотганлар ва ҳоказо.

Хунармандчилик ишлаб чиқариши асосан подшо хўжалигида ривожланиб, унга қарам бўлган. Подшонинг махсус кузатувчилари нафақат хунармандчилик ишлаб чиқаришини, балки маҳсулотларининг сотилиши устидан ҳам назорат қилиб турганлар. Янги Бобил подшолигида қулларни ихтисосли хунарларга ўргатиш амалиёти қўлланган. Бироқ, темирчилар, дурадгорлар, пиво пиширувчилар каби жуда муҳим **хунармандлар** у ёки бу даражада мустақил бўлганлар, ихтисослашган бирлашмалар тузганлар. ХҚ бўйича, масалан, ўз хунарини ўргатиш учун бировларнинг боласини ўғил қилиб олувчилар алоҳида мавқега эга бўлишган (188-модда).

Бобилда "олимлар"дан иборат баъзи мутахассислар, масалан, "руҳларни ҳайдаш" бўйича мутахассислар, келажакни олдиндан айтиб берувчи фолбинлар, шифокорлар, мирзалар анча-мунча мустақилликдан фойдаланганлар. Лекин шифокорлар, ветеринарлар меҳнати архитекторлар ва кemasозлар меҳнатидан паст қадрланган. Архитекторлар, кemasозлар ўз меҳнати эвазига гонорар (мукофот) олсалар, шифокорлар ҳақ олишган.

4. Бобилнинг давлат тузуми

Қадимги Бобил подшолиги **марказлашган давлат** бўлган. **Подшо** Хаммурапи расман чекланмаган ваколатлардан фойдаланган. Унинг қўлида қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимияти тўпланган. Шу билан бирга подшо ҳокимияти унча кучли бўлмаган. Подшога худонинг ердаги ноиб ва хизматчиси сифатида қаралган. Шу тариқа, давлат бошлиғи мустақил бўлмаган, унинг фаолияти юқоридан, худо томонидан йўналтириб турилган. Куйидан подшо ҳокимияти кучли руҳонийлар ва бой шаҳарлар томонидан чеklang турилган. Бобилнинг учта муқаддас шаҳарлари - Ниппур, Сиппар ва Бобил - имтиёзли ёрликларга эга бўлиб, бу уларга алоҳида имкониятлар ва имтиёзлар берган. Подшо бу шаҳарларнинг фуқароларини турмага қамай олмаган, улардан аскарлар талаб қилиш, уларни ибодатхоналар хўжаликларида ишлашга мажбур этиш ҳуқуқларига эга бўлмаган. Қоҳинлар шаҳарларнинг дахлсизлик ҳуқуқларини сақловчилари сифатида чиққанлар.

Юқоридагиларга қарамай, Хаммурапи замонида подшо ҳокимияти истибдод (деспотия) хусусиятига эга бўлган ва фуқаролар ўртасидаги ҳамма ўзаро муносабатларга аралашаверган. Қонунлар тўпламига доир муқаддимада худоларнинг ўзлари подшоларга чекланмаган ваколатлар берганликлари ҳақида гапирилади. ХҚда подшонинг иш-ҳаракатларида ҳеч қандай чеклашлар кўзда тутилмаган.

Подшо катта бошқарув аппаратининг тепасида турган. Бу ҳақда ҳозирги кунгача сақланиб қолган подшо Хаммурапи томонидан шаҳарлардаги ва алоҳида вилоятлардаги подшо ноибларига, шунингдек, элчиларга берилган 60га яқин буйруқлар ҳам далолат беради. Уларда чиновникларни алмаштириш ва тайинлаш, аҳолини рўйхатга олиш, каналлар қуриш, солиқлар ундириш ҳақида буйруқ-фармойишлар берилган эди.

Бошқа қадимги Шарқ давлатлари сингари Бобилда ҳам подшо қўлида кенг хўжалик функциялари: суғориш иншоотларига, ибодатхоналар қурилишига, товарларга нарх қўйишни тартибга солишга, хунармандлар, шифокорлар, қурувчиларга ҳақ белгилашга раҳбарлик қилиш кабилар тўпланган. Хаммурапи даврида савдогарлар (тамкарлар) подшо агентларига (айғоқчиларига) айлантирилган.

Қадимги Бобил ҳукмдорлари ўзлари учун мақбул ва қулай бошқарув механизмини ташкил этганлар. Бунга давлатдаги барча, ҳатто, энг кичик ишларга шахсан эътибор бериш йўли билан эришганлар. Шу сабабли давлатда оқил ва тажрибали чиновниклар қадрланган. Хизматчи зодагонлар уруғ зодагонларини давлат аппаратида сиқиб чиқарган. Барча бошқарув ишлари подшо саройида тўпланган. Сарой бошқарув тизими шуниси билан ажралиб турганки, давлатда подшо хўжалигини бошқарувчилар олий мансабларни эгаллаганлар; уларнинг вазифалари ўртасида аниқ чегара бўлмаган.

Давлатда подшодан кейин **нубанда (вазир)** турган. **Нубанда** подшо Хаммурапи даврига келиб жуда катта ваколатларга эга бўлиб олган. У энди аҳолининг мажбуриятлари билан боғлиқ деярли барча ташкилий ишларни юрита бошлаган. Нубанда каналлар, истеҳкомлар, саройлар, ибодатхоналар қуришга, урушлар олиб боришга, деҳқончилик ишларини ташкил этишга раҳбарлик қилган.

Подшо ҳузурида яна бир бошқа ҳукмдор - ноиб - **исакку**, яъни кўп шаҳарлар ҳокими пайдо бўлган. Шу билан бирга олий мансабдор шахслардан яна **саройбон, хазинабон, сарой дастурхончиси, бош ҳарбий бошлиқ** кабилар ҳам мавжуд эди. **Мирзалар** давлатда жуда юқори баҳоланган. Булардан ташқари манбаларда аскарлар ва курьерлар кузатуви остида мамлакат бўйлаб ҳукумат топшириқларини бажариш юзасидан айланиб юрадиган бошқа мансабдор шахслар ҳам эслаб ўтилади. Шунингдек, маълум даражада давлат бошқарувида иштирок этадиган **турли даражадаги коҳинлар, агентлар, судьялар, омборхона кўриқчилари, кузатувчи ва бошқалар** ҳам мавжуд эди.

Давлат бошқарув органлари тизимида марказий ва маҳаллий бошқарув органлари ажратилган.

Мамлакат ҳудуди **вилоятларга** бўлинган. Маълумки, илгари вилоятлар-шаҳар-давлатлар тепасида **патесилар** турарди. Подшолар марказий ҳокимиятни кучайтириб, патесининг дунёвий ҳокимиятдан маҳрум этганлар ва уларда фақат коҳинлик мавқеини сақлаб қолганлар ёки уларни ўз ноибларига, ўзларига бўйсунадиган вилоятларнинг ҳокимларига - **шакканақуларга** айлантирганлар. Шакканақулар вилоятларда солиқлар йиғишга, тартиб сақлашга ва халқ лашкарларини чақиришга масъул эдилар.

Мазкур вилоятлар ҳукмдорлари билан бир қаторда кичикроқ ҳудудий бирликларга бошчилик қилувчи мансабдор шахслар ҳам мавжуд бўлган. Булар - **рабианумлар** бўлиб, улар алоҳида шаҳарларнинг ҳокимлари бўлишган. Баъзи олимлар уларни ҳудудий жамоалар бошлиқлари бўлган деб кўрсатишади. Жойларда, гарчи, анча чекланган вазифалар билан бўлса-да, **жамоа ўзини-ўзи бошқариш органлари** сақланиб қолган эди. Бундай органлар маҳаллий жойларда баъзи маъмурий, молиявий ва суд ҳокимиятини амалга оширганлар.

Суд ҳокимияти. Қадимги Бобил жамиятида Хаммураппига қадар суд ишларини юритишда ибодатхоналар ва жамоалар судлари асосий ўрин тутган. Суд органлари сифатида **ибодатхоналарнинг кенгашлари, жамоа мажлислари** ёки улар томонидан махсус ажратилган **жамоа судлари ҳайъатлари** майдонга чиққан. Манбаларда **подшолик судлари** ҳақида анча барвақт эслатиб ўтилади. Масалан, Лагаш шаҳар - давлатида махсус олий судья - ҳукмдорнинг йирик амалдорларидан бири мавжуд бўлганлиги маълум.

Подшо ҳокимиятининг кучайиши жамоалар ва ибодатхоналарнинг суд ваколатларининг чекланишига олиб келган. Жамоалардаги коллегиял судлар илгаригидек оқсоқоллар кенгаши аъзоларидан иборат бўлган, лекин уларга энди рабианумлар раҳбарлик қила бошлаганлар. Бу судларга подшо одамларнинг иши тааллуқли бўлмаган, улар подшо мулкига тегишли ишларни кўриб, ҳал қила олмаганлар. Подшолик судлари Хаммурапи даврида барча катта шаҳарларда жорий этилган, улар асосан подшо одамлари ишларини кўриб ҳал қилган. Бироқ подшо олий кассацион инстанция сифатида ҳам, апелляция инстанция сифатида ҳам майдонга чиқмаган. Подшо ўлим жазосига ҳукм қилинганларни афв этиш ҳуқуқига эга бўлган. Унга суддаги сансалорликлар, судьяларнинг ўзбошимчаликлари, судни бекор қилиш ҳақидаги шикоятлар келиб тушган. Бундай шикоятларни подшо тегишли маъмурий ёки суд органлари: жамоа судларига ёки подшолик судларига кўриб ҳал қилиш учун берган. Бу ерда умуман суд инстанцияси бўлмаган, ҳар қандай суд қарори амалда қатъий бўлган. Подшо ноиблари деярли ҳамма ерда жиноятчиларни судга чақириш, қамоққа

олиш ва қидириш каби ишларни амалга оширишлари мумкин бўлган.

Суд ҳокимияти бошқа қадимги Шарқ давлатларида бўлганидек маъмурий ҳокимиятдан ажратилмаган. Подшо ва подшо чиновниклари бир вақтда ҳам маъмурий, ҳам суд ишларини юритганлар.

Подшо амалда олий судья бўлган. У хоҳласа ҳар қандай фуқаролик ёки жиноят ишларини шахсан ўзи кўриши ёки уларни кўришни қуйи суд органларига жўнатиши мумкин бўлган. Подшо жиноятчиларни афв этиш ҳуқуқига эга бўлган.

Суд функциялари шунингдек "ноиблар" (шакканақулар) ва "рабианумлар" қулида ҳам бўлган. Улар суд хайъатларига раислик қилганлар. Вилоятларга тенглаштирилган ҳудудларда **шакканақулар 6-12 киши таркибидаги суд хайъатларига раислик қилсалар, шаҳарларда рабианумлар 4-8 шаҳар оксоқоллари таркибидаги суд хайъатига раислик қилганлар.** Катта шаҳарларда махсус "подшо судьялари" суд вазибаларини амалга оширганлар; булар бевосита подшога бўйсуниб, унинг кўрсатмалари бўйича ҳаракат қилганлар.

Хаммурапи ибодатхоналар судларини сақлаб қолган бўлса ҳам, аммо уларнинг вазибаларини чеклаб қўйган: улар томонларни қасам ичишга олиб келтирганлар ва буни тасдиқлаганлар. Эҳтимол улар қоҳинлар ўртасидаги ишларни бевосита кўриб ҳал қилган бўлишлари ҳам мумкин.

Армия. Иккидарё оралиғида сиёсий тарқоқлик даврида қуроли кучларнинг асосий тури **эркин жамоачи деҳқонлардан иборат лашкарлар** бўлган. Улар ўз ҳукмдорларининг чақируви бўйича урушларга ўзларининг қурол-яроғлари ва асбоб-анжомлари билан келиш лозим бўлган. Ҳарбий юришлар тугагач, лашкарлар уй-уйларига тарқаб кетганлар. Қулдорлик муносабатларининг ривожланиши, солиқлар ва мажбуриятларнинг ўсиши ва эркин жамоачи-деҳқонларнинг мулкий табақалашуви борган сари кучайиб бориши муносабати билан халқ лашкарларини тўплаш қийинлашиб борган. Бундан ташқари, хонавайрон бўлган жамоачиларнинг қаршилигини бостириб туриш, ташқи душманлар томонидан доимий бўлиб турадиган урушларни бартараф этиш ва умуман давлатнинг ягоналигини сақлаб қолиш зарурияти мустақкам, доимий ва кучли армия ту-

зишни тақозо этарди. Жаҳон тарихида биринчи марта **аккад подшоеси Саргон** (милоддан аввалги 2316-2261 йиллар) 5400 та профессионал жангчидан иборат **доимий армия тузган**. Ундан фақат ташқи душманларга қарши эмас, балки халқ кўзғолонларини бостириш учун ҳам фойдаланиш мумкин эди. Бу армия Иккидарё оралигининг кейинги ҳукмдорлари даврида ҳам сақланиб қолган.

Хаммурапи даврида доимий армиянинг жамоа ер эгалигидан тамомила ажратилиши юз берган. **Жангчи (редум, баирум)** хизмат эвазига подшолик ерларидан чек ер олган, шунингдек, оиласини боқиш учун уй-жой, боғ, чорва олиб, подшонинг қарамоғида бўлган (ХҚнинг 30-36-моддалари). Бу мулклар фуқаролик оборотидан олинган. Ҳатто жангчи асирга тушиб қолса ҳам, чек ерга нисбатан эгалик ҳуқуқини сақлаб қолган; участканинг бир қисмига унинг вояга етмаган ўғли мерос ҳуқуқини сақлаб қолган (ХҚ 27-29-моддалари). "Агар жангчи хизматдан қутулиш мақсадида чек ерни ташлаб кетса, унга нисбатан эгалик ҳуқуқини бир йилгача муддатга сақлаб қолган, бунда, албатта, унга хизматга қайтиш шарти қўйилган. Жангчи ҳалок бўлса ёки асир тушиб қолса, мулки унинг вояга етган ўғлига ҳарбий хизмат ўташ шарти билан ўтказилган. Агар ўғли вояга етмаган бўлса, жангчи хотинига мулкнинг 1/3 қисми ўғлини яхши жангчи қилиб тарбиялаш мақсадида берилган. Жангчи асирдан қайтиб келса, унинг бошқа кишига ўтказилган барча мулклари қайтариб олиб борилган.

Хаммурапи армиянинг жанговарлик қобилятини мустаҳкамлаш, қаттиқ интизом ўрнатиш чораларини кўрган. Жангчи юришларда қатнашишдан бош тортса, ўлимга маҳкум этилган ва унга берилган барча мол-мулклар тортиб олинган. Агар жангчи ўз ўрнига ўринбосарини жўнатса, бунда ҳам у ўлимга маҳкум қилиниб, унинг мулки ўша жангга борган ўринбосарига ўтказилган. Агар **ҳарбий бошлиқлар (декум ва лубуттум)** жангчининг мулкидан ўз мақсадлари йўлида фойдалансалар ёки ижарага берсалар ўлимга маҳкум этилганлар. Жангчининг хизмати "абадий" ҳисобланган.

Бобилда профессионал жангчилар полициячилик вазифаларини ҳам бажарганлар.

Бобилда кучли ва мустаҳкам доимий армия ташкил этилган бўлса ҳам, аммо йирик ҳарбий юришлар вақтида чақириладиган халқ лашкари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ар-

мияда камончилар ва оғир қуролланган пиёдалар билан бир қаторда аравали жангчилардан иборат отрядлар алоҳида ўрин эгаллаган. Қадимги Бобил манбалари шундан дарак берадики, уларнинг қўмондонлари жанговорлик жасорати учун подшо томонидан ерлар билан тақдирланганлар, солиқлардан ва бошқа турли мажбуриятлар ўташдан озод қилинганлар.

5. Қадимги Месопатамияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари. Иккидарё оралиғи давлатларида ҳуқуқнинг энг қадимги манбаи, Мисрда бўлгани каби, **одат ҳуқуқи** ҳисобланган. Месопатамия давлатларининг ташкил топиши натижасида бу ердаги халқлар ва қабилалар ҳаётида асрлар давомида ишлаб чиқилган, авлоддан-авлодга анъаналар сифатида ўтиб келган ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини тартибга солиб турган, у ёки бу бир-бирига ўхшаш ҳодисаларни узоқ вақт бир хил тартибга солиб келган ахлоқ-одоб меъёрлари энди мажбурий характер касб эта бошлаган. Бобилда ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлган кўп урф-одатлар давлат ташкил топгандан кейин ҳам дастлабки вақтларда сақланиб қолган. Зеро, Иккидарё оралиғи давлатларида пайдо бўлган ёзма қонунларни ўрганиш шуни кўрсатадики, улар ўзларида жамият ҳаётининг ҳамма томонларини тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий ҳужжатлар эмас эди. Қолаверса, ушбу ёзма қонунларда ибтидоий жамоа тузумининг анчагина қолдиқлари сақланиб қолган эди. Албатта, бу даврда урф-одатлар янги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга мослаштирилган.

Иккидарё оралиғида одат ҳуқуқи билан бирга ҳуқуқнинг бошқа яна бир муҳим манбаи - **қонун** жуда эрта пайдо бўлган. Қадимги Месопатамия давлатларида жуда қадимги пайтларданоқ у ёки бу подшолик ҳукмдорларининг иродаси билан қабул қилинган **ёзма қонунлар** ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб қолган. Бу ерда подшолар қонунларининг пайдо бўлиши узлуксиз урушлар, давлат тўнтаришлари, босқинчиликлар давомида унча мустаҳкам бўлмаган ҳудудий-сиёсий бирлашмаларнинг қарор топиши ёки у ёки бу ҳукмдор - гегемон ҳокимиятининг мустаҳкамланиши, у ёки

бу ирқ олийлигининг ўрнатилиши натижасида келиб чиққан кўп сонли давлатларнинг ташкил топиши ва ривожланишининг алоҳида шарт-шароитлари билан боғлиқ. Подшо қонунчилигининг пайдо бўлишини бу ерда яна товар-пул муносабатларининг, ички ва ташқи савдонинг нисбатан эрта ривожлана бошланганлиги ҳам тезлаштирган. Бобил қадимги дунёда халқаро савдонинг асосий марказларидан бири бўлган.

Дастлабки подшолар ёзувлари том маънодаги қонунлар ёки ислохотлар бўлмаган. Уларда Месопатамия подшоларининг ҳақиқий ёки ҳаёлий ғалабалари, уларнинг ўз мамлакатлари, шаҳарлари, ибодатхоналари аҳолисига, худоларга қилган мурувватлари ва хайр-саховатлари ҳақидаги маълумотлар сақланган. Бу мадҳиявий ёзувларнинг ўзига хос белгисини улардаги ҳақиқатни тиклаш ҳақидаги, ҳамма нарсадан маҳрум қилинганларни (камбағалларни, етим-есирларни, бева-бечоралар ва ҳоказоларни) подшо томонидан ҳимоя қилиниши ҳақидаги кўрсатмаларда кўриш мумкин. Бундай тарихий ҳужжатлар қаторига милоддан аввалги XXIV асрга тааллуқли Лагаш подшолиги ҳукмдори Уруинимгин (2318-2312 йиллар)нинг “ислохотлари” ҳам киради. Бу ҳужжатларда камбағалларни қарзлардан, калтаклардан, ўзбошимчалик билан йиғиладиган йиғимлардан озод қилиниши ҳақида, илгариги ҳукмдорлар томонидан тажовуз қилинган ибодатхоналарнинг мулкининг ҳимоя қилиниши ҳақида гапирилади.

Дастлабки ёзувлар ҳаракатдаги қонунларни ўзларида мужассамлаштирамаган бўлсалар-да, аммо ҳукмдорларнинг қонунчилик фаолиятларини, қонунларини анъанавий ёзиб қолдирилишига ва эълон қилинишига асос солган. Ва, энди подшоларнинг қонунлари аста-секин ёзиб қўйиладиган бўлган.

Бундай ҳаракатдаги қонунлар (тўғри, бизгача тўлиқ етиб келмаган) қаторига қуйидагилар киради: Ур сулоласининг асосчиси (милоддан аввалги III минг йилликда) подшо Ур-Намму қонунлари, Исина подшолиги ҳукмдори Липид-Иштар қонунлари, Эшкунна подшолиги (милоддан аввалги II минг йилликлар бошида)даги Билалам қонунлари, “Ўрта осур қонунлари” (милоддан аввалги II минг йиллик ўрталари) ва ниҳоят, Месопатамиянинг энг муҳим ҳуқуқий ҳужжати - Иккидарё оралиғидаги энг йирик давлат - қадимги Бобил

подшоси Хаммурапи қонунлари. Буларнинг ичида айниқса подшо Хаммурапи қонунлари қадимги давр ҳуқуқий қарашларининг ва ҳуқуқ тизимининг жуда катта ёдгорлигидир.

Хаммурапи қонунлари 1901-1902 йилларда Жениульях бошчилигидаги француз археологик экспедицияси томонидан қадимги Элам пойтахти Суз шаҳрини қазиб чиқилган. Бу қонунлар миххат ёзувида қора базальт тош устун сатҳига ўйиб ёзилган¹. Бу устун кўёш, ҳақиқат ва адолат худоси Шамаш тахти олдида турган ҳамда унинг қўлидан олий суд ҳокимлиги белгиси чўқмор ва чамбар олаётган подшонинг ўзини тасвирлайдиган бўртма шакллар билан безалган, 282 та моддадан иборат бўлган ушбу қонунлар Шумер ва Аккад ҳуқуқининг кўпгина тажрибалари мужассамлаштирилган эди. Уни биз шартли равишда кодекс-қонунлар тўплами дейишимиз мумкин. Чунки у кўпроқ суд қарорларининг тўпламига ўхшаб кетади. Кодекс уч қисмга бўлинади: 1) Кириш; 2) Қонунноманинг матни (ёки асосий қисм); 3) Хулоса. Кириш қисмида қонунларни чиқаришдан асосий мақсад мамлакатда адолат ўрнатишдир, деб кўрсатилган. Унда подшо улуғланиб, кўқларга кўтарилган. Ундан кейин подшо ўзи қилган ишларини санаб кўрсатади ва унвонларининг тўла номини келтиради.²

Асосий қисмда жиноят ҳуқуқи, процессуал ҳуқуқ, мулк ҳуқуқининг бузилиши ва унга қўлланиладиган жазолар, никоҳ ва оила ҳуқуқи, жангчиларнинг ҳуқуқлари ва бошқа муносабатлар тўғрисида меъёрлар белгиланган.

Хулоса қисмида подшо ўзининг халқ олдидаги хизматларини келтиради, бу қонунларни келгусида бажарадиган подшоларни ҳурматлаш, уларни бажармаган ёки бекор қилмоқчи бўлган подшоларни лаънатлаш лозимлигини тўғрисида гапирилади.

ХҚнинг 1-5-моддалари суд ва суд жараёнининг айрим масалаларига бағишланган. Бу моддалар судларда ҳукмрон бўлган ўзбошимчаликларга, суиистеъмолликларга, бировни нотўғри айблашларга қарши қаратилган. Бу шундан дарак берадики, Бобилда судьяларни ва гувоҳларни сотиб олиш, порахўрлик каби ҳоллар ҳам кенг тарқалган. Хуллас, 1-5-

¹ Унинг асл нусхаси Париж (Ўувр)да сақланади.

² Қаранг: Вестник древней истории, - 1958, № 3, 225-258 бетлар, бу ерда қонунларнинг тўла матни берилган.

моддалар Кодекснинг асосий қисми бошидаги ўзига хос муқаддима сифатида берилган. Ундан сўнг мулкка бағишланган жуда катта бўлим бошланади, бу алоҳида ажратиб кўрсатилмаса-да, Кодекснинг 6-120-моддалари мулк ва у билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади. Бунга мулкни ҳимоя қилишга тааллуқли, жумладан, ўғирлик, талончилик учун жазолар ўрнатувчи, дарахтларни кесиш, майдонларни пайҳон қилиш ва бошқалар учун жавобгарликлар белгиланган меъёрлар киритилган. Ушбу бўлимга мулкка эгаллик қилиш ва уни тасарруф этиш, бегона мулкдан фойдаланиш усулларини, кўпгина шартнома мажбуриятларини тартибга солишга қаратилган моддалар кирган. Хусусан, 26-39-моддаларда жангчиларнинг чек ерлари ҳақида гапирилади. ХҚнинг 127-195-моддалари никоҳ, оила ва мерос масалаларига бағишланган. Ундан кейинги қисмда - 196-214-моддаларда шахснинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилишга қаратилган меъёрлар белгиланиб, бу ерда шахсга қарши қаратилган жиноятлар учун жавобгарликлар ўрнатилган. Кодекс матнининг охириги бўлими - 215-282-моддалари меҳнат ва меҳнат қуроллари тўғрисида бўлиб, бу ерда шифокорларларга, ветеринарларга, қурувчиларга мукофотлар ва жавобгарликлар ўрнатувчи моддалар, ҳўкизларни ижарага бериш ҳақидаги ва сузонғич ҳўкиз учун эгасининг жавобгарлиги ҳақидаги, қишлоқ ҳўжалик ишчилари, ҳунармандлар, чўпонлар ҳақидаги, қишлоқ ҳўжалик асбобларини ўғирлаганлик учун жазолар ҳақидаги, эшакларни, араваларни, кемаларни ижарага олиш ҳақидаги ва, ниҳоят, қуллар ҳақидаги моддалар келтирилган. Шундай қилиб, ҳуқуқ тармоқлари бўйича унинг тузилиши қуйидагичадир: 1) Суд; 2) Мулк; 3) Никоҳ ва оила; 4) Шахсни ҳимоя қилиш; 5) Меҳнат ва меҳнат қуроллари. Лекин бизнинг бундай шартли тизим асосида ХҚнинг мазмунини ўрганишимиз ушбу қонунларнинг ҳуқуқ соҳалари бўйича маълум бир тизимга солинганлигини ва ҳуқуқ соҳаларининг алоҳида институтларга ажратилганлигини англамайди. Чунки бундай бўлиниш ва тизимга солиш Кодексда йўқ.

Кодексни тузишда эски одат ҳуқуқи, шумер қонунлари ва янги қонунлар унга асос қилиб олинган.

ХҚ ўзининг тўлалиги нуқтаи назаридан ва қатъийлиги бўйича мукамал эмас, улар жамият ҳаётининг ҳамма томонларини тўлиқ қамраб олмаган.

Матнлар асосан казуистик (қонуннинг умумий моддаларини турли юридик ҳолатларга тадбиқ қилиш) шаклда тузилган. Қонунларда умумий тамойиллар мавжуд эмас, уларни, гарчи, маълум мантиқ бўйича баён қилишга ҳаракат бўлса-да, аммо тизимга солиб баён қилиш йўқ. Лекин уларда кўрсатилган барча ҳолатлар батафсил ҳал қилинган. ҲҚ бошқа шарқ қонунномаларидан фарқ қилиб, ўзида диний ва насихатгўйлик элементларни сақламайди.

Хаммурапи ўз қонунлари билан майда ва ўрта қулдорлар ҳукмрон куч бўлган давлатнинг ижтимоий тузумини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. ҲҚ қулдорчилик тузумини, хусусий мулкчиликни акс эттирувчи биринчи йирик ва машҳур қонунлар тўплами бўлган. Шу сабабли қонунларда уруғдошлик тузумининг қолдиқлари сақланиб қолган. Масалан, жазоларнинг жуда оғир ва шафқатсизлиги, талион тамойили ("кўзга кўз" "тишга тиш" ва ҳоказо)нинг сақланиб қолганлиги, ордалия (синаб кўриш)нинг қўлланиши ва бошқалар айнан уруғдошлик тузумига хос бўлиб, улар қонунларда тўлиқ сақланиб қолган.

Қуйида ҲҚда белгиланган меъёрларнинг мазмунига қараб, гарчи, улар маълум тизимга солинмаган бўлса ҳам, ҳуқуқ соҳалари ва институтлари билан танишиб чиқамиз.

Мулк Хаммурапи ҳукмронлиги даврида хусусий мулкчилик энг юқори даражага эришган. Бобилда ерга эгаликнинг хилма-хил шакллари мавжуд

бўлган. Булар: **подшо ерлари, ибодатхоналарнинг ерлари, жамоа ерлари ва хусусий ерлардир.** Подшо ерлари ҳам, ибодатхоналарнинг ерлари ҳам подшо томонидан идора этилган ва муҳим даромад манбаи бўлган.

Давлат ерлари подшо ерлари сифатида, саройга тегишли ерлар сифатида кўрилган. Подшо бундай ерларнинг бир қисмини майда ишлаб чиқарувчиларга (деҳқонларга) бериб, эвазига натура тарзида ҳақ олиб турган; баъзан деҳқонларга ерлар билан бирга зарур ишлаб чиқариш қуроллари ва ашёлар ҳам берилган. Подшо ўз ерларининг бошқа қисмини мансабдор шахсларга ва жангчиларга маълум хизматлар ўташ шарти билан бериб қўйган.

Чиновникларга ва жангчиларга берилган ер участкалари хизмат ўтаётган вақтлари давомида уларнинг қўлида бўлган ва ўғиллари ўша хизматни давом эттирса, уларга мерос бў-

либ ўтган. Жангчиларга ер участкалари билан бирга баъзан ерга бириктириб қўйилган деҳқонлар ҳам берилган.

Чиновникларга ва жангчиларга тақдим этилган бундай ерлар, шунингдек, уйлар ва ашёлар алоҳида даражадаги мулкни - **илку мулкни** ташкил этган. Ерлар, уйлар ва бошқа илку мулклар фуқаролик оборотидан чиқарилган: уларни сотиш, сотиб олиш, хотини ёки қизига васият қилиб қолдириш, жангчини асирликдан сотиб олиш учун сарфлаш, қарзни тўлаш учун бериш мумкин эмас эди. Агар бирор киши жангчига тегишли ер, боғ ва уйни сотиб олса, бундай шартнома ҳақиқий эмас деб ҳисобланган. Уларни сотиб олган киши унга тўлаган барча нарсасидан маҳрум бўлган. Ер, уй, боғ уларнинг эгасига қайтарилган. (ХҚнинг 35-39-моддалари).

ХҚнинг 40-моддасига биноан, илку мулкни сотиш мумкин бўлган фақат иккита ҳолат белгиланади. Бунда, биринчидан, бундай мулкни тамкар сотиши мумкинлиги, иккинчидан эса, илку мулкни сотиб олаётган шахс хазинага тўлов тўлаб туришини таъминлайдиганлар сотиши мумкинлиги кўрсатилади.

Илку мулкнинг эгаси давлатга шахсан ҳарбий хизмат ўтаб туриши лозим бўлган. Агар у ўз ўрнига ўринбосар ёллаб, хизматга жўнатса, ўлимга маҳкум этилган ва унинг ери, уйи ва бошқа илку мулки ўша ёлланиб хизматга борган кишига ўтказилган (26-модда). Агар жангчи асирга тушиб қолса, унинг ери ёки илку боғи вояга етмаган ўғлига хизмат ўташ шarti билан ўтказилган. Агар ўғли вояга етмаган бўлса ёки хизматни ўтай олмаса, у ҳолда илку мулкнинг учдан бир қисми онасига ўғлини жангчи қилиб тарбиялаш учун берилган.

Жангчи ўзига берилган илку ерни ишлашга мажбур бўлган. Агар ерни ишлатмай қаровсиз уч йил давомида ташлаб қўйса ва кимдир буни барча мажбуриятларни зиммасига олган ҳолда эгаллаб олса, бу мулкнинг дастлабки эгаси ўзининг ерга нисбатан барча ҳуқуқларини йўқотган (30-модда).

Бобилда ерга нисбатан жамоа мулкчилиги давлат мулкчилиги билан бир қаторда узоқ сақланиб қолган. Бунга, аввало, мазкур ердаги сунъий суғориш ишларини биргалликда ташкил қилиш зарурияти ёрдам берган.

Жамоа мулкини ташкил этган ерлар қишлоқлар ўртасида тақсимланган. Жамоа ҳудуди анча майда ҳудудий бирликларга бўлинган. Жамоа ерлари парцеллаларга бўлиниб, улар мазкур жойлар аҳолиси - "қўшнилари" ўртасида тақсимланган. Бу қуръа ташлаш йўли билан амалга оширилган бўлса керак. Ерлар номаълум муддатга вақтинча фойдаланиш учун бериб қўйилган; жамоа уни хоҳлаган вақтда қайтариб олиши мумкин эди.

Жамоанинг алоҳида аъзолари ерни бегоналаштириш ёки мерос тариқасида ўтказиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Баъзи ҳоллардагина, кўпинча подшо фойдасига ерни бегоналаштиришга йўл қўйилган.

Ер сотиш учун қўшниларининг розилиги талаб қилинган. Ер эгаллари чегараларига **"кудурру"** (чегара, оралик) деб номланадиган тош-ҳужжатлар қўйиб қўйилган. Мазкур ер эгаларининг ушбу ерга нисбатан мулк ҳуқуқини англатади. Бундай тошлар дастлаб далаларга қўйилган бўлса, кейинчалик ибодатхоналарга жойлаштириладиган бўлган, яъни кудурру нусхаси ибодатхоналарда сақланган.

Баъзан кудурру хусусий мулкни ҳимоя қилиш мақсадида қўйилган. Подшо кўпинча жамоаларнинг тортиб олган ерларни айрим кишиларга кудурру асосида берган. Бундай ерлар хусусий, мерос тариқасида ўтадиган мулк бўлиб қолган. Мулк эгалари эса турли мажбуриятларни ўз зиммаларида сақлаганлар. Улар подшо фойдасига - суғориш иншоотларини тартибга келтириш, йўллар ва кўприклар қуриш ва улар билан боғлиқ мажбуриятларни, жамоалар фойдасига - ўт-ўланлар, похоллар, дон йиғиштириш, чўпон тақдим этиш, чорва учун бино бериш ва бошқа мажбуриятларни, қўшнилари фойдасига - алоҳида ҳолларда эса, сувдан фойдаланишга рухсат этиш, даласидан ўтишга имкон яратиш ва ҳоказо мажбуриятлардир.

Подшо ерларни инъом этиб, баъзан уларга турли имтиёзлар ҳам берган. Бундай кишилар баъзан каналлар ҳақида ғамхўрлик қилишдан, янги суғориш иншоотлари қуришда иштирок этишдан, ибодатхоналар фойдасига солиқлар тўлашдан ва бошқа мажбурий хизматлардан ҳам озод этилган.

Бобилда хусусий мулк жуда қаттиқ чоралар билан ҳимоя қилинган. Агар ўғри қонунда белгиланган катта миқдордаги жаримани тўлай олмаса, ўлимга маҳкум этилган.

Мулк эгаси ўз мулкини ҳар қандай кишидан талаб қилиб олиш имкониятига эга бўлган. Агар мулк эгаси ўз мулкини бировдан топиб олса, бунда уни эгаллаб турган шахс мулкни бошқа шахсдан сотиб олганлигини кўрсатса, мулкнинг ҳақиқий эгаси судга мулк ҳақиқатда уники эканлигини тасдиқлайдиган гувоҳлар келтириши, уни сотган кишини ва уш-бу шартнома тузилишида иштирок этган гувоҳларни судга олиб келиши лозим бўлган.

Гувоҳларни сўроқ қилиш натижасида бегона ашё сотилганлиги аниқланса, мулк эгаси ўз ашёсини қайтариб олган, мулкка эгалик қилиб турувчи шахс (сотиб олувчи) эса уни сотган кишидан берган тўлов ҳақини қайтариб олган, мулкни сотган сотувчи ўғри деб топилган ва ўлимга маҳкум этилган (9-модда). Агар мулкка эгалик қилиб турган шахс ашёни сотган кишини кўрсата олмаса ва гувоҳлар такдим эта олмаса, мулкнинг ҳақиқий эгаси гувоҳлар ёрдамида ашёга бўлган ҳуқуқини исботласа, мулкка эгалик қилиб турган шахс ўғри деб топилган ва ўлимга маҳкум этилган (10-модда). Агар, аксинча, даъвогар ушбу мулкка бўлган ҳуқуқини исботлай олмаса, тухматчи сифатида ўлимга маҳкум этилган (11-модда). Агар бегона ашёни сотган шахс ўлиб кетган бўлса, у ҳолда ушбу ашёни сотиб олган киши фойдасига сотувчининг уйдан мулк қийматининг 5 барабар ҳажмида мулк ундирилган (12-модда).

Мажбуриятлар. Қонунларда шартномалардан ва зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бир-биридан ажратиб кўрсатилган. Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар кенг тарқалган. Айниқса, Ҳаммурапи даврида шартнома ҳуқуқи жуда ривожланган. Бу вақтда Бобилда товар-пул муносабатларининг анча ривожланганлиги, жамиятда савдо-судхўрлик ролининг ошганлиги, мулк айланишининг нисбатан тараққий этганлиги, ерларнинг сотилиши, сотиб олиниши, ижарага, вақтинча фойдаланиш учун берилиши ва ҳоказолар - ҳаммаси шартнома ҳуқуқининг анча ривожланганлигини кўрсатади. Шартномаларнинг олди-сотди, ижара, қарз, юк ташиш, топшириқ, ширкат, ҳадя ва бошқа турлари ҳақида қонунларда кўпгина меъёрлар белгиланган.

Кўчириб бўладиган ва кўчмас мулкка хусусий мулкчилик мавжудлиги шароитларида **олди-сотди шартномаси** кенг тарқалган. Олди-сотди шартномасининг предмети (нарса-

си) кўчириб бўладиган ашёлар (дон, ҳайвонлар, қуллар ва бошқалар) ҳамда кўчмас мулклар (далалар, боғлар, уйлар) бўлиши мумкин бўлган. Анча қимматбаҳо мулклар (ерлар, қурилиши бинолари, қул, ҳайвон сингарилар)ни сотиш гувоҳлар иштирокида ёзма шаклда амалга оширилган. Бундай шартномалар қуёшда қуритилган ёки оловда куйдирилган лойдан ясалган қаттиқ лойтахтачага ёзиб қўйилган. Олди-сотди шартномасида ашёни сотувчи фақат мулкнинг ҳақиқий эгаси бўлиши талаб қилинган. Зеро, мулк учинчи шахс томонидан сотилиб, сўнгра мулкнинг ҳақиқий эгаси мазкур мулк унинг хоҳиш-иродасига зид равишда сотилганини даъво қилса, ушбу мулк ҳақиқатан ҳам унга қарашли эканлигини гувоҳлар ёрдамида исботласа, тузилган шартнома ҳақиқий эмас деб топилган. Бундай ҳолда, юқорида айтиб ўтганимиздек, мулк ҳақиқий эгасига қайтарилиб, сотувчи ўғри сифатида сотилган нарса эвазига унинг суммасини сотиб олувчига қайтариб берган ва ўзи ўлимга маҳкум этилган (ХҚ 9-модда). Шу сабабли олди-сотди шартномасида баъзи ҳолларда сотилаётган ашёнинг учинчи шахс томонидан талаб қилинмаслиги учун кафолатлар назарда тутилган. Шунингдек, бундай шартномалар тузиш чоғида шартнома предметининг яроқлилиги ҳақида ҳам кафолат олинган. Масалан, сотилган қул тутқаноқ касалига йўлиққан бўлиб чиқса ва ишга яроқсиз бўлса, бир ой муддат ичида шартнома бекор қилиниши мумкин, яъни қул эгасига қайтарилиб, унга тўланган ҳақ ("кумуш") қайтиб олинган (278-модда). Фуқаролик оборотидан чиқарилган мулкларни (масалан, илку мулкни) сотиш ҳам ҳақиқий эмас деб ҳисобланган (35-39-моддалар). Шу сабабли ёзма равишда тузиладиган олди-сотди шартномаларида сотиб олинаётган нарсанинг номи, унга нисбатан сотувчининг мулк ҳуқуқи аниқ кўрсатилиши, баъзан бу гувоҳлар иштирокида қасам ичиш орқали тасдиқланган бўлиши лозим эди. Олди-сотди шартномаси томонларнинг маълум ҳаракатларни бажариши билан, яъни сотувчи томонидан шартномада кўрсатилган нарсанинг сотиб олувчига берилиши ва сотиб олувчининг бунга белгиланган тўловнинг тўлаши билан тузилган деб ҳисобланган. Баъзи ҳолларда сотилган нарса (масалан, ер) учун ҳақ тўлаш муддати кечиктирилиши мумкин эди. Бундай ҳоллар, албатта, қарздорлик тилхатлари билан расмийлаштирилган.

Хаммурапи қонунларининг кўпгина моддалари (48-51; 113-119 ва бошқа моддалар) бевосита **қарз шартномасига** бағишланган. У Бобилда дастлабки сулолалар давридаёқ кенг тарқалган. Ўша вақтларда судхўрлик авжига чиқиб, деҳқонлар хонавайрон бўлиб, қулга айлана бошлаганлар. Хаммурапи қонунлари қабул қилинишига қадар қарздор деҳқонлар қарзи эвазига умрбод тутқунликка тушилар эди. Натижада жуда кўп камбағаллар эркинлигини йўқотмоқда, армия сафида хизмат қилиши лозим бўлган эркин фуқароларнинг сони жуда қисқариб бормоқда эди. Бу эса мамлакат мудрофаа қобилятининг кучсизланишига сабаб бўлмоқда эди. Шу сабали Хаммурапи ўз қонунларида қарздорлик асоратини чеклашга, очкўз судхўрларнинг (катта фоизлар ҳисобига қарз берувчиларнинг) ҳаддан зиёд иштаҳасини тийиб қўйишга ва қарз учун қулга айланиш жараёнининг ўсишини тўхтатишга ҳаракат қилган, шунингдек, мумкин қадар қарздорлар аҳволини яхшилашга интилган. Хаммурапи қонунлари қарз учун умрбод асоратга солинишини йўқ қилган ва ҳар қандай қарзни тўлаш учун уч йиллик муддат ўрнатган. ХҚнинг 117-моддасига биноан, қарздорнинг ўзи эмас, балки унинг хотини ёки ўғил-қизлари фақат уч йил қарз бадалига ишлаб бериши лозим эди; тўртинчи йили эса улар эркинликка қўйиб юборилган. Бу ерда қарздорнинг ўзи ҳақида ҳеч нарса дейилмаса-да, ишлаб бериши мумкин бўлган оила аъзолари бўлмаса, унинг ўзи уч йил ишлаб бериши керак эди.

Қонун қарзини ўтаётган қарздорга ва унинг оила аъзоларига кредитор томонидан шафқатсиз муносабатда бўлишликни тақиқлайди. Агар кредитор гаровга олинган шахсни уриб ёки бошқа оғир муносабатда бўлиш натижасида ўлдириб қўйса ва гаровга олинган (ўлган) киши эркин одамнинг ўғли бўлса, у ҳолда кредиторнинг ўғли ҳам ўлдирилган, агар гаровга олинган эркин одамнинг қули бўлса, унда 1/3 мина кумуш тўлаган, бундан ташқари, қарзга берган ҳамма нарчасини йўқотган (116-модда).

Хаммурапи қонунларида кредитор томонидан қарздорнинг мулкини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиниши ҳам тақиқланади. Агар кредитор қарздорнинг рухсатсиз унинг омборидан ёки хирмонидан “донини” олса, уни қайтариб бериши лозим бўлган ва қарзга берган ҳамма нарчасини йўқотган (113-модда).

Қонунларда бўрон, сув тошқини ёки қурғоқчилик натижасида зиён кўрган ва ҳосил ололмаган қарздорларга имтиёзлар назарда тутилган. Бундай ҳолларда қарзини тўлаш муддати кечиктирилган ва шу йилги тўлов фоизларидан озод қилинган (48-модда).

Қарз бўйича олинадиган фоизлар анча юқори белгиланган. Қонунда унинг энг кўп миқдори куйидагича ўрнатилган: уруғлик учун - 33,3 %; пул учун - 20 %. Қарз гаров билан таъминланган. Гаровга, асосан, қарз олувчининг мулки (кўпинча ери) қўйилган.

Хаммурапи қонунларида **ерларни ижарага (арендага) бериш**ни тартибга солувчи қатор моддалар мавжуд. Шунингдек, боғларни, турар-жойларни, араваларни, кемаларни, эшакларни ижарага бериш ҳам кенг тарқалган. Қулларни ижарага бериш тез-тез учраб турадиган ҳолат эди. Булар **мулкни ижарага бериш** ҳисобланган. Маълумки, **мулк ижараси шартномаси** бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланиш ёки фақат фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади. Агар қонун ёки мулк ижараси шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ижарага олувчи ижарага олинган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида оладиган маҳсулот, мева ва бошқа даромадлар унинг мулки ҳисобланади. Мол-мулкни ижарага бериш ҳуқуқи шу мол-мулк эгасига тегишлидир.

Ерларни ва боғларни ижарага (арендага) бериш шартномаси, қисқа муддатга, одатда, бир йилга тузилган. Агар боғларни арендага олувчилар ўз зиммаларига ҳосилдорликни ошириш мажбуриятини олсалар, бу муддат беш йилгача узайтирилиши мумкин бўлган. Ерларни ва боғларни ижарага олишда дала ёки боғ майдонига қараб аренда ҳақи аниқ ўрнатиб қўйилган. Бу, шунингдек, қўшни майдонлар ва боғлардан келадиган даромадларга қараб ҳам белгиланиши мумкин бўлган. Албатта, ҳосилнинг маълум қисмини бериш шаклидаги ҳисоб-китоб ҳам учраб туради. Бунда кўпинча ерлардан олинадиган ҳосилнинг ярми ёки 1/3 қисми, боғлардан олинадиган ҳосилнинг 2/3 қисми миқдорида ижара ҳақи белгиланган.

Ерни ёки боғни ижарага олиб, ундан фойдаланмай ташлаб қўйишлик, яъни маълум ҳосил олмаслик ижарачиларни аренда ҳақи тўлашдан озод қилмаган. Бундай ҳолда арен-

датор мулк эгасига унинг қўшниси қанча тўласа, у ҳам шунча тўлаган (42-модда). Агар арендатор ерни олиб, унга умуман ишлов бермаган бўлса, ижара ҳақи тўлаш билан бир қаторда ерга ишлов берган ҳолда эгасига қайтариши лозим бўлган (43-модда). Қонуннинг ушбу моддаларида ўз ерларини ва боғларини арендага берган мулк эгалари ҳақида ғамхўрлик чоралари кўрилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Бобил жамиятида унумдор ва серҳосил ерлар ва боғларни олдиндан аниқ белгилаб қўйилган ижара ҳақлари эвазига арендага олиш кўп ҳолларда ижарага олувчиларнинг жуда бойиб кетишига сабаб бўлган. Кўп ҳолларда арендаторлар сифатида анча-мунча мол-мулкка эга бўлган кишилар майдонга чиқиб, ўз даромадларини янада ошириб борганлар. Бу ўз навбатида айрим камбағал деҳқонларнинг янада қашшоқлашуви ҳисобига амалга оширилган.

Ҳаммурапи қонунларида **турар-жой ижараси** ҳақида фақат битта 78-моддада меъёрлар белгиланган. Унда кўрсатилишича, турар-жойни ижарага берган мулк эгаси ижара ҳақини олдиндан олиб, белгиланган муддат (одатда бир йил) ўтмай ижарачини уйни бўшатиб қўйишини талаб қилса, у ҳолда ижара ҳақи сифатида олган "кумуш"ни ижарачига қайтариб бериши лозим бўлган.

Кўчириб бўладиган (ҳаракатдаги) ашёларни ижарага бериши тартибга соладиган қонунларнинг моддалари, биринчидан, ижара ҳақининг қатъий нархларини, иккинчидан эса, баъзи ҳолларда ижарага олинган ашёларнинг нобуд бўлиши ёки яроқсизланиши учун жавобгарликлар кўламини ўрнатади. Ҳўкизлар, кемалар ижарасида ҳам жавобгарлик ўрнатилган. Шубҳасиз, бошқа ҳаракатдаги ашёларнинг ижарасига нисбатан ҳам шундай жавобгарлик белгиланган.

Ҳўкизни ижарага олувчи уни эҳтиётсизлик ёки уриб-калтаклаб ишлатиш натижасида нобуд қилса (ўлдирса), ижарачи бунинг учун жавобгар бўлган. Агар ҳўкизни далада йиртқич ҳайвон нобуд қилса, ижарачи жавобгарликдан озод қилинган (244-модда). Ҳўкиз ўлат тегиши натижасида нобуд бўлса ҳам ижарачи худо номи билан қасам ичган ва жавобгар бўлмаган (249-модда).

Ҳаммурапи қонунларида қулларни ижарага бериш тўғрисида алоҳида тўхтаб ўтилмайди. Бироқ бизгача етиб келган

маълумотларда бундай турдаги битимларнинг кенг тарқалганлиги кўрсатилади.

Бобилда, шунингдек, **эркин фуқароларни ишчи кучи сифатида ижарага бериш** ҳам бўлган. Эркин кишиларни ижарага бериш шартномаси қулларни ижарага бериш шартномасига ўхшаб тузилган.

Хунармандларнинг бир қанча тоифалари учун уларнинг меҳнат ҳақларининг аниқ нархлари ўрнатилган. Бироқ, бунга кўпинча амал қилинмаган, масалан, қонунларда кўрсатилган йилига 9-10 сиқл ўрнига, ишчилар 6-7 сиқлга ёлланиб ишлаганлар. "Агар одам ишчи ёлласса, унга йил бошидан бешинчи ойгача кунига 6 ше¹ кумуш бериши, олтинчи ойдан йилнинг охиригача кунига 5 шедан кумуш бериши лозим" (273-модда). Шуниси характерлики, қишлоқ хўжалик ишчилари қонун бўйича хунармандлардан анча юқори иш ҳақи олганлар. Бу қишлоқ хўжалигининг хунармандчиликка нисбатан катта аҳамиятга молик эканлигидан гувоҳлик беради. Қонунлар шунингдек, табибларнинг, ветеринарларнинг, қурувчиларнинг, кемасозларнинг меҳнат ҳақларини ўрнатади. Табибларга ҳақ тўлашда улар кимга (авилумгами, мушкенугами ёки қулгами) хизмат кўрсатганликлари инобатга олинган.

Меҳнатга ҳақ тўлаш, қоида бўйича, ижара муддати тугагандан сўнг амалга оширилган. Агар ёлланиб ишловчи муддатидан илгари ишни тўхтатса, ҳақ олиш ҳуқуқини йўқотган.

Кўпинча шахсий ижара қарз шартномаси билан қўшилиб кетган. Шахсни ёлловчи ишчига иш ҳақининг бир қисмини қарз тариқасида олдиндан берган. Бу ижарага олувчиларга (ёлловчиларга) кўп ҳолларда ишга ўз вақтида келмаган, ишни ўз муддатида бажармаган ишчиларни қарздорлик асоратига солишларида қўл келган.

Алоҳида ҳолларда ёлланиб ишловчиларга моддий қимматдор нарсалар ишониб топширилган. Қонун бундай ҳолларда уларнинг ушбу қимматдорликларнинг сақланиши учун жавобгарлигини ҳам белгилайди. Масалан, чўпон унга ишониб топширилган хўкизларни ва эшакларни йўқотиб қўйса, хўкиз учун хўкиз, эшак учун эшак қайтариши лозим бўлган. Бундан ташқари, чўпон поданинг камайиши ва унинг етарли даражада ўсмаслиги учун ҳам жавоб берган. Чўпон шунинг-

¹Ше - 0,046 граммга тенг оғирлик улчови.

дек, ўғирланган ва ўзи томонидан сотиб юборилган чорва моли учун 10 баравар миқдорда зарарни тўлаши лозим эди (265-модда). Агар чўпон эҳтиётсизлиги натижасида чорва-нинг касалланиб ўлишига сабабчи бўлса, бунинг учун ҳам жавоб берган.

Юқоридагилардан ташқари, далани кузатиб туриш учун ёлланган шахсларнинг, кемаларда юкни манзилга элтиш учун ёлланган кемачиларнинг, жарроҳлик йўли билан да-воловчи табибларнинг касалнинг кўзини кўр қилиб қўйган-лиги ёки ўлими учун, ветеринарларнинг ҳайвонни муваффа-қиятсиз операция қилгани натижасида ўлдириб қўйганлиги учун, қурувчиларнинг мустаҳкам уй қурмаганлиги оқибатида етказган моддий ва жисмоний зарарлари учун жавобгар-ликлар ўрнатилган.

Хаммурапи қонунларида **ашёларни сақлаш ёки ташиш шартномаси** ҳам назарда тутилган. Сақлаш учун пуллар, уруғликлар, донлар, хурмолар, қуллар, металллар, ҳужжат-лар берилган. Ашёларни сақлаш шартномаси гувоҳлар иш-тирокида тузилиши лозим бўлган, акс ҳолда уни сақлашга берган шахс судга даъво қила олмаган (122-модда). Дон сақлашга берилганда у кам чиқса, сақловчи икки баравар миқдорда қайтариши лозим бўлган (120-модда). Агар ким-дир қандайдир ашёни сақлашга олиб, сўнгра уларни олган-лигини инкор қилса, бундай ҳолда ҳам ундан ўша ашё-ларнинг икки баравар миқдори ундириб олинган (124-мод-да). Хаммурапи қонунлари бўйича мулкни сақлаш учун ол-ган шахс мулкни ўғирлатиб қўйса, у мулкнинг қийматини тў-лаган ва бу мулкни қидириш ҳамда ўғридан талаб қилиб олиш ҳуқуқини олган (125-модда).

Сақлаш учун берилмаган ашёни асоссиз талаб қилганлик учун айбдорга қанча талаб қилган бўлса, ўша мулкнинг икки баравар нархини бериш мажбурияти юкланган (126-модда).

Хаммурапи қонунлари бўйича, агар саёҳатга чиққан киши йўлда кимгадир пул, олтин, қимматбаҳо тошлар ва бошқа ашёларни белгиланган жойга олиб бориш учун сақлашга берган бўлса-ю, сақлашга олган шахс уларни ўзиники қи-либ олса, у ҳолда ишониб топширилган нарсаларнинг беш баравари миқдоридан ундириб олиниши мумкин бўлган (112-модда). Бу шартнома топшириқ шартномасига ҳам ўх-шаб кетади (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз).

Қонунларда сақлаш учун берилган баъзи ашёларнинг айнан ўзини эмас, балки уларни ўрнининг тўлиқ босадиган бошқа ашёларни қайтариш мумкинлиги ҳам ўрнатилган. Бундай ашёлар, масалан, кумуш, олтин, дон, хурмо ва ҳоказолар бўлиши мумкин эди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ХҚнинг 112-моддасида **топшириқ шартномасига** хос барча белгилар ўз аксини топган. Зеро, топшириқ шартномаси бўйича бир тараф (вакил) иккинчи тараф (топшириқ берувчи)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Топшириқ шартномаси маълум шахс ёки шахслар номидан маълум шахснинг ёки шахсларнинг вакиллик қилиши тўғрисидаги шартномадир. Топшириқ тарафларнинг ўзаро ишончларига асосланиб тузиладиган шартнома бўлганлиги учун у шахсий характерга эга бўлган шартнома ҳисобланади.

Топшириқ шартномаси ҳақида Хаммурапи қонунларида алоҳида тўхтаб ўтилмаган бўлса-да, Бобилда у қадимдан кенг қўлланиб келган. Масалан, ҳосил даладан йиғиштирилаётган чоғда кимларгадир уни хирмонга, омборхоналарга элтиш учун ишониб топширилган, кимлардир ишонган одамларидан ибодатхоналарга солиқлар бериб юборганлар ва ҳоказо.

Топшириқ олган шахс унинг бажарилганлиги ҳақида ҳисобот бериши лозим бўлган. Топшириқ шартномаси маълум ҳақ эвазига ёки бепул тузилиши мумкин бўлган.

Ширкат шартномаси бизга етиб келган ҳужжатлардан маълум бўлишича, турли мақсадларда, масалан, қарзни биргаликда узиш, иш ҳайвонларини биргаликда сотиб олиш сингари ҳолларда тузилган. Ширкат шартномаси биргаликдаги фаолияти тўғрисидаги шартномадир. Биламизки, бу шартномада шериклар деб аталувчи икки ёки ундан ортиқ шахс фойда олиш ёки қонунга зид бўлмаган бошқа мақсадга эришиш учун ўз ҳиссаларини қўшиш ва юридик шахс тузмасдан биргаликда иш қилиш мажбуриятини оладилар.

Ҳар бир шерик бошқа шериклари олдида ўз зиммасидаги мажбуриятни бажармаслиги учун жавоб беради. Фойда ва зарарлар шериклар ўртасида тенг тақсимланган (99-модда). Тақсимлаш "худонинг олдида", яъни ибодатхонада амалга оширилган.

Хаммурапи қонунлари **айирбошлаш, ҳадя** каби шартно-маларни ҳам назарда тутлади.

Хаммурапи қонунлари бўйича мажбуриятлар фақат шартно-малардан эмас, балки зарар етказишдан ҳам келиб чиқади.

Қонунларда **зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар** тўғрисида алоҳида меъёрлар белгиланган. Қонун бўйича, бир шахснинг мулкига ёки соғлиғига етказилган зарар учун айбдор зиммасига баъзи ҳолларда ушбу зарарни тўлаш мажбурияти юклатилади. Бунга қуйидаги ҳоллар киради: а) суғориш иншоотига эҳтиётсизлик орқасида етказган зарарни тўлаш мажбурияти; б) чўпоннинг эгаси рухсатсиз чорвани бировнинг даласида боқиши натижасида келиб чиқадиган жавобгарлиги; в) бировнинг боғидан дарахт кесганлик учун жавобгарлик; г) дарё оқими бўйича юқорига сузиб бораётган кема ҳайдовчисининг қуйига сузиб келаётган кемага тўқнашиб кетиши оқибатида чўктириб юборишидан келиб чиқадиган мажбурияти; д) урушиш натижасида эҳтиётсизликдан жароҳат етказган шахснинг даволаниш харажатини тўлаш (206-модда), шунингдек, қул ёки чўрини тасодифан ўлдириб қўйганда қийматини тўлаш мажбурияти. Охириги ҳолда хўжайинга қул учун қул бериш мажбурияти келиб чиққан. Ўзига ишониб топширилган мулкни манзилга элтаётганда кемани чўктириб юборган кемачи барча ўлганлар учун зарарни тўлаши лозим бўлган.

Никоҳ-оила муносабатлари. Никоҳ Бобилда ёзма тузиладиган шартнома асосида расмийлаштирилган.

"Агар киши хотин олса ва ёзма шартнома тузмаса, бу аёл унга хотин эмас" (128-модда). Демак, шартномасиз никоҳ ҳақиқий эмас деб топилган. Никоҳ шартномаси куёв ва келин ўртасида ёки куёв ва келиннинг оиласи ўртасида тузилган. Бироқ, шуни айтиш керакки, шартнома мазмунига бўлажак хотин ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Масалан, аёл киши никоҳ шартномасида бўлажак эри зиммасига қарзлари эвазига хотинини гаровга қўймаслик мажбуриятини юклаши мумкин бўлган (ХҚ, 151-модда). Эркин кишининг қул аёл (чўри) билан никоҳга киришига йўл қўйилган (100-модда), шунингдек, эркин аёлнинг сарой қули билан ёки мушкену қули билан никоҳга кириши мумкин бўлган. Бундай никоҳдан туғилган болалар эркин ҳисобланган. Бироқ қул эр ўлганидан сўнг эр-хотин

биргалиқда орттирган мулкнинг ярми қулнинг хўжайинига ўтган, қолган ярмини хотин "болалари учун" олган. Бундан ташқари, хотинда никоҳ шартномаси тузилаётганда ўзи билан олиб келган сеп-сидирғаси ҳам тўлиқ қолган (175-176-моддалар).

Никоҳ шартномаси тузилишидан аввал куёв бўлажак қайнонасига қалин пули - **"тирхатум"**, келиннинг оила аъзоларига тўй совғалари - **"библум"** бериши лозим бўлган эди. Келиннинг отаси қизига сеп-сидирға - **"шериктум"** топширган, бу албатта, кейин куёвга фойдаланиш учун ўтказилган. Сеп-сидирға, одатда, қалин пулидан анча катта қийматга эга бўлган.

Қонунда белгиланишича, қалин пули назарда тутилган бўлса ҳам, аммо бу никоҳ шартномаси тузишнинг мажбурий шарти бўлмаган (139-модда). Никоҳ қалин пули тўлаш натижасида эмас, балки шартнома тузиш оқибатида келиб чиққан. Никоҳ шартномаси бўйича аёл зиммасига турли мажбуриятлар юкланган ва у маълум даражада мустақил шахс сифатида кўрилган. Қалин пули ва келиннинг оиласига тўй совғалари бериш одати уруғдошлик тузумидан сақланиб қолган қолдиқ сифатида қонунларда ўз аксини топган.

Куёв никоҳ шартномасини тузишдан бош тортса, берган қалин пули ва тўй совғаларини қайтариб ололмаган. Булар келиннинг отасида қолган. Агар келиннинг отаси қизини эрга беришдан воз кеча, у ҳолда олган нарсаларини икки ба равар қилиб қайтариши лозим бўлган (159-160-моддалар).

Никоҳ муносабати билан ота томонидан қизига берилган сеп-сидирға келиннинг мулки ҳисобланган ва эрнинг фойдаланишига ўтказилган. Хотин вафот этса, болаларига қолдирилган, болалари бўлмаса, ўлган аёлнинг отасига қайтарилган, бунда қайнота қалин пулини куёвига қайтариб бериши лозим бўлган. Сеп-сидирға эр ўлса, хотинда қолган (171-172-моддалар). Шунингдек, эрнинг ташаббуси билан ёки айби билан никоҳ асоссиз равишда бекор қилинса ёки хотини туғмаганлиги ёки касаллиги туфайли никоҳ бекор қилинса, бундай ҳолларда ҳам сеп-сидирға хотинга қайтариб берилган. "Агар хотин эрини ёмон кўрса ва унга "менга қўл теккизма" деб айтса, бу қўшнилар ўртасида текшириб кўрилиши лозим. Агар хотин ахлоқий соф ва ҳалол бўлса, эр уни уйда юриб шарманда қилса, бунда аёл айбсиз; у ўз сеп-сидирғасини олиб отасининг уйига кетиши мумкин"

(142-модда). "Агар аёл ахлоқий ҳалол бўлмаса ва уйда юриб ўз уйини хонавайрон қилса, ўз эрини шарманда қилса, бу аёлни сувга чўктириш лозим" бўлган (143-модда). Албатта, бундай ҳолларда сеп-сидирға эрда қолган.

Никоҳнинг асосий шакли моногамия (бир никоҳли) бўлган. Лекин баъзи ҳолларда эрнинг иккинчи никоҳга ҳам киришига йўл қўйилган. "Агар хотин ўзини телбаларча тутса, ўз уйини хонавайрон қилса ёки эрини менсимай қўйса", эр иккинчи никоҳга кириши мумкин. Бунда у илгариги хотинини уйда чўри сифатида қолдириши ёки у билан ажрашиши мумкин эди (141-модда). Агар хотин бола туғмаса, унинг бошқа ҳеч қандай камчиликлари бўлмаса ҳам, эр ўзига жазман (никоҳсиз хотин) олиши мумкин эди. Лекин ана шу жазман (ўйнаш) аёл оилада хотин билан тенг мавқега эга бўлишни даъво қила олмаган (145-модда). Ва ниҳоят, эр агар хотини касал бўлганда ҳам иккинчи хотин олиши мумкин эди. Бундай ҳолда биринчи хотин эри билан қолишни хоҳламаса, эр унга сеп-сидирғани қайтариб берган ва у отасининг уйига қайтиб кетган. Агар туғмайдиган хотин ўз эрига туғиб бериш учун чўри тавсия қилса, эр ўзига бошқа хотин олиши мумкин эмас эди. Бундай ҳолда чўри бола туғиб берса, хотин энди уни сотиши мумкин бўлмаган (146-модда).

Хотин оилада маълум мустақил ҳуқуқларга эга бўлган. У битимлар туза олган, мулк сотиб олган ва ижарага берган, ҳунармандчилик, савдо, судхўрлик билан шуғулланган. Бироқ, шуларга қарамай, хотин эрига тўлиқ бўйсунган. Бобил аёллари Миср аёлларига қараганда анча паст мавқега эга бўлганлар. Кўриб ўтганимиздек, эркак кишига кўп хотинликка рухсат этилган. Шу билан бирга хотин эрига бевафолик қилса, ўлимга маҳкум этилган, яъни дарёга ташланган. Эркак киши хоҳлаган вақтда никоҳни бекор қила олган. Хотин эса фақат куйидаги ҳолларда: а) агар у бевафоликда асоссиз айбланган бўлса; б) эри садоқатни бузса ва хотинини авайлаб-асрамаса (142-модда); в) эр уй-жойини ва яшаш жойини ташлаб кетса; г) агар хотин касал бўлиб, эр уйга жазман олиб келган бўлса никоҳни бекор қилиши мумкин бўлган. Хотин бошқа ҳолларда ўз хоҳиши билан никоҳни бекор қилишга ҳаққи йўқ эди.

Бундан ташқари, эр хотини устидан маълум шахсий ҳокимликка эга. Агар никоҳ шартномасида хотин эрининг

никоҳгача қарзи учун қарамликка берилиши мумкин эмас, деб кўрсатилмаган бўлса, эр хотинини болалари сингари қарз бадалига уч йилгача ишлаб беришга бериши мумкин бўлган (117; 151-моддалар). Никоҳ тузилгандан сўнг келиб чиққан қарзлар учун эр-хотиннинг иккаласи жавобгар эди. Бунда ҳам қарз тўлаш учун маблағ бўлмаса, эр хотинини, болаларини ишлаб беришга уч йил муддатга кредиторга бера оларди.

Агар эр асир тушиб қолса, хотин яшаши учун маблағ бўлмаган ҳолда, иккинчи эрга тегиши мумкин эди. Бироқ, эр асирликдан қайтиб келса, хотин иккинчи эрини ташлаб биринчисига қайтиши лозим эди.

Бева хотин, агар ёш болалари бўлса, суднинг рухсатисиз иккинчи эрга тегиши мумкин эмасди. Судьялар биринчи эрдан қолган мулкларнинг рўйхатини тузиб, хомий тайинлаганлар. Мазкур мулклар фақат болаларга тегишли бўлиб, она ҳам, иккинчи эр ҳам уларни сотиш ҳуқуқига эга бўлмаган.

Ота болалари устидан тўлиқ ҳукмронликка эга бўлган. У қизини қоҳинликка бериши, болаларини қул сифатида сотиши, қарз бадалига ишлаб беришга топшириши, ёллаб ишлатиши ва бундан келадиган даромадларга тўла эгалик қилиши мумкин эди. Ота-онасига бўйсунмаган, уларга қарши иш тутган фарзандлар қаттиқ жазоланган. Масалан, ўз отасини урган ўғилнинг бармоқлари кесилган (195-модда). Худди шунингдек, "агар ҳарам оғасининг (бичилган қулнинг) боқиб олган боласи ёки ибодатхона қоҳини аёлининг боқиб олган боласи ўзини тарбиялаб ўстирган кишиларга "сен менинг отам эмассан" ёки "сен менинг онам эмассан" деб айтса, унинг тилини кесилган (192-модда).

Бобилда болаликка олиш кенг тарқалган. (185-192-моддалар). Бу албатта, кўпинча текин ишчи кучига эга бўлиш мақсадини кўзлаган. Болаликка олиш, шунингдек, никоҳсиз туғилган болаларга, жумладан, чўрилардан туғилган болаларга қонуний болалар мавқеини бериш мақсадларида ҳам амалга оширилган.

Хаммурапи қонунларида ўғил қилиб олувчиларнинг бундай ўғилларидан тониш ҳуқуқига йўл қўйилмайдиган шароитлар кўрсатилган. Шунингдек, ўғил қилиб олинганлардан тониш мумкин ва асосли бўлган ҳолатлар ҳам қайд этилган. Масалан, ўғил қилиб олувчида ўзининг қонуний ўғли туғил-

са, ўғил қилиб олган боласидан тониши мумкин (191-модда). Бироқ бундай ҳолда ота унга ўғилларига мерос қилиб қолдирадиган баъзи мулкларнинг 1/3 қисмини бериши лозим эди. “Даладан, боғдан ва уйдан унга ҳеч нима беришга мажбур эмас”.

Ўғил қилиб олинган фарзанд, агар ҳунарманд томонидан ўз ҳунарини ўргатиш учун олинган бўлса, лекин унга ҳунар ўргатмаса ҳамда ўзининг бошқа фарзандлари билан тенг кўрмаса, уни тарк этиши ва ўз ота-онасига қайтариши мумкин эди (189-190-моддалар).

Мерос Меросга дастлабки вақтларда энг аввал ўғиллар **ҳуқуқи**. ўғиллар бўлмаса қизлар, кейинчалик қизлар ҳам ўғиллар билан тенг мерос ҳуқуқига эга бўлганлар. Агар мерос қолдирувчининг фарзандлари ва неваралари бўлмаса, у ҳолда ака-укалар, улар бўлмаса, амакилари меросхўр сифатида майдонга чиққанлар. Агар мерос қолдирувчининг ўғилларидан бири ўлган бўлса ва ундан фарзандлар қолган бўлса, у ҳолда улар отасининг ўрнига меросхўр бўлиб, тегишли улушни олганлар.

Мерос болалар ўртасида тенг тақсимланган. Ўғил қилиб олинганлар ҳам ҳақиқий болалар билан тенг улуш олганлар. Чўрилардан туғилган болалар, агар улар оталари томонидан тан олинган бўлса, фақат ҳаракатдаги (кўчириб бўладиган) ашёлардан тенг мерос олганлар, лекин кўчмас мулкни тақсимлашда иштирок этмаганлар (170-модда). Бироқ ҳаракатдаги ашёларни мерос қилиб олишда эркин аёлдан туғилган болалар ўзларига тегишли улушни танлаб олиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Агар ота чўридан бўлган болаларини тан олмаса, улар меросда иштирок этмаганлар, лекин отаси ўлганидан сўнг онаси билан биргаликда эркинлик олганлар.

Мерос тақсимланаётган вақтда оталари ҳаётлик чоғида ундан тўй учун тирхатум олган ўғиллар ҳали уйланмаган ака-укаларига тирхатум тўлови учун алоҳида ҳисса ажратишлари лозим бўлган (166-модда). Чўри хотиннинг қизи эрга тегаётган вақтида сеп-сидирға олган бўлса, отасидан қолган мерос тақсимланишида қатнашмаган (183-модда). Агар у бундай сеп-сидирға олмаган бўлса, унда ака-укалар бунинг учун улуш ажратганлар (184-модда). Бошқа қизлар, юқорида айтганимиздек, меросдан тенг ҳисса олганлар.

Ўлган онанинг сеп-сидирғаси болалар ўртасида тенг тақсимланган, бу отага ўтмаган (167-модда). Агар хотин бола-сиз ўлиб кетса, у ҳолда эр қайнона-сидан қалин пули - тир-хатумни қайтариб олиб, хотинининг сеп-сидирғасини қай-тариб берган (163-модда).

Эри ўлган хотин сеп-сидирғани - шериктумни ва эрининг қилган совғаларини - нудуннумни олган ва ўзининг ўлган эри уйида яшаб қолаверган. Бироқ у ушбу мулкларни со-тиши мумкин эмас эди, бу мулклар унинг ўлимидан сўнг бо-лаларига ўтказилган (171-модда). Агар хотин эридан совға-лар олмаган бўлса, сеп-сидирғани, совғалар ўрнига бола-лар билан меросдан тенг ҳисса олган (172-модда).

Бева хотин иккинчи марта эрга тегса, қонун биринчи ни-коҳдан бўлган болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилган. Бунда хотин биринчи никоҳдан олган совғалар (нудуннум)ни болаларига қолдириши лозим бўлган, бундан ташқари, у ўлганидан сўнг биринчи никоҳдаги болалар унинг сеп-си-дирғасини иккинчи никоҳдаги болалар билан тенг тақсим-лаб олганлар (173-модда).

Қулнинг мулки у ўлганидан сўнг хўжайинига ўтган. Агар сарой қули ёки мушкену қули эркин аёл билан никоҳда бўл-ган бўлса, мулкининг фақат бир қисми хўжайинга ўтган, қолган қисми бева хотинига келиб тушган.

Хаммурапи қонунларида васиятлар ҳақида ҳуқуқлар тўғ-ридан-тўғри кўрсатилмайди. Бироқ мерос қолдирувчи ме-росхўрлардан бирининг фойдасига бошқаларининг зарари-га кўпроқ ҳисса ажратиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу албатта, махсус васият орқали қилинмаган. Масалан, ХҚнинг 160-моддасида кўрсатилишича, бева хотин нудуннумни ўз бола-ларидан хоҳлаганига ўтказиши мумкин, 165-моддада эса отанинг ҳаётлик чоғида ўғилларидан бирига кўпроқ мулк ҳадя этиши ҳуқуқи эътироф этилган. Албатта, ўғил қилиб олиш тартиби ҳам худди васият ролини ўйнаган, чунки ўғил қилиб олинганлар ҳам меросхўр ҳисобланган. Қонунлардан кўринадики, ота ўғлини рад этиши мумкин (168-169-модда-лар), демак, бу билан ўғил мерос ҳуқуқидан тўла маҳрум этилган. Отанинг ўз ўғлидан воз кечиши учун, биринчидан ўғил бир неча марта ноҳўя ишлар қилган бўлиши ва, иккин-чидан, суднинг рухсати бўлиши лозим, яъни ўз ўғлини ме-росдан маҳрум қилмоқчи бўлган ота бу ҳақда судга му-рожаат қилиши талаб этилган.

Жиноят ҳуқуқи. Хаммурапи қонунларида ибтидоий жамоа тузумига хос бўлган қонли қасос олиш одати ҳақида ҳеч нарса эсланмайди. Қонли қасос олиш одати ўз ўрнини давлат ҳокимияти органлари томонидан бериладиган жазоларга ва жиноятчининг жабрланувчига ёки унинг қариндошларига тўлайдиган ҳақларига бўшатиб берган.

Бироқ, Хаммурапи қонунларида жиноят ҳуқуқи соҳасида ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари сақланиб қолган. Буларга: а) жиноят учун жиноятчининг шахси номаълум бўлган ҳолларда бутун ҳудудий жамоанинг жавобгарлиги (23-24-моддалар); б) ота-оналари қилган жиноятлар учун болаларнинг жавобгарлиги (116,210,230-моддалар); в) жиноятчини мазкур ҳудуддан ёки “уйидан” ҳайдаб юбориш (154,158-моддалар) кабилар киради.

Хаммурапи қонунларида **талион** (“кўз учун кўз”, “тиш учун тиш” ва ҳ.к.) тамойилининг сақланиб қолганлиги ҳам ибтидоий жамоа тузумининг қолдиқларидандир. Бироқ талион тамойили фақат жиноятчи ва жабрланувчи Бобилнинг тўла ҳуқуқли фуқаролари (авилум) бўлса, шунда қўлланилган. Агар авилум авилумнинг кўзини чиқарса, унинг ҳам кўзини чиқариш лозим бўлган (196-модда). Агар авилум авилумнинг суягини синдирса, унинг ҳам суяги синдирилган (197-модда). Агар авилум мушкенунинг кўзини чиқарса ёки суягини синдирса, жарима тўлаган, агар у қулга жароҳат етказса, унинг хўжайинига қул баҳосининг ярмини тўлаган (199-модда).

Шундай қилиб, қонунларда ўрнатилган жазолар очикдан очик юқори табақалар манфаатларини ҳимоя қилган. Бу бир хилдаги жиноятлар учун айбланувчи ва жабрланувчининг қандай мавқеда турганлигига қараб турлича жазолар тайинланганлигида яққол кўринади. Масалан, авилум ижтимоий мавқеи бўйича ўзига тенг бошқа авилумнинг юзига урса, жарима тўлаган (203-модда). Агар кимда-ким ўзидан юқори ижтимоий мавқедаги кишини юзига урса, у омма олдида мол терисидан тайёрланган қамчи билан олти миш дарра саваланган (202-модда). Агар қул эркин кишининг юзига урса, унинг қулоғи кесилган (205-модда). Мушкену бошқа мушкенунинг юзига урса, авилум авилумни урганга қараганда олти баравар кам (яъни 10 сиқл кумуш) жарима тўлаган (204-модда). Зеро, авилум бунинг учун

авилумга бир мина кумуш жарима тўлаши лозим эди (203-модда).

Хаммурапи қонунларининг мулкдор табақалар манфаатларига хизмат қилганлигини ўғирлик учун жазо берилган жойларда ҳам очиқ кўриш мумкин. Бунда ўғирлик учун асосан ўлим жазоси назарда тутилган бўлса-да, лекин бундан мулк қийматининг ўн ёки ҳатто ўттиз баравар миқдорида жарима тўлаш билан қутилиб кетиш мумкин бўлган.

ХҚда назарда тутилган жазолар биринчи навбатда Бобилдаги қулдорлик тузумини ушлаб туришга қаратилган. Қулни ўғирлаш, шунингдек, қочоқ қулни яшириш ёки ушлаб туриш учун ўлим жазоси назарда тутилган. Қул ўз хўжайинига сўзсиз қулоқ солиши ва бўйсуниси лозим бўлган. Қул озгина бўлса-да хўжайинга итоат этмаса, хўжайини уни қаттиқ жазолаши мумкин эди. Қонунга биноан "агар қул ўз хўжайинига "сен менинг хўжайиним эмассан" деса, хўжайин унинг қулоғини кесиши мумкин" бўлган (282-модда).

Қадим даврлардаги бошқа кодекслар сингари Хаммурапи қонунлари ҳам жиноятнинг умумий тушунчаси ва жиноят деб ҳисобланадиган барча хатти-ҳаракатларнинг рўйхатини бермайди. Унда доимо ўлим жазоси билан жазоланадиган давлатга ва динга қарши жиноятлар ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. ХҚнинг умумий мазмунига қараб, ундаги тўртта турдаги: шахсга қарши, мулкка қарши, оилага қарши ва судга қарши жиноятларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Шахсга қарши жиноятларда аввало шахснинг ҳаётига қарши жиноятларга эътибор берилган. Бунда қасддан одам ўлдириш ҳақида қонунларда умуман ҳеч нарса дейилмаган, лекин эҳтиётсизликдан одам ўлдириш жинояти тўғрисида анчагина меъёрлар белгиланган. Бироқ бундан қасддан одам ўлдириш учун жавобгарлик назарда тутилмаган эканда, деган хулоса келиб чиқмайди. Бундай ҳолларда айбдор албатта ўлимга маҳкум этилган. Ушбу фикримиз ХҚнинг 1-моддасида белгиланган бировни одам ўлдиришда ёлғондан айбловчиларга нисбатан ўлим жазоси назарда тутилганлиги, 3-моддасида белгиланган ёлғон кўрсатма бериш оқибатида биров учун ўлимга маҳкум этилиш хавфини туғдирган шахсларга нисбатан ўлим жазосининг назарда тутилганлиги, шунингдек, эрини ўлдирган хотинга нисбатан қозикқа ўтказиш жазосининг (153-модда) тайинланганлиги каби ҳолатлар билан ҳам тасдиқланади. Демак, булар қонун-

ларда қасддан одам ўлдириш жинояти сифатида алоҳида қайд этилмаган бўлса-да, аслида, субъектив томондан ана шундай бўлганлигига шубҳа йўқ.

ХҚда эҳтиётсизлик натижасида одам ўлдириш тўғрисида аниқ меъёрлар ўрнатилган. Масалан, омонат иморат қурган қурувчи бундай иморатнинг бузилиши ёки босиб қолиши натижасида уй хўжайини ўлса, қурувчи ҳам ўлимга маҳкум этилган (229-модда); агар бунинг натижасида уй эгасининг ўғли ўлса, қурувчининг ўғли ҳам ўлдирилган (230-модда); агар уй босиб тушиши натижасида уй эгасининг кули ўлса, қурувчи қул учун бошқа қул берган (231-модда). Шунингдек, табибларнинг муваффақиятсиз операция қилишлари натижасида касалларнинг ўлимига сабабчи бўлганликлари учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Агар табиб-жарроҳ эҳтиётсизлик қилиб касални ўлдириб қўйса ёки кўзини кўр қилиб қўйса, унинг қўли кесилган (218-модда). Агар бундай ҳолда касал қул бўлса, қул учун қул берган (219-модда).

Шахснинг соғлиғига қарши жиноятларнинг бир қанча турлари учун қонунларда жавобгарликлар назарда тутилган ва бундай ҳолларда ижтимоий ахволи жабрланувчилар билан бир хил бўлган айбланувчилар талион тамойили бўйича жазоланган. Агар жабрланувчи айбланувчига нисбатан қуйи мавқеда турса, жарималар назарда тутилган. "Агар авилум мушкенунинг кўзини чиқарса ёки суюгини синдирса, 1 мина кумуш жарима тўлаган" (198-модда). "Агар авилум авилумнинг тишини синдирса, унинг ҳам тиши синдирилган" (200-модда).

Шахсга қарши жиноятлар қаторида ёш болаларни ўғирлаш жинояти ҳам эслаб ўтилади. Албатта, бунда уларни қул қилиб сотиш мақсадида ўғирланар эди. ХҚнинг 14-моддасида шундай дейилади: "Агар кимда-ким авилумнинг ёш ўғлини ўғирласа, ўлимга берилади".

Мулкка қарши жиноятларга нисбатан қонунларда айниқса жуда оғир жазолар назарда тутилган. Сарой ёки ибодатхона мулкини ўғирлашга нисбатан қонунда айрим ҳолларда ўлим жазоси (6-модда), бошқа ҳолларда (хўкиз, қўй, эшак ўғирласа) ўғирланган мулкнинг ўттиз баравари миқдорида жарима назарда тутилган. Агар ўғри бундай жаримани тўлай олмаса ўлимга маҳкум этилган (8-модда). Жиноятчи деворни бузиб ўғирлик қилса, уни жиноят жойида қатл этиб кўмиб ташлаш жазоси (21-модда) назарда ту-

тилган. Ёнфин пайтида ўғирлик қилган жиноятчи ўтга ташланган (25-модда).

Айниқса, қулга нисбатан мулк ҳуқуқи қаттиқ ҳимоя қилинган. Сарой ёки ибодатхона қулини, шунингдек, мушкенунинг қулини ўғирлаганлик учун ўлим жазоси белгиланган (15-модда). Юқорида айтиб ўтганимиздек, қочоқ қулни яширганлик ёки топиб олинган қулни уйида ушлаб турганлик учун ҳам ўлим жазоси назарда тутилган (18-модда). Қулдан қуллик белгисини олиб ташлаган тамғаловчининг қўли кесилган, бу ишга уни даъват этган шахс эса ўлимга маҳкум этилган (226-227-моддалар).

Ўғирлик билан бир қаторда босқинчилик жинояти ажратиб кўрсатилган ва бунинг учун ўлим жазоси белгиланган (22-модда). Агар босқинчи (талончи) жиноят жойида қўлга тушмаса, жабрланувчи жиноят содир бўлган жойни кўрсатиши керак ва бунда ўша жойдаги жамоа жавобгарликка тортилган ҳамда етказилган зарарни тўлаган. Агар таланган шахс ўлган бўлса, унинг оиласига (қариндошларига) бир мина кумуш тўлаши лозим бўлган (23-24-моддалар).

Хаммурапи қонунларида **оилага қарши жиноятлар** тўғрисида алоҳида меъёрлар назарда тутилган. Бундай жиноятларга эр-хотинлик садоқатини бузишлик, яқин қариндошлар билан жинсий алоқада бўлишлик, шунингдек, бева хотиннинг суд рухсатисиз иккинчи никоҳга кириши кабилар кирган. “Агар хотин бошқа эркак билан бирга ётганида ушланса, иккаласининг қўл-оёғини боғлаб сувга ташлаш лозим. Агар хотиннинг хўжайини (эри) унинг ҳаётини сақлаб қолса, у ҳолда подшо ҳам ўз қулининг ҳаётини сақлаб қолади” (129-модда). Агар кимдир хотин кишини эрига хиёнат қилганликда айбласа, у аёл ўзини оқлаши, яъни ўзини сувга ташлаб айбдор эмаслигини исботлаши лозим (132-модда). Агар бундай ҳолда хотин киши синовдан муваффақиятли ўтса, уни ноҳақ айблаган кишининг сочини шармандалик белгиси сифатида олиб ташланган. Фақат хотин кишининг эрига нисбатан хиёнати жазоланган. Эр ҳеч қандай жазосиз хотинига хиёнат қилиши ва ҳатто, юқорида кўриб ўтганимиздек, баъзи ҳолларда уйига жазман олиб келиши мумкин бўлган. Бу ерда қонун оилада эрнинг хотин устидан ҳукмронлигидан келиб чиққан.

Қонунларда яқин қариндошлар ва туғишганлар ўртасидаги жинсий алоқалар оғир жиноят сифатида қаралиб, қат-

тик жазолар ўрнатилган. Масалан, отаси ўлган ўғилнинг ўз онаси билан жинсий алоқада бўлиши ўта ахлоқсизлик ва оғир жиноят ҳисобланиб, бунда иккала томоннинг ҳам ёқиб юборилиши лозимлиги белгиланган. Ота ўз қизи билан жинсий алоқа қилса, яшаб турган жойидан хайдаб юборилган ва ҳоказо.

Жиноят қонуни ота-она ва болалар ўртасидаги муносабатларга ҳам тааллуқли бўлган. Қонун отанинг оиладаги ҳукмронлигини қаттиқ ҳимоя қилиб, ўз отасини урган ўғилнинг қўли кесилиши лозимлигини белгилайди (195-модда). Қонун ўз навбатида болаларни ҳам ота-она томонидан йўл қўйиладиган ўзбошимчаликлардан ҳимоя қилади. Қонунда белгиланишича, ота ўз ўғли фақат иккинчи марта оғир ножўя иш қилгандагина ундан юз ўгириши ва уни меросдан маҳрум қилиши мумкин (168-169-моддалар).

Жиноий қонунлар, шунингдек, ота-оналар билан фарзанд қилиб олинганлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга ҳам тегиб ўтган. Бу ерда фарзанд қилиб олувчиларнинг ҳукмронлиги қаттиқ чоралар билан ҳимоя қилинади. Айрим ҳолларда ўзига фарзанд қилиб олган ота-онани инкор қилганлиги учун тилини кесиш (192-модда), шунингдек, ўзининг ҳақиқий ота-онасини кўриб унга қайтмоқчи бўлган фарзанд қилиб олинганларнинг кўзини ўйиш (193-модда) жазолари назарда тутилган.

Хаммурапи қонунларида **судга қарши жиноятлар** ҳам учраб туради. Гарчи, қонунларда булар ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилмаган бўлса-да, биз айрим турдаги жиноятларнинг мазмунига қараб, уларни шу туркумга киритишимиз мумкин. Масалан, қонунларда ўз ҳукмини ўзгартирган судьянинг жазоланишини белгиловчи меъёрлар мавжуд. Агар судья ҳукм чиқариб ва уни ёзиб қўйган бўлса, кейин эса ўзгартирса, унда даъвонинг ўн икки барабар миқдорида жарима тўлаган ва ўз мансабидан маҳрум бўлган (5-модда). Шунингдек, бировни ёлғондан айблаш учун, судда ёлғон гувоҳлик берганлик учун ҳам жавобгарликлар мавжуд. Тайёрланаётган жиноят ҳақида хабар бермаган шахслар ҳам жиноий жавобгарликка тортилган (109-модда).

Шундай қилиб, Хаммурапи қонунларида **жазоларнинг** хилма-хил турлари назарда тутилган бўлиб, уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: ўлим жазоси, тана аъзоларига жароҳат етказиш (майиб қилиш) жазолари, тан жазо-

лари (дарра билан уриш), шармандалик белгисини кўйиш, яшаб турган жойидан ёки уйидан ҳайдаб юбориш, пул жарималари, ва ниҳоят, келажакда муайян машғулот билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиб, мансабидан бўшатиш. Ўлим жазо жуда кенг қўлланган. Қонунларда ўттиздан ортиқ ҳолатларда ўлим жазоси назарда тутилади. Бунинг устига ўлим жазоси турли кўринишларда: сувга чўктириш, ёқиб юбориш, қозикқа ўтқазиш, осиб каби кўринишларда амалга оширилган. Тана аъзоларига жароҳат етказиш жазолари аввало талион йўли билан берилган. Бундан ташқари, жиноят тананинг қайси аъзоси билан қилинса, ўша қисмини кесиб ташлаш - рамзий талион ҳам қўлланган. Масалан, фарзандликка олинган шахс отасига "сен менинг отам эмассан" деса тили кесилган, отасини урган ўғилнинг қўли кесилган ва ҳоказо.

Суд ишларини юритиш. Суд жараёни жиноят ишлари бўйича ҳам, фуқаролик ишлари бўйича ҳам бир хил бўлган. Иш жабрланувчи томонларнинг аризаси билан бошланган. Айблов хусусий шахслар томонидан қувватланган. Жамоат айблови қандайдир прокурор айблови ёки бўлмаган. Пул жарималари кўп ҳолларда айбланувчидан жабрланувчига келиб тушган ва жабрланувчи ташаббуси билан ундирилган.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасам, ёзма далолатномалар, шунингдек, ордалия исботлаш (гумон қилинувчи сув билан синаш) воситаси сифатида хизмат қилган. Хаммурапи қонунларидан кўринадики, ордалиядан, биринчидан, хотин бевафолик қилишда айбланаётганда, иккинчидан, кимдир сеҳргарлик (афсунгарлик) қилишда айбланаётганда фойдаланилган. Процессуал ҳуқуқ меъёрлари судьялардан "ишни кўриб ҳал қилишни" шахсан ўзлари амалга оширишларини талаб қилган. Судья ўз қарорини ўзгартириши мумкин эмас. Агар судья биринчи чиқарган ўз қарорини ўзгартирса, юқорида айтиб ўтганимиздек, даъвонинг ўн икки баравар миқдорида жарима тўлаган ва мансабидан абадул-абад маҳрум бўлган.

Суд қайдномалари лойтахталарга ёзилган. Уларда томонларнинг кўрсатмалари, қасамлари, гувоҳларнинг исмлари ва суд ҳукмининг мазмуни ёзиб кўйилган. Томонлар қоида бўйича айнан бир ишни иккинчи марта қўзғатишлари мумкин эмас эди.

КАДИМГИ ХИНДИСТОН ДАВЛАТИ ВА ҲУКУКИ

1. Қадимги Ҳиндистон давлатининг ташкил топиши ва ривожланишига умумий тавсиф

Ҳиндистон - инсоният цивилизация бешикларидан бири бўлиб, бу ерда қадимги тош давридаёқ одамлар яшаган, неолит босқичида катта дарёларнинг водийлари ўзлаштирила бошланган, энеолит ва айниқса бронза даврига келиб эса ўзига хос илк ҳинд маданияти таркиби топган эди. Бундан тўрт минг йил илгари Ҳинд ҳавзасида вужудга келган Хараппа ва Моҳенжо - Даро¹ қадимги цивилизациянинг катта шаҳарлари ҳисобланган. Археологик қазилмаларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги III мингинчи йилликларда бу ерда шаҳарлар хунармандчилик ишлаб чиқариши марказлари сифатида майдонга чиққан, деҳқончилик, савдо, аҳолининг мулкий табақалашуви ривожланган. Илк ҳинд маданиятини яратган халқ эҳтимол дравидлардан ёки дравидлардан олдин ўтган қабилалар бўлиши мумкин. Афсуски, фанда ушбу даврга оид маълумотлар жуда кам сақланган. Манбаларда бу даврнинг синфий тузилишини ва сиёсий тузумини кўрсатиб берувчи аниқ маълумотлар йўқ. Лекин шундай бўлса-да, мавжуд манбалар жамиятнинг ижтимоий табақалашуви ва ибтидоий-жамоа тузумининг емирилиши ҳақида етарлича маълумотлар беради.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида илк ҳинд шаҳар-давлатлари ва маданияти тушкунлик даврини бошдан кечирган. Унинг марказлари инқирозга учраган. Бу жараён шимолий-ғарбдан ҳинд-арий қабилаларининг бостириб кириши билан ниҳоясига етган.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан - I минг йилликнинг биринчи ярмигача бўлган давр тарихда веда² даври деган ном билан юритилади ва Ҳиндистон та-

¹Бу иборалар ушбу марказларнинг ҳозирги номлари бўлиб, уларнинг қадимги номлари ҳозирча бизга маълум эмас.

²Ведалар - гимнлар, қушиқлар, афсункор ва диний дуолардан иборат катта туплам. Бундай тупламлардан 4 таси: Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа сақланиб қолган. Энг қадимги қисмлари милоддан аввалги II минг йилликка мансуб.

рихининг айнан шу босқичида синфий жамият ва давлатнинг ташкил топиши юз берган. Ишлаб чиқариш соҳасидаги улкан ютуқлар жамиятнинг табақалашувиغا олиб келган.

Ижтимоий тангсизликнинг кучайиши билан илгари мажлис томонидан сайланадиган ва алмаштирилиши мумкин бўлган қабиланинг ҳарбий бошлиғи - рожа энди борган сари қабила бошқарув органларини ўзига бўйсундира бориб, қабиладан устун бўла бошлаган. Рожалик мансаби учун қабилада таниқли ва қудратли уруғларнинг вакиллари ўртасида доимо ўзаро кураш давом этган. Вақт ўтиши билан бу мансаб мерос тариқасида ўтадиган бўлган.

Рожаларни тайинлашга таъсир ўтказувчи халқ мажлислари дастлаб ўзларининг илгариги аҳамиятларини сақлаб қолганлар. Лекин улар аста-секин қабиладошлар мажлисидан кўра кўпроқ рожа яқинларидан иборат зодагонлар мажлиси бўлиб қолган. Халқ мажлислари ролининг камайиб бориши рожалар ҳукмронлигининг кучайиши билан бирга кечган.

Қабилавий бошқарув органлари аста-секин давлат органларига айлантирилган. Давлат бошқарувида юқори мансабларни эгаллаш ҳукмдор зодагонларнинг имтиёзи ҳисобланган. Зодагонлар орасида подшолик коҳини - пурохита катта аҳамият касб эта бошлаган. У шунингдек, астролог ва рожа маслаҳатчиси ҳам эди.

Қабила дружинаси (кўнгилли қўшини) аста-секин ҳарбий бошлиқ (сенани, сенапати) бошчилигидаги доимий қўшинга ўсиб чиққан.

Халқнинг зиммасига турли солиқлар юклатилган. Масалан, илгари қабила йўлбошчисига ёки худо йўлига ихтиёрий тортиқ қилинадиган бали энди подшога махсус чиновниклар орқали тўланадиган мажбурий ва қаттиқ ўрнатилган солиққа айлантирилган.

Шу тариқа уруғ-қабила тузуми ўз ўрнини тобора кўпроқ давлат ташкилотига бўшатиб берган. Милоддан аввалги VI асргача шимолий Ҳиндистон жуда кўп подшоликларга бўлинган эди. Масалан, Ганг ҳавзасининг ўзида ўн олтита майда давлат бўлган. Уларнинг энг йириклари Магадха, Анга, Шахья, Кашала, Гандхар, Малла, Кашилар эди. Улардан бири Магадха ўша даврнинг энг йирик ва кучли давлати бўлган. Айниқса, милоддан аввалги IV-III асрларда Маурь-

ийлар сулоласи даврида бу давлат деярли бутун Ҳиндистон ҳудудини ўз ҳукми остига бирлаштириб, жуда қудратли давлатга айланган. Бу давлатнинг асосчиси грек-македон итилочиларига қарши курашда халқ оммаси ҳаракатига бошчилик қилган машҳур ҳинд арбоби Чандрагуптадир. У милoddан аввалги 321 йилдан 298 йилгача подшолик қилиб, қудратли Маурья давлатини барпо қилган. Чандрагупта бутун шимолий Ҳиндистонни бирлаштиришга, грек-македон гарнизонларини Ҳинд водийсидан ҳайдаб чиқаришга ва кучли марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлган.

Магадха - Маурьийлар даврига қадимги Ҳиндистон давлатчилиги ривожланишидаги алоҳида босқич сифатида қаралади. Бу даврда Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва ҳўжалиги анча ривожланган, йирик сиёсий воқеалар бўлиб ўтган. Бирлашган ҳинд давлатининг тузилиши турли халқларнинг яқинлашувига, уларнинг ўзаро маданий алоқаларига, тор қабилачилик доираларидан четга чиқишларига кўмаклашган. Айнан Маурийлар даврида кўпгина давлат институтларига асос солинган.

Шундай бўлса-да, Маурийлар империяси тараққиётнинг турли босқичларида турган қабилалар ва халқлар йиғиндидан иборат эди. Кучли армия, мустаҳкам бошқарув аппарати бўлишига қарамай, Маурийлар давлатнинг бирлигини сақлаб қола олмаган. Милoddан аввалги II асрда Ҳиндистон бир қанча майда давлатларга бўлиниб кетган. Натижада уни милoddан аввалги 190 йилларда Юнон-Бақтрия подшоларидан Деметрий қўшинлари, 100 йилларда саклар (скифлар) босиб олади. Шимолий Ҳиндистонда Ҳинд-Скиф давлати вужудга келади. Янги эра арафасида Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонга Парфия қўшинлари бостириб кирган, кейинчалик бу ерни Кушонлар босиб олган. Кушонлар даврида Ҳиндистон кучли давлатга айланган. Кушонлар бу ерда милoddнинг III асригача ҳукмронлик қилганлар. III асрдан бошлаб Ганг воҳасидаги Магадха давлати яна кучаяди. Унинг асосчиси Гупта бўлиб, сулола ҳам шу ном билан аталган. Магадха давлати Гуптанинг набираси Чандрагупта I даврида (320-335 йиллар) Ҳиндистон Осиёдаги энг кучли давлат эди. Лекин Чандрагупта I нинг вафотидан кейин давлат парчаланиб кетган. V аср охирида Ҳиндистонга шимоли-ғарбдан аввал кидарийлар, сўнг эфталитлар бостириб кирган. VI асрга келиб Ҳиндистондаги гупталар тузган

давлат яна майда давлатларга бўлиниб кетади. Шу тариқа Ҳиндистоннинг қадимги тарихи ҳам ўз ниҳоясига етади.

2. Ижтимоий тузуми

Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ҳамда ижтимоий ва мулкый тенгсизликнинг ривожланиши натижасида ўсиб бораётган ижтимоий табақаланиш тоифаларнинг кескин суратда бўлинишига ва биқик варналарнинг¹ пайдо бўлишига олиб келган. Варналарнинг мавжудлиги ҳинд жамиятининг ўзига хос хислати деб ҳисобланади.

Қадимги ҳинд жамиятининг ижтимоий табақаланиш жараёни уюлмаган қабилалар жамоалари ичида бошланган. Уруғ-қабила муносабатларининг емирилиши натижасида ўз қўлида бошқарувнинг ижтимоий функцияларини, ҳарбий мудофаани, қоҳинлик мажбуриятини тўплаган анча кучли ва нуфузли уруғлар олдинга чиққан. Бу ижтимоий ва мулкый тенгсизликнинг, қулдорчиликнинг ривожланишига, қабила юқори доираларининг уруғ аристократиясига айланишига олиб келган. Урушлар ҳам ижтимоий тенгсизликни кучайтирган. Урушлар давомида алоҳида қабилалар ва жамоалар ўртасида қарамлик, бўйсунуш муносабатлари келиб чиққан.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қадимги ҳинд жамиятининг ижтимоий табақаланиши синфлар (қулдорлар ва қуллар)нинг шаклланишига эмас, балки алоҳида тоифалар - варналар: **брахманлар, кшатрийлар, вайшийлар ва шудралар**нинг² вужудга келишига олиб келган. Бу тоифалар ҳақида илк марта Ригведада эслатиб ўтилган. Ведаларда варналар фақат кейинги қўшимчалардагина тилга олинади. Кейинги манбаларда ўша биқик гуруҳларга бўлинишни энг юқоридан, яъни тангри белгилаган бўлиниши деб ҳисобланган. Ана ўша икки варна: брахманлар билан кшатрийлар ҳукмрон мавқени эгаллаганлар. Ривоятга кўра, брахманлар олий худо Брахманнинг оғзидан чиққан, кшат-

¹ Уларни купинча португалликлар ибораси билан “каста” деб атайдилар. Лекин бу ном кўпроқ хиндларнинг “жати”сига мувофиқ келади. “Жати” янада кўпроқ парчаланган биқик гуруҳларни, ўзларига бирон касбни танлаб олган қабилаларнинг шундай гуруҳларини билдиради.

² Брахманлар - дин ҳомийлари, қоҳинлар; кшатрийлар - ҳарбийлар, ҳукмдорлар; вайшийлар - деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар; шудралар - хизматчилар, камбағаллашган деҳқонлар ёки озодликка чиқарилган қуллар.

рийлар эса унинг елкасидан чиққан эмиш. Аҳолининг энг кўп қисми вайшилар деб аталган учинчи варнага кирган. Улар Брахманнинг қовурғасидан чиққан деб ҳисобланган. Тўртинчи варна - шудралар бўйсундирилган ажнабийлар ва шунингдек, ўз уруғ ва қабилаларидан ажралиб кўчиб келганлар ҳисобига тўлдириб турилган. Улар Брахманнинг "товонидан пайдо бўлган зоти паст" кишилар бўлганлари учун чанг - тупроққа беланиб яшашга маҳкум этилган халқ хи-собланган. Улар жамоаларга яқинлаштирилмаган ва бирон-бир хизмат, вазифаларга қўйилмаган. Хатто баъзи диний маросимлар, чунончи, фахрли маросим - "иккинчи бор туғилиш" маросими улар учун ўтказилмаган.

Юқоридаги ривоятларга қарамай, варналарнинг келиб чиқиши ўзига хос тарихий шарт-шароитларга боғлиқ.

Брахманлар томонидан ведаларга оид гимнлар, афсункор ва диний дуоларнинг танҳо ўзлаштириб олиниши тарихий тараққиётнинг маълум босқичида уларнинг шундай варна бўлиб ажрилишларига олиб келган. Ҳарбий аристократия - кшатрийлар эса арийлар томонидан Шимолий Ҳиндистоннинг дарё ҳавзалари истило қилиниши жараёнида пайдо бўла бошлаган. Бу тоифага дастлаб фақат арийлар кирган. Бироқ, кейинчалик ассимиляция натижасида кшатрийлар сафи маҳаллий қабила йўлбошчилари ва кучли уруғ бошлиқлари ҳисобига ҳам тўлдирилган. "Вайшийлар" варнаси эса "виш" - халқ, қабила, манзилгоҳ (поселение) сўзидан келиб чиққан. Бу меҳнаткаш кишиларнинг, деҳқонларнинг ва ҳунармандларнинг асосий оммасини англатган. Шудралар варнасининг келиб чиқиши урушларда асир қилиб олиш ва мулкни ҳамда ижтимоий тенгсизликнинг кучайиши билан боғлиқ бўлган. Бунинг натижасида жамоа аъзолари бўлмаган кишиларнинг катта гуруҳи - шудралар пайдо бўлган. Жамоага қабул қилинган бегоналар эркин жамоачилар билан тенг ҳуқуқлар олмаганлар. Улар ижтимоий ишларни ҳал қилишдан четлаштирилганлар, қабила мажлисларида қатнашмаганлар ва ҳоказо. Шудралар варнаси фақат маҳаллий, тутқинликка туширилган аҳоли ҳисобигагина эмас, балки арийлар жамиятининг энг камбағал қисми, қарзини тўлаш эвазига хизматни ўтаётганлар ҳисо-

бига ҳам тўлдирилган. Шудраларни ярим қул, ярим озод кишилар дейиш мумкин, лекин улар қуллар эмас.¹

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳатто ўша энг пастки варнага киритилмайдиган, варналардан ташқари кишилар ҳам бўлган. Улар **"чандаллар"** деб аталиб, бундай кишиларни тоза сувни ҳаром қилади деб қудуқларга ҳам яқинлаштирмаганлар. "Чандал"лар жамиятда энг хўрланганлар бўлиб, уларнинг боласи туғилган кундан бошлаб нопок ҳисобланган. Улар энг оғир ва ифлос ишларни - ахлат тозалаш, кўчаларни супуриш ва ўлган ҳайвонларнинг терисини шиши билан шуғулланган.

Қадимги Ҳиндистон ҳуқуқий ёдгорликларида, жумладан, Ману қонунларида қадимги ҳинд жамиятининг табақа-кастларга бўлиниши ҳақида кенг маълумотлар берилган.

Ману қонунларида (VIII боб, 415-модда) қулларнинг етти-та разряди (шунга қараб қулликнинг еттита манбаи): урушларда асирга олиш; боққанлик учун қул қилиб олиш; сотиб олинган ўйда туғилган қулни олиш; ҳадя сифатида олиш; мерос йўли билан олиш ва жазо тариқасида қул қилиб олиш кўрсатилади. Адабий асарларда ҳам қуллар тез-тез тилга олинган. Ҳарбий асирлардан иборат қуллар "даса" деб аталган, бу сўз "душман" ва "ажнабий" маъносида ишлатилган. Ўзини ёки қариндошларини сотиш ҳоллари ҳам кўп бўлган.

Кўллар ва шудралар ўртасидаги фарқ жуда кам бўлганлиги ҳуқуқий ёдгорликларда ўз ифодасини топган. Ману қонунларида "даса" сўзи (X боб, 32-модда) бир вақтда ҳам қул, ҳам хизматда турувчи киши сифатида ишлатилган. Бу ҳолат қадимги Ҳиндистонда қулчилик қарамликнинг ягона шакли бўлмай, бошқача шакллари ҳам мавжуд бўлганлигидан келиб чиққан.

Ҳар бир варна учун яшаш тарзини белгиловчи ўз қонун - дхармаси ўрнатилган эди. Дхармашастралар (одат ҳуқуқлари тўпламлари)да варналар ўртасидаги диний-ҳуқуқий фарқлар, уларга нисбатан чеклашлар, тақиқлар ва талаблар аниқ белгилаб қўйилган; ҳар бир варна шуғулланиши лозим бўлган машғуллотлар доираси қатъий чегаралаб қў-

¹З.Муқимов. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ҳамда урта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). Укув қулланмаси. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1992, 29 бет.

йилган. Муқаддас китобларни ўқиш брахманлар, кшатрийлар ва вайшийларнинг имтиёзлари бўлган. Улар “икки марта туғилганлар” деган ном олганлар. Шудралар эса “бир марта туғилганлар” ҳисобланган. Давлат бошқарувини юритиш фақат брахманлар ва кшатрийлар қўлида эди, шу билан бирга қоҳинлик мажбуриятларини бажариш брахманларнинг, ҳарбий ишларни юритиш эса кшатрийларнинг имтиёзи ҳисобланган. Вайшийлар деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланишлари лозим эди. Шудралар эса оқоридаги учта варна хизматида туркишлари керак бўлган.

Брахманлар жамиятда энг юқори мавқега эга бўлган, олий мартабали кишилар бўлиб, уларнинг машғулотини муқаддас китобларни ўрганиш, судда ва бошқарувда қатнашиш, қонунлар ва фармойишлар ишлаб чиқишда иштирок этиш кабиларни ташкил этган. Брахман нимани кўриб турган бўлса, ҳаммаси унга тегишли бўлган; у нимани хоҳласа (ҳар қалай қонун доирасида), ҳаммасини талаб қилиши мумкин бўлган. Брахманга нисбатан фақат баъзи янги жазоларгина қўлланиши мумкин бўлган. Ману қонунларида брахманлар биринчи ўринга қўйилган, кшатрийлар (ҳарбий зодагонлар) брахманларни ҳурмат қилиши лозим дейилган. Лекин амалда бу варналарнинг иккиси ҳам ҳукмронлик ва имтиёзларга тенг шерик бўлган.

Кшатрийлар - дунёвий аристократия бўлиб, улар орасидан подшолар, ҳарбий бошлиқлар, чиновниклар чиққан. Жамиятда ва давлатда ҳукмронлик амалда кшатрийлар қўлида бўлган.

Вайшийлар ва шудралар имтиёзсиз варналар ҳисобланган.

Бир варнадан бошқасига ўтиш тақиқланган. Варналарнинг бир-бирлари билан аралашшига йўл қўймайдиган қилиб бўлиниши абадий ўзгармас деб ҳисобланган; дин эса уни муқаддас деб эълон қилган. Бир варнадагиларни бошқа варнадагилар билан никоҳга кириши, яъни аралаш никоҳ чеклаб қўйилган. Бир хилдаги жиноятлар учун юқори варнадагиларга қуйи варнадагиларга қараганда енгилроқ жазолар белгиланган. Шудрани ўлдирган брахман тавба-тазару қилиш ва жарима тўлаш билан қутулиб кетган, у ҳайвонни ўлдиргани учун ҳам худдий шундай жазога тортилган.

Милоднинг I асрларида Ҳиндистонда феодал муносабатлар ташкил топа бошлайди. Бу даврда варналарнинг каста (табақа)ларга айланиш жараёни вужудга келган. Касталар ижтимоий гуруҳларга - табақаларга айланган.

Қадимги ҳинд жамиятининг муҳим хусусиятларидан бири унда катта патриархал оилалар бирлашмасидан иборат қишлоқ жамоасининг роли анча катта бўлганлигида эди. **Жамоаларга** аҳолининг катта қисми - эркин деҳқонлар биришган эдилар. Жамоанинг энг кенг тарқалган шакли қишлоқ бўлган. Шу билан бирга қолоқ чекка ўлкаларда хали эски, примитив уруғчилик жамоалари сақланиб қолган эди.

Мулкий табақаланиш жараёни жамоага ҳам аллақачон чуқур кириб келган эди. Ўз участкаларида ўзлари ишлайдиган оддий жамоачилар билан бир қаторда қулларни, ёлланган кишиларни эксплуатация қилувчи бой жамоачилар ҳам бўлган. Булар асосан жамоанинг юқори доиралари эди. Баъзи жамоачилар хонавайрон, ерлари ва меҳнат қуролларидан маҳрум этилганлар ва арендаторлар сифатида ишлашга мажбур бўлганлар. Қишлоқ хунармандларининг ҳам аҳволи турлича бўлган: уларнинг бир қисми ўз устахоналарига эга бўлиб, мустақил ишлаган, бошқалари маълум ҳақ эвазига ёлланиб ишлаган.

Жамоа ҳали ягона жамоа белгиларини ва эски умумжамоа аънаналарини сақлаб қолган эди. Маълум даражада ўз ички ишларида мустақил бўлган. Эркин кишилар мажлисларда қатнашиб, бошқарувнинг турли масалаларини ҳал қилишган. Лекин бунда қишлоқ бошлиқлари тобора катта аҳамият касб эта борганлар. Дастлаб жамоа бошлиғи жамоачиларнинг мажлисида сайланган, сўнгра давлат ҳокимияти томонидан тасдиқланиб, шу тариқа давлат вакилига айланиб борган. Жамоалар узоқ вақт бир-биридан ажратиб қўйилган эди. Лекин аста-секин бу чегаралар ва маҳдудлик бузилиб борган.

Жамоаларнинг мавжудлиги қадимги Ҳиндистонда қулдорлик муносабатларининг танҳо ҳукмронлигини инкор қиладиган муҳим омил эди. Қадимги **ҳинд қулчилигининг** муҳим хусусияти шунда эдики, у ерда хўжайиннинг қулларга нисбатан ўзбошимчалиklarини чеклашга қаратилган давлат қонунчилиги бўлган. Масалан, қул болаларни ота-оналарисиз сотиш тақиқланган; хўжайин қул меҳнатидан фойдалан-

ганида унинг кастадаги ҳолатини ҳисобга олишга мажбур бўлган ва ҳоказо.

Ҳинд кул антик давлатлардаги куллардан фарқ қилиб, ўз оиласига эга бўлиши, мулкка эгалик қилиши, мерос қолдириши ёки олиши мумкин бўлган. Эркин киши кулга айланса ўзининг оилавий, уруғчилик ва кастага оид алоқаларини йўқотмаган. Шундай қилиб, қадимги ҳинд кулчилигининг ўзига хос хусусияти унинг ривожланмаганлигида эди. Қадимги ҳинд жамиятида кулдорлик муносабатлари билан бир қаторда ибтидоий-жамоа тузумининг муҳим қолдиқлари узоқ сақланиб қолган.

Қадимги Ҳиндистонда кулнинг бошқа қарам кишилардан, жумладан, шудралардан фарқ қиладиган асосий белгиси унда ўз шахсига ҳуқуқининг йўқлигида эди. У бошқаларнинг ҳукмронлиги остидаги инсон қиёфасидаги ашё бўлган. Қадимги Ҳиндистонда ҳам антик дунёда бўлгани сингари кулнинг ҳаёти тўлиқ хўжайинга тегишли бўлган: уни сотиш, айирбошлаш, ҳадя қилиш, мерос қилиб қолдириш, жазолаш ва, ҳатто, ўлдириш мумкин эди.

3. Давлат тузуми

Қадимги Ҳиндистонда илк давлат бирлашмалари милоддан аввалги I минг йилликда алоҳида қабилалар ва қабилалар иттифоқи асосида содда қабилавий давлатчалар шаклида ташкил топган. Унча катта бўлмаган ушбу давлатчаларда қабилавий органлар давлат бошқарув органларига ўсиб чиққан. Уларнинг баъзилари монархия шаклида идора этиладиган давлатлар бўлиб, буларда брахманлар ҳукмронлик ролини ўйнаганлар, бошқалари эса олигархияга асосланган кшатрийлар республикаси бўлиб, уларда сиёсий ҳукмронлик бевосита кшатрийларнинг ҳарбий кучи билан амалга оширилган.

Илк шаҳар-давлатларнинг ҳукмдорлари - рожалар бошқарувнинг энг оддий вазифаларини бажарганлар, ташқи хавфсизликни таъминлаганлар, суд ишларини ҳал қилганлар, ҳарбий бошлиқлар сифатида ер жамғармаларини тасарруф қилганлар: ибодатхоналарга, брахманларга, зодагонларга ажратиб берганлар, рента солиғи йиғганлар.

Баъзи давлатларда рожалар сайланиб кўйилар эди. Лекин кейинчалик вақт ўтиши билан уларда ҳам рожа ҳоки-

миятининг мерос бўлиб ўтиши тамойили ўрнатилган. Монархларни сайлаш вақтида бутун ҳокимият оқсоқоллар кенгаши қўлида тўпланган. Ҳукмдорнинг ҳокимияти мустақкамланиб, маъмурий органлар шаклланиб борган сари оқсоқоллар кенгаши ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотиб борган ва монарх ҳузуридаги маслаҳатчи орган - паришадга айланиб борган.

Тахминан милоддан аввалги IX-VIII асрларда қадимги Ҳиндистонда қабилавий давлатлар асосида дастлабки бирмунча йирик давлатлар ташкил топган. Лекин улар ўзларидан кейин муҳим из қолдирмаганлар.

Қадимги Ҳиндистон давлатчилиги тарихида Магадхо-Маурийлар даври муҳим босқич бўлиб, у монарх ҳокимиятининг кучайиши ва қабилавий бошқарув институтлари ролининг пасайиши билан характерланади.

Маурийлар салтанатининг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги III асрга - Ашока ҳукмронлиги (293-268) йилларига тўғри келиб, бу даврда давлатни бошқариш, дин ва маданий соҳаларда кўпгина ислоҳотлар ўтказилган, Ҳиндистон нисбатан марказлашган шарқ монархияси шаклида идора этилувчи жуда қудратли давлатга айланган. Унинг чегаралари шимолда Кашмир ва Химолайдан жанубда Майсургача, ғарбда ҳозирги Афғонистон вилоятларидан шарқда Бенгалия кўрфазига қадар чўзилиб кетган эди.

Қадимги Ҳиндистонда империянинг ташкил топишига урушлар натижасида қатор қабила ва халқларнинг бўйсундирилиши, Магадхо ва бошқа князликлар ўртасида вассал муносабатларнинг ўрнатилиши, шу тариқа, Ҳиндистоннинг анча ривожланган шимолий-шарқий вилоятларини мамлакатнинг бошқа қисмларига диний-маданий таъсирининг ёйилиши оқибати сифатида қараш керак.

Давлатнинг таянчи **подшо** (князликлар доирасида рожа) ҳисобланган. Давлат бошлиғи - подшо брахманлар таълимотига кўра, инсон қиёфасидаги худодир, олов ва нур, кўёш ва ой, жазо ва эзгулик манбаидир. У ижтимоий ҳокимиятга тўла эгалик қилган, аммо диний ҳокимият брахманларга тегишли бўлган. Бу қадимги Ҳиндистоннинг бошқа Шарқ давлатларидан фарқлайдиган белгиларидан биридир.

Тахт отадан ўғилга мерос тариқасида ўтган. Бу тамойилга қадимги Ҳиндистонда жуда қаттиқ амал қилинган. Подшо

хали ҳаётлигидаёқ ўз ўғилларидан бирини тахтга меросхўр қилиб тайинлаган.

Маурийлар даврида подшога “чакравартина” - ягона ҳукмдор деб қараш расмийлашган. Бу айни пайтда ҳукмдор ҳокимиятининг жуда катта ҳудудларга ёйилганлигини англатган.

Маурийлар салтанатининг подшоси давлат аппаратининг тепасида турган ва қонун чиқариш ҳокимиятига эга бўлган. Эдиктлар подшо номидан ва унинг амри бўйича чиқарилган. Подшонинг ўзи йирик давлат чиновникларини тайинлаган ва алмаштирган, молия ва суд маъмуриятига бошчилик қилган, энг олий судья бўлган. Подшо ҳарбий ҳокимиятнинг ҳам тепасида туриб, армиянинг бош қўмондони ҳисобланган.

Қадимги Ҳиндистон давлатида жамоа ўзини-ўзи бошқариш органларининг муҳим роли сақланиб қолганлиги сабабли марказий маъмурий-ҳарбий аппарат бошқа Шарқ давлатларига қараганда анча кучсиз бўлган. Шу боис қадимги ҳинд подшоларининг ҳокимиятини соф деспотик характерда деб бўлмайти. Подшо жамоаларнинг алоҳидалигини, давлатдаги ҳукмрон наслий зодагонларнинг нуфузли мавқеини ҳисобга олишга мажбур эди. Дин ҳам подшонинг қонун чиқариш функциясини инкор қилган, унга кўра, гўёки ведаларда мустаҳкамланган ҳуқуқ меъёрларининг мустаҳкамлиги ва ўзгармаслиги ўрнатилган. Ведалар эса фақат донишманд брахманлар томонидан шарҳланиши лозим бўлган. Бу аъёнага фақат Ашока даврида ҳукумат фармони ҳуқуқ манбаи қаторига киритила бошлангач, путур етказилган эди.

“Худого ёққан подшо” (деварожа) деб номланувчи ҳинд диний-сиёсий таълимотига биноан подшога махсус дхарма (мажбурият)ларни бажариши лозимлиги буюрилади. Ману қонунларида кўрсатилганидек, унинг асосий мажбуриятларидан бири - фуқароларни қўриқлашдир (VII боб, 2-3-моддалар). Подшо халқни “ҳимоя қилиб” уни солиқ - бали тўлашга мажбурлаши мумкин (VII боб, 80-модда). Умуман подшонинг солиқлар ўрнатиш ва йиғиш бўйича ваколатлари жуда катта бўлган.

Подшога шунингдек тажрибали брахманлар ёрдами билан одилсудловни амалга ошириш ишониб топширилган эди (VIII боб, 1,10-моддалар). У барча ёш болаларнинг, ка-

салларнинг, беваларнинг ҳомийси ҳисобланган (VIII боб, 27-28-моддалар), табиий офатларга, очарчиликка қарши курашга бошчилик қилиши лозим бўлган. Подшонинг энг муҳим вазифаси ижтимоий ишларни ташкил қилиш, салтанат ерларини ўзлаштириш ва ободонлаштириш (Артхаштранинг II боби 1-2-моддалари), суғориш иншоотларини куриш бўлган.

Диний тасаввурларга биноан, қадимги Шарқнинг барча мамлакатларидаги сингари Ҳиндистонда ҳам подшо ҳокимияти илоҳийлаштирилган. Бироқ, қадимги ҳинд дини ташкилоти ташкилоти, жумладан, Маурийлар давлатига теократик монархия сифатида қараб бўлмайди. Ашока ўзини худо деб эмас, балки "илтифотли худо" деб атаган. Ману қонунларида (VII боб, 8-модда) подшо шахси эмас, балки унинг ҳокимияти илоҳийлаштирилган. Зеро, Ману қонунларида "қалтафаҳм, очкўз, саводсиз" (VII боб, 30-модда), "бузқликларга берилган" (VII боб, 46-модда) подшолар ҳақида ҳам эслаб ўтилган. Подшо ведаларни биладиган брахманларни қадрлаши (VII боб, 37-модда), уларнинг маслаҳати бўйича иш тутиши лозим эди.

Подшо маслаҳатчилари - **олий чиновниклар (мантриналар, махаматралар)** давлатда алоҳида мавқега эга бўлганлар. Подшо маслаҳатчиларидан иборат таркибда маслаҳатчи коллегиял орган - **паришад** тузилган. Бу қабилавий демократия органларининг ўзига хос қолдиғи сифатида мавжуд бўлган давлат ташкилоти эди. Паришадга аъзолик аниқ ўрнатилмаган, унга чиновниклар билан бирга баъзан шаҳарларнинг вакиллари ҳам таклиф қилинарди. Бу орган маълум даражада мустақил эди, лекин фақат баъзи 2-даражали масалалар юзасидангина мустақил қарорлар қабул қила олган, холос.

Подшо чиновниклари кенгаши - паришад илгари ҳам мавжуд бўлган, лекин у айнан Маурийлар даврида сиёсий кенгаш функциясини эгаллаб олган. У бутун бошқарув тизимини текшириш ва подшо буйруқларини бажариш билан шуғулланган. Паришаддан ташқари **махфий кенгаш** ҳам мавжуд бўлиб, у бир неча алоҳида ишончли кишилардан иборат таркибда ташкил этилган. Алоҳида фавқулодда ҳолларда, кечиктириб бўлмайдиган ишларни ҳал этиш учун иккала кенгаш аъзолари биргаликда йиғилиши мумкин эди.

Паришад сиёсий орган сифатида зодагонлардан - ҳарбийлардан ва коҳинлардан иборат бўлиб, улар доимо ўз имтиёзларини сақлаб қолишга ва ҳукмдорнинг мутлақ ҳокимиятини чеклашга ҳаракат қилганлар. Илк даврларда паришад ҳокимиятнинг таркибий жиҳатдан анча кенг ва характери бўйича анча демократик органи бўлган ҳамда рожага ва унинг сиёсатига сезиларли даражада таъсир ўтказиб турган. Аста-секин паришаднинг таркиби қисқариб, аристократлашиб борган ва подшо ҳузуридаги маслаҳатчи органга айланиб қолган. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, ҳатто подшо ҳокимияти айниқса кучайган Маурийлар даврида ҳам паришад ўзининг муҳим нуфузини сақлаб қолган ва Маурийларнинг ҳукмдорлари у билан ҳисоблашиб турганлар.

Давлат бирлигининг сақланиши мустаҳкам давлат бошқаруви ташкил этилишини талаб қилган. Маурийлар давлатни марказлаштириш даврида турли тоифадаги **чиновникларга** таяниб, бошқарувнинг ҳамма соҳаларини ўз қўлиларида тутиб туришга ҳаракат қилганлар.

Подшо чиновникларининг махсус гуруҳи подшо хўжалигини бошқаришни ташкил этиш, подшо хазинасини тўлдириш чораларини кўриш сингари ишлар билан шуғулланган. Артхашастрада подшоликка қарашли яйловларни, гаванларни (кемалар турадиган жойлар), кемачиликни кузатувчилар ҳамда денгиз савдоси, кемачилигини сингари ишларни юритувчи чиновниклар эслаб ўтилади. Мамлакат иқтисодий ҳаётини тартибга солишга **адхъякша** деб номланувчи махсус чиновниклар жалб қилинган. Уларнинг орасида солиқлар йиғишни амалга оширувчи, давлат хазинасини юритувчи молия идораларининг чиновниклари муҳим ўрин тутган. Улар Ману қонунларига асосан "ҳалолликни, оқилликни ва қатъиятликни" эгаллаган бўлишлари лозим эди (VII боб, 60-модда). Шунингдек армия таъминотини кузатиб турувчи чиновникларнинг махсус гуруҳи ҳам ажралиб чиққан. Юқоридаги барча чиновниклар шуғулланадиган фаолиятларининг турига қараб ё **Бош солиқ йиғувчига**, ё **Бош хазиначига**, ёки армиянинг **Бош кўмондони (сенапати)**га бўйсунганлар. Бошқа олий чиновниклар орасида **бош судья**, **подшонинг ҳуқуқий маслаҳатчиси** ва **диний ишлар бўйича маслаҳатчиси**, **ўғилларининг тарбиячиси**, **олий сарой коҳини (пуροхита)** алоҳида ўрин тутган.

Чиновниклар асосан тайинланиш тамойили асосида ва мерос бўйича мансабларни эгаллаганлар. Маурийлар чиновниклар фаолиятини текшириш, кузатиб туриш ва назорат қилиш механизмини ишлаб чиққан эдилар. Подшонинг **махсус айгоқчилари, махфий агентлари** мавжуд бўлиб, подшо уларни "кундузи ҳам, кечаси ҳам" қабул қилаверган (Артхашастра, I боб, 19-модда).

Мамлакатда подшога нисбатан фитна-суиқасдлар тез-тез уюштириб турганлиги учун унинг шахсини кўриқлашга алоҳида эътибор берилган. Гарчи, рожа ўзига ишончли ёрдамчиларни, кўриқчиларни тайинлаб қўйган бўлса-да, уларнинг устидан ҳам махфий кузатув ўрнатилган эди. Умуман назорат хизматида катта эътибор берилган. Назорат остига нафақат мансабдор шахслар, балки шаҳарлар ва қишлоқларнинг аҳолиси ҳам олинган эди.

Маҳаллий Маурийлар империясининг маъмурий бўли-**бошқарув.** ниши ва у билан боғлиқ маҳаллий бошқарув тизими жуда мураккаб ташкил этилганлиги билан ажралиб турган.

Империянинг фақат бир қисмигина бевосита подшо ва унинг саройи бошқаруви остида бўлган. Давлат ҳудуди Маурийлар даврида провинцияларга бўлинган. Тўртта асосий **провинцияларнинг** тепасида **шаҳзодалар** турган. Провинциялар алоҳида (махсус) мақомга, жумладан, маълум автономияга эга бўлган. Асосий провинцияларнинг шаҳзодалари маҳаллий чиновникларнинг хатти-ҳаракатларини текшириш учун ўзларига тегишли ҳудудларга **махсус инспекторлар** жўнатиб турганлар. Провинциялар ҳукмдорларининг вазифасига унинг ҳудудини ҳимоя қилиш, тартибни сақлаш, солиқлар йиғиш, қурилиш ишларини таъминлаш сингарилар кирган.

Мамлакат ҳудуди асосий провинцияларга бўлиниши билан бир қаторда оддий провинциялар (жанападлар)га, вилоятлар (прадешлар)га, округ (ахалалар)га ҳам бўлинган.

Жанападлар тепасида йирик давлат чиновниклари - **ражуклар** турган.

Провинцияларга нисбатан кичикроқ маъмурий бирлик **округ** бўлиб, унга "барча ишлар ҳақида ўйловчи" **округ бошлиғи** раҳбарлик қилган. Округ бошлиғининг зиммасига қишлоқ маъмурияти устидан назорат қилиш мажбурияти

юкланган. У "шаҳардан" даромад олган (Ману қонунлари, VII боб, 119-модда).

Округнинг асосий шаҳарларида **девонхоналар** бўлиб, у ердан бутун округга фармойишлар жўнатилган.

Артхашастра (II боб, 1-модда) қишлоқ вилоятларининг тўртта: 800, 400, 200 ва 10 та қишлоқлардан иборат тузилган турини ажратиб кўрсатади.

Чегараларни кўриқлаш бўйича маҳаллий чиновниклар юқори мавқени эгаллаганлар.

Маурийлар қаттиқ марказлаштириш. сиёсатини олиб борганлар, лекин шу билан бирга кўпгина эски институтлар ва анъаналардан воз кечмаганлар, балки улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар. Давлатда эскича сиёсий ташкилотга эга бўлган автоном, мустақил полислар сақланиб қолган.

Маурийлар даврида марказий ҳокимият гарчи шаҳар кенгашларининг мустақиллигини тугатишга ҳаракат қилган бўлса-да, шаҳарларда ўзини-ўзи бошқаришнинг баъзи белгилари сақланиб қолган эди.

Давлатда энг қуйи поғонада турувчи маъмурий бирлик - қишлоқлар - **жамоалар (ганалар)** уларнинг оқсоқоллари томонидан бошқарилган. **Оқсоқоллар**нинг мажбуриятларига солиқлар йиғиш, жамоада тартибни сақлаб туриш ва бошқалар кирган. Жамоанинг ички ҳаётига тегишли анча муҳим масалалар - суғориш, жамоа маросимларини ўтказиш, жамоани қароқчилардан кўриқлаш ва ҳоказолар **жамоа йиғинлари**да ҳал этилган. Ерни сотиш, ер участкалари чегараларини белгилаш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш оқсоқолларнинг жамоа кенгаши вазифасига кирган.

Суд. Қадимги Ҳиндистонда икки тизимли: **подшолик ва ички жамоа судлари** мавжуд бўлган.

"Брахманлар ва тажрибали маслаҳатчилар билан биргаликда" подшонинг шахсан ўзи қатнашган суд ёки унинг томонидан ваколат берилган **махсус суд ҳайъати (сабха) олий суд инстанцияси** ҳисобланган. Суд ҳайъати подшо томонидан тайинланган брахман ва унинг "атрофини ўраб турган учта судядан" иборат таркибда тузилган. (Ману қонунлари VIII боб, 10-модда). Судда ҳуқуқ меъёрларини, драхмаларни брахман ёки ҳеч иложи топилмай қолганда кшатрий ёки вайший шарҳлаши мумкин бўлган (Ману қо-

нунлари VIII боб, 21-модда). Подшо олий судья сифатида ҳар йили амнистия эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Артхашастрада (III боб, 1-модда) назарда тутилганидек, барча маъмурий бирликларда учта судьядан иборат **суд хайъатлари** тузилиши лозим эди. Бундан ташқари **махсус судьялар** жиноят ишларини ҳал қилганлар, “ўғрилар устидан назорат”ни амалга оширганлар. Жиноятчиликка қарши курашда айниқса шаҳар ҳокимият органлари зиммасига катта масъулият юкланган. Улар ўз агентлари ёрдамида тинтувлар ўтказганлар, номаълум кишиларни ушлаганлар, устахоналарда, қовоқхоналарда, қиморхоналарда қуршов-текширувлар ташкил этганлар.

Кўпгина ишлар **кастали судлар**да кўриб ҳал қилинган. Норасмий кастали судлар Ҳиндистонда ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қолган.

Армия. Қадимги Ҳиндистон давлатларида армия жуда катта роль ўйнаган. Давлатнинг гуллаб-яшнашининг муҳим манбаи урушлар ва бошқа халқларни талаш ҳисобланган. Подшо - “нимага эга бўлмаса ўшанга” эриша оладиган жасур жангчи сифатида кўрилган. (Ману қонунлари, VII боб, 101-модда). Урушлардан келган ўлжанинг катта ва асосий қисми, хусусан, ер, қуро-л-яроғ, олтин, кумуш подшога ўтган, қолган нарсалар жангчилар ўртасида тақсимланган (VII боб, 97-модда).

Армия касбий жангчилардан, ёлланганлардан, шунингдек, алоҳида бирлашмалар, жумладан, савдо гильдиялари, қарам иттифоқчилар, вассаллар томонидан тақдим этиладиган жангчилардан иборат таркибда тўлдирилган. Тинчлик вақтларида асосан кшатрийлар қуро-л-кўтариб юрганлар, бошқа “икки марта туғилганлар” фақат “фалокат вақти яқинлашган” дагина қуро-л-ланишлари мумкин бўлган (VIII боб, 348-модда).

Армия жамоат тартибини кўриқлаш функциясини ҳам ба-жарган. У давлатнинг бутунлигини ҳимоя қилишга доимо ҳушёр туриши лозим бўлган. Шунинг учун ҳарбий отрядлар “икки, уч, беш, шунингдек, ўнлаб қишлоқларга” жойлаштирилган эди (VII боб, 114-модда).

4. Ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари. Қадимги Ҳиндистон давлати ва ҳуқуқи ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари аввало ҳуқуқ манбаларида ўз аксини топган. Бизгача қадимги Ҳиндистон ҳуқуқига оид кўпгина манбалар етиб келган. Улар дин ва диний ахлоқ билан жуда чамбарчас боғлиқ эди. Шуниси характерлики, бу вақтда ҳали ҳозир биз тушунадиган маънодаги ҳуқуқни ифода этувчи махсус сўз бўлмаган. Қадимги ҳинд ҳуқуқи ҳақидаги илк маълумотлар аввало Ведалар (диний китоблар)да ва дхармашастраларда, яъни диний-ҳуқуқий, ахлоқий йўл-йўриқлар, қоидалар (дхармалар) тўпламларида келтирилган. Булардан ташқари ҳуқуқ манбалари ичида артхашастралар - сиёсат ва ҳуқуқ ҳақидаги трактлар ҳам алоҳида ўрин тутади.

Артхашастра ўзига хос ёзма ёдгорлик бўлиб, уни А.Македонский замондоши машҳур мансабдор Каутилье тўплаган дейдилар. Давлатни идора қилиш тўғрисидаги бу ажойиб асарда мамлакатнинг марказлаштирилган ва бюрократлаштирилган даврининг шароитини акс эттирадиган бир қанча муҳим маслаҳатлар ва йўл-йўриқлар, фармойишлар мавжуд.

Дхармашастралар дастлаб брахманлар томонидан шогирдлар учун қўлланма сифатида тузилган. Кейинчалик муҳим ҳуқуқ манбаига айланган ва ҳатто артхашастралардан ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолган.

Энг қадимги дхармашастралар - **Гаутама, Баудхаяна, Апастамба, Васиштха** кабилар **дхармасутралар (сутратизма)** деган ном билан юритилиб, тахминан милоддан аввалги I минг йилликнинг иккинчи ярмида ва янги эра ораллигида пайдо бўлган. Ана шу дхармашастралар асосида милоддан аввалги II аср ва милоднинг II асрида вужудга келган **Ману қонунлари**¹ қадимги ҳинд қонунчилиги тарихида алоҳида ўрин тутади. Бу қонунлар брахманизм мак-

¹ Бу қонунларнинг пайдо бўлиш вақти ҳали тулиқ аниқланмаган. Купгина олимлар уларни милоддан аввалги II аср ва милоднинг II асри ораллигида пайдо бўлганлигини курсатадилар. Қаранг: История государства и права зарубежных стран. Ч. I. (под ред. Крашенинковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.) М., 1998, 72-бет; Всеобщая история государства и права: Учебник (под ред. проф. К.И.Батыра) М., 1998, 42-бет. Бизнингча шу фикр ҳақиқатга яқин.

табларидан бири томонидан тузилган бўлиб, унга диний куч бериш мақсадида афсонавий .подшо Ману номи билан аталган. Бу кодекс ўз тузилишига кўра 12 та боб, 2685 та моддадан иборат. Ундаги меъёрлар, қоидалар икки мисрали шеърий йўл билан баён қилинган. У ўз мазмунига кўра диний, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат. Унинг IV, VII, VIII ва X бобларида кўпроқ ҳуқуқий меъёрлар белгиланган. Бироқ бу ерда ҳам ҳуқуқий меъёрлар диний ва ахлоқий меъёрлар билан қўшилиб кетган. Ману қонунларида энг аввало Ҳиндистондаги мавжуд варна тузуми мустаҳкамланган. Унда варналарнинг диний таълимот асосида келиб чиққанлиги батафсил баён қилинган, варналарнинг мерос тариқасида авлоддан-авлодга ўтиб бориши кўрсатилган, ҳар бир варнанинг вазифаси белгиланган, юқори варналарнинг имтиёзлари мустаҳкамланган.

Ҳуқуқ манбалари ичида ёзма ёдгорликлар жуда катта аҳамиятга эга бўлса-да, қадимги Ҳиндистонда **одат ҳуқуқи** ҳам муҳим ўрин тутганлигини айтиб ўтиш керак. Ҳатто дхармашастраларда урф-одатларга кўплаб ҳаволалар учраб туради.

Бундан ташқари қадимги ҳинд ҳуқуқи ривожланишининг турли босқичларида **подшоларнинг эдиктлари** - амр-буйруқлари ҳуқуқнинг муҳим манбаини ташкил этган. Гарчи дхармашастраларда подшоларнинг эдиктларига унчалик қонун кучи берилмаган бўлса-да, артхашастраларда эдиктларга барча судлар учун мажбурий бўлган қонун кучи берилган.

Мулк Ману қонунларида мулк ва унга эғалик қилиш **ҳуқуқи.** ўртасидаги фарқ ажратиб кўрсатилган, хусусий мулкни қўриқлашга катта эътибор берилган. Қонунларда мулк ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда: мерос олиш, ҳада ёки топиб олиш, сотиб олиш, эғаллаб олиш, судхўрлик, бирор ишни бажариш йўли билан, шунингдек ҳайр-эҳсон тариқасида олиш билан келиб чиқиши мумкинлиги кўрсатилган. (X боб, 115-модда). Қадимги Ҳиндистонда ўн йил муддат бегона мулкка эғалик қилиб туришлик ҳам мулк ҳуқуқини келтириб чиқарган. Ашёни фақат унинг эгасидан сотиб олиш мумкин бўлган, яъни бировнинг ашёсини учинчи шахсдан сотиб олиш қонуний ҳисобланмаган. Бошқа ҳолларда гўёки ҳалол йўл билан мулк ҳуқуқини олганликни исботлаш тақиқланган. Агар мулкни ҳалол йўл билан эғаллаб

турган шахсда ўғирланган ашё топиб олинса, у илгариги эгасига қайтарилган.

Қонунларда мулкчиликнинг асосий тури - ерга алоҳида эътибор берилган. Ерлар эгалик шаклларига қараб қуйидаги турларга бўлинган: подшога қарашли, жамоаларга қарашли ва хусусий эгаликдаги ерлар. Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, подшо давлатдаги барча ерларнинг ягона эгаси ҳисобланмаган. У ер эгаларидан солиқларни ер эгаси сифатида эмас, балки мамлакат аҳолисини қўриқловчи сифатида олган. Ману қонунларида айтилганидек, агар подшо фуқароларни ҳимоя қилмай солиқлар ундирса, сўзсиз дўзахга кетади; бундай подшо "ҳосилнинг олти қисмини ўғирловчи" ҳисобланган.

Бегона мулкни қонунсиз эгаллаб олганларга нисбатан катта жарима солинган, бировнинг ерини эгаллаб олган эса ўғри деб эълон қилинган.

Мулк эгасининг ишларига аралашиш тақиқланган. Ману қонунларида айтилганидек, агар бирор шахс бошқа бир кишига тегишли ер майдонига уруф экса, ҳосилини олиш ҳуқуқига эга эмас. Фақат ер эгасининг якка ўзи ўз ерининг тақдирини мустақил ҳал қилган: уни сотиши, ҳадя қилиши, қарзга бериши, ижарага бериши мумкин бўлган. Ману қонунлари ҳаракатдаги мулклар (чорва, меҳнат қуроллари ва бошқалар)ни ҳам ҳимоя қилади.

Ману қонунларида жамоалар ўртасидаги чегаралар, жамоа кудуқлари, каналлари ҳақидаги суд низоларини кўриш тўғрисида эслатиб ўтилган. Бундай низоларни кўришда аввало қариндошларнинг ва қўшниларининг фикрлари инобатга олинган. Айнан улар ерга имтиёзли эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шундай қилиб, жамоа ижтимоий муносабатларда муҳим роль ўйнаб, хусусий ер эгалигини чеклашга ҳаракат қилган.

Мулкка эгалик қилишда аёллар, болалар ҳамда қулларнинг эгалик қилиш ҳуқуқи чеклаб қўйилган (VIII боб, 416-модда).

Мажбуриятлар. Фуқаролик ҳуқуқининг мажбуриятларга оид муносабатлари Ману қонунларида анча батафсил ишлаб чиқилган. Қонунларда асосан шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳақида гапирилади. Шартномаларнинг қарз, олди-сотди, сақлаб туриш, ижара ва бошқа турлари мавжуд бўлган. Ману қонунлари,

айниқса, **қарз шартномасига** катта эътибор берган. Қонун қарз мажбуриятларининг бузилмаслигини ва мерос бўлиб ўтишлигини мустаҳкам ўрнатади. Агар қарздор қарзини муддатида тўлай олмаса, ишлаб бериши лозим бўлган. Бунда қуйи кастага мансуб қарз берувчи юқори кастага мансуб қарздорни ишлаб беришга мажбур қилиши мумкин эмас. Қарз берувчига нисбатан юқори кастада турганлар қарзини аста-секин тўлаган. Қарзни куч ишлатиб, айёрлик ва мажбурлаш йўли билан ундиришга рухсат этилган. Қарз фоизлар билан тўлангандан сўнг қарздор озод бўлиб қолган. Қарз учун ссуда фоизи брахмандан 2 %, кшатрийдан 3 %, вайшийдан 4 %, шудрадан 5 % миқдоридан ундириб олиш белгиланган. Агар қарздор ўлиб қолса, қарз унинг ўғилларига ёки бошқа қариндошларига ўтиши мумкин бўлган. Қонунларда қарзни ундиришнинг воситалари: бошқа шахсларнинг кафилликка ўтиши, шунингдек гаров ҳам кўрсатилган. Агар қарздор қарзини тўлашга қодир бўлмаса, қарз кафил турган кишига ўтган. Агар қарз тўланса, гаровга қўйилган нарса эгасига қайтарилган. Қарзни тўлай олмаслик қарздорни қулга айлантирилишига олиб келган. Қарз берувчи қарзни ундириб олиш учун қарздорнинг хотинини, ўғлини, ҳайвонларини ушлаб туриши, шунингдек, эшиги тагида доимо кутиб ўтириши мумкин бўлган. Бундан ташқари, Ману қонунларига биноан қарз берувчи қарздорни тутиб олиб, ўз уйига олиб келиб қарзни тўлагунча очликка ташлаб қўйиши ва ҳатто уриши - дўппослаши ҳам мумкин бўлган.

Қадимги Ҳиндистонда товар-пул муносабатларининг нисбатан кучсиз ривожланиши **олди-сотди шартномаларининг** баъзи ўзгарувчанлигида ўз аксини топган. Қадимги дхармашастраларга биноан олди-сотди шартномаларини хоҳлаган вақтда бекор қилиш мумкин бўлган. Ману қонунлари бўйича эса олди-сотди шартномасини бекор қилиш учун ўн кун муддат белгилаб қўйилган эди. Артхашастрада эса ҳайвонларни сотиш ҳақидаги битимларни бир ярим ой ичида, одамларни сотиш ҳақидаги битимларни бир йил ичида бекор қилиш мумкинлиги белгиланган (Арт., III, 15 (17,18)).

Олди-сотди шартномасининг ҳақиқий ҳисобланиши учун гувоҳларнинг иштироки ва сотувчи ашёнинг ҳақиқий эгаси бўлишлиги талаб қилинган. Қонун бўйича шартнома пред-

мети маълум талабларга жавоб бериши, хусусан, яхши сифатли бўлиши, оғирлиги бўйича кам бўлмаслиги лозим эди.

Ҳиндистонда олди-сотди шартномасининг энг муҳим хусусияти шунда эдики, бу ерда одамларни олиш-сотиш чеклаб қўйилганди. Агар бундай ишлар билан юқори кастага мансуб кишилар шуғулланса, улар кастадан чиқарилган.

Маурийлар даврида эркин **ёлланма ишчилар (кармакарлар) меҳнатидан** кенг фойдаланилган. Шу боис Ману қонунларида бундай турдаги шартномаларга алоҳида эътибор берилган. Ёлланма ишчилар кўпроқ шудралардан иборат бўлган. Лекин уларнинг орасида хонавайрон бўлган жамоачилар ва вайшийлар варнасига мансуб хунармандлар ҳам бор эди. Деҳқончилик билан машғул бўлган кармакарлар ҳосилнинг 1/10 қисмини, чорвачилик билан шуғулланадиган кармакарлар эса ўзлари боқаётган сигирлар сутидан олинадиган ёғнинг 1/10 қисмини олганлар. Шартнома тузиш шартлари иш берувчи томонидан ўрнатилган. Шартнома шартларини бажармаслик жарима солинишига олиб келган. Айбдорларга маош тўланмаган. Агар касал бўлганлиги оқибатида шартнома шартлари бажарилмай қолса ва тузалгандан сўнг кўрсатилган ишларни бажарса, у ҳолда анча вақт ўтиб кетган бўлса ҳам иш ҳақи тўланаверган.

Ману қонунларида **ҳадя шартномаси** ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Қонунларда шартномаларнинг алоҳида турлари тартибга солиниши билан бир қаторда уларнинг барчаси учун умумий бўлган тамойиллар ҳам ўрнатилган. Шартномаларнинг ҳақиқий бўлишлиги учун қатор талабларга жавоб бериши керак эди. Шартнома ёзма шаклда тузилган. Унда шартноманинг тузилган вақти ва жойи, томонларнинг турар-жойи, қайси уруғга, кастага мансублиги аниқ кўрсатилган бўлиши лозим эди.

Битимлар агар яширинча, гувоҳларсиз, алдаш ёки куч ишлатиш йўли билан, маст ёки ақли норасо киши билан, жаҳолат, кулфат ҳолатидаги киши билан, шунингдек, кекса, жуда ёш, бадбашара одам билан тузилган бўлса, ҳақиқий эмас деб ҳисобланган (Ману қонунлари, VIII боб, 163-165-моддалар; Артхашастра, III боб, 1-модда). Аёлларнинг, оиланинг моддий қарам аъзоларининг ҳуқуқий лаёқати чеклаб қўйилган.

Ману қонунлари **зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга** ҳам алоҳида ўрин ажратган. "Ким қандайдир мулкка атайлаб ёки билмасдан туриб зарар етказса, ундан келтирилган зарар ундирилади ва подшо фойдасига етказилган зарарга тенг миқдорда жарима тўлатирилади" (Ману қонунлари, VIII боб, 288-модда). Бировнинг мулкига зарар етказиш деганда чорва билан бировнинг экинини пайхон қилиш, чўпон томонидан хўжайиннинг чорвасини йўқотиб қўйиш ва ҳоказолар назарда тутилган.

Никоҳ-оила муносабатлари. Қадимги Ҳиндистон учун катта патриархал ҳукмрон бўлган. Хотин ўз эри ва болаларининг қарамоғида бўлган. Никоҳ мулкий битим ҳисобланиб, унинг натижасида эр ўзига хотин сотиб олган ва хотин эрнинг мулкига айланган. Никоҳ ёшида ҳам жуда катта фарқ ўрнатилган. Эркаклар 24 ёшдан, аёллар 8 ёшдан бошлаб никоҳга кириши мумкинлиги белгиланган.

Ману қонунларига биноан аёллар болагига отасининг, ёшлигида - эрининг, эри ўлгандан сўнг - ўғилларининг ҳукмида бўлган, шунга кўра "аёллар ҳеч қачон мустақил бўлишга лаёқатли эмаслар", аёллар - бола туғиш ва оила ҳақида ғамхўрлик қилиш учун яралган, деб ҳисобланган (Ману қонунлари, IX боб, 27-модда). Ману қонунлари аёллардан ўз эрини ҳатто улар яхши фазилатлардан маҳрум бўлсалар ҳам, худо деб ҳисоблашларини қаттиқ талаб қилган.

Гарчи Ману қонунлари эр ва хотинни ўлгунларича ўзаро садоқатли бўлишларини эълон қилса-да, эр бир нечта хотинга эга бўлиши, хотини билан хоҳлаган вақтда ажралиши мумкин эди. Хотин эса ҳатто эри уни сотса ёки ташлаб кетса ҳам оилани тарк эта олмаган. У барибир эрининг хотини бўлиб қолаверган. Хотин ҳиёнат қилса, оғир жазога - ўлимга маҳкум этилган. Аъналарга биноан, хотин эри қайси варнага мансуб бўлса, ўша варнага тегишли ҳисобланган. Эркакларга баъзи ҳоллардагина қуйи варнага мансуб аёллар билан никоҳга киришларига руҳсат этилган. Лекин юқори варнадаги аёлларнинг қуйи варнадаги эркаклар билан никоҳга кириши тақиқланган. Айниқса шудраларнинг брахман аёлга уйланиши катта гуноҳ ҳисобланган. Улардан туғилган бола чандалга айланган. Аёл киши доимо эркак кишининг ҳомийлигида бўлиши назарда тутилган. Никоҳни бекор қилиш хотин кишининг ташаббуси билан мумкин

эмас эди. Эр қуйидаги ҳолларда: агар хотини уни ёмон кўрса, бола туғмайдиган хотинини саккиз йилдан кейин, ўлик бола туғадиган хотинни ўн йилдан сўнг, фақат қиз бола туғадиган хотинни ўн бир йилдан сўнг никоҳини бекор қилиши мумкин.

Оилада ота болалар устидан ҳам кучли ҳукмронликка эга бўлган.

Мерос. Оилада барча мол-мулклар унинг умумий бойлиги ҳисобланган, лекин оила бошлиғи томонидан идора этилган. Мерос барча ўғиллар ўртасида тенг тақсимланган ёки катта ўғил кўлида қолиб, у оила бошлиғига айланган ва бошқа оила аъзоларига ҳомийлик қилган. Қизлар меросдан четлаштирилганлар, лекин ака-укалар ўз улушларидан 1/4 қисмини уларга сеп-сидирға сифатида ажратишлари лозим эди. Васият бўйича мерос ҳақида қадимги ҳинд ҳуқуқ ёдгорликлари ҳеч қандай меъёрлар белгиланмаган.

Жиноят Жиноят ҳуқуқида қасддан ва эҳтиётсизликдан **ва жазо.** қилинган, биринчи марта содир этилган ва рецидив, оғир ва энгил жиноятлар бир-биридан ажратилган. Шунингдек, жазолар тайинлашда айбдорлик даражаси, иштирокчилик, жабрланувчи ва айбланувчининг қайси варнага мансублиги кабилар ҳисобга олинган. Зарурий мудофаа учун жавобгарлик назарда тутилмаган. Лекин шулар билан бир қаторда жиноят ҳуқуқида ҳали ибтидоий жамоа тузуми қолдиқлари, жумладан, ордалия, жамоавий жавобгарлик тамойиллари сақланиб қолган. Ҳуқуқнинг дин ва ахлоқ билан чамбарчас боғлиқлиги натижасида жиноятлар билан гуноҳлар ўртасида аниқ фарқ бўлмаган.

Ҳуқуқий ёдгорликларда жиноятларнинг давлатга қарши қаратилган, шахсга қарши қаратилган, мулкка ҳамда оилага қарши қаратилган турларига бағишланган кўпгина меъёрлар мавжуд.

Ману қонунларида биринчи навбатда **давлатга қарши қаратилган жиноятларга** алоҳида эътибор берилган. Давлат ва ижтимоий тузумга қарши ҳар қандай суиқасд учун ўлим жазоси белгиланган. Подшо душманларига хизмат қилиш, шаҳар деворларини, дарвозаларини синдириш кабиларга давлатга қарши жиноятлар сифатида қаралган. Лекин бундай турдаги жиноятларнинг тўлиқ рўйхати берилмаган (бу қадимги Шарқ ҳуқуқига хос характерли белгилардан би-

ридир). Шундай бўлса-да қадимги ҳинд ҳуқуқий ёдгорлик-лари бундай жиноятларнинг баъзиларини ажратиб кўрса-тади. Масалан, Нарадада "душманлик" мақсадларида қонунга хилоф равишда қурол тақиб юришлик учун оғир жазо белгиланган. Артхашастрада (III боб, 18-модда) ўз мамлакатини ёки қишлоғини қаттиқ овоз чиқариб сўкканлик учун энг юқори жарима белгиланган. Қишлоқ бошлиғининг буйруғига бўйсунмаслик учун ҳам жарима назарда тутилган (Артхашастрада, III боб, 16-модда). Бундан кўринадики, подшонинг буйруғини бажармаганларни қанчалик оғир жазо кутишини тасаввур этиш қийин эмас, албатта.

Шахсга ва оилага қарши қаратилган жиноятлар қонунларда анча батафсил баён қилинган.

Ману қонунлари шахсга нисбатан ҳар қандай зўрликни қаттиқ қоралайди. Шахсга қарши қаратилган жиноятларга аввало одам ўлдириш ва тан жароҳати етказиш жиноятлари кирган. Қасддан одам ўлдириш учун ўлим жазоси назарда тутилган. Ўзини ҳимоя қилиш, қурбонликка аталган тухфаларни кўриқлаш, аёлларни ва брахманларни ҳимоя қилиш чоғида одам ўлдириш учун жазо белгиланмаган (Ману қонунлари, VIII боб, 349-модда). Булар зарурий мудофаа сифатида кўрилган. "Қотилларни ўлдириш - очик ёки яширинча бўлсин - ҳеч қачон гуноҳ ҳисобланмайди" - деб эълон қилинган (Ману қонунлари, VIII боб, 351-модда). Брахманни ўлдириш энг оғир жиноят ҳисобланган. Бироқ брахман одам ўлдирса, ўлим жазосига маҳкум этилмаган, бундай ҳолда у мамлакатдан ҳайдаб юборилган. (Ману қонунлари, VIII боб, 230-модда).

Қадимги ҳинд ҳуқуқий ёдгорликларида тан жароҳати етказиш ҳаракат билан ҳақорат қилиш сифатида кўрилган. Масалан, Артхашастрада қўл тегизиш, мушт кўтариш, уриш кабиларга ҳаракат билан ҳақорат қилиш деб кўрсатилган (III боб, 19-модда). Ҳаракат билан ҳақорат қилиш жинояти учун жарима белгилашда уриш натижасида қон тўкилганлиги ёки қон тўкилмаганлиги ёки "деярли ўлгунча" урганми, қўл ёки оёқ синдирилганми, тиш синдирилганми, қулоқлар, бурун узиб олинганми, гапириш, ҳаракат қилиш, овқат ёйиш қобилияти йўқолганми ёки йўқми шуларга қаралган. Охирги ҳолатда жарима солиш билан бирга даъволаниш учун кетадиган харажатлар ҳам ундирилган (Артхашастрада, III боб, 19-модда). Бир гуруҳ шахслар томонидан бирор шахс дўп-

послаганда ҳар бир жиноятчидан икки баравар миқдорда жарима ундирилган.

Артхашастра "сўкиш, шарманда қилиш ва тажовуз қилиш" кабиларни сўз билан ҳақорат қилиш деб ҳисоблаган (III боб, 18-модда). Бунда ҳақоратомуз сўзнинг тўғридан-тўғри ва яширинча айтилганлиги, шунингдек ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслиги, жумладан, ақли норасолар, моховлар томонидан айтилганлиги кабилар ҳисобга олинган. Бу мақсадда уларнинг даволовчилари, яқин кишилари кўрсатмалар беришга жалб қилинган.

Қонунларда кишиларнинг нафақат ҳаёти, соғлиги, балки кадр-қиммати ҳам табақа - варнага мансублигига қараб ҳимоя қилинган. Агар сўз ёки ҳаракат билан ҳақорат қилиш мавқеи бўйича тенг ёки паст варнадагиларга нисбатан содир этилса, одатда, жарима жазоси белгиланган (Ману қонунлари, VIII боб, 276, 268 ва бошқа моддалар). Агар шундай жиноят шудралар томонидан юқори варнадагиларга нисбатан қилинса, унга тан жазолари: тилини, лабини, қўлини, оёғини кесиш, кастрация қўлланган (Ману қонунлари, VIII боб, 270-280-моддалар). Архашастрада "Брахманни урган шудранинг танасидан ўша урган қисми кесиб ташланади" - деб эълон қилинган (III боб, 19-модда).

Ману қонунларида оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган анчагина моддалар мавжуд. Қонунлар эр-хотиннинг хиёнати учун, аёлларнинг номусига тажовуз учун қаттиқ жазолар ўрнатган. Эр-хотиннинг ҳар қандай кўринишдаги хиёнати: бировнинг хотини билан яширинча суҳбатлашиш, хизматини қилиш, у билан ўйнашиш, унинг кийимига тегиш ва бошқалар учун Артхашастраларда кўрсатилганидек ўлим жазоси назарда тутилган. Шуниси характерлики, эрининг розилиги билан хотиннинг фоҳишабозлик қилиши жазоланмаган (Ману қонунлари, VIII боб, 362-модда Нарада, I боб, 183-модда). Қонунларда хиёнат қилиш билан зўрлик ишлатиб номусга тегиш ўртасидаги фарқ ажратиб кўрсатилмаган. Бундай жиноят учун агар жиноятчи жабрланувчи билан тенг ижтимоий мавқега эга бўлмаса, унинг қўли кесилган, агар тенг мавқега эга бўлса катта жарима тўлаш билан қутулиб кетиши мумкин бўлган. Хиёнаткор аёл сурбетлиги оқибатида қариндошларининг обрў-эътиборига путур етказса" қутурган итларнинг олдига ташланган (Ману қонунлари, VIII боб, 371-модда). У билан бирга хиёнат қил-

ган эркак эса қиздирилган темир ўзанда куйдирилган. Эркин аёл билан жиноятқорона бирга яшаёган эркак ҳам жазоланган. Бунда аёлнинг ижтимоий аҳволи ва у ҳимоя остидами ёки йўқми шулар ҳисобга олинган. Агар шудра юқори варнадаги аёл билан бирга яшаса унга кастрация жазоси қўлланган.

Ману қонунларида **мулкий жиноятларга** катта ўрин ажратилган. Қонунларда подшолар ўғриларни жиловлашга чақриб, ўғриликка айниқса алоҳида эътибор берилади. Шунини таъкидлаш жоизки, Қонунларда ўғриликни мулкни яширинча ўғирлаш сифатида кўриб, жабрланувчи иштирокидаги ва зўрлик йўли билан содир этиладиган талончилик (босқинчилик)дан аниқ ажратиб кўрсатилган. Ўғрига нисбатан қўлланиладиган жазолар, у жиноят жойида қўлга тушганми ёки йўқми, ўғрилик кундузи содир этилганми ёки кечасими, ана шуларга боғлиқ бўлган. Ўғрилик жойида ва ўғрилик қуроллари билан тутиб олинганлар қонунга кўра, дарҳол ўлимга маҳкум этилган. Кечаси ўғрилик қилган ўғриларнинг иккала қўли кесилиб, қозиққа ўтқазилган. Биринчи марта ўғрилик учун ўғрининг - иккита бармоғи, иккинчи мартасида - қўли ва оёғи кесилган, учинчи мартасида ўлимга маҳкум этилган. Ўғриликни кўриб туриб, бу ҳақда хабар бермаган шахс ҳам жавобгарликка тортилган. Ўғрини яширган шахс ўғри билан тенг жазоланган.

Анча қимматбаҳо мулклар: йирик чорва, одамлар, уйлар, олтин кабиларни талон-тарож қилганлик учун Артахаштада (III боб, 17-модда) катта жарима белгиланган. Ману қонунлари бўйича, "аслзода кишиларни, айниқса аёлларни ўғирлаганлар, худди энг қимматбаҳо тошларни ўғирлаганлар сифатида" ўлимга маҳкум этилганлар, бировнинг сигирини зўрлик йўли билан тортиб олганларнинг оёғининг ярми кесиб ташланган (Ману қонунлари, VIII боб, 323-324-моддалар).

Қонунларга биноан жазоларнинг хилма-хил турлари қўлланилган. Уларнинг ичида **ўлим жазоси** - энг оғир жазо ҳисобланган. Ману қонунларида ўлим жазосининг оддий ва мураккаб турлари ажратиб кўрсатилган. Оддий турдаги ўлим жазосига бошини кесиш жазоси кирса, мураккаб турдагисига - қозиққа ўтқазиш, сувга чўктириш, кароватга боғлаб ёки гулханда куйдириш, ёқиб юбориш, филнинг оёқлари остига ташлаш кабилар кирган. **Тан жазоларининг**

бармоқларни, қўлларни, оёқларни, жинсий ва танадаги бошқа аъзоларни кесиш турлари қўлланилган. Юқоридагилардан ташқари, қонунларда **жарима, ҳайдаб юбориш, қамоқ** каби жазолар белгиланган. Ману қонунларида гарчи шарманда қилувчи жазолар: **тамға босиш, сочини олиб ташлаш** ва бошқалар ҳамда **мамлакатдан, кастадан, оиладан ҳайдаб юбориш** кабилар эслаб ўтилмаган бўлса-да бундай жазолар амалда бошқа ҳуқуқ манбаларига асосан қўлланилган. Талион принципи ҳинд жиноят ҳуқуқига хос ҳодиса эмас. Қонли ўч олиш тўғрисида Қонунларда эслаб ўтилмаган, бу вақтда энди у қўлланилмай қўйган эди.

Суд жараёни. Артхашастра ва дхармашастраларда суд ишларини юритиш ҳақида батафсил баён қилинган. Суд жараёни жиноят ишлари бўйича ҳам, фуқаролик ишлари бўйича ҳам айблов характериға эға бўлган. Фуқаролик ва жиноят жараёнлари ўртасида фарқ бўлмаган. Суд маъмуриятдан ажратилмаган. Подшонинг ўзи брахманлар ва тажрибали маслаҳатчилари билан бирға Олий судни амалға оширган ёки бунинг учун брахманлардан бирини судья этиб тайинлаган (Ману қонунлари, VIII боб, 1-2-моддалар).

Суд ишлари давлат органларининг ташаббуси билан эмас, манфаатдор шахсларнинг даъво аризаси билан қўзғатилган. Судларда ишларни кўриш тортишувчилик характериға эға бўлган. Низолашаётган томонлар судда ўзларининг ҳақ эканликларини ўзлари исботлашлари ва бунинг учун судға тегишли далилларни тақдим этишлари лозим бўлган. Қонунларда даъволарнинг судда кўриб чиқишға асос бўлган сабаблар аниқ санаб кўрсатилган. Булар: қарзни тўламаслик, гаров, бегона мулкни сотиб юбориш, уюшмаларда иштирок этиш, солиқ-ўлпонлар бермаслик, маош тўламаслик, битимни бузиш, олди-сотди шартномасининг бекор қилиниши, хўжайиннинг чўпон билан низоси, чегара ҳақидаги низо, тухмат ва ҳақорат, ўғрилиқ, зўрлик, бевафолик, мерос тақсимлаш, ошиқ (қимор) ва гаров ўйнаш бўлиб, жаъми 18 та бўлган (Ману қонунлари VIII боб, 4-7-моддалар).

Ману қонунлари бўйича судда ҳақиқатни аниқлашнинг асосий воситалари гувоҳларнинг кўрсатмалари ва турли хилдаги синовлар бўлган. Қандайдир дастлабки ҳаракатлар бўлган (айниқса давлатға қарши жиноятлар бўйича), лекин

улар махсус дастлабки суриштирув ёки тергов ҳаракатлари эмас эди. Қоида бўйича, тергов суд мажлисининг ўзида бошланган ва тугаган.

Судда кўрсатма беришдан бош тортиш ёки ёлгон кўрсатма бериш гуноҳ ҳисобланган (Ману қонунлари VIII боб, 13-модда).

Гувоҳларнинг кўрсатмаларига баҳо беришда гувоҳларнинг сифати, яъни қайси варнага мансублиги ҳисобга олинган. Шудра юқори варнадагилар иши бўйича гувоҳ бўла олмаган. Умуман қуйи варнадаги кишилар юқори варнадаги кишиларга қарши гувоҳликка ўта олмаганлар. Ману қонунларида "гувоҳлик кўрсатмаларини аёлларга нисбатан - аёллар, икки марта туғилганларга нисбатан - шундай икки марта туғилганлар, шудраларга нисбатан - тўғри сўз, софдил шудралар, бир марта туғилганларга нисбатан - бир марта туғилганлар берсин" - деб кўрсатилади (Ману қонунлари VIII боб, 68-модда). "Қулларнинг, қариндошларнинг ва болаларнинг" кўрсатмалари ишончли бўлмаган, шу боис уларга мурожаат этмаган маъқул деб ҳисобланган. Бундан ташқари манфаатдор шахслар ва ожизалиги туфайли аёллар судда гувоҳлик қила олмаганлар. Фақат тегишли гувоҳлар бўлмагандагина болаларнинг, кексаларнинг, шогирдларнинг (устозларга нисбатан), қариндош-уруғларнинг, қулларнинг ва аёлларнинг гувоҳликка ўтишига рухсат этилган (Ману қонунлари, VIII боб, 70, 71 ва бошқа моддалар). Артахаштрада бу рўйхатга яна касаллар, кастадан чиқарилганлар, "тегилмайдиганлар", хиссий аъзолардан маҳрум бўлганлар ҳам қўшилади (Архашастра, III боб, 11-модда).

Гувоҳлар бўлмаса процессуал ҳуқуқда ордалия (синаш) усулидан фойдаланилган. Ҳинд процессуал ҳуқуқи беш хил синаш усулини билади: тарози билан, олов билан, сув билан, заҳар билан ҳамда қасам билан синаш. Тарози билан синашда айбланувчи ёки гумон қилинувчи икки марта тортиб кўрилган, иккинчисида енгил чиқса, у айбдор ҳисобланган. Олов билан синаш турли шаклларда амалга оширилган. Улардан энг кўп тарқалгани ёниб турган гулхандан ўтказиш бўлган. Бунда агар судланувчи танасининг ҳеч бир жойи куймаса, у айбсиз деб топилган. Сув билан синашда у сувга ташланган, агар сув уни ўз қаърига тортиб кетса, у айбсиз ҳисобланган (Ману қонунлари, VIII боб, 115-модда). Ману қонунларига кўра, "брахманни - тўғрисиўзлиги билан,

кшатрийни - жанговар араваси ва қуроли билан, вайшийни - сиғири, ғалласи ва олтини билан, шудрани - барча оғир жиноятлар билан қасам ичишга мажбур этиш лозим" бўлган (Ману қонунлари, VIII боб, 113-модда).

Шуни таъкидлаш керакки, ордалия фақат алоҳида ҳолларда, биринчидан, томонларнинг розилиги билан, иккинчидан, иш бўйича муҳим далиллар бўлмаганда ва ниҳоят, учинчидан, ошкора равишда қўлланилган.

Судда ашёвий далилларга ҳам эътибор берилган. Адолатли подшо - дейилади Ману қонунларида, ўғирланган нарсани топмай туриб ўғрини қатл этмайди (Ману қонунлари, IX боб, 270-модда.).

V боб

ҚАДИМГИ ХИТОЙ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУКИ

1. Энг қадимги Хитой тўғрисида умумий маълумот

Хитой Марказий ва Шарқий Осиёдаги энг қадимги мамлакатлардан биридир. Археологик маълумотларнинг хабар беришича, Хитойда одамлар қадимги тош давридаёқ яшаганлар. Ҳозирги Пекин яқинидан синантроп суяклари топилган. Антропологик жиҳатдан бу суяклар энг қадимги маймун киши (питекантроп) суякларидан жуда фарқ қилади ва маймуннинг одамга айланиши жараёнидаги янги даврни билдиради. Палеолит даврига оид кўпгина қурол-асбоблар топилган. Хитойнинг кўп ерида (айниқса Хэнанда) анча кейинги неолит даврига мансуб манзилгоҳлар бўлгани аниқланган. Энг қадимги Хитойда матриархат ҳукмрон бўлган. Уруғ ҳисоби она йўли билан олиб борилган. Қабила оқсоқолининг ҳокимияти отадан ўғилга эмас, балки отадан укага ўтган.

Милоддан аввалги II минг йиллик она ҳуқуқининг аста-секин отага ўтиш замони бўлган, лекин бу ўтиш турли қабилаларнинг ҳаммасида бир вақтда бўлмаган, турли қабилалар олдин-кетин ўтган ва матриархат қолдиқлари хийла узоқ вақт сақланиб қолган.

Энг қадимги Хитой қабилаларидан миллоддан аввалги II минг йиллик бошларида Хуанхэ қирғоқларига шимолдан кўчиб келган Шан қабиласи айнақса кучайиб кетган. Бу

қабилла бошқа қабилаларни (шу жумладан, Ся қабиласини ҳам) ўзига бўйсундириб, Хуанхэ дарёси ҳавзасининг кўп қисмини эгаллаб олган.

Шундай қилиб, Хитойга жануби-шарқдан, айниқса шимолдан хилма-хил уруғлар ва қабилалар кириб жойлашган.

Миллоддан аввалги V-III минг йилликларга келиб Хуанхэ дарёсининг ўрта оқимида дастлабки деҳқончилик вужудга келиб, аҳоли дарё бўйидаги кичик-кичик қишлоқларда яшаган. Секин-аста деҳқончиликдан чорвачилик, хунармандчилик ажралиб чиққан. Чорвачилик Хитойнинг ғарбий вилоятларида, хусусан, Тибет ясси тоғлигида айниқса кўп тарқалган.

Шундай қилиб, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши аҳоли орасида мулкый тенгсизлик ва табақаланишга олиб келган. Бу ҳол Шарқий Хитойда дастлабки давлатларнинг вужудга келиши учун имконият яратган.

Қадимги Хитой давлати тарихини қуйидагича тўрт: 1) Қадимги Хитой давлатининг ташкил топиши - Шан (Инь) давлати (миллоддан аввалги XVIII-XII асрлар); 2) Чжоу давлати (миллоддан аввалги XI-III асрлар); 3) Цинь подшолиги (миллоддан аввалги 221-207 йиллар); 4) Хань подшолиги (миллоддан аввалги 206 йилдан миллоднинг 220 йилигача) даврларига бўлиб ўрганилади. Сўнгги давр кулдорлик давлатининг феодал давлатга ўсиб ўтиши билан характерланади.

2. Қадимги Хитойдаги илк Шан (Инь) давлати (миллоддан аввалги XVIII-XII асрлар)

Давлатнинг ташкил топиши. Қадимги Хитойда шаҳар типидagi цивилизациянинг дастлабки ўчоқлари миллоддан аввалги II минг йилликда Хуанхэ дарёси ҳавзасида ташкил топа бошлаган. Бу вақтга келиб инь қабилаларининг уруғчилик гуруҳлари кўчманчилик ҳаёт тарзидан ўтроқ деҳқончиликка ўта бошлаган эди. Инь қабилалари ичида меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда уруғчилик алоқаларининг емирилиши оқибатида жамиятда уруғ аристократиясининг бошқарувчи табақаси: ҳукмдор - ван ва унинг яқинлари, қариндошлари, чиновниклари, қабилла бошлиқлари ҳамда оддий

қабилadoшлар, шунингдек, одатда қулларга айланадиган бегоналар - бошқа қабилага мансуб кишилар ажралиб чиққан.

Хитой аънаналарида айтилишича, қадимги Хитойда давлат милoddан аввалги XVIII асрда ся қабиласининг шан қабиласи томонидан босиб олинishi натижасида ташкил топган. Ҳша вақтда шан қабиласи бошлиғи Чэн Тан деган киши давлатга асос солиб, унга ҳукмдор қабиланинг номи билан Шан давлати деб атаган. Кейинчалик, Шан сулоласи қулагандан сўнг бу давлат Инь деган ном билан юритила бошланган. Шу сабабли қадимги Хитой тарихининг биринчи даври иккита: Шан ва Инь деган номга эга. Чэн Тан биринчи хитой подшоши (вани) бўлган.

Хитойда дастлабки примитив давлат - Шан (Инь) давлатининг ташкил топиши, аввало, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ерларни суғориш, дарё тошқинларининг ҳалокатли оқибатларини тугатиш, ҳудудларни ҳимоя қилиш заруриятидан келиб чиққан. Қолаверса, эндиликда ибтидоий жамоа тузуми органлари босиб олинган халқни бошқариш учун ярамай қолган эди. Шу мақсадда махсус давлат аппарати ташкил этилган. Бу, биринчидан, қабила бошлиғининг Инь подшолигининг илоҳийлаштирилган ҳукмдори - талайгина ҳокимиятга эга бўлган ванга айланишида, иккинчидан, кўп сонли бошқарувчилардан, ҳарбий бошлиқлардан, қочинлардан ва бутун жамоа оммасига қарама-қарши турувчи бошқа кишилардан иборат маъмурий аппаратининг ташкил этилишида намоён бўлган. Инь даврида подшо - ванга бутун ерларнинг олий эгаси деб қараш амалда расмийлаштирилган. Бу эса асосан ваннинг ердаги худо сифатида тасаввур этилишидан келиб чиққан.

Шундай қилиб, Хитойда давлатнинг ташкил топиш хусусияти шунда эдики, бу ерда ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш жараёни бир халқнинг бошқаси томонидан бўйсундирилиши натижасида тезлашган. Лекин бу давлатнинг ташкил топишида асосий сабаб бўлмаган. Хитойда давлат бошқа халқларда бўлгани сингари жамиятнинг ички тараққиёт маҳсули сифатида хўжаликнинг ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши оқибатида мулкӣ тенгсизлик ва табақаланишнинг пайдо бўлиши ва урудошлик тузумининг емирилиши натижасида ташкил топган.

Ижтимоий тузуми. Шан (Инь) подшолиги жамоа-уруғдошлик тузумидан синфий жамиятга ўтиш босқичида турган. Уни соф маънодаги қулдорлик давлати ва жамияти деб ҳисоблаш унчалик тўғри эмас. Унда қулдорлик муносабатлари билан бир қаторда жамоа ишлаб чиқаришига асосланган ижтимоий муносабатлар ҳам ривожланган. Бу ерда ҳукмрон синф инь **дунёвий аристократиясидан, кохинлардан ва бўйсундирилган қабила-ларнинг аристократларидан** ташкил топган.

Дунёвий аслзодаларга подшога яқинлигига ва эгаллаб турган лавозимига қараб маълум имтиёзлар ва унвонлар берилган. Шунингдек, ер эгаллиги миқдорига ва қулларнинг сонига қараб ҳам ижтимоий мавқе белгиланган.

Кулларга хусусий шахслар ҳам, давлат ҳам эгалик қилиши мумкин бўлган. Урушларда асир олиш; қарз учун қул қилиб сотиш; баъзи жиноятлар учун қулга айлантириш; бўйсундирилган халқдан ўлпон сифатида қул олиш қабила қулчилиги манбаи ҳисобланган. Куллар ҳайвонларга тенглаштирилган. Улар оиласига, мол-мулкига эга бўлмаганлар.

Аҳолининг асосий қисмини **эркин жамоачилар** ташкил этган. Инь давлатида жамоа жуда катта роль ўйнаган. Жамоа ерларидан фойдаланиш “қудуқли майдонлар” тизими бўйича ташкил этилган. Барча ерлар иккита тоифага: жамоат майдонлари ва хусусий майдонларга бўлинган. Жамоат ерларига бутун жамоа томонидан биргаликда ишлов берилган. Ундан келадиган бутун ҳосил жамоа оқсоқолига келиб тушган ва охир оқибатда подшога жўнатишган. Хусусий майдонлар алоҳида оилаларнинг яқка тартибда фойдаланишида бўлган. Бундай майдонлардан келадиган ҳосил эркин жамоачиларни боқишга кетган. Лекин хусусий майдонлар, уларни ушлаб турувчиларининг мулки ҳисобланмаган. Ерлар давлат мулки сифатида кўрилган ва подшонинг ихтиёрида бўлган. Бу даврда қуллар, уйлар, меҳнат қуроллари хусусий мулк ҳисобланган.

Давлат тузуми. Инь подшолигининг дастлабки босқичларида давлат тузумида уруғ-қабила ҳарбий демократияси қолдиқлари сақланиб қолган. Лекин вақт ўтган сари **подшо** аста-секин бутун ҳокимиятни ўз қўлига олиб борган. Шан-инь оқсоқоллари қабила бошлиқларидан яқка ҳукмдорларга айланганлар. Фуқаролар орасида улар

тўғрисида гўё улар ҳокимиятни илоҳий куч иродаси билан олган. "Осмон ўғли" бўлганлиги ҳақидаги тасаввурлар мустаҳкамланган.

Подшо биринчи ва энг йирик кулдор, олий ҳарбий бошлик, энг олий судья ва энг катта руҳоний ҳисобланган. Дин уни халқ оммаси кўзи ўнгида илоҳий келиб чиққанлигини тасаввур этган. Подшо давлат аппаратида бошчилик қилган, ўзига яқин кишилардан ва қариндош дўстларидан олий мансабдор шахсларни тайинлаган. Анча майда мансабларни ўзларига касб қилиб олган қатор чиновниклар: **котиблар, мирзалар, солиқ йиғувчилар, судьялар** ва бошқалар эгаллаб турган.

Мансабдор шахслар учта асосий тоифага: **олий фуқаролик чиновниклари; ҳарбий чиновниклар; турли хил маслаҳатчилар, авлиёларга** бўлинган. Шунингдек давлатнинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланган **армия ва турмалар** ҳам мавжуд бўлган.

Милоддан эъвалги XII асрда Шан (Инь) давлати ички зиддиятлар кучайиши натижасида тушкунликка учраган. Инь давлати кучсизлангач, у томондан бўйсундирилган қабилалар, жумладан, Чжоу қабиласи ҳам унга итоат этмай қўйган. Чжоу қабиласи раҳбарлигида қатор қабилалар бирлашиб, Инь давлатига қарши кураш бошлаб юборганлар. Милоддан аввалги 1076 йилда Чжоу қабиласи инь армиясини тор-мор этган, Шан давлати қулаган, унинг ўрнига Чжоу подшолиги ташкил топган.

3. Чжоу давлати

(милоддан аввалги XI-III асрлар)

Чжоу подшолиги Хитой тарихида қуйидагича учта давр: Ғарбий Чжоу (милоддан аввалги 1122-742 йиллар); Шарқий Чжоу (милоддан аввалги 770-403 йиллар); "урушқоқ подшоликлар" даври (милоддан аввалги 403-221 йиллар)га бўлинади.

Ғарбий Чжоу давлатининг чегараси Вей дарёси бошидан шарқда Сарик денгизгача давом этиб, унинг пойтахти Хао шаҳри бўлган.

Ғарбий Чжоу подшолиги ҳукмдорлари даврида улар атрофдаги қабилалар, хусусан жунлар билан уруш олиб борганлар. Инь подшолигини босиб олган Чжоу қабилалари

иньялар қўлга киритган хўжалик, ҳарбий ва моддий маданият соҳасидаги ютуқларни ўзлаштирганлар. Бу даврда ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг анча юқори даражасига эришилган, йирик ер эгалиги ривожланган, қулчилик ҳам ўсган, давлат анча мустақамланиб, унинг таркибий тузилиши мураккаблашган.

Ижтимоий Жамиятда қулдорлар аристократияси ҳукм-
тузум. рон мавқега эга бўлган. **Қулдорлар** аристократиясига наслий ва ҳарбий чжоу оқсуякларини, инъ қулдорлик аристократиясининг бир қисми (босқинчилик урушлари натижасида кўчиб келиб ўрнашганлар) кирган.

Барча ерларнинг эгаси илгаригидек подшо (ван) ҳисобланган. Подшо ерларни тасарруф қилган: хоҳласа инъом қилган, хоҳласа қайтариб олган. Йирик ер эгалиги ривожланиб борган. Қулдорлар аристократияси ўзларига тегишли ерларни эркин тасарруф қилганлар. Мавжуд маълумотларга қараганда, ерни сотиш, ижарага бериш, гаровга қўйиш мумкин бўлган. Бу даврда гарчи ерга эгалик қилишда подшо иродасига боғлиқлик расман сақланиб қолган бўлса-да, эгаликдаги ерларни хусусий мулкка айлантиришга мойиллик пайдо бўлган. Кейинчалик, чжоу подшоларининг ҳокимияти заифлашиши билан йирик қулдорларнинг ерга эгалик ҳуқуқининг ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқига айланиши содир бўлган.

Ғарбий Чжоу подшолиги даврида жамоаларнинг ердан фойдаланиш тартиби илгаригидек катта ўрин тутган. Юқорида эслаб ўтилган "қудуқли майдонлар" тизими сақланиб қолган. Умуман **деҳқонлар (нунфу)** аранг кун кечирган. Уларнинг кўпчилиги ерсиз ижарачиларга айланган.

Жамиятнинг энг қуйи қисмини **куллар** ташкил этган. Уларнинг сони ҳарбий асирлар, тинч аҳолини босиб олиш, давлат жинойтчилари ҳисобига кўпайган. Айниқса хусусий кулларнинг сони ортган. Кул меҳнатидан хўжаликнинг турли соҳаларида ва оғир, ифлос ишларда кенг фойдаланилган.

Давлат Олий ҳокимият наслдан наслга мерос бўлиб
тузуми. ўтадиган **подшо (ван)** қўлида бўлган.

Чжоу подшолигида **сарой бошқарув тизими** мавжуд бўлган. Сарой хизматчилари бир вақтда мансабдор шахслар ҳам ҳисобланганлар. Бу вақтда турли вазифаларни амалга оширадиган кўп сонли чиновниклар мавжуд эди.

Буларнинг ичида **ваннинг от-уловини юритувчи чиновник, мирза (котиб), подшолик архиви бошлиғи, хазинабон, маросимларнинг ўтказилишини кузатиб турувчи чиновник ва бошқалар** муҳим ўрин тутган.

Давлат аппарати ванга яқин шахсий хизматчилардан, баъзан эса ишончли қуллардан ташкил этилган. Давлат аппаратига **олий мартабали амалдор (сян)** бошчилик қилган. Сян маъмурий аппарат бошлиғи ва мамлакатни бошқаришда подшо (ван)нинг яқин ёрдамчиси бўлган. **Олий чиновниклар (дафу) учта: катта, ўрта ва кичик даражаларга бўлинган.**

Ривоятларга қараганда, подшо Чэн ван (1115-1079 йиллар) давлат аппаратини ташкил этиш ва мустақамлаш тadbирларини амалга оширган. Подшонинг асосий маслаҳатчилари **"учта гун": "буюк мураббий", "буюк устоз" ва "буюк ҳомий"** ҳисобланган (сян айнан шуларнинг ичидан тайинланган). Бундан ташқари, давлатда муҳим роль ўйнаган **учта бошқарувчи** бўлиб, улардан бири диний маросимларни юритган, бошқаси жамоат ишлари маҳкама-сига бошчилик қилган (унинг ихтиёрида ер фонди ва суғориш тизими бўлган), учинчиси ҳарбий маҳкамани бошқарган. Фарбий Чжоу подшолигида **коҳинлар ва фолбинлар** ҳам муҳим ўрин тутган. **Олий коҳин** ва **буюк фолбин** деган мансаблар мавжуд эди.

Армия асосан урушлар вақтида йиғиладиган **халқ кўшинларидан** ва унча катта бўлмаган **доимий хизматдаги отрядлардан** иборат эди. Хитой кўшинларининг асосини **жанговар арава, отлик кўшин** ва **пиёдалар** ташкил этган. Жанг араваси ўша даврда кўшинда энг асосий ҳужум қилувчи куч эди. Жанг аравасида **ҳайдовчи, камонбоз ва найзабардордан** иборат уч киши бўлган.

Чжоу подшолиги даврида марказлашган давлат ташкил этилмаган эди. Ван фақат пойтахт вилоятини бевосита бошқариб турган. Мамлакатнинг бошқа ҳудудлари ворислик ҳуқуқига эга бўлган князлар - **чжухоулар** томонидан идора этилган. Бу даврда бешта тоифа: **гун, хоу, бо, цзи, инань** деб номланадиган князлик унвонларининг босқичма-босқич бўйсунушига асосланадиган тизими батамом расмийлашган. Қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсунуши тартиби (иерархия) қатъий ўрна-тилган. Ҳукмдорлар ўз ҳудудларини Чжоу подшосининг қў-

лидан олганлар ва маълум муддатда саройда хизматда бўлишлари лозим эди. Демак, улар подшога қарам бўлганлар.

Князлик худуди уруғ-қабила бўлиниши асосида ташкил топган анча кичикроқ маъмурий бирликларга бўлинган. Энг қуйи звенодаги маъмурий-худудий бирлик **қишлоқ жамоаси** ҳисобланган. Маълумотларга қараганда, турли князликларда қишлоқ жамоаларининг тузилиши ҳар хил бўлган. Буларнинг ичида энг кўп тарқалгани қуйидагича бўлган: бешта оила қўшни жамоа - **линьни** ташкил этган, бешта шундай жамоалар қишлоқ - **ли**, тўртта ли **цзу "клани" (уруғ жамоаси)**ни, бешта цзу гуруҳни - **данни**, бешта дан **округ - чжоуни** ташкил этган, бешта чжоу **сянни** ташкил этган. Сян тепасида унинг бошқарувчиси - цин турган. Энг қуйи маъмурий мансаб **қишлоқ жамоаси оқсоқоли** бўлган.

Милоддан аввалги IX асрда марказий ҳокимиятнинг тобе князликлар ҳукмдорлари билан алоқалари заифлашган. Князликларнинг ҳукмдорлари саройга келмай қўйганлар, ўлпонлар жўнатмайдиган бўлиб қолганлар. Катта ер-мулкка эга бўлган нуфузли кишилар, вилоят ҳокимлари подшоларга итоат этмай қўйганлар. Эксплуатациянинг кучайиши халқ оммасининг норозилигини келтириб чиқарган. Кўчманчи жунлар билан олиб борилган муваффақиятсиз урушлар ҳам Фарбий Чжоу давлатининг емирилишига ўз ҳиссасини қўшган. Мамлакат бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетган. Милоддан аввалги 770 йилда подшоллик пойтахти Хаодан Лоянга кўчирилган. Шундан кейин Шарқий Чжоу подшолиги даври бошланган.

Шарқий Чжоу подшолиги даври мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида йирик ўзгаришлар билан характерланади. Хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши ижтимоий ҳаётда савдогарлар ролининг ўсишига сабаб бўлган. Қулдор зодагонлар ўзларининг меросий уруғчилик ер эгалликларидан маҳрум бўлганлар, бундай ерлар ҳарбий бошлиқлар, хизматчи кишилар, савдогарлар қўлига ўтган. Бу уруғ аристократиясининг меросий ер эгалигининг заифлашишига ва қулдорларнинг ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг мустаҳкамланишига олиб келган. Хизматчи зодагонлар қўлида анчагина ер эгаликлари тўпланган. Йирик ер эгалиги фақат доимий хизмат ва алоҳида хизматлар учун бериладиган инъомлар, тортиқлар ҳисобига эмас,

балки кучлилар томонидан кучсизларни зурлик йўли билан босиб олиш ҳисобига ҳам ташкил этилган.

Милоддан аввалги VII-IV асрларда Шарқий Чжоу подшолигида ҳукмронликни қўлга киритиш учун Ци, Цзинь, У, Чу, Юз каби майда подшоликлар ўртасида ўзаро урушлар давом этган. Бу давр Хитойда **беш ҳоким даври** ёки **Чжаньго ("урушқоқ подшоликлар") даври** деб юритилади.

Бу даврда узоққа чўзилиб кетган тинимсиз ўзаро урушлар иқтисодиётнинг пасайишига, суғориш иншоотларининг издан чиқишига сабаб бўлган. Ва ниҳоят, одамлар тинчлик ўрнатиш ва Хитой халқларининг бирлашиши зарурлигини тушуна бошлаганлар. Одамлардаги бундай кайфиятлар конфуций дини тарғиботчилари томонидан ифода этилган. Улар "ғараз ниятларсиз ва одамларни йўқотмасдан" мамлакатни бирлаштиришга чақирганлар. Тинимсиз давом этган урушларга қарамай Чжаньго даврида турли минтақалар ва халқларнинг иқтисодий ва моддий алоқалари кучайган. Бу эса ўз навбатида уларнинг яқинлашувига ва турли майда подшоликларнинг еттита йирик Хитой подшоликлари атрофида "йиғилиши"га олиб келган.

Милоддан аввалги V асрда қадимги Хитой тарихида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларда кескин ўзгаришлар юз берган. Бу вақтда подшоликнинг ягона империяга бирлашишига олиб келадиган шарт-шароитлар туғилган. Бунда юқорида айтганимиздек, конфуцийлик сиёсий ҳукмрон мафкура бўлиб қолган. Ишлаб чиқаришда темирдан ясалган меҳнат қуролларидан фойдаланилиши иқтисодиётнинг бирданига кўтарилишига сабаб бўлган. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши, суғориш иншоотларининг яхшиланиши, қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ўсиши товар-пул муносабатларининг ривожланишига, бозорнинг пайдо бўлишига, савдогарлар табақасининг ажралиб чиқишига кўмаклашган. Бундай шароитларда ерга нисбатан жамоа мулкчилигининг емирилиши ва хусусий мулкчиликнинг ўрнатилиши, йирик ер эгалигининг ташкил этилиши жараёни янада жадаллашган. Бу вақтда эски типдаги жамоа ер эгалиги ("қудуқли майдонлар" тизими) бузила борган. Жамоа ер эгалигига қарши қаратилган зарбалардан бири - ер солигининг жорий қилиниши бўлган. Деҳқонлар жамоа майдонларида ишлаш ўрнига ўз ерларидан солиқ тўлашлари лозим бўлган.

Буларнинг ҳаммаси Хитойда милоддан аввалги сўнги асрларда жамият ривожига иккита қарама-қарши оқимнинг курашида намоён бўлган. Бу вақтда бир томондан, ижарачи деҳқонларни, ёлланма ишчиларни, қулларни эксплуатация қилишга асосланган йирик ер эгаллиги ривожланган бўлса, иккинчи томондан, бевосита давлатга бўйсунадиган қарам деҳқонларнинг кенг оммаси шаклланиб борган. Олдинда олға бориш мумкин бўлган иккита йўл турар эди. Булардан биринчиси - ерга нисбатан йирик хусусий мулкчиликнинг ғалабаси орқали тарқоқликка, ўзаро урушларга олиб борадиган йўл бўлса, иккинчиси - ерга нисбатан давлат мулкчилигини мустаҳкамлаш орқали ягона марказлашган давлатни ташкил этишга олиб борадиган йўл эди. Хитой ривожланишнинг кейинги йўлидан юрган. Бунда милоддан аввалги IV асрда кучайиб кетган Цинь подшолиги муҳим ўрин тутган. У милоддан аввалги 221 йилда бошқа подшоликлар билан курашда ғолиб чиқади ва мамлакатни бирлаштириш учун узоқ давом этган курашни ниҳоясига етказиб, ягона Цинь подшолигига асос солади.

4. Цинь давлати

(милоддан аввалги 221-207 йиллар)

Цинь подшолиги Шарқий Чжоунинг ғарбий қисмида - Хуанхэ ирмоқларидан бири Вей дарёси ҳавзасида жойлашган эди. Милоддан аввалги IV аср ўрталарида Цинь подшолиги бирмунча кучаяди. Подшо Сао-гун (361-338 йиллар) даврида давлатнинг нуфузли амалдори **Шан Ян** томонидан бир қанча **ислохотлар** ўтказилган. Бу ислохотлар кучли марказлашган давлатнинг ташкил топишига кўмаклашган. Бу ислохотлар қуйидагиларни ўз ичига олган. Ислохотга кўра, ерни истаганча хусусий мулк қилиб олиш, уни эркин сотиш ва сотиб олишга рухсат берилган. Бу эса жамоа ер эгаллигига берилган қаттиқ зарба эди. Жамоаларнинг емирилишини, шунингдек, катта оилаларнинг мажбурий бўлиниши ҳақидаги қонун ҳам тезлаштирган. Давлатни марказлаштириш мақсадларида ҳудудий тамойил бўйича янги маъмурий бўлиниш амалга оширилган. Солиқлар ундириш тизими ўзгарган. Ҳосилдан олинадиган солиқ ер солиғига алмаштирилган. Янги солиқ ишлов бериладиган ернинг миқдорига қараб белгиланган. Қўшин қайта тузилиб, қурол-

лантирилган, ҳарбий хизматлар учун 18 даражали зодагонлик ташкил этилган. Бу ислоҳотлар марказий, яъни подшо ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган. Давлатдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт умумий қоидаларга бўйсунган. Император ягона ёзув белгиларини жорий қилган, оғирлик ва узунлик ўлчовларини тартибга келтирган, ҳамма учун мажбурий қонунлар тасдиқлаган, ҳатто маросимларга оид асбоб-анжомлар ва қурол-яроғлар ягона намуна бўйича тайёрланган. Қонунларга қатъий риоя қилиш мамлакатда тартиб сақланишининг энг муҳим шарти ҳисобланган.

Бироқ Шан Ян ислоҳоти эски зодагон, меҳнаткаш халқ ва кулларнинг, шунингдек конфуцийчи оқим намояндаларининг қаршилигига учраган. Подшо Сяо-гун вафотидан кейин Шан Ян ҳам зодагонлар томонидан қатл этилган. Шундай бўлса-да, Шан Ян томонидан ўтказилган ислоҳотлар давлатни анча мустаҳкамлаган.

Подшо Ин Чжен даврида (241-210 йиллар) Шарқий Хитой ерлари бирлаштирилган. Ин Чжен - Циннинг биринчи подшоси (Цин Ши Хуанди) деган ном олган. У Шарқий Хитойдаги олтита подшоликни ўзига қаратиб олгач, шимолдаги сюнни (хунн) қабилаларига қарши зафарли урушлар олиб борган. Жанубда эса у Юз подшолигини ҳам ўзига итоат эттирган. Шу тариқа йирик империяга асос солинган. Давлат бошлиғи **император (хуанди)** бўлган; у жуда катта ваколатларни қўлга киритиб олган. Қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимияти унга тегишли эди. Империя жуда кенг тармоқли давлат аппарати томонидан идора этилган. Давлат аппаратида ўн минглаб чиновниклар хизмат қилган. Бошқарув аппарати тепасида ўнг ва сўл **ченсянлар (министрлар)** турган. Ченсянларнинг ўринбосарлари **котиблар** бўлган. **Сарой кўриқлаш хизматининг бошлиғи, император авлодларининг маросимларини ўтказишни юритувчи чиновник, ташқи муносабатларни юритувчи чиновниклар** давлатда олий чиновниклар ҳисобланган. Давлат аппарати фаолиятида **император маслаҳатчилари** катта роль ўйнаган.

Қадимги Хитой подшоликлари босиб олингандан сўнг империяда Шан Ян ислоҳотлари намунасида бир қатор маъмурий, аграр, молия ва ҳарбий ислоҳотлар ўтказилган. Илгариги подшоликларнинг чегаралари йўқ қилинган. Бутун империя ҳудуди ўттиз олтита вилоятга бўлинган. **Вилоят-**

лар ўз навбатида **уездларга**, уездлар - **волостларга**, волостлар эса - **тин (энг куйидаги маъмурий бирлик)ларга** бўлинган. Ҳар бир вилоят тепасида иккитадан **бошқарувчи** - ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти вакиллари турган. Улар пойтахтлардан тайинланган ва император томонидан хоҳлаган вақтда алмаштирилиши мумкин бўлган. Эски аристократия империя чиновникларининг қаттиқ назорати остига олиниб, эски зодагонлик унвонлари бекор қилинган. Бойлик ва давлат хизматлари аслзодалик мезони бўлиб қолган. Заррача айб ёки ножўя иш учун жазоловчи жуда қаттиқ қонунлар жорий этилган. Чиновниклар ўз фаолиятларида қаттиқ ўрнатилган ягона қонунларга амал қилганлар. Бу даврнинг давлат аппарати катталиги, мураккаблиги билан ажралиб турган, унда жуда кўп миқдордаги чиновниклар хизмат қилган.

Марказлашган давлатнинг ташкил топиши деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига имкон яратган. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви аҳолининг табақалашувини кучайтирган. Шу билан бирга йирик ер эгалиги ривожланиб, жамоалар хонавайрон бўлишда, қулларнинг сони кўпайиб боришда давом этган. Айниқса, Цинь подшолиги давридаги тўхтовсиз урушлар, Буюк Хитой деворига (уни қуриш ишлари милоддан аввалги IV асрда бошланган эди) сарфланган сарфхаражатлар ва солиқлар меҳнаткашларни оғир аҳволга солиб қўйган. Улар ўртасида қаттиқ норозиликлар келиб чиққан. Оқибатда кучли халқ кўзғолонлари - деҳқонларнинг улкан миқёсдаги урушлари бошланиб кетган. Ана шундай урушлардан бири милоддан аввалги 209 йилда бутун мамлакат бўйлаб бошланиб, Цинь давлатини ҳалокатга олиб келган. Унга Лю Бан деган қишлоқ оқсоқоли раҳбарлик қилган эди. Милоддан аввалги 202 йилга келиб Лю Бан тарафдорлари ғолиб чиқиб, у ўзини янги Хань сулоласининг подшоси деб эълон қилган. Шу тариқа Цинь подшолиги тугатилиб, ўрнида Хань подшолиги пайдо бўлган.

5. Хань давлати

(милоддан аввалги 206-йилдан-милоддаги 220 йилигача)

Хань подшолигининг асосчиси Лю Бан мамлакатни марказлашган давлатга айлантириш учун кўпгина чора-тадбир-

лар ўтказган. У ўз ҳукмронлигининг бошида қуллар ва деҳқонлар аҳволини яхшилашга қаратилган қатор ислохотлар амалга оширган. Цин Ши Хуанди даврида зарар кўрган жабр-дийдалар манфаатини кўзлаб, уларга анча енгилликлар берилган, қарзлари ва арзимаган жиноятлари учун қулларга айлантирилган кишилар озод қилинган. Айни пайтда оғир солиқлар бекор қилинган, ер солиғи камайтирилган. Маҳаллий ишлар сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар томонидан бошқариладиган бўлган. Бироқ бу ислохотлар қулдорликнинг ва йирик хусусий ер эгалигининг - ижтимоий зиддиятларни туғдирадиган асосий сабабларнинг ўсишини тўхтата олмаган. Халқ оммасининг аҳволи орадан бироз вақт ўтгач яна ёмонлашган.

Милоддан аввалги I асрнинг охирида император У Ди махсус фармон чиқариб, йирик мулкдорлар ихтиёридаги ерларнинг миқдорини ва қулларнинг сонини анча қисқартирган: ҳеч ким 138 гектардан ортиқ ерга ва икки юздан кўп қулга эга бўлиши мумкин эмас эди. Баъзиларга ўттиз нафардан кўп қулга эга бўлмаслиги лозимлиги ўрнатилган эди. Бу миқдор қулдорнинг ижтимоий ҳолатига қараб белгиланган.

Марказий ва маҳаллий давлат аппарати тизими илгаригидек сақланиб қолган. Подшо ҳокимиятининг мақсади, асосий иштиёқи мамлакатни марказлаштиришга қаратилган эди. Бунга Хитойнинг янги маъмурий бўлиниши кўмаклашган. **Мамлакат ҳудуди ўн учта йирик округга бўлинган.** Округларга маҳаллий маъмурият устидан назоратни амалга оширувчи **округ тафтишчи - подшонинг ноиблари** бошчилик қилган. Вилоятлар, округлар, уездлар сони кўпайтирилган.

Вилоятлар ва уездлар тепасида марказдан тайинланган **учта чиновник** - ҳукмдор ва унинг фуқаролик ва ҳарбий ишлар бўйича ёрдамчилари турган. Маҳаллий маъмурият фаолияти марказдаги **назоратчилар** томонидан назорат қилинган.

У Ди вафотидан сўнг Хитойда аҳвол янада оғирлашган. Қуллар ва меҳнаткаш халқнинг сабр косаси тўлиб, мамлакатда даҳшатли кўзғолоннинг бошланиши хавфи туғилган. Милоддан аввалги I асрнинг иккинчи ярмида аҳвол шундай даҳшатли тус олганки, бундан подшо ва ҳукмдор табақа вакиллари чўчиган. Улар меҳнаткашларга ён бериб,

баъзи ижтимоий ва иқтисодий **ислохотлар** ўтказишга мажбур бўлганлар. Бу жиҳатдан Дун Чжун-шу, Ван Чун ва Ван Ман ислохотлари диққатга сазовордир. Дун Чжун-шу катта ерларнинг бир киши қўлида бўлишини тақиқлашни, туз ва темирга нисбатан якка ҳокимликни бекор қилишни таклиф этган. У қулдорларнинг ўз қулларини ўлдиришларини бекор қилиб, қулликни битиришни, солиқларни камайтиришни, ҳарбий ва ортиқча меҳнат мажбуриятларини енгиллаштиришни талаб қилган.

Синфий зиддиятларни тепадан туриб ислохотлар йўли билан юмшатишга қаратилган анча дадил уриниш милоддан 8 йилда сарой тўнтариши натижасида ҳокимият тепасига келган Ван Ман томонидан қилинган эди. Ван Ман милоднинг 9 йилида ўзини "Янги" сулоланинг императори деб тантанали суратда ҳаммага аён қилган ва қатъий ислохотлар сиёсатини ўтказиш ниятини эълон қилган. Конфуцийлар ислохотларнинг гоёвий илҳомлантирувчилари бўлишган.

Ислохотларнинг моҳияти қуйидагиларни ўз ичига олган. Уларга кўра йирик ер эгаларига қарашли ерлар мусодара этилган. Мамлакатдаги барча ер "подшо ери" деб эълон қилинган. Ерларни қайта тақсим қилишга, ер эгалигини чеклашга ҳаракат қилинган. Шулар билан бир вақтда жамоа ер эгалигининг қадимий тизими қайта тикланган. Ер ва қулларни олиш-сотиш ман этилган. Шу билан бирга қулларни "шахсий қарам кишилар" деб аташ буюрилган. Бу Хитойда қулчиликни бекор қилиш ҳақидаги биринчи қадам эди. Бироқ Ван Ман хусусий қулчиликка қарши кураш олиб бориб, давлатнинг қул эгалигини чеклашга мутлақо ҳаракат қилмай, балки, ҳатто давлатнинг қулга эгалигини унинг қонуний ҳуқуқи сифатида асослашга уринди. Давлат қулларининг сони кўпайди. Улардан армия тузила бошланди.

Бир неча марта пул ислохотлари ўтказилди, янги солиқлар жорий қилинди, баъзи солиқлар камайтирилди, бозор нархларини тартибга солиши ва ссуда фоизларини қатъий белгилаши лозим бўлган махсус бошқармалар таъсис этилди. Буларнинг ҳаммаси барча даромад манбааларининг, хусусан, ссуда операцияларининг катта қисмини давлат қўлида тўпланишига имкон туғдирди.

Ван Ман кучли бюрократик империя тузишга интилган. Давлат аппарати ўсган, мансабларни сота бошлаган. Дав-

лат хизматчилари мансабларни эгаллаш учун имтиҳон топширганлар. Бунда улар Конфуций таълимотини мукаммал билишлари лозим эди. Бу тадбирлар эски уруғчилик ва чиновниклик аслзодаларнинг қудратини синдирган ва бойиган савдогарларнинг, ҳунармандларнинг, аслзода бўлмаган деҳқонларнинг давлат бошқарувига кириб келишини таъминлаган. "Янги қонунлар"ни бузганлик учун қаттиқ жазолар жорий қилинган ва ўн минглаб кишилар қатл этилган ёки давлат қулларига айлантирилган.

Лекин Ван Ман ислохотлари охиригача етказилмаган, ўйланган натижаларни бермаган ва зодагонлар, нуфузли кишилар ҳамда ҳарбийларнинг қаршилигига учраган. 12 йилда ер ислохоти бекор қилиниб, қул савдосига яна рухсат берилган. Ислохотлар синфий қарама-қаршиликларни бўшаштирмади, аксинча, уларни чуқурлаштирди ва кескинлаштирди, мамлакат иқтисодиётининг бузилишига олиб келди. Ислохотларнинг амалга ошмаганлиги, қурғоқчилик, чигиртка босиш натижасида рўй берган ҳосилсизлик очлик ва ниҳоясиз жабр-зулмлар меҳнаткаш омманинг сабр-косасини тўлдирган. Бу ҳол Хитойда подшо ҳокимиятига, заминдор зулмкорларга қарши халқ ҳаракатининг бошланишига олиб келган. 18 йилда бошланган ва "қизил қошлар" номи билан машҳур бўлган кўзғолон ана шундай ҳаракатлардан бири эди. Қадимги Хитой йилномаларида ёзилишича, кўзғолонда Ван Ман томонидан ағдариб ташланган Хань сулоласи вакиллари ҳам қатнашган. Уларнинг асосий мақсади ўз ҳокимиятлари қайта тикланишига эришиш эди. 23 йилда Хань сулоласи тахтни қайтадан эгаллаб, Ван Маннинг фармонлари ва буйруқларини бекор қилган. Мамлакат иқтисоди барқарорлаша бошлаган. Давлат аппаратида муҳим ўзгаришлар юз берган. Мамлакатни идора этиш бўйича функциялар бешта маҳкама ўртасида тақсимлаб олинган, император ҳузурида **олий маслаҳатчи орган - императорлик кенгаши** тузилган.

II асрнинг иккинчи ярмида Хитойда яна оғир вазият вужудга келади, сиёсий гуруҳлар ўртасидаги кураш чуқур сиёсий инқирозга олиб келади. Мамлакатнинг ҳўжалик тизими тушкунликка учрайди. 184 йилги кучли "сарик рўмликлар" кўзғолони бутун мамлакатни қамраб олган. Кўзғолон ҳукумат қўшинлари томонидан катта талофотлар эвазига зўрға бостирилган. Жанг натижасида 80 мингдан ортиқ

киши ҳалок бўлган, ерлар бўшаб қолган, баъзи йирик шаҳарлар вайрон этилган. 188 - 207 йилларда ҳам Хитойнинг кўп жойларида кучли қўзғолонлар бўлиб ўтган. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳукумат қўшинлари томонидан шафқатсизларча бостирилган. Лекин шунга қарамай, қўзғолонлар Хань салтанатини заифлаштириб юборган ва охир оқибатда унинг қулашига олиб келган. 220 йилда Хань подшолиги Вей, Шу ва У каби давлатларга бўлиниб кетган. Бу Хитой тарихида **Уч подшолик даври** деб аталади. Шу билан қадимги Хитой тарихи ўз ниҳоясига етган.

6. Қадимги Хитойда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Қадимги Хитой ҳуқуқий тизимининг муҳим хусусиятларидан бири шунда эдики, бу ерда ҳуқуқнинг шаклланишида иккита бир-бирига қарама-қарши фалсафий диний-ҳуқуқий таълимот - **конфуцийлик ва легизм** ўртасидаги ғоявий кураш жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Қадимги Хитойда умуман ҳуқуқнинг ривожланишида, хусусан, унинг ғоявий асослари, тамойиллари ва институтларини, шунингдек ҳуқуқни қўллаш механизмини, хитойликлар томонидан анъанавий ҳуқуқни тушунишларининг ривожланишида конфуцийликнинг ахлоқий-сиёсий, диний ақидалари ва легизмнинг сиёсий-ҳуқуқий концепцияси ҳал қилувчи омил бўлган.

Қадимги Хитой фалсафий-сиёсий мактабининг ушбу икки умумий белгиси уларнинг сиёсий мақсадга қаратилганлигида, хитой жамияти ҳаётининг "оқиллик", "адолатлик" асосларида ташкил этишга қаратилганлигида бўлган. Лекин уларнинг ҳар иккиси "оқил", "адолатли" жамият тушунчаларини ҳар хил тушунганлар. Бу эса улар ўртасидаги охир оқибатда келишувчилик билан тугаган кескин курашни келтириб чиқарган.

Қадимги Хитой ҳуқуқи ривожланишида учта босқични ажратиш кўрсатиш мумкин. Биринчи босқич Шань (Инь) ва қадимги Чжоу даврига тўғри келиб, бу даврда Хитойда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда **одоб-ахлоқ меъёрлари (ли)** асосий роль ўйнаган. Улар (ли)да Хитой жамияти аъзолари билан ҳукмдор - ван ўртасидаги муносабатлар ва ички оилавий муносабатлар белгиланган. Бундай меъёрлар ота-оналарни, катталарни ҳурмат қилиш, аслзо-

далар олдида таъзим қилиш, ванга садоқатли бўлиш руҳи билан суғорилган.

Ҳуқуқий меъёрлар бу вақтда диний-ахлоқий меъёрлардан ажратилмаган, улар билан бирга ҳаракат қилган. Шу билан бирга ван ҳоқимиятининг мустаҳкамланиб бориши билан ҳукмдорнинг, яқинларининг, олий чиновникларнинг фармойишлари ва буйруқлари катта аҳамият касб этиб борган, уларни бажариш мажбурлаш кучи билан таъминланган.

Милоддан аввалги VI асрда хитойликлар орасида асрлар давомида шубҳасиз катта обрў-эътиборга сазовар бўлган Конфуций ўз таълимотини яратган. **Конфуцийликнинг асосий фалсафий ғояси** - уйғунлик ғояси бўлиб, унга кўра, уйғунлик умумий космогоник¹ тартибнинг, дунёдаги мувозанатнинг ва, демак, одамлар бахтининг асосий шартидир. Бу ғоя ўз ичига одамлар ва табиат ўртасидаги уйғунлик сингари, одамларнинг "табиий тартибга", яъни яхши фазилатлар ва ахлоқ-одобга мос келиши лозим бўлган юриш-туришларида ифодаланадиган ўзлари орасидаги уйғунликни ҳам қамраб олади.

Конфуцийликда адолатли тартибни ушлаб туриш воситаси қонунга эмас, балки анъаналарга, ахлоқ-одоб меъёрларига риоя этиш ҳисобланган. Ахлоқ-одоб меъёрлари, анъаналар барча "ўлчов"ларга риоя этишга асосланадиган, ўз навбатида инсонни ён беришга, келишишга ундайдиган юксак ахлоқ-одоб тимсолини мустаҳкамлайди.

Конфуций таълимотига асосан, "Аллоҳнинг амри" билан тузилган уйғун жамият - гуруҳлар йиғиндиси (одамлар бирлашмаси) бўлиб, бунда улардан ҳар бири ўзларига ажратилган функцияларни максимал даражада амалга оширишлари учун ижтимоий ва ҳуқуқий шароитларда яшашлари лозим. Бундай бирлашманинг асосий ғояси - **"сяо" ғояси** - ўғилларча муҳаббат, катталарни, шунингдек мансаби бўйича юқори турувчиларни ҳурмат қилиш кабилар ҳисобланган.

Пухта ишланган диний маросимларда ўз ифодасини топган "ли"га қаттиқ риоя этишни талаб қилиш конфуцийларнинг алоҳида, легистлардан асосий фарқ қиладиган, ҳар

¹ Космогония - астрономиянинг осмон jismlari, уларнинг пайдо булиши ва узгаришлари ҳақидаги булими.

қандай ҳолларда риоя этиш, мажбурий суд ҳимояси қаттиқ талаб қилинмайдиган яхши хулқ-атвор намуналари сингари қонунчилик шаклига қандайдир мезонлар сифатида қарашини белгилайди.

Қадимги Хитой ҳуқуқи ривожланишининг 2-босқичида, яъни Чжаньго давридан (милоддан аввалги V-III аср) бошлаб мунтазам жазо комплексига эга бўлган ҳуқуқнинг роли кучайган. Бу даврда легизмнинг энг ёрқин вакили Шан Ян томонидан халқ ва давлатни бошқариш ҳақидаги легистларнинг мукамал таълимоти яратилган. Шан Ян ҳукмдорнинг мутлақ ҳокимиятини ёқлаб чиққан. Унингча, ҳукмдор қаттиқ ўрнатилган, муҳокама қилинмайдиган қонунлар ёрдамида барча фуқароларнинг ҳаётини белгилаши лозим.

Легистлар одамларни қаттиқ жазолар доирасидан ташқарида яшашлари бефойдалиги ва мумкин эмаслиги ғояларини тарғиб қилганлар, "яхши бошқарув"ни таъминлайдиган эҳтиёт чораларининг ва жамоавий жавобгарликнинг зарурлигидан келиб чиққанлар, жазо чораси ва содир этилган жиноятнинг оғирлиги ўртасида қандайдир боғлиқлик бўлишини тан олишдан воз кечганлар. Уларнинг фикрича, ҳатто подшонинг буйруқларини озгина бўлса-да бузишлик учун оғир жазо берилиши лозим. Легистлар қонун олдида ўзига хос "тенглик"ни, содир этилган жиноятлар учун жазоларнинг муқаррарлигини тарғиб қилиб, кучли марказлашган ҳокимиятни мустаҳкамлаш шиори остида зодагонларни, турли князликларнинг чиновникларини эски, уруғчилик имтиёзларидан маҳрум этишга ҳаракат қилганлар. Жазоларнинг жуда қаттиқлаштирилиши, уларнинг муқаррарлигини талаб қилиниши давлатга қарши жиноятлар тушунчасининг ривожлантирилиши билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлганлиги ҳам тасодифий ҳол эмас, албатта.

Милоддан аввалги III асрнинг 2-ярмида қадимги Хитой ҳуқуқининг анъанавий белгилари ва институтларининг қарор топишига янги туртки берган иккита мафқуранинг қарама-қарши кураши жуда кескинлашган. Легизм биринчи Хитой империяси - Цинь давлатининг (милоддан аввалги 221-207 йиллар) расмий мафқураси бўлиб қолган. Легистлар ҳокимият тепасига келгач, ўзларининг ҳуқуқий қарашларини ҳаётга тадбиқ этганлар ва конфуцийликка қарши қаттиқ кураш олиб борганлар, конфуцийликка оид китобларни йўқ қилганлар. Ривоятларга қараганда, Цинь им-

ператори Шихуанди милоддан аввалги 213 йилда конфуцийларнинг китобларини ёқиб юборишга буйруқ берган, конфуцийлик оқимига мансуб 400 та олимни қатл эттирган.

Хан сулоласининг ўрнатилиши билан қадимги Хитой ҳуқуқининг ташкил топишидаги охириги 3-босқич (милоддан аввалги III аср - милоднинг III асри) - конфуцийларнинг расман ғалабаси босқичи бошланган. Бу вақтда легизм ва конфуцийликнинг қўшилиб кетиши натижасида янги таълимот - ортодоксал Хань конфуцийчилиги майдонга келган. Унинг асосий мақсади ўша вақтда тўпланган билимлар асосида мавжуд ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумни қадимги Хитой жамиятининг яшаши ва сақланиб қолиши мақсадларига тўлиқ жавоб берадиган маъқул ва оқилона тузум сифатида оқлаш ва абадийлаштиришдан иборат эди. Бу мафкуранинг ҳукмрон ғояси одамларнинг тенгсизлигини, уларнинг ижтимоий, табақавий, хизмат мартабасидаги фарқларини, шунингдек, оилада тутган ўрнидаги, жинсий, ёшидаги ва бошқа фарқларини оқлайдиган конфуцийлик ғояси бўлган. Бу фарқларнинг ўзгармаслиги "ли"нинг қаттиқ ахлоқ-одоб меъёрлари, расман тан олинган маросимлар ёрдамида жамиятда, оилада одамларнинг юриш-туришларини пухта тартибга солишга хизмат қилиши лозим бўлган.

Ортодоксал конфуцийлик қонунни, қаттиқ жазоларни рад этмаган, у қаттиққўллик ва шафқатсизлик бирга қўшиб олиб борилишини назарда тутган. Демак, ахлоқ ва ҳуқуқ мос тушган. Ахлоқ юриш-туриш, хулқ-атвор андозасини белгилаган, ҳуқуқ эса жазолар ёрдамида ундан бўйин товлашни тақиқлаган.

Конфуцийлик ахлоқида ҳукмрон бўлган меъёрлар бундан буён куч билан, **қаттиқ қонун ("фа")** жазоси билан ўрнатилиши лозим бўлган. Бу ортодоксал конфуцийликнинг қуйидагича қисқа ва аниқ қонидасида ҳам ўз аксини топган: "қаерда "ли" камлик қилса, ўша ерда "фа"ни қўллаш лозим, ёки нима "фа" бўйича жазоланса, у "ли" бўйича рухсат этилмайди, нимага "ли" бўйича рухсат этилган бўлса, уни "фа" бўйича жазолаш мумкин эмас".

Конфуцийлик ва легизмнинг қўшилиши шунга олиб келдики, "ли" меъёрлари энди мажбурийлик ва расмийлик характери олиган, ҳуқуққа эса ўша вақтда муқаддаслаштирилган кўпгина конфуцийлик асарлари - **"Чжоу ли", "Или", "Ли цзи"** кабилар кўчирилган. Бу асарларда милод-

дан аввалги I минг йиллик 2-ярми бошларидаёқ конфуцийларнинг ахлоқ меъёрлари системалаштирилган ва мустаҳкамланган эди.

Хуқуқ ман-балари. Маълумотларга қараганда, биринчи ёзма қонунлар Хитойда Шань давлатида пайдо бўлган. Қадимги даврлардаёқ Хитой подшолари томонидан чиқарилган қонунлар ва фармойишларнинг тобора кўпайиб бориши ҳуқуқда қарама-қарши меъёрларни келтириб чиқарган ва улардан фойдаланишни қийинлаштирган. Оқибатда ҳуқуқни кодификация қилиш зарурияти туғилган. Милоддан аввалги X асрда Чжоу давлатида ван - **Му** томонидан 3000 та моддага эга бўлган **Жиноят кодекси** - жазолар ҳақидаги қонуннома ишлаб чиқилган. Қонунномада айбни энгиллаштирадиган ва оғирлаштирадиган ҳолатлар ҳақида гапирилган, эҳтиётсизликдан ва қасддан қилинган хатти-ҳаракатлар бир-биридан ажратилган. Қонуннома алоҳида суд қарорлари ёзуви бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас, унда аввало одат ҳуқуқи меъёрлари мустаҳкамланган.

Хитойда ёзма қонунларнинг бир мунча кенг тарқалиши милоддан аввалги VI-V асрларга тўғри келади. Бу қадимги хитой жамиятининг табақалашуви кучайиши билан боғлиқ. Милоддан аввалги VI асрда Лу подшолигида қабул қилинган ер солиғи ҳақидаги жамоа ер эгалигининг тугатилганлиги ва хусусий ер эгалигининг ўрнатилганлиги ҳам бежиз эмас.

Қадимги Хитойда айниқса Чжаньго даврида қонунчилик фаолиятининг жуда тез ривожланиши эслатиб ўтилади. Бу милоддан аввалги V-III асрларда алоҳида хитой подшоликлари ўртасидаги оғир ва тинимсиз курашлар шароитида сиёсий аҳволни барқарорлаштириш мақсадларида қонунлардан фойдаланиш зарурияти билан боғлиқ.

Қадимги Хитойда милоддан аввалги 536 йилга тааллуқли **"Қонунлар обзори"** илк ёзма қонунларга ёрқин мисол бўла олади. Унда жиноятлар учун жазоларнинг қуйидаги бешта тури: тамға босиш, бурнани кесиш, битта ёки иккала оёғини кесиш, кастрация (ахталаш, бичиш) ва ўлим жазоси бериш назарда тутилган эди. Бу жазолар кейинчалик энг кўп тарқалган жазо турлари бўлиб қолган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда легистларнинг илғор вакилларида бири Ли Куй томонидан тузилган **"Вей под-**

шолиги қонунлари китоби” қадимги Хитойдаги илк қонунлар тўпламларидан муҳими ҳисобланади. У қуйидагича олти боб: ўғрилар ҳақидаги, босқинчилар ҳақидаги, зиндонда сақлаш ҳақидаги, жиноятчиларни тутиш ҳақидаги, қатл этиш ва қийнаш қуроллари ҳақидаги қонунлардан иборат.

Бу тўплам келажакда шундай қонунлар тўпламлари ишлаб чиқиш тажрибасини бошлаб берган. Милоддан аввалги III-II асрларда Хань даврида Хитойда қадимги қонунларни баён қилиш, ёзиш, шарҳлаш ва қайта тиклаш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилган. Бу вақтга келиб “Вей подшолиги қонунлари китоби” қатор боблар билан, жумладан, ҳарбий ишлар ҳақидаги, давлат от-улови ҳақидаги ва молия ҳақидаги ҳуқуқ меъёрлари билан тўлдирилган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ёзма қонунларнинг пайдо бўлиши **одат ҳуқуқи** меъёрларининг тугатилишига олиб келмаган. Қадимги Хитой давлати ривожланишининг барча босқичларида одат ҳуқуқи муҳим ўрин тутиб, ижтимоий муносабатларнинг кўп томонларини, жумладан ер муносабатларини тартибга солиб турган.

Мулк ҳуқуқи. Хитой анъанавий ҳуқуқида хусусий ҳуқуқ меъёрлари мустақил ривожланмаган. Лекин шунга қарамай Чжоу даврининг охиридан бошлаб (милоддан аввалги IV-III асрларда) “ю” феъли “мулкка эга бўлиш” деган маънони билдирган.

Шан (Инь) ва Фарбий Чжоу даврида ерлар подшо (ван)нинг мулки ҳисобланган. Подшодан мукофот, инъом тариқасида ер олганлар ундан фақат фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Фарбий Чжоу даврида эгалликдаги ерларнинг хусусий мулкка айланиши тенденцияси сезила бошланган. Милоддан аввалги I аср ўрталаридан қатор подшоликлар ер олиш-сотиш ҳақида битимлар туза бошлаганлар. Ерлар сотиладиган ва сотиб олинadиган, майда участкаларга бўлинадиган ёки айрим шахслар қўлида тўпланадиган бўлган. Лекин ердан фойдаланиш хусусий бўладими ёки жамоа асосида бўладими, унга эгаллик қай тарзда бўлишидан қатъи назар, ер барибир давлатники бўлган. Ер ундан фойдаланувчиларга - вақтинча эгаллик қилиб турувчиларга тўлиқ хусусий мулк бўлиб ўтмаган. Цинь даврига келиб ерларни қайта тақсимлаш ва унинг янги зодагонлар қўлига ўтиши

ҳисобига хусусий мулкка асосланган ер эгаликлари жадал ривожланган.

Қадимги Хитойда ерлар билан бирга мулк ҳуқуқининг муҳим объекти қуллар бўлган. Шан (Инь) даврида қуллар чорвага тенглаштирилган. Улар давлат мулки ҳисобланган, қуллар гарчи хусусий шахслар эгалигида бўлса-да, ҳали уларни олиш-сотиш бўлмаган. Чжоу даврида эса қул айирбошлаш, олиш-сотиш мумкин эди. Милоддан аввалги V-III асрларда икки тоифадаги қуллар: давлат қуллари ва хусусий қуллар мавжуд эди. Бу вақтда хусусий қул эгалиги тобора катта аҳамият касб этган. Айниқса Цинь даврида қул савдоси жуда кенг тарқалган. Милоднинг I асрида император Уди барча давлат қулларини озод қилиш ҳақида ёрлик чиқарган. Хитойнинг қатор вилоятларида очлик туфайли ўзини қулликка сотганлар ва мажбуран қулга айлантирилганлар, шунингдек, зўрлаб сотилган аёллар озод қилинган.

Қадимги Хитойда қишлоқ жамоаси тез емирила бошлаган бўлса-да, милоддан аввалги I асрда жамоа ҳали ўз ер эгалигини сақлаб қолган, ер билан боғлиқ шартнома муносабатларида иштирок этган.

Хитойда энг қадимги вақтлардан бошлаб деҳқончиликнинг ривожланишини рағбатлантириш мақсадларида ҳар кимда эгасиз ва ташландиқ ерларни эгаллаш ҳуқуқи мавжуд бўлган. Маълум муддат ўтганидан сўнг бундай ерлар уларни ишловчиларининг хусусий мулки сифатида кадастрга ёзиб қўйилган.

Шундай қилиб, қадимги Хитойда ерга нисбатан давлат, жамоа ва хусусий мулкчилик шакллари мавжуд бўлиб, вақт ўтиши билан мулкка эгаликнинг охириги шакли тобора ривожланиб борган.

Мажбуриятлар. Қадимги Хитойда мажбуриятларнинг шартномалардан келиб чиқадиган тури кенг тарқалган. Ҳуқуқий манбаларда шартномаларнинг хилма-хил турлари эслаб ўтилган. Дастлабки шартномалардан бири **айирбошлаш** бўлиб, у аста-секин ўз ўрнини **олди-сотди шартномасига** бўшатиб борган. Ерни олиш-сотиш билан боғлиқ шартномалар кенг тақалган. Манбаларнинг хабар беришича, милоднинг I асрида аёллар ва давлат қуллари ҳам ерларни олиш-сотиш шартномасини тузишлари мумкин бўлган. **Ҳадя шартномаси**

ҳам жуда кўп учрайдиган шартномалардан эди. Ерларни, қулларни, араваларни, қурол-яроғ ва бошқа мулкларни ҳада қилиш тез-тез бўлиб турадиган ҳодиса эди. Чжаньго даврида **қарз шартномаси** бўлганлиги маълум, судхўрлик ривожланган. Қарз шартномаси қарздорлик тилхати билан расмийлаштирилган. Тўлов муддатини кечиктириш, гаровга қўйиш, ёзма мажбуриятлар бериш ҳоллари ҳам маълум. Қарз шартномасининг ривожланиши қарздорлик қулчилигининг пайдо бўлишига олиб келган. Милоддан аввалги V-III асрларда **ерни ижарага бериш шартномаси** айниқса тез-тез туғилиб турган. Бундан кейинги вақтларда шунингдек **шахсий ижара шартномаси** кенг тарқалган эди. Уларнинг шартлари асосан одат ҳуқуқи билан тартибга солинган.

Никоҳ-оила Қадимги Хитойда оила патриархал характерга эга бўлган. Катта оилавий алоқалар мустаҳкамлиги билан ажралиб турган. Катта оила тепасида оиладаги энг катта эркак турган. Унга оиланинг барча аъзолари: хотинлар ва жазманлар, ўғиллар ва набиралар, уларнинг хотинлари ва болалари, қуллар ва хизматчилар бўйсўнганлар.

Оила бошлиғи унинг мутлақ ҳукмдори, мулкнинг хўжайини сифатида майдонга чиққан. У итоатсиз оила аъзоларини жазолаш ҳуқуқига эга эди.

Ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг ривожланиши билан катта оилавий алоқалар заифлаша бошлаган. Бу жараён легистлар сиёсати билан тезлаштирилган. Милоддан аввалги 356-350 йилларда Шан Ян кучли марказлашган ҳокимият ташкил этиш йўлида тўсиқ ҳисобланган нуфузли катта оилаларнинг, оилавий уруф-аймоқларнинг ажралиб чиқишларига қарши курашиб, уларни мажбурий суратда бўлиб юборишга қаратилган сиёсат юргизган. Бироқ катта оила ижтимоий-хўжалик ячейкаси сифатида кейинги асрларда ҳам сақланиб қолган.

Никоҳ-оила ҳуқуқи асослари конфуцийлик таълимоти асосига қурилган эди.

Никоҳ тузиш учун қатор шартларга риоя этиш талаб қилинган. Никоҳ томонларнинг ота-онаси ёки куёвнинг ўзи томонидан тузилган ва хусусий битим сифатида расмийлаштирилган. У бузилган тақдирда нафақат моддий жавобгарлик келиб чиққан, балки оилада катталарга нисбатан жиноят тартибида жазо берилишига ҳам сабаб бўлган.

Дастлабки пайтларда Хитойда (Шан (Инь) даврида) қариндошлар ўртасидаги никоҳга йўл қўйилган эди. Лекин кейинчалик бу тақиқланган ва ҳатто билмай қариндош оилалар аралашиб кетмаслиги учун келин ва куёв битта фамилияда бўлмасликлари лозим бўлган. Хитой жамиятида оилавий фамилияларнинг камлиги бу кескин қоидага маълум истисно қилинишини белгилаган. Масалан, "иккинчи даражали хотин" сотиб олишда бир хил фамилияда бўлишлик тўсқинлик қилмаган (Ли цзи, I китоб).

Ли цзининг V китобида никоҳ ёшининг ўзига хос қўйи ва юқори чегараси: эркаклар учун 16 ёшдан 30 ёшгача, аёллар учун 14 ёшдан 20 ёшгача қилиб белгиланган. Бунга амал қилинишини давлат ҳам назорат қилиб турган. Шу мақсадда Чжоу ли (XI китоб)нинг хабар беришича, махсус чиновник никоҳ ёшининг энг охириги чегарасига етиб келган эркаклар ва аёлларнинг рўйхатини тузган. Қоидага кўра, 30 ёшга тўлган бўйдоқ эркаклар 20 ёшга тўлган қизларни хотинликка олишлари лозим бўлган.

Оилавий муносабатларда хотинининг эрга нисбатан садокатли, вафодор бўлишлиги қаттиқ талаб қилинган. "Бир хотинга бир эр" деган тамойил ўрнатилган эди. Лекин эр "иккинчи даражали" хотинларга ва жазманларга (айниқса хотини туғмайдиган бўлса) эга бўлиши мумкин эди. Уларнинг нечтагача бўлиши мумкинлиги эркак кишининг ижтимоий ҳолатига қараб белгиланган (Ли цзи, XIV китоб; Чжоу ли, VII китоб). Никоҳ тузишга тўсқинлик қиладиган қатор сабаблар санаб кўрсатилган. Хотин эри ўлганда янги никоҳга кириши учун маълум мотам муддати ўтишини кутиши лозим. Худди шунингдек бева хотин собиқ эрининг ота-оналари вафот этганда ҳам юқоридаги тартибга амал қилишга мажбур бўлган. Жиноят содир қилган шахслар билан никоҳга кириш тақиқланган. Юқори табақадагиларнинг паст табақадагилар билан никоҳга кириши ман этилиб, бунинг учун жинойий жавобгарлик ўрнатилган. Айнақса, эркин кишиларнинг қуллар билан никоҳга кириши қатъий тақиқланган. Эркин киши қул аёлни хотинликка олса, ўғри сифатида жазоланган.

Қадимги Хитой аъъанавий ҳуқуқида никоҳни бекор қилиш учун қаттиқ чеклашлар ўрнатилмаган. Унда "эр-хотинлик бурчини бузганлик учун" ҳатто жинойий жавобгарлик назарда тутилиб, арзимаган ҳолатларда никоҳни бекор қилиш

мумкин бўлган. Ҳақорат қилиш, уриш, тан жароҳати етказиш ва бошқа йўллар билан эр-хотиннинг бир-бирига ва қариндошларига зарар етказиши "эр-хотинлик бурчини бузганлик" сифатида қаралган. Никоҳни бекор қилишни фақат эр-хотин эмас, балки уларнинг оила аъзолари ҳам талаб қилиши мумкин эди. "Ли"да эрнинг ташаббуси билан никоҳни бекор қилишга асос бўлган қатор ҳолатлар санаб ўтилган. Бунга кўра, агар хотин "авлодларнинг умидини оқламаса", қайнона ва қайнотага қулоқ солмаса, наслсиз, суюқоёқ, хасадгўй, вайсақи, оғир касал бўлса, шунингдек, оила мулкидан ўғрилиқча фойдаланса, эр жазо бериш билан кўрқитиб никоҳни бекор қилиши мумкин эди.

Хотиннинг никоҳни бекор қилиш ҳуқуқи жуда чекланган. Қоида бўйича, хотин эри билан "ердаги ҳаётда ҳам ва нариги дунёда ҳам" бирга қолиши лозим (Ли цзи, XI китоб). Хотиннинг икки марта турмуш қуриши амалда мумкин эмас эди. Бироқ эр ҳам асоссиз никоҳни бекор қилишни талаб қилса, каторга ишларига маҳкум этилган. Агар хотиннинг борадиган жойи бўлмаса ёки эрининг ота-онасининг мотам маросимлари ўтаётган бўлса, эр никоҳни бекор қила олмаган. Бундан ташқари, хотин томонидан оғир жиноятлар ва хиёнатдан бошқа ҳар қандай ҳуқуқбузарликлар содир этилганда, эр уни кафилликка олиши лозим бўлган.

Оилада ота нафақат хотин устидан, балки унинг бошқа аъзолари, жумладан, болалар устидан ҳам ҳукмронлик қилган. Ота катта ўғлидан ташқари бошқа фарзандларини сотиши мумкин эди. Катта ўғил оилада бошқа болаларга нисбатан қатор имтиёзлардан фойдаланган. Хитойда ота, она, отаси бўйича бува ва буви томонидан ўғилни, набирани, келинни уриш-калтаклаш оқибатида уларнинг ўлимига сабаб бўлса, ҳеч қандай жазо чораси назарда тутилмаган. Бу тартиб Хитойда то XIX асргача сақланиб қолган.

Оила аъзолари, айниқса, аёллар зиммасига вафот этган қариндошлари учун маълум муддат мотам либосларини кийиб юриш мажбурияти юкланган. Бунга амал қилмаслик "оилавий" жиноят ҳисобланган. Катта оиладан рухсатсиз алоҳида ажралиб чиқишга ҳаракат қилган ёки оила мулкени рухсатсиз ўзиники қилиб олган ўғиллар, набиралар ҳам жазоланганлар. Оилада қариндошчилик алоқалари, катта ёки кичик ёшда бўлишлик "оилавий" ва бошқа жиноятлар учун бериладиган жазонинг оғир-енгиллигига таъсир қилган.

Масалан, отанинг ўғил мулкини ўғирлаши жиноят ҳисобланмаган, ammo оиланинг каттаси ҳатто жиноят қилганда ҳам буни оила аъзоларидан бири бировга хабар берса, қаттиқ жазога тортилган.

Мерос ҳуқуқида аввало болалар, набиралар ва улар бўлмаса бошқа қариндошлар қонуний меросхўрлар сифатида чиққанлар. Оилада катта ўғил мерос олишда катта имтиёзга эга бўлган. Ота ўлганидан сўнг оила мулки унга ўтган ва у оила бошлиғига айланиб, бошқа оила аъзолари устидан ҳукмронлик қила бошлаган.

Жиноят ва жазо. Қадимги Хитойда ҳуқуқнинг ривожланиши кўпроқ жиноят ҳуқуқи ривожланиши билан боғлиқ эди. Қадимги Хитойда жиноят тушунчаси инсон жиноий иродасининг намоён бўлиши билан боғланади. Ҳуқуқбузар шахсга "пасткаш инсон" сифатида қаралган. Унинг "пасткашлиги" шу билан белгиланганки, у ўзининг ҳалокатли, жиноий иродаси билан ўзи яшаб турган, ўзи тааллуқли бўлган ижтимоий гуруҳдаги, жамиятдаги, табиатдаги уйғунликни, тартибни ва ҳатто содир этган жинояти характериға қараб бутун дунёни бузиб юбориш мумкин, деб ҳисобланган.

Ахлоқ-одоб меъёрларининг устунлигини тан олишдан шу нарса келиб чиқадики, айбдорлик даражаси ва жазонинг оғирлиги хатти-ҳаракатнинг характериға эмас, жиноятчининг маънавий ҳолатиға, жиноий ҳаракатнинг оғирлиғиға эмас, жиноий ироданинг қанчалик шиддатли эканлиғиға мос бўлиши лозим эди.

Хань даврида "агар ирода эркин бўлса, инсон қонунни бузмайди" деган конфуцийлик тамойилиға асосан Хитойда айб шакли ҳақидаги махсус таълимот юзаға кела бошлаган, жазо чораларини белгилашда жиноий ирода ҳисобға олина бошланган. Жиноятчининг иродасини ҳисобға олишни талаб қилиш милоддан аввалги 120 йилги қонунда ҳам мустаҳкамланган. Бу талаб асосида Хитой ҳудудида қасддан ва атайлаб, ғараз мақсадларда содир қилинган жиноятлар ва буларсиз, шунингдек хато натижасида содир этилган жиноятлар бир-биридан ажратила бошланган. Тан жароҳати етказганлик учун жазонинг оғирлиги жароҳат "ёвуз мақсадда" етказилганми ёки уришиш-ёқалашиш натижасида етказилганми шунга боғлиқ бўлган. Қасддан қилинган тухмат учун

нисбатан оғирроқ жазо белгиланган бўлса, тасдиқланмаган чақимчилик учун эса анча енгил жазо назарда тутилган.

Қадимги Хитой жиноят ҳуқуқида тугалланган жиноят ва суиқасд ўртасидаги фарқ ҳам ажратилган. Жиноятга суиқасд қилиш жинойий ироданинг намоён бўлиши сифатида кўрилиб, анча енгилроқ жазо билан таъқиб қилинган. Бироқ жиноят ҳуқуқининг кўпгина умумий тамойиллари аниқ ҳаракат қилмаган. Натижада конфуцийларнинг қистови билан суиқасд кўпинча тугалланган жиноят деб аталган. Масалан, яқин қариндошини ўлдиришга суиқасд қилиш тугалланган жиноят деб ҳисобланган.

"Жинойий ирода" концепцияси жиноятда иштирокчилик ва гуруҳ жиноятчилиги каби институтларнинг мазмунини ҳам белгилаган. Янги эра арафасида жиноят ҳуқуқида махсус меъёр пайдо бўлиб, унга кўра, жиноят қилишга бевосита қасд қилган, уни режалаштирган шахс жинойий гуруҳ бошлиги ҳисобланган. Агар жиноят олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса, гуруҳ шахслар томонидан қилинган жиноят деб тан олинган, акс ҳолда жинойий гуруҳ иштирокчиларининг ҳар бири алоҳида жиноят учун жавобгарликка тортилган. Жинойий гуруҳ иштирокчилари орасидан айби бошқаларга нисбатан айниқса оғир бўлган гуруҳ бошлигининг - жиноят ташкилотчисининг ажратилиши конфуцийларнинг легистлар устидан ғалабаси эди. Зеро, юқорида эслаб ўтилган милоддан аввалги 120 йилда пайдо бўлган қонун легистларнинг жазолар универсаллиги ҳақидаги ғояларига асосланган эди.

Жиноят ҳуқуқида айбни енгиллаштирадиган ва оғирлаштирадиган ҳолатлар ҳақидаги ҳуқуқий қоидалар конфуцийларнинг қуйидаги панд-насихатларида ҳам белгиланган: "Ота-оналарни ва қариндош-уруғларни бошқалар олдида кўпроқ севиш, кексаларга ҳар жиҳатдан ҳурмат кўрсатиш, ногиронларга ҳамдard ва болаларга раҳмдил бўлиш лозим". Шу муқаддас бурчлар нуқтаи назаридан 8 ёшдан кичик болалар ва 70 ёшдан катта кексалар тан жазоларидан озод этилганлар. Бироқ Хитой анъанавий ҳуқуқи ўз ҳаракатини идрок эта олмаганлиги ёки ўз ҳаракатларини идора қила олмаганлиги туфайли жавобгарликдан озод этиш ҳолларини билмайди.

У ёки бу ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатни жиноятлар рўйхатига қўшиш, улар учун жазоларнинг оғир-енгиллигини

белгилаш императорнинг субъектив хошиш-иродасига, конфуцийлар ва легистларнинг устунлик мавқеига ва шу каби қатор ҳолатларга боғлиқ бўлган. Жиноятлар рўйхати жуда майда бўлакларга бўлинган ва ноаниқ эди. Масалан, қарзини тўламаган қарздорлар, ичкиликбозлик билан шуғулланувчилар ҳам жинойий жавобгарликка тортилганлар.

Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Чжоу даврида Му кодексида кўрсатилганидек, 3000 турдаги жиноят мавжуд бўлган. Буларнинг орасида давлатга қарши (исён, фитна), динга қарши (сеҳргарлик билан шуғулланиш, кулни кўчага ташлаш), шахсга қарши (одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш), мулкка қарши (ўғрилиқ, талончилик, бировнинг чорвасини сўйиш), ҳарбий (қўшин йиғиладиган жойга белгиланган муддатда етиб келмаслик, жангда кўрқоқлик қилиш) жиноятлар муҳим ўрин тутган. Давлатга қарши жиноятларга оғир жиноят сифатида қаралган. Цинь подшолигида конфуцийларнинг тақиқланган адабиётларини сақлаш давлатга қарши оғир жиноятлардан бири ҳисобланган.

Миллоддан аввалги IV-III асрларга оид чиновниклар учун мўлжалланган қўлланмаларда ибодатхоналардаги ўғрилиқ, диний маросимларга тегишли нарсаларни ўғирлаш, жароҳат етказиш, тўхмат, армиядан қочиш каби жиноят ишларини кўриш ҳақида кўпгина мисоллар келтирилган. Конфуцийларнинг ахлоқ қоидалари асосида отага, оила каттасига бўйсунмаслик каби жиноятлар ҳам жуда эрта ажралиб чиққан эди. Қадимги вақтлардаёқ юқори ва қуйи чиновникларнинг хизмат бўйича қилган хатолари ёки ножўя қилмишлари учун аънавий жавобгарлик ўрнатилган эди. Миллоддан аввалги III асрда ўз хизматдошининг айбини билган ва бу ҳақда хабар бермаган чиновникнинг жинойий жавобгарлиги жорий қилинган. Қадимги Хитой жиноят ҳуқуқи бўйича солиқ тўлашдан бош тортиш жиноят сифатида кўрилган, ичкиликбозлик билан шуғулланувчи шахсларга нисбатан ўлим жазоси назарда тутилган.

Қадимги Хитойда "бао" деган иборадан содир этилган жиноят учун ўч (қасос) олиш деган маънода фойдаланилган. Жиноят ҳуқуқида ибтидоий жамоа тузумининг қолдиғи сифатида талион тамойили бўйича ўч олишдан иборат бўлган қонли қасос олиш одати узоқ вақтгача сақланиб қолган. Хитой жамиятида синфий курашнинг кескинлашиб бориши

натижасида бу одат аста-секин жазоларнинг бошқа турлари томонидан сиқиб чиқарилган, бевосита давлат ҳокимияти органлари томонидан қўлланиладиган тан жазолари ва ўлим жазоси кенг тарқала бошлаган.

Жазо турлари турли даврларда бир-биридан жуда кам фарқ қилган. Инъ давлатида таёқ билан уриш, бурнини кесиш, оловда куйдириш, майда бўлақларга бўлиш, бошини кесиш, тириклайин ерга кўмиш, оёқларини, қўлларини узиш, кўзини ўйиш жазолари қўлланилган. Подшо Му Қонунномасида жазоларнинг қуйидаги беш тури ажратиб кўрсатилган: 1) "мосин" (татуировка йўли билан юзга тамға босиш) - бу 1000 хил турли айблар учун қўлланган; 2) "исин" (бурунни кесиш) - бу ҳам 1000 хил турли айбларга нисбатан берилган; 3) "фэйсин" (оёғини кесиш) - 500 хил турли айблар учун; 4) "чужин" (эркаклар учун кастрация ва аёллар учун қулга айлантириш) - 300 турли айблар учун; 5) "данисин" (бошини кесиш) - 200 турли айблар учун. Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари Қонунномада таёқ билан калтаклаш, қамчи билан савалаш, қулоқларини кесиш ва бошқа жазолар ҳам кўрсатилган.

Жиноят қонунлари жазоларнинг жуда оғирлиги билан характерланади. Цинь даврида кўрқитиш тамомила жа-зонинг асосий мақсади бўлиб қолган. Ўлим жазоси хилма-хил кўринишларда жуда кенг қўлланган. Қатл этилган шахснинг жасади кўпинча ҳаммага кўринадиган жойларга - бо-зорда ёки катта йўлда дарахтга осиб қўйилган. Маҳкумни белидан иккига бўлиб ташлаш тез-тез қўлланиб турган.

Айниқса сиёсий, давлатга қарши жиноятлар учун жуда оғир жазолар назарда тутилган. Бундай ҳоларда нафақат айбдорнинг ўзи, балки унинг отаси, онаси ва хотини тармоғи бўйича уч авлод қариндош-уруғлари ҳам жавобгар ҳисобланган. Хань империясининг дастлабки даврида маҳсус фармон чиқарилиб, бунга кўра, давлатга қарши жиноят содир этган шахснинг уч авлоди қирғин қилиниши назарда тутилиб, "сўнгги авлодга дастлаб татуировка йўли билан тамға босилган, сўнгра уларнинг бурунлари ва оёқлари кесилган, ундан кейин уларни таёқ билан ўлгунча уриш лозим бўлган. Уларнинг бошларини узиб, суяклари ва гўштарини таналаридан ажратиб олиб, бозор майдонларига осиб қўйганлар. Агар кимда-ким бундан норозилик билдириб, ҳукуматни танқид қилса, унинг тили кесилган, сўнгра унинг

хотини ҳам шундай жазоланган". Жазо айбдорнинг отасига, онасига, болаларига, ака-укаларига, опа-сингилларига ҳам, ёшларидан қатъи назар, қўлланаверган. Жуда ёш болаларни ва ўта кекса кишиларни қийноқлар билан қатл этиш ҳоллари кўп бўлган. Мавжуд тузумга қарши фитна ва исёнларда иштирок этган шахслар қайнаб турган сувда ёки ёниб турган гулханда куйдирилган. Бундан ташқари ўлим жазосининг тириклайин кўмиб юбориш, бўлақларга бўлиб ташлаш ва ҳоказо усуллари кенг қўлланилган.

Шунингдек тан жазolari ҳам кўп ҳолларда берилган. Давлат қулига айлантириш одатда айбдор шахсларнинг уч авлодига нисбатан қўлланган.

Оқоридагилардан ташқари маълум муддатга каторга ишларига жўнатиш жазоси бўлиб, унинг берилиши учун махсус тартиб ўрнатилган эди. Бунда маҳкумнинг кўзи атрофи доира шаклида яшил рангга бўялиб, сочи тагидан олиб ташланган ва бўйнига темир ҳалқа тақиб қўйилган. Баъзан бунга таёқ билан калтаклаш жазоси ҳам қўшиб берилган. Бамбук таёғи билан уриш мустақил жазо тури сифатида ҳам қўлланилган. Уни бармоқларни кесиш жазоси билан алмаштириш мумкин эди. Қамчи билан уришнинг сони 500 та, 300 та, 200 та ва алоҳида даврларда ундан камроқ бўлиши мумкин эди.

Жазоларнинг сургун, мансабидан бўшатиш ва жарима каби турлари ҳам мавжуд эди. Тан жазolari жарима тўлашга алмаштирилиши мумкин бўлган. Бунда албатта мулкдорларнинг манфаатлари назарда тутилган эди.

Ўлим жазоси ҳукми дарҳол ёки маълум муддат ўтгач ижро этилган. Гап шундаки, баҳорда ва ёзда, яъни табиат уйғонаётган даврда тирик мавжудотни ўлдириш табиат ва жамиятдаги уйғунликнинг бузулишига олиб келиши ва бунинг оқибатида сув тошқинлари, қурғоқчилик ва бошқа табиий сув тошқинлари, қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлар келиб чиқиши мумкин деб ҳисобланган (Конфуций таълимоти асосида). Шу сабабли ўлим жазоси ижроси кузда ёки қишда амалга оширилган. Лекин синфий курашнинг кескинлашган даврларида бу қоида тез-тез бузилиб турган, албатта.

Суд ва суд жараёни. Қадимги Хитойда суд ҳокимияти маъмурий ҳокимиятдан ажратилмаган. Асосий суд ишлари вилоятларнинг маъмурий бошлиқлари - "префектлар" томонидан кўриб ҳал этилган. Префект тўла суд ҳокимиятига эга бўлган; у барча турдаги жазоларни, жумладан, ўлим жазосини ҳам бера олган. Фақат "шубҳа туғдирадиган ҳолларда" префектлар ишни кўришни юқори турувчи суд ҳокимиятига тақдим этишлари лозим эди. Префектларнинг суд ҳокимияти полициячилик функциялари билан қўшилиб кетганди. Уларнинг мажбуриятига "жиноятнинг олдини олиш" ва "газандаларни тийиб туриш" ҳам кирган. Бунинг учун маҳаллий жойларда уларнинг полиция ёрдамчилари бўлган. Уларнинг қўлида эса норозиликларни бостириб туриш ва "қароқчиларни" тутиш учун махсус ҳарбий кучлар мавжуд эди. Полицияда кўплаб айғоқчилар хизматда турган.

Префектларнинг суд фаолиятини ҳукуматнинг таниқли чиновникларидан бири - "Буюк маъмур" кузатиб турган. Унга ҳар йилнинг охирида вилоятларнинг ҳукмдорлари ҳисобот берганлар. Бундан ташқари "Буюк маъмур" кузда ва қишда империянинг барча қисмларига жойларда жазоларнинг ягона услубларидан қандай фойдаланилаётганлигини кузатиб туриш учун "адолатли чиновниклар"ни жўнатиб турган. Улар бу мақсадда маҳкум этилганларни сўроқ қилишлари мумкин эди. Бу назоратчилар маълум ҳолларда баъзи суд ишлари бўйича мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Суд фаолиятини амалга оширишда империянинг олий чиновникларидан бири - "адлия бошлиғи" алоҳида роль ўйнаган. Унга "жазоларнинг берилиши", "суд қарорларининг адолатлилиги", "жазоларнинг содир этилган жиноятларга мос келиши" устидан назорат қилиб туриш вазифаси юклатилган.

Марказий бошқарувнинг кўпгина бошқа чиновниклари ҳам суд функцияларига эга бўлган. Турли даражадаги ҳарбий бошлиқлар кенг суд ҳуқуқларидан фойдаланганлар.

Энг олий суд ҳокимияти императорга тегишли бўлган. Император олий суд инстанцияси ҳисобланган.

Давлат суди билан бир қаторда оила бошлиғининг оила аъзолари устидан суд ҳокимияти ҳам мавжуд бўлган. Уй эгаси - оила бошлиғи - оила отаси хотини, болалари ва ўз

ҳоқимияти остидаги бошқа қариндошларига жазо бериш соҳасида узоқ вақтгача чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлиб келган. Манбаларнинг хабар беришича, ота ўз ўғлини содир этган жинояти учун ўлдириши ёки ўзини-ўзи ўлдиришга буйруқ бериши мумкин эди. Отанинг ўз ўғлини ўлдириш ҳуқуқи милоддан аввалги I аср ўрталарида бекор қилинган, лекин унинг ўз болаларини сотиш ва уларга бошқа жазолар бериш, жумладан, оиладан ҳайдаш ҳуқуқи сақланиб қолган.

Дастлабки тергов ва суд одатда айни бир шахс томонидан амалга оширилган. Бу - жиноят жараёнида ўзбошимчаликларга, суистеъмомликларга олиб келган ва айбланувчини жуда оғир аҳволга солиб қўйган. Жиноятларни тергов қилиш қадимги вақтлардаёқ махсус чиновник (линьши)га топшириб қўйилган эди. Тергов асосан шикоят қилиш ёки уезд ёхуд округ бошқармасига хабар бериш билан бошланган. Хабар бериш, айниқса ўғрилиқ ва одам ўлдиришга тааллуқли хабар бериш аниқ бўлиши талаб қилинган, акс ҳолда нотўғри хабар учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Хабар бериш "ҳуқуқи" шахснинг ижтимоий ҳолатига ва унинг қариндошлиқ алоқалари тизимида тутган ўрнига боғлиқ эди. Давлатга ва подшога қарши жиноятлар ҳақида барча кишилар хабар бериш ҳуқуқига эга бўлганлар. Ёлгон хабар беришлик қаттиқ жазоланган. Бундай ҳолларда хабар берувчига қандай жиноят ҳақида ёлгон хабар берган бўлса, ўша жиноят учун назарда тутилган жазо берилган. Ўлдириш билан қўрқитиб ота-онаси, бува-бувиси ва бошқа яқин қариндошларининг жинояти ҳақида хабар беришни талаб қилиш тақиқланган. Лекин эрини ўлдирган хотиннинг боласи бу ҳақда хабар бериш ҳуқуқига эга бўлган. Ўз хўжайинининг қилган жинояти ҳақида хабар берган қул, агар бу хабар фитна ва давлатга хиёнат ҳақида бўлмаса, осиб ўлдирилган. Номини яшириб (аноним тарзда) хабар бериш тақиқланган, шундай хабарлар натижасида бегуноҳ маҳкум этилганлар жазодан озод қилинган. Оила бошлиғи жиноят содир этган қарамоғидаги шахсларни судга ўзи тақдим этиши лозим бўлган, акс ҳолда, унинг ўзи жазоланган. Оила бошлиғига айби учун ўз қулларини жазолаш, баъзан эса ҳоқимиятнинг махсус рухсати билан ўлдириш ҳуқуқи тақдим этилган. Тергов ишлари уезд чиновниклари томонидан олиб борилган, улар ҳукми ҳам ижро этганлар. Масалан, таёқ билан уриш ўша суднинг ўзидаёқ амалга

оширилган. Оғир жиноятлар (исён, давлатга хиёнат ва бошқалар)ни тергов қилиш округ бошлиқларига ўтказилган. Тергов ишлари қийноқлар ёрдамида ва айбланувчини, баъзан эса ҳатто талаб қилинган кўрсатмаларни беришдан бош тортган гувоҳларни ҳам қамоққа олиш йўли билан олиб борилган. Қийноқ гувоҳларга нисбатан ҳам қўлланилган.

Тергов натижалари ҳақида хулоса, айблов далолатнома-си тузилган. Қадимдан "далилларни тақдим этиш", "айб-лаш" ва бошқа юридик иборалар кўп ишлатилган.

Қадимги Хитойда апелляция тартибида иш кўриш бўлмаган. Лекин маҳкум этилган шахс ҳукмдан норозилигини уч ой ичида билдириши ва ишни қайтадан кўриб чиқи-ли-шини талаб қилиши мумкин эди. Бироқ бундай иш ўша би-ринчи қарор чиқарган суднинг ўзи томонидан қайта кўрил-ган. Шу сабабли ҳукмнинг бекор қилинишига эришиш учун маҳкумнинг қариндошлари бошқача йўл тутишган. Улар ё императорга, ёки кўпроқ марказдан маҳаллий ишларни текшириш ва судларни назорат қилиш учун жўнатилган чи-новник-назоратчиларга илтимоснома билан мурожаат қил-ганлар.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари, далилий ашёлар ва қасам далил ҳисобланган. Цинь даврида "агар жиноятчи фош этилса-ю, айбига иқрор бўлмаса ёки суриштирув пай-тидаги кўрсатмаларини ўзгартирса", қийноқ усулидан фой-даланилганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Айбланув-чининг айбсизлик презумпцияси тамойили ҳаракатда бўл-ган. Ёмон, бузуқ ниятларда қийнаш, таёқ билан калтаклаш тақиқланган. Бундай ҳолатлар айбланувчининг ўлимига са-баб бўлса, судья ёки терговчи каторга ишларига маҳкум этилган.

Судда иш юзасидан аналогия (қиёслаш) бўйича қарор-лар чиқариш кенг қўлланилган.

И б ў л и м

АНТИК ДУНЁ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

VI боб

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОН ВА ҚАДИМГИ РИМ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИГА УМУМИЙ ТАВСИФ

1. Антик дунёда давлатнинг вужудга келиши ва полис тизими

Юқорида кўриб ўтганимиздек, инсониятнинг цивилизация тарихи ва унга хос бўлган давлат ва ҳуқуқ тарихи Қадимги Шарқдан бошланади. Бироқ, албатта, цивилизациянинг янги ва ўзига хос юқори даражаси Ўрта ер денгизида Оврўпанинг жанубида ташкил топган антик жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ.

Тарих фанида “Антик дунё”¹ ибораси, одатда, Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим, шунингдек, эллинистик давлатлар тарихига нисбатан ишлатилади.

Антик дунё мамлакатлари, албатта, Қадимги Шарқ мамлакатларида илк бир қарор топган цивилизациялар билан боғлиқ ҳолда ривожланиб, жаҳон маданиятига сўзсиз улкан ҳисса қўшганлар. Антик цивилизация ўзининг энг юксак чўққисига милoddан аввалги I минг йилликда - янги эра I минг йиллигининг бошларида эришган эди. Айнан шу вақтда юнонлар ва римликлар инсоният фаолиятининг барча соҳаларида, жумладан, сиёсий-ҳуқуқий соҳада ҳам зўр таассурот қолдирадиган ютуқларга эришганлар. Антик дунёнинг, айниқса, фалсафа, санъат ва ҳуқуқ соҳасидаги мероси Оврўпа цивилизациясининг дастлабки асосини ташкил қилади. Шу муносабат билан антик давлатчилик муаммоси алоҳида ўрин тутди.

Юнон-рим дунёси бўш жойда, бутун дунёдан ажралган ҳолда, “ёпиқ жамият” типига ташкил топмади. Цивилизациянинг илк ўчоқлари ва дастлабки шаҳар-давлатлар Ўрта ер денгизи бўғозида милoddан аввалги III-II минг йилликлардаёқ шарқ дунёсининг муҳим таъсири остида ташкил

¹ Антик сузи лотинча *antiquitas* - қадимги, эски сузидан олинган.

топган. Кейинчалик, айниқса, “буюк мустамлакачилик” даврида (милоддан аввалги VIII-VII асрларда) Осиё қирғоқларида юнон поселенияларига (шаҳарларига) асос солиниши натижасида икки цивилизациянинг ўзаро алоқаси янада мустаҳкамланган ва чуқурлашган. Кичик Осиёдаги юнон шаҳарлари - Милет, Эфес ва бошқалар Шарқ ва Ғарб ўртасида савдо, маданий ва бошқа алоқалар олиб бориладиган очиқ дарвозалар бўлиб қолган эди. Юнонларнинг ва кейинчалик римликларнинг Шарқ мамлакатлари билан тобора ўсиб бораётган алоқалари уларнинг Шарқда ўзларидан анча илгари пайдо бўлган давлатчилик - ҳуқуқий фаолиятнинг бой тарихий тажрибасини ўрганишларига ва бундан ўз давлат-ҳуқуқий қурилишларида фойдаланишларида анча самарали ва оқилона ёндашувларига олиб келган.

Болқон ярим оролининг жанубида ва Эгей денгизи қирғоқларида милоддан аввалги III-II минг йилликларда илк шаҳар-давлатларнинг, сўнгра эса анча йирик давлатларнинг ташкил топиши юнон-ахайяликлар томонидан бу минтақанинг¹ маҳаллий туб аҳолисини (пеласгларни, минойларни) босиб олиниши натижаси бўлган. Босқинчилик турли маданиятлар, тиллар ва халқларнинг аралашиб ва чатишиб кетишига ва оқибатда анча юқори крит-микен маданиятининг туғилишига олиб келган. Бу жараёнлар бир қатор ўсиб бораётган ёки инқирозга учраб бораётган давлатларни (Кносс, Микен подшоликларини ва бошқаларни) келтириб чиқарган.

Бу давлатларнинг монархия характериға эға бўлганлиги, уларда йирик давлат - ибодатхона хўжалиги ва жамоа ерларининг мавжудлиги ушбу давлатларни шарқ деспотиясига ўхшаш бўлганлигидан дарак беради. Крит-микен анъаналари кейинчалик подшо саройи билан боғлиқ жамоа укладининг мавжудлиги характерли бўлган юнон-ахайяликларнинг давлатчилигида ҳам узоқ вақтгача сақланиб қолган.

Қадимги Юнонистонда давлатнинг ташкил топишидаги муҳим хусусиятлардан бири шунда бўлган эдики, бу жараённинг ўзи қабилаларнинг кўчиб ўтиши ва аралашуви муносабати билан тўлқинсимон, узилиб-узилиб содир бўлган. Масалан, Юнонистонга милоддан аввалги XII асрда шимол-

¹Минтақа деганда узаро чегарадош, бир гуруҳ мамлакатлар ёки вилоятлардан иборат катта ҳудуд тушунилади.

дан дорий қабилаларининг бостириб кириши давлатнинг ташкил топишидаги бутун бир табиий жараёни орқага улоқтириб ташлаган. Дорийлар истилосидан кейин келган “қоронғи асрлар” (милоддан аввалги XII аср - VIII асрнинг биринчи ярми), кейин эса архаик давр эллинларни яна қабилавий давлатчиликка ва шаҳар-давлатчилигига қайтарган.

Юнонистонда давлатнинг келиб чиқиши жараёнида ички ва ташқи омилларнинг ўзига хос ўзаро қўшилиб кетганлигини кўриш мумкин. Лекин марксча-ленинча назария тарафдорлари кўпинча бу ҳолатларга етарлича баҳо бермай, ташқи омилларнинг аҳамиятини ҳисобга олишмайди. Масалан, улар Афинада давлат “соф ҳолда”, яъни бевосита уруғдошлик тузумининг емирилиши натижасида, ички ва ташқи омилларнинг тезлаштирадиган таъсирисиз ташкил топган деб кўрсатишга уринишади. Шуни айтиб ўтиш керакки, ташқи омилнинг (масалан, этруссларнинг) муҳим таъсири Рим давлатининг келиб чиқишида ҳам кўзга ташланади. Лекин бу ерда ҳам кўпчилик фақат давлатнинг ташкил топишини тезлаштирувчи ички омилларни, яъни плебейлар ва патрицийлар ўртасидаги курашни асосий ва ягона омил сифатида кўрсатишга ҳаракат қиладилар, яъни юқоридаги ташқи омилларни эътибордан четда қолдирадилар. Бизнингча, ҳар қандай давлатнинг пайдо бўлишида унга таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омиллар тўлиқ ҳисобга олингандагина масаланинг моҳияти мазмунан тўғри очилиши мумкин.

Антик дунёда давлатчилик ташкил топиши жараёнининг хусусиятларини кўп жиҳатдан табиий-географик омиллар белгилаб берган. Масалан, Юнонистон тоғли мамлакат ҳисобланган, у ерда худди Шарқдаги сингари бирлашиб суғориш ишлари ўтказишни талаб қиладиган унумдор ва деҳқончилик учун қулай ерлар кам бўлган. Антик дунёда шарқ типидagi жамоа ер эгалигининг тарқалиши ва сақланиши учун шароитлар йўқ эди, аммо Юнонистонда ҳунармандчилик, жумладан, металл ишлатиш ривожланиши учун қулай шароитлар юзага келган. Милоддан аввалги III минг йилликларга келибоқ юнонлар бронзадан, милоддан аввалги I минг йилликларда эса темир қурооллардан кенг фойдаланганлар, бу ўз навбатида меҳнат самарадорлигининг ошишига ва яқка тартибдаги меҳнатнинг ривожланишига кўмак-

лашган. Айирбошлаш ва сўнгра савдо муносабатларининг, айниқса, денгиз савдосининг кенг тарқалиши бозор хўжалигининг жуда тез ташкил топишига ва хусусий мулкчиликнинг ўсишига ёрдамлашган. Ижтимоий фарқлар кучайиб бориши кескин синфий курашнинг асоси бўлиб қолган. Бунинг натижасида оддий давлатларнинг анча ривожланган давлатларга айланиши тез суратлар билан содир бўлган ва бошқа антик дунё мамлакатларига қараганда муҳим ижтимоий оқибатлар келтириб чиқарган.

Табиий шароитлар бошқа жиҳатдан ҳам Юнонистонда давлат ҳокимиятини ташкил этишга таъсир ўтказган. Юнонларнинг кўпчилик қисми яшаган денгиз қирғоқларини кесиб ўтган тоғ тизмалари ва кўрфазлари мамлакатнинг сиёсий бирлаштирилишига тўсқинлик қилган ва бунинг устига марказий бошқарувни ташкил этиб бўлмайдиган ва кераксиз қилиб қўйган. Шундай қилиб, табиий тўсиқларнинг ўзи бу ерда кўп сонли, унча катта бўлмаган ва бир-биридан анча ажралиб қолган шаҳар-давлатлар - полисларнинг ташкил топишига шароит яратган. Полис тизими нафақат Юнонистонга, балки бутун антик дунёга хос бўлган давлатчиликнинг муҳим ва характерли белгиси ҳисобланади.

Полиснинг меҳнат тақсимоти анча ривожланган бир шароитда географик ва сиёсий ёпиқлиги уни хунармандчилик буюмларини четга чиқаришга, дон ва қулларни четдан келтиришга, яъни умумюнон ва халқаро денгиз савдосига боғлиқ қилиб қўйган. Денгиз антик полиснинг (ҳаммадан аввал юнонлардаги) ҳаётида жуда катта роль ўйнаган. У полиснинг ташқи дунё билан, бошқа полислар билан, мустамлакалар билан, шарқ мамлакатлари ва бошқалар билан алоқасини таъминлаган. Денгиз ва денгиз савдоси барча шаҳар-давлатларни ягона полис тизимига боғлаганлар, очик умумюнон ва Ўрта ер денгизи сиёсий маданиятини, цивилизациясини ташкил этганлар.

Антик полис ўзининг ички тузилиши нуқтаи назаридан ёпиқ давлат бўлган. Фақат қуллар эмас, бегона чет элликлар, ҳатто, бошқа юнон шаҳарларидан чиққан кишилар ҳам давлатдан ташқарида қолган. Полис ўз фуқаролари учун ўзига хос сиёсий микрокосмос бўлиб ҳисобланган. Унинг ўзи учун муқаддас бўлган сиёсий тузилиш шакллари, анъаналари, урф-одатлари, ҳуқуқи ва бошқалари бўлган. Полис қадимги юнонларда хусусий мулкчиликнинг таъсирида эми-

рилган ер жамоалари мажмуини фуқароларга ва сиёсий жамоага алмаштирган. Иқтисодий ҳаётдаги, сиёсий курашлар кескинлигидаги, тарихий мероснинг ўзидаги катта фарқлар шаҳар-давлатларнинг ички тузилишлари жуда хилма-хил бўлишига олиб келган. Лекин, албатта, полис дунёсида турли республика шакллари - аристократик, демократик, олигархия, плутократия ва бошқалар шубҳасиз устунлик қилган.

Юнон жамиятнинг ўзида классик қуллик ва антик демократиянинг гуллаб-яшнаган даврига қадар сиёсий ҳаётнинг ривожланишида ва шаҳар-давлатлар тузилиши шакллари-нинг ўзгаришида баъзи қонуниятлар мавжудлиги кўзга ташланади. Милоддан аввалги II минг йилликнинг охирида, гомер эпосининг дарак беришига, юнон дунёсида подшонинг ҳарбий бошлиқ, судья, сарой хўжалигининг олий раҳбари ва ҳаказолар сифатидаги ҳокимияти кучайишининг умумий тенденцияси кузатилади. Унинг бошқариш шаклларида қадимги монархларга, айниқса, шарққа хос деспотик белгилар намоён бўлган. Худди шунга ўхшаш ҳолатни бир қанча асрлардан сўнг Римда подшолар даврида ҳам кўриш мумкин.

Ягона подшо (басилей, рекс) ҳокимияти таянадиган патриархал - жамоа алоқаларининг бузилиши, катта бойликларга ва ижтимоий нуфузга эга бўлган аристократик оилаларнинг ўсиши деярли барча антик дунёда подшо ҳокимиятининг йўқ қилинишига олиб келган. Подшолар қатор ҳолларда қатл этилган.

Антик дунёда монархияларнинг тугатилиши республика тузумининг ғалабасига, шунингдек, давлатни ташкил этишнинг полис тизимини батамом ўрнатилишига олиб келган. Бироқ илк республика даврида бевосита демократия элементларини (ҳалқ мажлиси ва бошқаларни) назарда тутувчи полис тизимига хос бўлган демократик имкониятлар тўла ривожланмаган. Барча антик полисларда оддий халқ сиёсий тажрибага эга бўлмай ва ҳокимият ҳақидаги ўз тасаввурларини ўтмишдаги патриархал-диний қарашлардан олиб, ҳокимиятнинг жловини уруғдошлик, қоҳинлар ва мулкдорлар аристократиясига бериб қўйган эди. Худди шундай давлат ҳокимияти Афинада Салон ислохотлари арафасида, Римда илк патрицийлар республикаси даврида ва бошқаларда бўлган эди. Антик шаҳар-давлатларда сиё-

сий ҳаётнинг демократлаштирилиши ўз қўлида ҳокимиятни ушлаб турган ва эски полис тартибларни сақлаб қолишга ҳаракат қилган аристократия билан ўзини тобора англаб бораётган халқ (демос) ўртасидаги курашнинг кескинлашуви бирга борган. Бу кураш (Афинадаги евпатридлар ва демос ўртасидаги, Римда патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги ва бошқа курашлар)нинг натижаси аристократиянинг қудратини синдирувчи ва демократик институтлар ривожланиши учун асос яратувчи кўпгина қонуний ислохотларнинг амалга оширилиши бўлган.

Кўп юнон шаҳар-давлатларида демократик тузумнинг ба-тамом ўрнатилиши ягона ҳукмдор - тиран томонидан ҳокимиятнинг тортиб олинишидан илгари содир бўлган. Тиранлар, одатда, аристократлар орасидан чиққанлар, лекин ўз ҳокимиятларидан эски аристократларни ва патриархал тартибларни синдириш учун, полис аҳолиси кенг қатламларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланганлар. Тирания деб ном олган ва шахсий ҳокимиятга асосланган бундай тартиблар Милетда, Эфесда, Коринфда, Афинада, Мегарда ўрнатилган ва хусусий мулкчиликнинг мустаҳкамланишига ҳамда аристократлар имтиёзларининг тугатилишига, маълум даражада фуқаролик ва сиёсий жамоанинг умумий манфаатларини акс эттирувчи демократия давлатларнинг шакли сифатида ўрнатилишига кўмаклашган.

Милоддан аввалги VI-V асрларда бир неча юз қадимги юнон полислари ичида ҳарбий жиҳатдан анча йирик ва кучли иккита шаҳар-давлат: Афина ва Спарта биринчи ўринга чиққан. Афинада хусусий мулкчилик, қулдорлик, бозор муносабатлари анча ривожланиб, антик демократия ўзининг энг юқори чўққисига чиққан бўлса, Спарта эса, унга қарама-қарши ўлароқ, тарихга аристократик ҳарбий-лагерь давлати сифатида кирган. Бу икки давлат ўртасида Юнонистонда ҳукмронликни қўлга олиш учун ўзига хос мусобақа ва кураш кетган. Ушбу икки полис типидagi давлатлар ўртасидаги кураш бутун юнон дунёсининг узоққа чўзилган ва қонли Пелопоннес урушига олиб келган. Уруш эса ўз навбатида бутун полис тизимини заифлаштирган ва демократик институтларнинг қулашига сабаб бўлган. Оқибатда Афина ва Спарта Македония монархиясининг ўлжаси бўлиб қолган.

Қадимги юнон давлатчилигининг, жумладан, антик демократиянинг ёрқин тимсоли бўлмиш Афинанинг ҳалокатга учрашининг сабаби фақат қулчилик тузуми бўлмай, балки давлатнинг ички полис тизими заифлигида эди.

Милоддан аввалги I асрга келиб Римда ҳам полис тизими тугаган. Чунки бу вақтда энди полис тизими - шаҳар-республикаси қуллар кўзғолонини бартараф эта олмай қолган ва ички бирликни таъминлай олмай қолган эди. Бундай шароитларда шаҳар-давлатни бошқаришга мўлжалланган республика тузумининг сақланиб қолиши ўз замонасига тўғри келмас эди. Республика ўрнига милоддан аввалги I асрда йирик давлатчиликка асосланган империя келган. Лекин полис тизимининг Рим республикасининг узоқ давом этган тарихига таъсири кейинги вақтларда ҳам сезилиб турди. Дастлабки асрларда (принципат даврида) марказлашган бюрократик монархия ташкил этишга ҳаракат қилган императорлар узоқ вақтгача республика полис институтларидан қутула олмаганлар.

Кечки Рим императорлари ҳокимиятининг мустаҳкамланиши ва христианликнинг қабул қилиниши натижасида полис тартиблари батамом тугатилган.

2. Антик дунё давлатларида ҳуқуқнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари

Ҳуқуқ антик даврда фуқаролик жамиятини ва унинг маданияти элементларини мустаҳкамловчи омиллардан бири сифатида бирданига камолотга ва такомилга эришмади. Ҳуқуқ ўз ривожланишининг илк босқичларида юридик техникаси ва асосий институтларининг ишлаб чиқилиши даражаси бўйича Шарқ мамлакатлари ҳуқуқий тизимига ўхшаш бўлган. Антик Юнонистонда ва Римда ҳуқуқнинг ривожланиши алоҳида полислар доирасида амалга оширилган ва алоҳида шаҳар-давлатларда демократик институтларнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқда ўз аксини топган Полис тизимининг ўрнатилиши ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятининг ва унинг аста-секин диний-мифологик ниқоблардан ҳалос бўлиши натижаси бўлган. Ёзилмаган одатлар ўрнига ёзма қонунчилик келган. Ҳуқуқ, шундай қилиб, антик дунёда полис ҳаётини тартибга соладиган нуфузли ва мажбурий меъорлар мажмуига айланган.

Урф-одатларни эмас, балки қонунларни ҳуқуқ ижодкорлигининг асосий шакли сифатида эътироф этилиши (Юнонистонда) ёки уларни ҳуқуқнинг муҳим манбаларидан бири сифатида ўрнатилиши (Римда) одат ҳуқуқини кодификация қилиш йўли билан амалга оширилган. Юнон анъаналарига асосан ҳуқуқнинг бундай қадимий кодификациялари Залевка томонидан Локрада (Италия), шунингдек, Харонда томонидан Катон (Сицилия)да ўтказилган эди. Шунга ўхшаш ҳуқуқ тўпламлари бошқа юнон шаҳар-давлатларида ҳам, жумладан, Афинада милоддан аввалги VII асрнинг охирида (Драконт қонунлари) тузилган.

Афинада халқ мажлислари томонидан янги демократик қонунларнинг қабул қилиниши тартиби милоддан аввалги VI асрда Салон ва Клисфен ислохотлари билан жорий қилинган. Римда эса анъанавий ҳуқуқий одатлар қайта ишланиб, XII жадвал қонунларида ёзиб қўйилган. Бу қонунларда, шунингдек, халқ мажлисларининг қарорлари қонун ҳисобланади, деган қоида назарда тутилган.

Салон айтганидек, жамият ҳаёти умум розилиги асосида қабул қилинган ҳуқуқ ва қонунлар билан тартибга солиниши лозим. Юнон шаҳар-давлатларида фуқаролар болалик чоғидан бошлаб қонунларга ва полисда ўрнатилган тартибларга бўйсунуш ва уларни ҳурмат қилиш руҳида тарбияланганлар. Сукрот таъқидлаганидек, полис қонунлари ақл-идрокка бориб тақалади. Сукрот қонунлар ҳамма афиналиклар томонидан сўзсиз бажарилиши лозимлигини тарғиб қилган.

Афинада, гарчи қонун чиқаришнинг демократик тизими ўрнатилган, ҳуқуқ фуқаролар кўз ўнгида ақл-идрок ва ҳақиқат билан бирга қўшилган, ўзига хос ҳуқуқий давлат ташкил этилган бўлса-да, бу қуллар ва чет элликлар учун эмас эди. Ҳуқуққа сифиниш ва қонунларни ҳурмат қилиш янада кўпроқ даражада рим жамиятида вужудга келган. Республика қонунларига сўзсиз амал қилиш римликлар учун фақат юридик мажбурият эмас, балки шарафли иш ҳисобланган. Рим республикасининг ўз ҳуқуқи ва қонунлари билан боғлиқлиги машҳур рим юристи Цицерон томонидан ҳам таъқидланган эди. Цицероннинг кўрсатишича, давлат унинг барча аъзоларининг умумий манфаатларини ифода этувчисигина эмас, балки ҳуқуқ масалаларида ўзаро келишув билан боғланган кўп кишиларнинг бирлашмаси ҳам-

дир. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат ғояси Рим республика-сидан ҳам бошланган.

Шу нарса тасодиф эмаски, Рим жамиятида қадимдан қонунлар муқаддас саналган, қадимги дунё учун анча такомиллашган ҳуқуқий тизим ишлаб чиқилган. Бу ҳуқуқий тизим яхлит ва кенг қамровли характер касб этган. Рим ҳуқуқи тарихда биринчи марта ҳуқуқий билимларни аниқ тизимга солинган, жуда пухта ишлаб чиқилган намунаси сифатида майдонга чиққан. Классик рим ҳуқуқи - антик ва бутун қадимги дунё ҳуқуқи тарихидаги энг юксак чўққидир. Антик дунёнинг энг буюк ютуқларидан бири - рим хусусий ҳуқуқидир.

Римда мансабдор шахсларнинг ва аввало преторларнинг, шунингдек таниқли “классик юристларнинг” кучи билан хусусий мулкчиликка асосланган оддий товар-пул муносабатларини юридик тартибга солишнинг энг мақбул тартибни ўрнатувчи ҳуқуқий тизим яратилган. Узоқ давом этган ривожланиш давомида эришилган ҳуқуқнинг такомиллашган шакллари ва мазмуни, мантиқий асосланганлиги, қатъий ва аниқ баён қилинганлиги уни кейинги даврларда рецепция қилинишига (андоза қилиб олинишига) сабаб бўлган.

Рим ҳуқуқини баъзи истиснолар билангина қулдорлик ҳуқуқи дейиш мумкин, чунки у бутун антик дунёда классик қуллик жуда ривожланган бир шароитда пайдо бўлган. Шу боис мазкур тарихий шароитлар ҳуқуқда ўз ифодасини топмасдан иложи йўқ эди. Лекин, шубҳасиз, рим ҳуқуқининг асосий мазмунини қулдорлик эмас, балки унинг нозик юридик техникаси олдиндан белгилаб берган.

Рим давлати тарихининг илк босқичларида ҳам жамиятда патриархал турмушнинг кўпгина элементлари сақланиб қолган бир шароитда, товар-пул муносабатлари унча ривожланмаган бир пайтда, рим ҳуқуқи анъанавийлиги, расмийчилиги ва иқтисод оборотини тўхтатиб турган мураккаб одатлари билан ажралиб турган. Римнинг шаҳар-республикасидан аста-секин йирик цивилизацияга айланиши фақат қулчиликнинг ўсиши натижаси эмас, балки товар ишлаб чиқаришнинг, оқибатда, бутун қадимги дунё тарихида энг мураккаб бўлган бозор ҳўжалигининг ташкил топиши натижаси бўлган. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ана шундай мураккаб ва муҳим томонларини энди қадимги эски ҳуқуқий тизим билан тартибга солиб бўлмас эди.

Хусусий мулкчиликнинг кучи ва унга асосланган товар обороти эскирган ва қийинчилик туғдираётган ҳуқуқий шаклларни синдириб ташлади. Уларнинг ўрнига янги ва техник-юримдик жиҳатдан такомиллашган, нозик бозор муносабатларини тартибга солишга, ривожланган фуқаролар жамиятининг бошқа эҳтиёжларини қондиришга қодир ҳуқуқ яратилган. Айнан шундай кўринишда рим ҳуқуқи турли тарихий шароитларда қўлланадиган универсал ҳуқуқий тизим бўлиб қолган. Рим ҳуқуқи билан бирга цивилизация тарихига улкан маданий қимматга эга бўлган рим юриспруденцияси ҳам кирган. Рим юриспруденцияси асосида юридик касб туғилган, унга мос равишда эса махсус ҳуқуқий таълимга асос солинган.

VII боб

КАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

1. Қадимги Юнонистон тарихига умумий тавсиф

Қадимги Юнонистон тарихи қадимги Шарқ мамлакатлари тарихи билан бир вақтда ва у билан ўзаро алоқадор ҳолда ривожланди. Энг сўнги археологик маълумотларга қараганда милоддан аввалги III минг йилликдаёқ Болқон ярим оролининг жанубида ва унинг яқин теvarак- атрофидаги оролларда ибтидоий-жамоа муносабатлари бузила бошлаганлиги кўринади. Айрим жойларда дастлабки синфий жамият ўчоқлари вужудга келиб, ривожлана бошлаган. Синфларнинг тузилиш жараёнлари Крит, Лемнос оролларида бошқа ҳудуддан илгарироқ юз берган, қитъада эса бу жараёнлар бирмунча кейинроқ содир бўлган. Бу жараёнлар қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчишлари ва ўзаро урушлар билан бирга борганки, бу ҳақда кейинроқ юзага келган қадимги юнон афсоналарида хотиралар сақланиб қолган.

Юнонистоннинг жўғрофий мавқеи қулай бўлгани ҳолда ерининг нисбатан кам унумлиги, бир томондан, маҳаллий аҳолини қишлоқ хўжалигида ниҳоятда зўр бериб ишлашга, иккинчи томондан эса қўшнилари билан халқаро алоқаларни, мол айирбошлашни ривожлантиришга мажбур этган. Бу ҳол ҳунармандчиликнинг ривожини тезлаштирган.

Энг қадимги Юнонистонда антик мулк шаклининг пайдо бўлиши учун дастлабки зарур шартлар ана шулардан иборат бўлиб, бу мулкый шакл “тарихий жараёнида дастлабки қабилаларнинг кўпроқ сөрҳаракат ҳаёти, тақдири ва ўзгаришларининг” натижаси эди.

Шундай жамоаларнинг синфий табақаланиши жараёнида шаҳар-давлатлар (полислар) пайдо бўлган ва бундай шаҳар-давлатларнинг мавжуд бўлиши қадимги юнон қулдорлик жамияти учун характерлидир. Урушлар, қулфурушлардан қулар сотиб олиш ва камбағаллашиб қолган ўз қабиладошларини қарзлар эвазига қул қилиб ишлатиш - полислардаги қуллик манбаи эди. Антик қуллик даставвал Юнонистонда кенг тарқалган, сўнгра қўшни ҳудудларга ёйилган.

Қадимги Юнонистон тарихи қуйидагича беш даврга бўлиб ўрганилади:

1) эгей ёки крит-микен даври (милоддан аввалги III-II мингинчи йиллар), бу давр - уруғдошлик тузумининг емирилиши, айрим районларда илк синфий қулдорлик давлатларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши даври бўлиб, у дорийларнинг кўчиб келиши натижасида тамом бўлади;

2) милоддан аввалги XI-IX асрлардаги Юнонистон (Гомер даври) - бу давр дорийларнинг истилоларидан кейин ибтидоий жамоа муносабатларининг вақтинчалик қайтадан бунёдга келиши ҳамда ундан кейин антик мулкчилик шакли асосида синфий муносабатларнинг умумюнон ривожланиши давридир;

3) архаик давр (милоддан аввалги VIII-VI асрлар) - бу даврда полислар шаклидаги синфий жамият ва давлатнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етган;

4) классик давр (милоддан аввалги V-IV асрлар) - антик полисларда қулдорлик муносабатларининг энг юқори даражада ривож топиши;

5) эллинизм даври (милоддан аввалги IV асрнинг II ярми - I асрнинг ўрталари), бу давр - Эрон давлатининг юнон-македон истилосига учрагандан кейин Яқин Шарқнинг кенг ерларида қулдорлик жамиятининг янада ривожланишидан иборатдир. Бу давр эллинизм дунёсининг ғарбий қисми Рим томонидан, шарқий қисми эса (Фротга қадар) Парфия томонидан забт этилиши билан тамомланади.

Қадимги Юнонистонда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши, ривожланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари каби муаммоларни ўрганишда юқоридаги ҳар бир даврга тўхтаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

2. Юнонистондаги қадимги давлатлар

Қадимги Юнонистон - Болқон ярим ороли, Эгей ва Ўрта ер денгизларидаги бир қанча оролларни ўз ичига олган мамлакат. У табиий жиҳатдан уч қисмга: Шимолий Юнонистон, Ўрта Юнонистон ва Жанубий Юнонистонга бўлинади. Жанубий Юнонистон Пелопоннес ҳам дейилган. Юнонистон майдонининг учдан икки қисми тоғлардан иборат. Тоғлардан катта-кичик дарёлар оқиб чиқади. Энг йирик дарёлари Вардар ва Марицадир. Болқон ярим оролининг шарқида Эгей, Миртой, жанубида Крит, ғарбида Иония денгизлари жойлашган. Юнонистонда олтин, мис, қўрғошин, рух, темир каби қазилма бойликлар ҳам кўп. Бу ҳолат металлургия ва бинокорликнинг ривожланишига сабаб бўлган. Тоғлар орасидаги кичик-кичик текисликлар тупроғи унумдор бўлиб, деҳқончилик ва боғдорчилик учун жуда қулайдир.

Маълумотларга қараганда Болқон ярим ороли ва Юнонистонда жуда қадим замонлардан, хусусан қадимги тош асридан бошлаб одамлар яшаб келадилар. Пеласг, крит, ионий, эолия ва ахайя қабилалари унинг энг қадимги аҳолиси бўлган. Милоддан аввалги XII асрда юнон дорий қабилаларнинг шимолдан Болқон ярим оролининг жанубига кўчиши бошланган.

Крит - Ўрта ер денгизидаги катта ороллардан бири. Милоддан аввалги III-II минг йилликларда Критда хўжалик ривожланиб, мулкӣ тенгсизлик, табақаланиш содир бўлган. Ибтидоий жамоа тузуми ўрнида дастлабки қабила иттифоқлари пайдо бўлган. Уларга қабила сардорлари ва оқсоқолларидан сайланган кишилар раҳбарлик қилишган. Кносс, Малия ва Фест аҳоли марказлари мазкур иттифоқларнинг энг йириги бўлган. Кейинчалик бу аҳоли марказлари бирлашиб, дастлабки давлатларга асос солинган. Кносс шоҳи Минос бутун Критда ҳукмронликни ўз қўлига олиб, кучли денгиз давлати тузган. Крит милоддан аввалги XVIII-XV асрларда Ўрта ер денгизи хавзасидаги энг кучли давлат бўлиб олади.

Критда деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо-сотик ривожланган, сарой хўжалиги тараққий қилган. Ерлар қисман жамоага тегишли бўлиб, қисман якка тартибда ижарага берилган ва хусусий мулк бўлган. “Одиссея”да сақланиб қолган хотираларга кўра, Крит ҳукмдори Минос фақат подшо бўлиб қолмай, шу билан бирга коҳин ва умуман худо назар қилган шахс ҳисобланган. Ҳар ўн йилда у бош маъбуд билан диний мулоқотда бўлган ва ундан яна ўн йил подшолик қилишга фотиҳа олган. Демак, подшо диний мартабага эга бўлган. Бошқа афсоналарда айтилишича, Минос судья бўлган. Бу, афтидан, илк синфий давлат ташкил топаётган даврда Крит ҳукмдорларнинг қонун чиқарувчилиги фаолиятини кўрсатса керак.

Крит ҳокимияти остида бўлган денгизнинг нариги томонидаги ерларни маҳаллий ҳокимлар идора этиб, Критга хиروج тўлаб турганлар.

Болқон ярим оролининг жанубида, Эгей денгизи оролларида ва Кичик Осиёнинг ғарбий соҳилида яшаган аҳайликлар милoddан аввалги XV асрда Критдаги илк қулдорлик давлатини забт этганлар.

Критда бўлгани сингари Болқон ярим оролининг жанубида ҳам синфий тузилишлар жараёнлари юз бера бошлаган. Соҳилга яқин жойларда бу синфий тузилиш жараёнлари жуда жадаллик билан борган. Ичкарироқдаги жойларда ибтидоий-жамоа муносабатлари узоқ вақтгача сақланиб қолган. Пелопоннесда Микен, Тиринф, Пилос, Ўрта Юнонистонда Орхомен, Фива ва Афина, Фессалияда Иолк ва бошқалар илк синфий жамиятнинг каттароқ марказлари бўлган. Бу жойларнинг ҳаммасида қалин деворлар билан ўралган саройлар сақланиб қолган. Саройлар ёнида молмулки турли даражадаги маҳаллий аҳолининг турар жойлари, булардан ташқари, яна бир қанча қишлоқлар ҳам бўлган. Критдаги сингари, материк (куруқлик) Юнонистонда яшовчи аҳоли ҳам деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Кўпдан-кўп касб-корлар ҳам юқори даражада такомиллашган. Бу жараёнларнинг ҳаммаси милoddан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярмидаёқ қайд этилган.

Ўша маҳалда пайдо бўлган **Микен** тез орада ўз даврининг каттагина илк қулдорлик давлати бўлиб қолган эди. Археологик текширувлар натижасида Микен истеҳкомидан

ва ундан ташқарида бир неча ўн подшолик мақбаралари топилганлиги фикримизга гувоҳлик беради.

Жанубий Юнонистондаги илк қулдорлик давлатларидан бўлган Микен подшолиги Пелопоннеснинг шимоли-шарқий чеккасида жойлашган эди. Унга милоддан аввалги III минг йиллик охирида асос солинган. Микен подшолиги милоддан аввалги XV-XIII асрларда гуллаб-яшнаган. Бу даврда унинг хўжалиги анча равақ топиб, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо тараққий этган. Микенда денгиз кемасозлиги ҳам ривожланган.

Давлат тепасида подшо турган. Подшо саройи жуда хашаматли бўлганлиги унинг ҳокимияти анча кучли бўлганлигини тасдиқлайди.

Пелопоннесдаги яна бир илк қадимий давлат Жанубий Юнонистоннинг катта қисмини эгаллаган **Пилос подшолиги** бўлган. Пилос подшолиги қулдорлик давлати бўлиб, ер подшо, айрим кишилар ва “халққа” қарашли эди. Ерсиз оддий кишилар экин ерларни ижарага олиб ишлаганлар. “Халқ” турлича ер участкаларини хизмат учун мукофот қилиб берган. Ер участкасининг ҳажми ер оладиган шахснинг мансаб-мартабасига қараб белгиланган. “Халқ” ери, эҳтимолки, жамоа ери бўлиб, аста-секин давлат қарамоғига ўтиб борган бўлса керак. Афтидан, бу ерларни бўлиб бериш халқ йиғинининг, “халқ”нинг қарори билан амалга оширилган. Лекин “халқ”дан олинадиган ер майдонининг аниқ ҳажмлари белгилаб қўйилган эди. Пилос давлатининг ҳукмдори - ванака - 1800 дон ўлчови миқдорида, унинг ёрдамчиси, қўшинлар қўмондони - равакета - 600 дон ўлчови миқдорида, бошқа мансабдор шахслар ўз мавқеларига қараб, камроқ ер участкалари олган. Улар орасида қоҳинлар ва қоҳиналар кўзга кўринарли мавқени эгаллаганлар. Оддий эркин кишилар “халқ”дан ҳам, хусусий мулкдорлардан ҳам озгина ер участкаларини ижарага олганлар. Шундай қилиб, Пилос давлатида ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишнинг мураккаб, ҳали етарлича тадқиқ қилинмаган тизими бўлганки, унда эндигина юзага келаётган хусусий мулк сўниб бораётган жамоа аънаси шароитида пайдо бўлган, бирга яшаган ва ривожланган. Пилос саройида яшаган ва гоят катта ер участкасига эга бўлган ванака ҳам бу ерни расман “халқ”дан олган. Милоддан аввалги III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг биринчи

ярмида Пилос давлати равнақ топади. У ерда чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандлик ва савдо тараққий этган. Давлат ва ҳўжаликнинг барча соҳаларида қуллар ва чўрилар хизматидан фойдаланилган.

Пилоснинг қуруқликдаги қўшини ва флоти бўлган. Давлат вилоятларга бўлинган, вилоятларни, Критдаги сингари, ва накага (ҳукмдорга) қарам бўлган пасиревелар (ноиблар) идора қилганлар. Афтидан Аҳайянинг бошқа давлатларида ҳам шунга ўхшаш шарт-шароитлар бўлган бўлса керак.

Милоддан аввалги XIII-XII асрларда дорий қабилалари Болқон ярим оролининг шимолидаги ерлардан жануб томон силжиб, Ўрта ва Жанубий Юнонистонга бостириб кирганлар. Дорий қўшинлари Микен, Тиринф, Пилос, Крит давлатларини тор-мор этганлар. Дорийлар истилоси натижа-сида бу ердаги аҳоли яна қайтадан ибтидоий муносабатлар гирдобига ташланган. Аҳайя давлатларининг ҳукмдорлари-га қарам бўлган вилоятларнинг ҳокимлари (пасиревелар) энди мустақил патриархал қабилаларнинг бошлиқлари - басилейлар бўлиб қолган. Аҳайя давлатларида мавжуд бўлган халқ йиғинлари энди катта аҳамият касб эта бошлаган. Юнонистон тарихида янги давр - Гомер даври бошланган.

3. Гомер ва архаик даврларда Юнонистон

Қадимги Юнонистон тарихининг мазкур даври анъанага кўра Гомер даври деб юритилади. Чунки бу даврни ўрганишда афсонавий кўр бахши Гомернинг “Илиада” ва “Одиссия” дostonлари муҳим манба ҳисобланади. Гомер дostonларининг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги II ва I минг йилликлар сарҳадида **ер жамоаси** мавжуд бўлиб, ундан тенглик асосида фойдаланилган ва ер доимо қайта-қайта бўлиниб турган. Жамоа аъзолари ер участкаларини чек ташлаб олганлар. Ер участкасининг “клер” деб аталишининг ўзи ҳам шуни кўрсатиб турибди: “клер” сўзининг айнан таржимаси “чек” демакдир. Бироқ жамоа аъзолари орасида мулкый табақаланиш бошланган бўлиб, уруф аристократияси ажралиб чиқмоқда эди, бу аристократиянинг каттароқлари, яъни қабила бошлиқлари **“басилейлар”** деб аталар эди. Басилейлар ўз қариндошларига жамоа ерларидан катта-катта кесик участкалар - **“теменлар”** ажратиб бера бошлаганлар.

Бу вақтда бой хўжайинларга батрак бўлиб ишлайдиган камбағаллар - **фетлар** ва ҳатто ўз уруғдошлик жамоаси билан алоқасини йўқотган кишилар - зўр-базўр кун кўришга ва тиламчилик қилишга мажбур бўлган **мотанастлар** пайдо бўлган. Ҳали ўтмишдаги кўчишлар ва истилоларданок қақшаб қолган жамоа аста-секин парчаланиб кетган. Достонларнинг мазмунига қараганда, бу даврда ўз жамоалари билан алоқасини йўқотган кўпгина дарбадар **хунармандлар** бўлган. Улар натурал ҳақ эвазига ёллаб ишлатилган. Шуни айтиш керакки, Гомер даврида хўжалик асосан натурал характерда эди.

Гомер жамиятида **патриархал куллик** мавжуд бўлиб, у басилейларнинг хўжаликларида жорий этилган. Куллар асосан ҳарбий асирлардан тўпланган, бундан ташқари кул сотиш ва сотиб олиш ҳоллари ҳам бўлган. Эрақ кулларни чўпон ва боғбон кул чўриларни эса уй-рўзғор ишларида оқсоч, ярғичоқда ун тортувчи, мато тўқувчи сифатида ишлатганлар. Ҳар қандай итоатсизлик учун кул ёки чўрини хўжайин қаттиқ қийнаб ўлдириши мумкин эди.

Гомер даври - **ҳарбий демократия** давридир. Бу вақтда ҳали давлат бўлмаган, жамиятни бошқариш қуйидаги органлар ёрдамида амалга оширилган.

Ҳокимиятнинг доимий ҳаракатдаги органи **оқсоқоллар кенгаши - буле** бўлган. Аммо бу орган қариялар кенгаши эмас, балки уруғ зодагонларининг анча таниқли вакиллари кенгаши эди. Бу вақтда ҳали ибтидоий демократия сақланиб қолган ва ижтимоий ҳаётда **халқ йиғинлари** муҳим роль ўйнаган. Лекин вақт ўтиши билан, мулкий табақаланиш, асосий аҳоли оммасининг бирлашуви, уруғ аристократиясининг бойиши, камбағалларнинг бой кўшнларига иқтисодий қарамлиги тобора ошиб, патриархат давридаёқ пайдо бўлган куллик ривожлана борган сари, халқ йиғинларининг роли камайиб боради.

Қабилалараро урушларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида турли қабилалар аҳолиси аралаш-қуралаш бўлиб кетар эди. Шу сабабли қabila бошлиқлари - **филобасилейлар** ("фила" - "қабилла" демакдир) қабилани идора қилишдан кўра кўпроқ айна қабилла ҳудудида яшовчи аҳолини идора қиладиган бўлганлар. Бу ҳудудни басилей кўмондонлигидаги эрақ жангчилар кўриқлар эди. Басилей гарчи қабилла бошлиғи деган унвонини сақлаб қолган бўлса-да,

ҳақиқатда ҳарбий лашкарбоши эди. Уруғ ва қабила халқ йиғинлари аста-секин мазкур жангчилар ҳал қилувчи роль ўйнайдиган йиғинларга айланган.

Басилейлик мансаби сайланган, лекин аста-секин муайян бир аристократлик уруғида наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган мансабга айлана борган. Басилей бир вақтнинг ўзида қабиланинг ҳарбий бошлиғи, олий судьяси ва олий қохини бўлган. Амалда у уруғ зодагонлари вакиллари билан бирга ҳокимиятни амалга оширган. Оқсоқоллар кенгаши бу вақтларда басилей ҳузуридаги маслаҳат органи ҳисобланган. Басилей ва оқсоқоллар кенгаши ўз қарорларини аксарияти жангчилардан иборат халқ йиғинининг муҳокамасига ва тасдиғига ҳавола қилардилар.

Шундай қилиб, Гомер Юнонистони жуда кўп майда ўзини-ўзи бошқарадиган вилоятларга бўлиниб кетган эди. Кейинчалик, айнан ушбу ҳудудий майда вилоятлардан биринчи шаҳар-давлатлар - полислар ташкил топган. Зеро, милоддан аввалги XI-VIII асрларда юнонлар дунёсида Афина, Спарта, Коринф, Мегара, Агрос, Фива, Сиклон ва бошқа жуда кўп кичик-кичик шаҳар-давлатлар бор эди. Бу давр Қадимги Юнонистоннинг тарихий ривожланишида чуқур ўзгаришлар билан тавсифланади.

Милоддан аввалги VIII-VI асрларда Юнонистоннинг ижтимоий тараққиёти Гомер даври охирларидан бошлаб ҳамма жойда юз берган илк синфий жамиятнинг қарор топиши жараённинг давомидир. Бу давр анъанага кўра кўпинча архаик, яъни дастлабки давр деб аталади, чунки худди шу вақтда қулдорлик жамиятининг шаклланиши биринчи марта энг соф ва энг аниқ ифодаланган вариантида юз бермоқда эдики, бу давр фанда антик давр деган ном олган.

Дорийлар истилоси натижасида юз берган узилишдан сўнг Юнонистонда янгидан кичик-кичик қулдорлик давлатлари пайдо бўла бошлаган. Бу давлат тузилишлари истехком билан ўраб олинган манзиллардан иборат бўлиб, уларда деҳқонларнинг ва айни вақтда қулдорларнинг жамоалари яшаб, улар биргалиқда ўзларининг умумий манфаатларини: истехком билан ўраб олинган манзил ёнидаги ер участкаларини ва бошқа мол-мулкларини ҳимоя қилганлар. Бу давлат тузилишлари юнонларда полислар, яъни шаҳар-давлатлар деб ном олган. Натурал хўжалик катта

давлат бирлашмалари тузиш учун шарт-шароит туғдирмаган.

Бу вақтда кўп оддий деҳқонлар ўзларининг чек ерларидан маҳрум бўлган, бундай ерлар уруғ зодагонлари қўлида тўпланган. Йирик ер эгаллиги ташкил топган. Қарз бадалига қулликка тушиш пайдо бўлган ва кенг тарқалган. Хунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдонинг ўсиши жамиятнинг ижтимоий ва мулкӣ табақалашувини тезлаштирган.

Ўз аъзолари ўртасида қон-қариндошлик алоқаларини сақлаб қолган қадимги жамоа янги шароит талабига жавоб бера олмай қолган. Милоддан аввалги VIII-VI асрларда Юнонистоннинг ҳамма ерида илгариги алоҳида майда, бири-бирига яқин жойлашган жамоаларнинг қўшилиб кетиши (синойкизм) содир бўлган. Уруғлар бирлашмаларининг қадимги шакллари - филалар ва фратриялар ҳам бу бирлашмаларда ўз аҳамиятларини бирмунча сақлаб қолганлар. Бироқ улар тез орада ўз ўрнини янги, мулкӣ ва ҳудудий белгиларга асосланган бўлинишларга бўшатиб берган. Шу тариқа уруғдошлик ва қишлоқ жамоалари асосида янги ижтимоий-сиёсий бирликлар - полислар вужудга келган. Полис шаклидаги илк қулдорлик жамияти ва давлатнинг ташкил топиши Қадимги Юнонистоннинг архаик даврдаги тарихий ривожланишининг мазмунини ташкил этади.

Қадимги Юнонистон тарихида қуйидаги иккита полис: Афина ва Спарта муҳим роль ўйнаган. Афина - қулдорлик демократиясининг, Спарта эса - қулдорлик аристократиясининг намунаси эди. Афина Юнонистоннинг энг ривожланган давлати бўлса, Спарта ўзида ибтидоий жамоа тузуми қолдиқларини сақлаб қолган қоқоқ давлатлардан ҳисобланган.

4. Қадимги Афина давлатининг ташкил топиши

Ўрта Юнонистоннинг Эгей денгизи соҳилидаги тошлоқ ярим орол - Аттикадаги полислар ичида Афина етакчи ўрин тутган. Афина давлати тарихи асосан қуйидаги даврларни ўз ичига олади: 1) Афина давлатининг ташкил топиши (милоддан аввалги VII-VI асрлар); 2) Афина давлатининг ривожланган даври (милоддан аввалги V-IV асрлар); 3) Афина давлатининг инқирози ва емирилиши (милоддан аввалги IV асрнинг охири - III асрлар).

Афинада давлат бирданига ташкил топмади, бу ерда давлат жамиятнинг узок давом этган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши натижасида пайдо бўлади.

Милоддан аввалги VIII асрларда Афинада ҳали уруғдошлик тузуми ҳукмронлик қилар эди. Бу ерда милоддан аввалги II минг йилликнинг охирида тўртта қабила ўрнашган бўлиб, уларнинг ҳар бирида халқ йиғини, оқсоқоллар кенгаши ва сайлаб қўйиладиган сардори - басылейи бўлган. Ишлаб чиқарувчи хўжаликка ва яқка тартибдаги меҳнатга ўтиш жамоа ерларининг майда участкаларга бўлинишига, мулкий тафовутнинг ривожланишига ва аста-секин уруғнинг юқори қисмининг ажралиб чиқишига ва кўп эркин жамоачиларнинг қашшоқлашувига, уларнинг кўпчилигини фетларга - батрақларга айланишига ёки қарз бадалига қулликка тушишига олиб келган. Ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши юқоридаги жараёнларни янада тезлаштирган. Бой оилалар қўлида дастлабки қуллар пайдо бўлган. Бу вақтда асосан ҳарбий асирлар қулларга айлантирилган. Милоддан аввалги I минг йилликнинг охирига келиб қулчилик кенг тарқалган ҳодиса бўлиб қолган эди. Лекин қул меҳнатини эксплуатация қилиш ҳали ижтимоий ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этмаганди. Қуллар асосан уй хўжалигида, ҳунармандчиликда, камдан-кам ҳолларда дала ишларида банд бўлганлар, оғир ишларни бажарсалар-да, улар билан бирга хўжайинлари ҳам ишлар эдилар. Вақт ўтиши билан қул эгалари ишлаб чиқаришда қатнашмайдиган бўлганлар. Ҳокимиятнинг уруғ-қабила ташкилотлари энди фақат барча қабила аъзоларининг эмас, балки бойиб бораётган юқори қисмининг манфаатларини таъминлашга, қулларни эксплуатация қилишга мослашиб борганлар. Халқ мажлисларида таниқли уруғларнинг таъсири ўсган, уларнинг вакилларида оқсоқоллар кенгаши тузилган ва басылейлар сайланган. Ибтидоий жамият кўпинча ҳарбий демократия деб аталувчи сиёсий жамиятга айланган. Лекин у ҳам жамиятда шаклланаётган қуллар ва эркин кишилар ўртасидаги, оддий жамоачилар ва уруғ-қабила юқори доиралари ўртасидаги ривожланаётган қарама-қаршиликларни бартараф эта олмаган. Ҳарбий демократиянинг сақланиб қолишида ташқи омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган.

Атроф муҳитни ўраб турган табиий шароитларга хўжалик юритишнинг мослаштирилишини талаб қиладиган жуғро-

фий шароитлар, ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш муносабати билан янада кучайиб бораётган маҳаллий табиий ресурсларнинг тугаб бориши, айирбошлаш ва у билан боғлиқ қабилалараро алоқаларнинг ривожланиши, қон-қариндошлик алоқаларининг кучсизланиши ва уруғлар ҳамда қабилаларнинг ассимиляцияси оқибатида вужудга келган ва қабилалар доирасидан четга чиққан низоларни бартараф этиш ва тартибга солиш зарурияти - буларнинг ҳаммаси **Аттика** қабилаларининг ягона ҳокимият остида бирлаштирилиши учун шарт-шароитлар бўлиб қолган эди.

Крит-микен ва Гомер даврларига бориб тақаладиган ривоятлар ҳам бизга кўпдан-кўп урушлар бўлганлигини ва бу урушлар давомида **Афина** атрофида **Аттика**да яшовчи ион қабилаларининг аста-секин бирлашуви (юнонча-"синойикизм") юзага келганлигини хабар қиладилар. Афсоналарга кўра, милоддан аввалги II минг йилликдаёқ **синойикизмни** (бирлашувни) **Тесей** амалга оширган. Тесей ана шу қабилаларни ягона афина халқи қилиб бирлаштирган. Бунинг оқибатида марказий бошқарув ишларини ташкил этиш зарурияти келиб чиққан. Синоийкизм натижасида **Афина**да барча тўртта қabila ишларини бошқарадиган **Кенгаш** тuzилган, бу билан эски уруғ-қabila ташкилотига биринчи зарба берилган.

Афина полиси жамият сиёсий ташкилотининг ҳудудий шакли бўлиб қолган.

Жамиятнинг ҳудудий ташкил этилиши ижтимоий ишларни бир хил (қабилавий фарқлардан қатъи назар) ва демак, марказлаштирилган бошқарувни ташкил этишни ва тобора ривожланаётган ижтимоий муносабатларни анча фаол тартибга солишни қаттиқ талаб қилган. Илгариги анча яхлит уруғ-қabila жамияти қийин аҳволга тушиб қолган. Ҳали уруғлараро ва қабилалараро жазолар сақланиб қолган. Бироқ **Аттика**да мулкий даражаланиш кучайиши муносабати билан энди янги кескин низолар келиб чиққан. Бу низолар эркин афиналиклар ва турли гуруҳдаги тўла ҳуқуққа эга бўлмаган ва қарам кишилар (фетлар, чет элликлар, қуллар ва бошқалар) ўртасидаги тобора чуқурлашиб бораётган қарама-қаршиликларда ўз ифодасини топган ва ҳокимиятнинг янги механизмларини шакллантириш учун замин ҳозирлаган. Шу тариқа бир томондан, муросага келтириш ва яраштириш воситаси бўлган, иккинчи томондан, бўйсунди-

риш ва асоратга солиш кучи бўлган ва жамият устида турадиган сиёсий (давлат) ҳокимиятга зарурият туғилган. Бундай ҳокимиятнинг келиб чиқиши эркин кишиларни нафақат ижтимоий тенгсизлигини, балки сиёсий тенгсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган ва уларни қайси қабила ёки фратрияга тегишлилигидан қатъи назар, куйидаги уч тоифага: 1) **евпатридлар** - насл-насаби олижаноб бўлган аристократлар, аслзодалар; 2) **геоморлар** - деҳқонлар; 3) **демиурглар** - ҳунармандларга бўлинишини белгилаб берган Тесея ислохотлари билан бошланади. Бу тоифавий бўлинишда меҳнат тақсимоти ва қадимги жамоанинг парчаланиши жараёнлари акс эттирилган эди.

Жамоада мансабларни эгаллаш ҳуқуқи фақат уруғ-қабиланинг юқори қисми бўлган евпатридларга ўтказилган. Бу эса оммавий ҳокимиятни аҳолидан янада ажралиб боришига олиб келган. Эркин кишиларнинг кўп қисмини ташкил этган геоморлар ва демиурглар савдогарлар ва камбағаллар билан бирга аста-секин жамоа ишларини бошқаришдан четлатиб борилган. Уларда фақат бу вақтда аҳамияти жуда пасайиб кетган халқ йиғинида иштирок этиш ҳуқуқи сақланиб қолган эди. Улар хонавайрон бўлиб, қарзга ботиб, ерларни қарз бадалига гаровга қўйишга мажбур бўлганлар. Ерларни гаровга қўйиш билан бирга қарздорлик асорати ҳам келиб чиққан. Бунга кўра, қарзини тўлай олмаган қарздорлар чет элга қул қилиб сотилиши мумкин эди.

Ривоятларга кўра, қадимдан Афинада басилейлар - уруғ саркардалари ҳокимлик қилишган. Евпатридлар ўз бойлигига ва ижтимоий мансабларни эгаллашга бўлган танҳо ҳуқуқига таяниб, аста-секин уруғдошлик демократияси аналарни билан боғлиқ басилей ҳокимиятини, синфий жамиятга ўтиш жараёнида кучайиб бораётган ва евпатридларнинг манфаатларини ҳимоя қилган зодагонлар кенгаши басилейлар ҳокимиятини чеклаб борганлар.

Бироқ басилей мансаби Афинада ҳеч қачон бекор қилинмаган бўлса-да, у ўз сиёсий аҳамиятини аста-секин йўқотиб борган. Ижтимоий тараққиёт илгарилаб борган сари тобора мураккаблашган бошқариш функциялари янги вазифаларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Зодагонлар кенгаши бу вазифаларни энди басилейлар зиммасига юкламаган, балки уларни бажариш учун янги лавозимлар таъсис этган. Ҳарбий ишнинг мураккаблашуви муносабати билан

махсус **аскарбошилик-полимархлик** лавозими ана шу тариқа пайдо бўлган. Басилейнинг вазифалари доирасидан ҳарбий кўмондонлик лавозимининг олиб ташланиши унинг обрўсини жуда тўкиб қўйган. Айниқса, милоддан аввалги IX-VIII асрларда таъсис этилган **архонтлик** мансаби Афинада давлатнинг ташкил топишидаги муҳим иккинчи қадам эди (биринчи қадам синойкизм бўлган). Шундан сўнг иккинчи ўринга тушиб қолган басилей мансаби кейинчалик фақат диний ишларни бажарадиган бўлиб қолган. Басилейнинг асосий функциялари евпатридлардан сайлаб қўйиладиган мансабдор шахсларга - архонтларга ўтган. **Архонтлар (яъни бошлиқ ёки эл оғаси)** дастлаб умрбод муддатга, милоддан аввалги VIII асрдан 10 йилга, милоддан аввалги 583 йилдан эса 1 йилга (ҳар йили 9 та архонт) сайланадиган бўлган. Архонтлар ҳайъати басилейнинг фақат ҳарбий, коҳонлик ва суд функцияларинигина эмас, балки вақт ўтиши билан бутун мамлакатни бошқаришни ўз қўлига олган. Айниқса биринчи архонтнинг ваколатлари жуда катта бўлган: у ҳайъатга раҳбарлик қилган, ички бошқарувни амалга оширган ҳамда оилавий ишларга оид суд ишларини назорат қилиб турган.

Давлатнинг ташкил топишига таъсир кўрсатган яна бир муҳим ҳодиса - бу милоддан аввалги VIII асрда янги бошқарув органи - **ареопаг**нинг ташкил топиши бўлган (бу орган ареопаг деб номаланган тепалиқда мажлис ўтказиб тургани учун шундай деб аталган). Мазкур орган оқсоқоллар кенгаши ўрнида пайдо бўлган эди. Ареопаг асосан евпатридлардан иборат бўлиб, архонтларни сайлаган ва назорат қилган, шунингдек, халқ мажлисини ҳам назорат қилиб турган, олий суд ҳокимиятини амалга оширган. Ареопаг таркибига барча собиқ ва хизматдаги архонтлар, яъни ҳар ҳолда яна ўша евпатридлар вакиллари кирган.

Шу тариқа Атика жамияти сиёсий жамиятга - жамиятнинг ўзидан ажралиб чиққан ва унинг устида турган ҳокимият остидаги жамиятга айланган. Жамият ва ҳокимиятнинг собиқ синкретизми (ажралмаганлиги) ниҳоясига етган.

Юқоридагилар билан бирга давлатнинг ташкил топиши учун характерли бўлган яна бошқа муҳим жараён - **аҳолининг ҳудудий бўлиниши жараёни** ҳам ривожланишда давом этган. Милоддан аввалги VII асрда мамлакат ҳудуди округларга - **навкрарий**ларга бўлинган. Уларнинг аҳолиси

қайси қабилага мансублигидан қатъи назар ўз маблағларига ҳарбий кемалар қуриш, уларни қурол-яроғлар ва экипажлар билан таъминлашлари лозим эди.

Милоддан аввалги VI асрга келиб Афинада жуда мураккаб вазият вужудга келган. Товар-пул муносабатларининг ривожланиши эркин аҳолини янада ижтимоий табақалашувига олиб келган. Евпатридлар ва геоморлар орасидан бой ер эгалари ажралиб чиққан, евпатридларнинг бир қисми камбағаллашган, геоморлар эса батрақларга айланиб, бир қисм ҳосил (одатда ҳосилнинг 1/6 қисми эвази) учун бировларнинг ерларида ишлаганлар ёки қарздорлик асоратига тушиб, эркинликларини йўқотганлар ва чет элга қул қилиб сотилганлар. Шаҳарликларнинг бой савдо-ҳунармандлари юқори қисмининг иқтисодий роли ўсган, лекин улар ҳалиям ҳокимиятдан четлатилган эди. Камбағаллар - фетлар сони ҳам ўсган. Ўрта ва майда деҳқонлар ва ҳунармандларнинг аҳволи доимо ўзгариб турган. Натижада турли даражадаги эркин кишилар ўртасида зиддиятлар келиб чиққан. Бой евпатридлар билан ҳали ҳам ҳокимиятни ушлаб турган камбағал евпатридлар ўртасида, шунингдек, ҳокимиятга интилаётган бой деҳқонлар, бой савдогарлар, бой ҳунармандлар билан ўрта ва майда мулкдорлар ўртасида зиддиятлар пайдо бўлган. Бу зиддиятлар бой уруғ аристократияси ва янги бойлар бошчилигидаги халқ (демос) ўртасидаги зиддиятлар сифатида майдонга чиққан. Шу тариқа демоснинг аристократияга қарши кураши бошланган. “Килон ғалаёни” шундай курашлардан бири бўлган эди. Бу ғалаён мағлубиятга учрашига қарамай, орадан бир неча йил ўтгач, демоснинг давлатманд табақалари ҳамда уларга қўшилган бир қисм евпатридлар тазйиқи остида ҳукмрон аристократия жиддий ён беришга мажбур бўлиб, аллақачонлар ваъда қилинган, лекин ҳамиша орқага суриб келинган қонунларни ёзишга розилик берган. Милоддан аввалги 621 йилда “Драконт қонунлари” эълон қилинган. Албатта, Драконт томонидан одатдаги оғзаки ҳуқуқнинг ёзиб қўйилиши, хун олишнинг чекланиши, хусусий мулкнинг ҳимоя қилиниши, суд ишларининг аниқланиши ўз замонаси учун прогрессив ҳодиса эди. Лекин қонунларнинг ёзиб қўйилиши демос билан евпатридлар ўртасидаги зиддиятларга хотима беролмади, чунки бу тадбир демоснинг иқтисодий аҳволига бир қадар бўлса ҳам муҳим ўзгариш ки-

ритмади ва унинг сиёсий, илгаригидек ҳуқуқсиз ҳолатига мутлақо даҳл қилмади.

Ана шу зиддиятлар натижасида, Аристотелнинг хабар қилишича, милоддан аввалги VII асрда халқ уруғ зодагонларига қарши катта қўзғолон кўтарган ва кураш узоқ давом этган. Ушбу кураш давомида милоддан аввалги 594 йилда сиёсий кураш майдонида **Салон** деган тарихий шахс чиққан эди. Евпатридлардан келиб чиққан Салон 1-архонт қилиб сайлангач, иқтисодий ва сиёсий ислохотлар ўтказган.

Салоннинг асосий иқтисодий ислоҳати “сисахфия” - “юкни қоқиб ташлаш”, яъни камбағалларнинг гаровга кўйилган ер участкаларидан қарздорлик тошларини олиб ташлаш деб аталади. Салон деҳқонларнинг барча қарзларини бекор қилган, гаровга кўйилган ер участкаларини эгаларига қайтариб берган ва қарз бадалига қул қилишни абадул-абад бекор қилган. Шулар билан бирга, қарзи учун четга қул қилиб сотиб юборилганларни қайта сотиб олиб, ватанига қайтарган.

Салон васият қилувчининг қонуний фарзандлари бўлмаган тақдирдагина васият қилиш эркинлиги ҳақида қонун чиқарган. Натижада васият баҳонаси билан ерларни сота бошлаганлар. Салон ер максимумини ҳам жорий қилиб, бунга кўра, истаган миқдорда ер сотиб олиш мумкин эмас эди. Шу боис Салон ислохотларидан кейин Аттика узоқ вақтгача ўрта ва майда ер эгалиги мамлакати бўлиб қолган.

Салон Аттикадан дон чиқаришни тақиқлаган-у, аммо зайтун мойи чиқаришга рухсат этган. У тоқзорлар, боғлар ва полизлар барпо этиб парвариш қилишни рағбатлантирадиган, қудуқлардан ва умуман суғориш тизимларидан фойдаланишни тартибга соладиган қонунлар чиқарган.

Ҳунармандчилик ва савдо-сотикни ривожлантириш мақсадида Салон шундай бир қонун чиқарганки, бунга биноан, агар ота ўз вақтида ўғлига бирон ҳунар ўргатмаган бўлса, ўғил қартайиб қолган отасига ёрдам беришдан бош тортишга ҳақли бўлган. Салон яна бекорчиликка қарши ҳам қонун чиқарган. У ягона ўлчовлар жорий қилган ва пул ислоҳоти ўтказган.

Салон иқтисодий ислохотлар билан бир қаторда **сиёсий ислохотлар** ҳам ўтказган. У ўша вақтгача мавжуд бўлиб келган генократияни (“генос”- “уруғ” демакдир) - насл-насаби аристократия ҳокимиятини бекор қилган ва ўрнига

тимократияни (“тима” - “баҳо”, “қиймат” демақдир), яъни мулкӣ цензга асосланган ҳокимиятни жорий этган ва шундай қилиб, аристократияни уруғдошлик тузуми сарқитлари билан боғлиқ бўлган имтиёзлардан маҳрум қилган. Салон Аттиканинг барча фуқароларини мулкӣ ҳолатига қараб тўрт даражага бўлган. Цензга асос қилиб деҳқончиликдан келган даромад олинган. Ўз еридан камида 500 мединн сочилувчан ёки суёқ маҳсулот олган фуқароларнинг ҳаммаси биринчи даражага киритилган (мединн - ўлчов ҳажми; турли вақтда у 41 литрдан тортиб то 52,5 литргача бўлган миқдорни ташкил этган). Улар **пентакосо-мединнлар**, яъни беш юз галвирчилар деб аталган. Ўз еридан камида 300 мединн миқдорида даромад олган фуқаролар иккинчи даражага киритилган. Улар **суворийлар** деб аталган, чунки улар ўз жанговар отлари билан отлик аскарлар сифатида хизмат қилишлари лозим бўлган. Ўз еридан 200 мединн даромад олган фуқаролар учинчи даражага мансуб бўлган. Улар **зевгитлар** (“зевгос” - “қўш” демақдир), яъни қўш ҳўкизлар деб аталган. Улар пиёда лашкарда хизмат қилишга ва ўз оғир қуролига эга бўлишга мажбур эдилар. 200 мединндан кам даромад оладиган фуқаролар тўртинчи даражага киритилган. Улар **фетлар (батраклар)** деб аталган. Фетлар ҳарбий хизматда ёрдамчи вазифалар ва енгил қуролланган пиёда аскарларни ташкил этганлар. Энг бой даражадаги Афина фуқароларнинг - пентакосо-мединнларнинг вазифаси ҳарбий кемаларни жиҳозлантириш ва уларни яхши сақлашдан иборат эди.

Сўнгра Салон халқ йиғинида муҳокама қилинадиган ишларни тайёрлашни Ареопагинг ҳуқуқ доирасидан чиқариб ташлаб, уни заифлаштириб қўйган. Бу ишларни тайёрлаш учун Салон янги давлат органи - **буле (400 лар кенгаши)**-ни тузган. Улар Аттика қадимдан бўлиниб келган тўрт эски уруғдош фила (қабил) йиғинларида ҳар бир филадан 100 булечи ҳисобидан сайланган.

Салон ислохотлари натижасида халқ йиғини Аттика ҳаётида фаолроқ роль ўйнай бошлаган. Унда кундалик сиёсий ишлар муҳокама қилинган, архонтлар ва бошқа олий мансабдор шахслар сайланган, сўнгра уларнинг ҳаммаси ўз фаолиятлари ҳақида халқ йиғини олдида ҳисоб беришлари лозим эди. Халқ йиғини **эклесия**, яъни чорланганлар йиғини деб аталган, чунки йиғин чақириладиган кунни жарчи-

лар бармаҳал ҳамма ёққа жар солиб эшиттирганлар, шу мақсадда бутун мамлакатни кезиб юрганлар.

Салон юқоридагилардан ташқари, ҳар қандай афина фуқароси қатнашиши мумкин бўлган янги олий ҳакамлар судини - **гелиэяни** таъсис этган.

Салоннинг ислоҳотлари уруғдошлик тузумига ва уруғ зодагонларининг имтиёзларига зарба берган. Ислоҳотлар уруғ арситократияси - евпатридларнинг ҳокимиятини чеклашга ва уруғ-қабилла сарқитларини тугатишга қаратилган эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, энди фуқарога унинг келиб чиқишига қараб эмас, балки мулкый цензга қараб баҳо бериладиган бўлди. Архонтларни фақат биринчи мулкый даражага мансуб кишилардан, яъни пентакасио-медимнлардан сайлаш мумкин эди. Фақат дастлабки уч даражага кирувчи фуқароларгина буле аъзолари бўлиши мумкин эди. Фақат экклесияда ва гелиэяда ҳамма даражага мансуб фуқаролар иштирок этишлари мумкин бўлган.

Салон ислоҳотлари чет эллардан қуллар сотиб олиб келтириш ҳисобига қулдорлик хўжалигининг тараққий қилишига олиб келган, демак, антик қулликнинг ривожланишига асос солган эди. Эркин васиятларни жорий қилганлиги ҳам ернинг хусусий мулк бўлишини ривожлантириб юборган эди ва ернинг уруғ мулки бўлиши сарқитларини заифлаштирган ва бекор қилган эди. Четга дон чиқаришнинг тақиқланиши ҳам асосан бу маҳсулотларни етиштирадиган евпатридларнинг манфаатларига зид эди. Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқни ривожлантиришга қизиқтирувчи қонунлар шаҳар демоси ўрта табақаларининг аҳволини мустаҳкамларди. Сиёсий тимократик ценз ислоҳоти евпатридларнинг уруғ аристократиясини турли мулкый даражаларга ва бундан келиб чиқадиган турли ҳуқуқ ва мажбуриятларга бўлиб юборган эди. Лекин умуман олганда Салон ислоҳотлари маълум даражада компромисс (келишувчилик) характериغا эга бўлган. У Ареопагнинг қонун чиқариш ва назорат қилиш вазифаларини ўзида қолдирган эди, Аттиканинг тўрт уруғ қабиласига - филасига бўлиниши каби эски уруғ-қабилла бўлинишини дахлсиз қолдирган эди, ҳолбуки Салон ислоҳотларидан илгарийёқ Аттика ҳудудининг уруғ-қабилла тамойили асосида бўлиниши бузилган эди. Ҳарбий кемалар қуришга бутун аҳолидан пул йиғиш учун Аттика 48 та ҳудудий округга - навкрарийга бўлинган эди.

Салон ислоҳотлари Аттиканинг ундан кейинги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёти учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган. Албатта, бу ислоҳотлар евпатридларнинг - уруф задагонларининг норозилигини туғдирган. Лекин ислоҳотлардан демоснинг камбағал қатламлари ҳам норози эди. Ер улушининг етарли бўлмаганлиги уларнинг қашшоқлик манбаи эди. Камбағаллар евпатридларга қарашли ерларнинг бир қисмини тортиб олишни, уларни бўлиб, ўз майда участкаларига қўшиб беришни ва шу йўл билан мазкур участкалардан олинадиган ҳосилни ўлмас овқат даражасига етказишни талаб қилдилар. Лекин Салон бунга кўнмади. Бундан ташқари Салоннинг ценз ислоҳоти фуқароларнинг камроқ мол-мулки бўлган табақаларининг сиёсий ҳуқуқларини қирқиб кўйган эди. Шу сабабли Салон архонт-айсидент сифатида ҳокимият тепасида бир йил тургандан кейин ислоҳотлардан мулкий ва сиёсий зарар кўрган, унинг ислоҳотларини ҳаддан ошиш деб ҳисоблаган эски зодагонлар, ислоҳотларни етарли эмас деб топган демоснинг қуйи табақалари ҳам унга қарши чиқди. Салон бирмунча вақт Афинадан чиқиб кетишга мажбур бўлган.

Бу вақтда Аттикада синфий ва сиёсий кураш ғоят кескинлашиб кетган. Ўзаро курашлар вақтида учта ижтимоий-сиёсий ва ҳудудий гуруҳ ташкил топган: улар ер эгаларининг (кўпчилиги Салон қонунларини бекор қилишни истовчи евпатридларнинг) манфаатларини ҳимоя қилувчи **педизейлар** (серҳосил водийлар аҳолиси); **паралийлар** (соҳил аҳолиси) - Салон қонунларидан қаноатланган ва унинг ислоҳотларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган шаҳар ва қишлоқнинг ўрта мулкдорлари, савдогарлари ва ҳунармандлари; **диакрийлар** - Салон қонунларини етарли эмас деб топган камбағал деҳқонлар (тоғли районлар аҳолиси)дан иборат эди. Диакрийлар ўз ер участкаларининг миқдорини кўпайтиришни ва сиёсий ҳуқуқларини кенгайтирилишини талаб қиладилар. Фетлар даражасига мансуб шаҳар камбағаллари ҳам уларга қўшилардилар. Бу гуруҳларнинг раҳбарлари анъанага кўра манфаатдор аристократ уруғларнинг вакиллари эди. Энг радикал гуруҳ бўлган диакрийлар тепасида Писистрат турарди.

Милоддан аввалги 560 йилда Писистрат диакрийларга таяниб, давлат тўнтариши ўтказган ва тиран бўлиб қолган. Писистрат Салон ислоҳотларини бекор қилмаган, балки да-

вом эттирган. У қишлоқ камбағаллари - диакрийлар манфаатларини қондириб, ўзига душман евпатридларнинг ерларини мусодара қилган. Деҳқонларга кредит бериб, уларнинг аҳволини анча яхшилаган. Илгари судга иши тушган киши албатта Афинага бориши керак эди. Писистрат деҳқонларга суд ишларини юритишни енгиллаштириш учун дема (қишлоқ)лар бўйлаб юрадиган махсус сайёр судлар лавозими ва ўндан бир миқдорда даромад солиғи жорий қилиб, давлат хазинасини тартибга солган.

Аммо тиран - якка ҳоким Афинада ноқонуний ҳукмдор ҳисобланган. Шунинг учун тез орада айниқса бой афиналиклар норозилигига учраган. Милоддан аввалги 527 йилда Писистрат вафотидан кейин ҳокимиятни унинг ўғиллари Гиппий ва Гиппарх биров вақт ушлаб турганларидан сўнг, дастлаб Гипперх ўлдирилган ва кейин милоддан аввалги 510 йилда Гиппий Афинани ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлган.

Тирания асосан Спартанинг қўллаб-қувватлаши билан ағдарилган эди. Чунки Спарта Афинанинг кучайишидан чўчир эди. Шундан сўнг ҳокимиятни аристократия қўлга олмоқчи бўлган. Лекин камбағалларга таяниб, Афинанинг бой савдо-хунарманлари вакили Клисфен бошчилигидаги афина қулдорлари спарталикларни ҳайдаб юборганлар.

Клисфен Афина ҳокимияти тепасига чиққач, милоддан аввалги 509 йилда бир қанча **ислохотлар** ўтказган. Унинг ислохотлари уруғ-қабил муносабатларининг қолдиқлари ва сарқитларини узил-кесил тугатган ва Афина қулдорлик демократияси тизимини шакллантирган.

Клисфеннинг энг асосий тадбири **маъмурий-худудий ислохот** эди. У аҳолини эскича тўртта қабилга бўлинишни бекор қилди, яъни эски тўртта уруғ-қабила филаларни тугатди, уларнинг ўрнига худудий белгига қараб **ўнта худудий фила ташкил этди**. Энди уруғдошлик ташкилотларига тааллуқлилиқ ўз аҳамиятини йўқотиб, ҳал қилувчи ролни фуқароларнинг яшаб турган жойидаги ташкилотлар ўйнай бошлаган. **Ҳар бир фила учта триттийга бўлиниб**, филанинг ички бўлиниши ҳисобланган. Шуниси характерлики, бу триттийларнинг биттаси шаҳардан, иккинчиси денгиз соҳилидан, учинчиси мамлакатнинг ўртасидан жой олган эди. Шуниси ҳам борки, ҳар бир фила қайси триттийлардан ташкил топиши чек ташлаш йўли билан ҳал этилган.

Шу сабабли айрим филаларнинг триттийлари, ҳатто умумий чегараларга эга бўлмасликлари ҳам мумкин эди. Лекин бутун Аттиканинг ҳудуди кичик-кичик доиралардан иборат бўлиши каби бундай ҳолат бу хилдаги аралаш-қуралаш филаларни идора қилишни қийинлаштирмасди. Бундан кўзда тутилган мақсад - аҳолини бутунлай аралаштириб юбориш ва уруғ-қабил алоқаларининг қолдиқларини батамом тугатиш эди.

Клисфен бутун Аттика ҳудудини **энг қуйи бўғинда турувчи юзта маъмурий бирликларга - демларга бўлиб чиққан**. Ҳар бир филага ўнтадан демлар киритилган. Афганинг ҳар бир фуқароси ўзи келиб чиққан демга ёзилган. Ўзини уруғ-аймоқ билан аташ тақиқланган. Уруғдошлик алоқалари шу тариқа бекор қилинган.

Шундай қилиб, ислохот натижасида илгари уруғдошлик тузумида бўлмаган ва фақат давлатга хос бўлган маъмурий-ҳудудий бўлиниш жорий этилган.

Филалар сонининг ўзгариши муносабати билан Салоннинг тўрт юзлар кенгаши ўрнига беш юзлар (ҳар бир филадан 50 вакил ҳисобидан) кенгаши ташкил этилган. Кенгашнинг халқ йиғини муҳокамасига қўйиладиган ишларни тайёрлаш органи сифатидаги вазифаси кучайган. Беш юзлар кенгаши олий маъмурий орган бўлиб қолган. Унинг ўнинчи (навбатчи) қисми йилнинг ўндан бир қисми давомида (35-36 кун) навбатма-навбат давлат вазифаларини бажариши лозим эди, бу вақт притания деб аталарди. Беш юзлар кенгашининг аъзолари (пританлар) филаларда сайланган номзодлардан чек ташлаш йўли билан бир йилга сайлаб қўйиларди. Беш юзлар кенгаши халқ йиғинлари орасидаги даврда Афина сиёсий ҳаётига раҳбарлик қилган, халқ йиғинларининг қарорларини бажаришни амалга оширган.

Бу вақтда архонтларнинг эски ҳайъати ўз аҳамиятини йўқотган эди. Клисфен ҳудудий ислохот ўтказар экан, Аттикада кўпдан бери яшаб келган ва лекин мамлакатнинг туб аҳолиси бўлмаган анча шахсларни фуқаролар қаторига киритди.

Клисфен даврида Афина фуқароларининг энг оммавий органи бўлган ҳакамлар суди - гелиэянинг роли кучайди. Гелиэяга фуқаролар цензидан қатъи назар бир йилга сайлаб қўйилар эди. Улар ўз навбати билан турли суд комиссияларида суд ишларини бажарардилар. Клисфен тирания

қайта тикланишининг олдини олиш учун “сополлаштириш”, юнонча “остракизм”ни (“остракон” - “сопол” демақдир) жорий этган. Ҳар йилда бир марта халқ йиғини остракизмни ташкил этиш кераклиги ёки керакмаслигини ҳал қилган. Агар ижобий қарор қабул қилинса, орадан бирмунча вақт ўтгач, камида олти минг фуқародан иборат халқ йиғини чақирилган ва бу фуқаролардан ҳар бири, унинг фикрича, Афина демократик тузуми учун хавфли бўлган сиёсий арбобнинг номини сополга ёзиб қўйган. Бу яширин овоз бериш натижасида кимга қарши кўпроқ овоз берилган бўлса, ўша шахс ўн йил муддат билан Афинадан қувилган, лекин у фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилмаган ва мол-мулки мусодора қилинмаган. Остракизм дастлаб уруғ аристократиясига қарши қаратилган бўлса, оқибатда ундан Афина жамиятидаги турли гуруҳлар ўртасидаги сиёсий курашда фойдаланилган.

Клисфеннинг сўнгги тадбирларидан бири - милоддан аввалги 502 йилда ўн та стратег ҳайъатини таъсис этишдан иборат эди. Бу ҳам аҳолининг ҳудудий бўлинишини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилган, яъни унга ҳар бир филидан биттадан вакил киритилган. Бу стратеглар халқ йиғинида қўл кўтариб (хейротония) очиқ овоз бериш йўли билан бир йил муддатга сайланганлар ва Афина халқ лашкарига галма-гал қўмондонлик қилганлар. Расман бу ҳайъатнинг раиси ҳисобланган эски архонт-полимархлик лавозими ўз аҳамиятини йўқотган.

Шундай қилиб, Клисфен ислохотлари Афинада уруғдошлик тузумига энг сўнгги зарба бериб, узоқ давом этган давлатнинг ташкил топиш жараёнини ниҳоясига етказган.

Тесейдан сўнг туғила бошланган ҳокимиятчилик функциялари уларни амалга ошириш органларининг ташкил этилишига олиб келган. Натижада аста-секин сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи махсус ва доимий ҳаракатдаги аппарат вужудга келган. Шу билан бир вақтда бу аппарат томонидан жамият устида ҳокимиятни танҳо эгаллаб олиш жараёни борган. Ҳокимиятчилик функцияларини амалга оширишни танҳо ҳуқуққа айланиши натижасида зўрликдан фойдаланиш қонуний ҳуқуқ бўлиб қолган. Сиёсий ҳокимият давлат ҳокимияти шаклида амалга оширила бошланган, уни амалга оширувчи аппарат эса давлат аппаратиغا айланган.

Шу тариқа узоқ асрларга чўзилиб кетган иқтисодий муносабатлардаги инқилобдан сўнг ижтимоий инқилоб, кейин эса давлатнинг ташкил топиши билан яқунланган сиёсий инқилоб содир бўлган. Буларнинг ҳаммаси бир вақтдаги ҳодиса бўлган. Афинада давлатнинг келиб чиқиши уруф аристократияси ва демос ўртасидаги кескин ва муросасиз кураш билан бирга борган ва бу кураш оқибатда демос ғалабаси билан тугаган. Натижада Афинада демократик республика шаклидаги қулдорчилик давлати вужудга келган.

5. Афина давлатининг ривожланган даври (милоддан аввалги V-IV асрлар)

Милоддан аввалги V асрнинг биринчи ярмида Афина юнон дунёсида энг илғор давлатлардан бирига айланган. Бунга юнон давлатларининг Юнонистон - Эрон урушидаги ғалабаси, Афина экономикасининг жадал ривожланиши ва унда демократик тузумнинг мустақамланиши кўмаклашган. Юнонистон - Эрон уруши даврида ташкил топган юнон давлатлари иттифоқиға дастлаб Спарта бошчилик қилган бўлса, 70-йилларда ҳарбий ҳаракатлар денгизга кўчгандан сўнг, иттифоққа раҳбарлик Афинага ўтган. Милоддан аввалги 478 йилда Афина бошчилигидаги Делос ёки биринчи Афина денгиз иттифоқи (симмахия - ҳарбий иттифоқ) тузилган. Иттифоққа 140-160 юнон давлатлари кириб, улар ҳарбий кемаларни ва аскарларни таъминлаб туришлари ва иттифоқ ҳазинасига (кассасига) пуллар (бадаллар) - “форос” (айнан таржимаси “оғирлик”) тўлаб туришлари керак эди. Флотга қўмонданлик Афинага топширилган эди.

Вақт ўтиши билан флотни қуриш ҳам Афинага ўтган, иттифоқ ҳазинаси ҳам Делосдан Афинага ўтказилган, форос иттифоқчиларидан йиғиладиган хирожга, солиққа айланган ва бунга Афина ҳеч қандай назоратсиз эғалик қила бошлаган.

Шу тариқа 1-Афина денгиз иттифоқи аста-секин Афина архэсига (“архэ” - “ҳокимият”, “ҳукмронлик” дегани), яъни **Афина денгиз давлатига** айлана борган. Иттифоқчиларнинг норозиликлари куч билан бостирилган, иттифоқчилар ҳудудларида афина манзилгоҳларини (клерухияларни) ташкил эта бошлаганлар, яъни у ерга афиналик камбағал фуқароларни кўчириб келтириб, ўша ерда уларга улуш ерлар

(клерлар) тақсимлаб бера бошлаганлар. Клерухиялар ҳарбий-деҳқончилик манзилгоҳлари бўлиб, улар амалда ҳарбий отрядларга айлантирилган эди. Кўп иттифоқчи давлатларга афина мансабдор шахслари жўнатилган, Афина судига иттифоқчи давлатлар фуқароларининг баъзи ишларини кўриш ҳам ўтган эди, 500лар кенгаши иттифоқ ишларини ҳал қила бошлаган.

Демак, шу тариқа, иттифоқда Афина гегемонлиги (йўл-бошчилиги) қудратли Афина архэсига айланган.

Афинанинг ташқи сиёсий аҳволидаги ўзгаришлар, унинг бойиб кетиши ижтимоий-сиёсий муносабатларда ҳам ўзгаришларга олиб келган. Урушдан кейинги даврларда Афинанинг давлат тузуми демократлаша бошлайди. Архонтларни қуръа ташлаб сайлаш жорий қилиниб, бу мансабга иккинчи даражали кишилар ҳам сайланадиган бўлган. Афина фуқароларининг сиёсий ҳуқуқлари кенгайган. Булар Эфиальт ва Перикл ислоҳотларида ўз ифодасини топган.

Эфиальт ареопагни сиёсий ҳокимиятдан деярли тўла маҳрум этган, унинг асосий функцияларини халқ мажлиси, 500лар кенгаши ва гелиэяга ўтказган. Жумладан, ареопаг халқ мажлисининг қарорларига “вето кўйиш” ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилиш вазифаси халқ мажлиси ҳамда 500лар кенгашига олиб берилди. Ареопаг энди қасддан одам ўлдиришда ва куфронийликда айбашлардан бўлак ҳеч қандай суд ишларини ҳал қила олмаган. Қолган ишларнинг ҳаммаси ҳакамлар судига - гелиэяга топширилган.

Афинада демократиянинг равнақ топиши **Перикл** номи билан боғлиқ. Унинг даврида Салоннинг цензга оид ислоҳотлари ўз аҳамиятини йўқотган. Чунки энди давлат мансабларига барча тўла ҳуқуқли фуқаролар эга бўлишлари мумкин эди. Перикл Афина фуқароларининг камбағал табақаларини иш билан банд этиш тўғрисида ҳаракат қилган. Давлат мансабларини бажарганлик учун халқ тайинлаган.

Ижтимоий тузум. Милоддан аввалги VI-V асрларда антик куллик шакли анча ривожланган. Бу даврда кулдорлик сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам ўсган.

Кулларнинг меҳнатидан қишлоқ хўжалигида, хунармандчиликда ва конларда фойдаланилар эди. Бойларнинг уйларида улар хизматкор қилиб ишлатиларди. Юридик жиҳат-

дан қул хўжайиннинг мулки ҳисобланган. Афинада қулни ўлдиришни тақиқловчи қонун бўлса-да, лекин амалда бу қонунга риоя қилинмаган. Қулни қилич билан ёки осиб ўлдириш мумкин эмас, аммо ўлгунча калтаклаш ёки очликдан ўлдириш мумкин эди, чунки агар қул бирон жазо натижасида ўлса, қулдор айбдор ҳисобланмаган. Қул судда гувоҳликка ўтолмасди. Лекин, агар қулнинг айтганлари “бадан товуши” бўлса, яъни қийноқ натижасида айтилган бўлса, у вақтда унинг айтганлари ҳақиқий ҳисобланган. Қуллар қонуний никоҳга киролмаганлар. Уларнинг амалдаги эр-хотинлик муносабатлари фақат бирга туришдан иборат бўлган, бу бирга туриш хўжайиннинг хоҳиши билан ҳар қачон бузилиши мумкин эди.

Қуллар орасида педагоглар, врачлар, актёрлар, музикачилар ва раққослар, ҳатто файласуф қуллар ҳам мавжуд эди. Лекин бундай касб-корлар ҳеч бир ҳолда қулни хўжайиннинг жабр-зулмидан қутқаролмасди. Қулдор қулни истаган кўйига сола оларди.

Милоддан аввалги V-IV асрларга келиб патриархал қуллик ўрнига классик, антик қуллик келган. Қулларга оддий меҳнат қуроллари сифатида қараларди. Қуллар аста-секин асосий ишлаб чиқарувчи кучларга айланган. Давлат қуллари асосан конларда ва тош йўнишда, шунингдек, идораларда паст лавозимларда, масалан, мирзалик, котиблик вазифаларида ишлардилар. Бундай қулларнинг аҳволи хусусий қул эгалари қўлидаги қулларнинг аҳволидан енгилроқ эди. Лекин бу қуллар ҳам доим сотилиши ёки бошқа ишга кўчирилиши мумкин эди. Хусусий эгаликдаги қуллар далаларда ва ҳунармандчилик устахоналарида ишлатилганлар ёки ижарага берилганлар. Бу шахсий ижара эмас, мулк ижараси ҳисобланган. Қулларнинг умумий сони жуда ўсиб кетган ва тахминан эркин афиналиклар сонидан тўрт баравар кўп бўлган. Баъзи маълумотларга қараганда эса, ҳатто Афинанинг 21 минг фуқаросига 400 минг қул тўғри келганлиги кўрсатилади. Қуллар энг ҳуқуқсиз бўлиб, ҳуқуқ субъекти эмас, ашё ҳисобланганлар. Ҳуқуқсиз қуллар ва тўла ҳуқуқли қулдорлар ўртасидаги зиддиятлар афина жамиятининг асосий антогонистик (муроСага келтириб бўлмайдиган) зиддиятларига айланган. Афина фуқаролари ва **метеклар** (Афинага кўчиб келиб жойлашган чет элликлар) ўртасидаги зиддиятлар ҳам кескинлашган. Метеклар сони афиналик-

лар сонининг тахминан ярмини ташкил этарди. Улар асосан савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар ва мулкӣ ҳуқуқларда чеклаб қўйилганлар, мамлакат сиёсий ҳаётида иштирок этишдан тўла маҳрум бўлганлар.

Афинада Эфиальт ва Перикл ислохотларидан кейин ҳам афиналикларнинг турли эркин гуруҳлари ўртасидаги зиддиятлар тугамади. Мулкӣ даражаланишнинг тобора чуқурлашиб бориши натижасида эркин фуқаролар иккита нотенг ва амалда тенг ҳуқуқларга эга бўлмаган гуруҳларга - бадавлат қулдорларнинг кичик гуруҳи (ер эгалари, савдогарлар, кемаларнинг эгалари, судхўрлар, ҳунармандчилик устахоналарининг эгалари)га ва эркин камбағалларнинг асосий қисми (деҳқонлар, ҳунармандлар, денгизчилар)га, шунингдек ишлаб чиқариш курул-воситаларидан маҳрум бўлган, давлатдан ва бойлардан олинадиган хайр-садақа ҳисобига кун кўрадиган люмпенларга бўлинган.

Афина демократияси ўзининг гуллаб-яшнаган даврида эркин кишиларнинг (қулдорлар, камбағаллар, люмпенларнинг) қуллар устидан биргаликдаги ҳукмронлигининг сиёсий шаклига айланган. Шу билан бирга у қулдорларнинг мулкисиз фуқаролар устидан ҳукмронлиги шакли ҳам бўлган. У шунингдек, бир томонда эркин кишилар - қулдорлар, бошқа томонда майда ишлаб чиқарувчилар ва люмпенлар ўртасидаги зиддиятлар ривожланадиган ҳукмронлик шакли ҳам бўлиб қолган. Афина демократиясининг бу характерли белгилари айниқса унинг давлат тузумида яққол намоён бўлади.

Давлат тузуми. Афина давлати ўз моҳиятига кўра эркин фуқароларнинг манфаатларининг ҳимоя қилинишини ва кўп сонли қулларнинг тутқунликда ушлаб туришни таъминлайдиган сиёсий ташкилот ҳисобланган. Бошқариш шакли бўйича у демократик республика бўлиб, унда афина фуқаролари тенг ҳуқуқлардан фойдаланганлар ва сиёсий ҳаётда (давлатни идора этишда) фаол қатнашишлари мумкин бўлган. Афинада қулдорларнинг демократик республикаси милоддан аввалги V асрда ташкил топиб ва баъзи танаффуслар билан милоддан аввалги IV асрнинг 30-йилларигача яшаган.

Афина давлатининг асосий органлари: халқ йигини, Беш юзлар кенгаши ва гелиэя ҳисобланган. Улар мансабдор

шахсларнинг фаолиятини йўналтириб турганлар ва назорат қилганлар.

Афинада давлат ҳокимиятининг олий органи **халқ йиғини-эклесия** бўлган. У дастлаб йилига ўн марта, кейинчалик қирқ марта чақириладиган бўлган. Алоҳида ҳолларда (душманнинг тўсатдан ҳужум қилиши, табиий офат ва бошқа ҳолларда) фавқулодда “саросима ва фожиа йиғини” чақирилиши мумкин бўлган. Халқ йиғини Акрополь яқинида жойлашган ясси тепалик Пникс устида тўпланган, кейинчалик мажлислар Афина театрига кўчирилган. Халқ йиғинининг ваколат доираси жуда кенг бўлган: Афина сиёсатининг ҳамма асосий масалаларини қараб чиққан, қонунлар қабул қилган, хусусий масалалар бўйича қарорлар чиқарган, мансабдор шахсларни сайлаган ва уларнинг фаолиятини текширган, уруш ва тинчлик, мамлакатнинг озиқ-овқат масалаларини ҳал қилган ва ҳоказо. Махсус йиғинларда фуқароларнинг илтимос-шикоятлари кўриб чиқилган ва баъзи шахсларни остракисм тартибида давлатдан ҳайдаб юбориш ҳақидаги масалалар ҳал этилган.

Халқ йиғинида фақат 20 ёшга етган тўла ҳуқуқли афиналик фуқаролар иштирок этишлари мумкин эди. Аёллар ва метеклар халқ йиғинига қўйилмаган. (Қуллар тўғрисида ку гап бўлиши мумкин эмасди). Одатда деҳқонлар унинг ишида кам иштирок этишган, лекин милоддан аввалги IV асрдан бошлаб уларнинг халқ йиғинида иштирок этишлари учун мукофот тайинланган. Халқ йиғинида ҳатто энг муҳим масалаларни ҳал этиш учун бор йўғи 6000 киши, яъни бутун тўла ҳуқуқли афиналикларнинг 1/5 қисми иштирок этиши талаб қилинарди.

Ҳар бир халқ йиғинининг кун тартиби олдиндан белгиланган. Ҳар ойдаги йиғинлардан биттаси асосий йиғин ҳисобланган. Унда мансабдор шахслар фаолияти текширилган, озиқ-овқат масалалари муҳокама қилинган ва ҳоказо. Олтинчи ойнинг асосий йиғини, бундан ташқари, мансабдор шахсларни айблаш, остракисм ҳақидаги масала ҳал қилинган. Ойнинг қолган бошқа йиғинларида фуқароларнинг шикоятлари, диний, маъмурий ва бошқа масалалар кўрилган. Афиналик ҳар бир фуқаро истаган масаласини халқ йиғинига қўйишга, унда сўзга чиқишга, янги қонун лойиҳаларини кун тартибига киритишга ҳақли эди. Амалда халқ йиғинида нутқлар билан асосан гапга уста профессионал

нотиклар - сафсатабозлар (демагоглар) сўзга чиқиб эркин кишиларнинг алоҳида гуруҳлари манфаатларини ёқлаганлар. Қонун лойиҳалари дастлаб ҳамма кўрадиган жойга осиб қўйилган ва даставвал беш юзлар кенгашида кўриб чиқилгандан кейин халқ йиғини муҳокамасига келиб тушган. Қарор очиқ овоз бериш, яъни қўл кўтариш йўли билан қабул қилинган. Ёпиқ овоз берганда қутига ё ловия, ё қора ва оқ тошчалар, ёки хат ёзилган синиқ сопол парчалари ташлаган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, халқ йиғинининг ҳар бир иштирокчиси таклиф этилган қонун лойиҳасини ноқонуний деб ҳисоблаб, муҳокамадан ёки овозга қўйишдан олинишини талаб қилиш, бундай лойиҳа муаллифини судга бериш ҳуқуқига эга бўлган. Бундан ташқари халқ йиғинининг раиси ўз фикрича киритилган таклифларни ноқонуний деб ҳисобласа, уни овозга қўймаслиги мумкин эди.

Халқ йиғинида қабул қилинган қонун лойиҳаси, агар гелиэя томонидан рад этилмаса, қонун бўлиб қолган.

Афинада демократик муассасалардан яна бири **беш юзлар кенгаши** - Буле бўлган. Бу кенгаш Клисфен замонидаёқ таъсис этилган бўлиб, унинг аъзолари 30 ёшга тўлган Афина фуқароларидан қуръа ташлаш йўли билан сайланган. Унинг ҳамма ўнта ҳудудий филаларининг ҳар биридани элликтадан вакил киритилган. Беш юзлар кенгаши Афинанинг олий ҳокимият ва маъмурий органи бўлиб, халқ йиғинида кўриладиган масалаларни олдиндан тайёрлаган. Унинг қарорларини ижро этган, молия бошқарувини олиб бориб, давлатнинг даромад манбалари устидан назорат қилган. Шунингдек, Буле ташқи давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатган. Бундан ташқари, мансабдор шахсларнинг ишларини кўриб чиққан. Кенгашнинг энг муҳим функцияси, юқорида айтиб ўтилганидек, халқ йиғинига қўйиладиган масалаларни олдиндан муҳокама қилиш бўлиб, бу билан у халқ йиғини фаолиятини йўналтириб турган.

Кенгаш кундалик ишларни юритиш учун ўнта комиссия (пританий)га ажралган. Комиссиялар таркибига ҳар бир филадан элликтадан вакил киритилган эди. Комиссиялар навбатма-навбат Кенгаш мажбуриятларини бажарганлар. Бунда ҳар куни қуръа ташлаш йўли билан янги Кенгаш раиси сайланган. У халқ йиғини вақтида унга ҳам раислик қилган. Милоддан аввалги IV асрда бу тартиб ўзгартирилган:

раис Кенгашнинг ҳар бир мажлисидан олдин сайланадиган бўлган. Кенгашнинг ҳар бир аъзоси хизмат ўташ муддати тугагандан сўнг ҳисобот берган ва жавобгарликка тортилиши мумкин эди.

Афина давлатининг олий суд органи - **гелиэя** - ҳакамлар суди йирик демократик муассаса бўлган. Унинг аъзолари 30 ёшга тўлган фуқаролардан қуръа ташлаш йўли билан бир йил муддатга сайланадиган 6000 ҳакамдан иборат бўлган. Ҳакамлардан бир мингтаси заҳирадаги ҳакам ҳисобланган. Гелиэя таркибида ўнта ҳайъат - палата (дикастерия) бўлиб, уларнинг ҳар бирида беш юзтадан ҳакам ва юзтадан заҳирадаги ҳакам бўлган.

Афина судида суд қилинадиган ҳеч бир фуқаро унинг иши қайси дикастерияда кўрилишини олдиндан билмаган. Буни у суд бўладиган куни ёки ундан бир кун олдин билган, холос. Томонлар пора бера олмасликлари учун шундай қилинган. Қадим замонларда адвокатлар бўлмаган. Жавобгар ёки айбланувчининг ўзи ўзини ҳимоя қилиб сўзлаган, унинг қариндошлари ҳам суд мажлисида сўзга чиқишлари мумкин эди.

Гелиэя давлатга қарши жиноятлар ва мансабдор шахсларнинг суиистеъмолликлари ҳақидаги ишлар бўйича I инстанция суди, бошқа судлар томонидан кўрилган ишлар бўйича эса апелляция инстанция ҳисобланган. У, шунингдек, баъзи назорат функцияларини ҳам амалга оширган ҳамда халқ йиғинида қабул қилинган қонун лойиҳаларини рад этиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шу тариқа, қадимги Афинада қонун чиқариш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат эди:

а) халқ йиғинига қонун лойиҳасининг киритилиши (бундай қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига ҳар бир афиналик фуқаро эга бўлган);

б) беш юзлар кенгаши томонидан қонун лойиҳасининг дастлаб кўриб чиқилиши ва бу ҳақда халқ йиғини учун хулосалар берилиши;

в) халқ йиғини томонидан қонун лойиҳасининг қабул қилиниши;

г) қабул қилинган қонун лойиҳасининг кучга киритилиши ёки гелиэя томонидан рад қилиниши мумкинлиги.

Афина давлат бошқарувида мансабдор шахслар муҳим ўрин тутди. Бунда мансабларни эгаллашда қуйидаги асо-

сий тамойилар: сайлаб қўйилиши, муддатлилиги, ҳисоб беришлиги ва коллегияллиги ўрнатилган.

Мансабдор шахсларнинг сайлови ҳар йили ё халқ йиғинида очиқ овоз бериш йўли билан, ёки қуръа ташлаш йўли билан амалга оширилган. Мансабга ўтиришдан олдин барча мансабдор шахслар махсус текширувдан - докимасиядан ўтказилганлар. Бунда уларнинг сиёсий жиҳатдан ишончлилиги ва бошқа шахсий сифатлари аниқланиб, уларнинг мансабни эгаллашга ҳақли эканликлари текширилган. Мансабни қаторисига икки марта эгаллаш (ҳарбий мансабдан ташқари) ёки бир вақтда иккита мансабни эгаллаш мумкин эмас эди. Мансабларни бажарганлик учун ҳақ тўланган. Бундан фақат стратеглар истисно қилинган. Мансабдор шахслар хизматлари муддати ўтганидан сўнг ўз фаолиятлари юзасидан беш юзлар кенгаши ва гелиэяга ҳисоботлар тақдим қилганлар. Афина давлатининг гуллаб-яшнаган даврида кўп мансаблар коллегиял бўлган.

Афинада асосий мансабдор шахслар **стратеглар** ва **архонтлар** бўлган.

Стратеглар ҳайъатининг аъзолари уйланган ва кўчмас мулкка эга бўлган фуқаролардан ўн киши таркибида халқ мажлиси томонидан сайланган. Милоддан аввалги V асрда стратеглар муҳим ваколатларни қўлга киритганлар. Улар армия ва флотни ушлаб туриш учун келиб тушган маблағларни бошқара бошлаганлар, фавқулодда ҳарбий йиғимлар ташкил қила бошлаганлар. Афинага озиқ-овқатлар келтиришга раҳбарлик қила бошлаганлар (тинчлик вақтларида афина фуқаролари доимий солиқлар тўламаганлар, бундай солиқлар метеклардан йиғилган). Стратегларга дипломатик муносабатлар соҳасида ҳам баъзи ваколатлар ўтган: улар душмандан капитуляция (таслим бўлиш ҳақидаги ва ғолиб томонга имтиёз берувчи шартнома) қабул қилганлар, сулҳ тузганлар. Бундан ташқари, ҳарбий жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича судларда тергов олиб борганлар ва бундай судларга раислик қилганлар. Ниҳоят, стратеглар беш юзлар кенгаши ва халқ йиғинининг навбатдан ташқари мажлисини чиқаришни талаб қилиш ва фавқулодда чоралар кўриш ҳуқуқига эга эдилар. Баъзан стратеглардан армияга қўмондонлик қилувчи, фавқулодда ҳолларда эса давлатда бутун ҳокимиятни қўлга олувчи **автократлар** ажратилган.

Стратеглар ваколатларининг ўсиши билан архонтларнинг сиёсий аҳамияти пасайган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Салон ислохотларидан кейин ҳудудий филалар томонидан таклиф қилинган номзодлардан куръа ташлаш йўли билан тўққизта архонтлар сайланадиган бўлган. Улар жуда кам ҳолларда: халқ йиғинида остракисм ҳақидаги масала ҳал қилинаётганда ва мансабдор шахслар докимасиядан ўтказилаётганда ягона коллегиял орган сифатида ҳаракат қилганлар. Биринчи архонт **архонт-эпоним** ҳисобланган. Архонт-эпонимда Афина демократиясининг ривожланиши билан фақат оилавий ишлар бўйича ва мерос ҳақидаги ишлар бўйича суд функцияларигина сақланиб қолган эди. Иккинчи архонт - **архонт-басилей** бўлиб, у диний ишларни юритган ва судда жиноий ишларни кўрган. Учинчи архонт **архонт-полимарх** бўлиб, у эндиликда илгариги ҳарбий қўмондонлик функцияларини йўқотиб, фақат метеклар ва бошқа чет элликлар (ксенлар) билан боғлиқ бўлган асосий ишлар билан шуғулланган. Бошқа олтитаси **архонт-фесмофетлар** деб аталиб, гелиэяга тааллуқли ишларни тайёрлаганлар, афина судларида “адолатли суд қилишга” раҳбарлик қилганлар.

Афинада ҳаммаси бўлиб етти юзга яқин махсус мансабдор шахслар бўлиб, улар тегишлича турли вазифаларни бажарганлар. Хусусан, Афинада давлат мулкани бошқариш, давлат хазинасини юритиш, кўчалардаги тартибни ва фуқароларнинг ахлоқини, бозорлардаги савдони кузатиб туриш, ҳарбий тайёргарликдан ўтаётган ёшларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш сингари вазифаларни ана шу махсус мансабдор шахслар адо этганлар. Филаларда ва демларда ҳам ўз мансабдор шахслари мавжуд эди.

Милоддан аввалги V асргача бўлган даврда **Ареопаг** давлат ҳокимият органлари ичида муҳим ўрин тутар эди. Унинг аъзолари архонтлар ва илгари архонт бўлиб ишлаган кишилар эди. Милоддан аввалги V асрдан бошлаб, Ареопаг ўз аҳамиятини йўқотиб, асосан қасддан одам ўлдириш ишлари бўйича суд инстанциясига айланган. Халқ йиғинининг топшириғи билан у давлатга қарши жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича тергов олиб бориши мумкин эди.

Суд орган-лари. Айтиб ўтилганидек, Афинада олий суд органи **Гелизэя** бўлган. **Ареопаг** ҳам баъзи суд

функцияларини сақлаб қолган. У архонт-басилей раислигида қасддан одам ўлдириш жиноятлари бўйича ишларни кўриб ҳал қилган. Халқ йиғинининг топшириғи бўйича Ареопаг давлатга қарши жиноятлар ҳақидаги ишларни тергов қилиши мумкин эди. Қасддан бўлмаган одам ўлдириш жинояти ҳақидаги ишлар **эфетлар** суди томонидан кўрилган. Талончилик, ўғрилиқ ва бошқа мулкий жиноятлар **ўн бирлар ҳайъати** томонидан кўрилган. Мулк бўйича фуқаролик-ҳуқуқий низолар **диэтетларнинг ҳакамлик** судларида кўриб ҳал этилган. Майда мулкий низолар **қирқлар ҳайъати** томонидан куриб чиқилган. Перикл замонидан бошлаб демлар бўйича **сайёр судлар** ташкил этилган. Энг оғир жиноятлар бўйича **халқ йиғини** ҳам I инстанция суди сифатида майдонга чиқиши мумкин эди.

Армия. Афина армияси 18 ёшдан 50 ёшгача бўлган эркин фуқаролардан халқ лашкарлари асосида ташкил этилган. Армияга сафарбарлик ёши халқ йиғини томонидан белгиланган. Урушлар вақтида ҳар бир фила биттадан оғир қуролланган жангчилар (гоплитлар) отряди, енгил қуролланган жангчилар отряди ва маълум сондаги суворийлар (булар жангга одатда пиёдалар сафида туриб кирганлар) отряди бериши лозим эди. Тинчлик вақтларида афина фуқаролари 18 ёшдан 20 ёшгача ҳарбий таълим ўтаганлар. Улар тез-тез чегараларни кўриқлаш хизматида жалб қилиб турилган. Милоддан аввалги V асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлат чегараларини кўриқлаш учун махсус доимий ёлланма кўшин жалб этилган. Пелопоннес уруши вақтидан бошлаб улардан ҳарбий ҳаракатларда ҳам фойдаланила бошланган. Милоддан аввалги IV асрга келиб армия ва флотда ёлланган ҳарбий хизматчилар пайдо бўлган.

Полиция. Афина давлатида полициячилик функцияларини бажарадиган махсус хизматчилар - **токсотлар** бўлган. Улар асосан қуллардан иборат бўлиб, жами икки юзга яқин эди. Полициячилик функцияларининг қуллар зиммасига юкланиши шуни англатар эдики, бу вақтда Афинада бир бирига ишонмайдиган ҳукмрон синфларнинг турли душманлик муносабатларидаги гуруҳлари ўртасида зиддиятлар жуда кескин эди.

6. Афина давлатининг (демократиясининг) инқирози ва емирилиши

Афина фуқаролари расман тенг ҳуқуқли ҳисобланган бўлсалар-да, лекин мулкий жиҳатдан нотенг эдилар. Айниқса, мулкий тенгсизлик милоддан аввалги V асрнинг охирида жуда кучайган эди. Бир гуруҳ кам сонли йирик ер эгалари ва савдогар - ҳунармандлар бойиб кетсалар, фуқароларнинг асосий қисми - майда ер эгалари, ҳунармандлар ва люмпенлар аҳволи жуда ёмонлашган. Афиналиклар билан ҳуқуқлари чекланган метеклар ўртасидаги зиддиятлар ҳам ўсган. Буларнинг ҳаммаси афина демократиясини кескин инқирозга олиб келган.

Милоддан аввалги 431 йилда бошланиб кетган Пелопоннес уруши натижасида Афинанинг инқирози жуда кучайган. Бу уруш бир томонда Афина денгиз иттифоқига кирган давлатлар, бошқа томонда, Пелопоннес иттифоқи тепасида турган Спарта ўртасида бошланган эди. У Афинанинг мағлубияти билан тугаган. Уруш натижасида катта моддий талофат кўрилган, жуда кўп одам йўқотилган, денгиз иттифоқи бўлиниб кетган ва, демак, Афина иттифоқ таркибига кирган давлатларнинг маблағларидан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлган. Милоддан аввалги 411 йилда Афинада олигархлар тўнтариши юз берган ва ҳокимият олигархлар қўлига ўтган. Беш юзлар кенгаши бекор қилинган. Унинг ўрнига расман эски Тўрт юзлар кенгаши қайта тикланган ва унга энг бой фуқаролар кирган. Тенг ҳуқуқли фуқаролар сони гоплит бўлиб хизмат қилишга етарли маблағи бўлган беш минг фуқародан иборат қилиб қўйилган. Албатта, кейин демократия яна тикланган. Лекин милоддан аввалги 404 йилда Афина урушда таслим бўлгандан сўнг янги олигархия тўнтариши юз берган. Афинада халқ йиғини Спарта тазйиқи остида ўттиз олигархдан иборат комиссия сайлаган. Бу комиссия оқибатда Афина ҳукумати бўлиб олган. Террор кучайган. Аҳоли, бой афиналиклар ва метеклар ҳукумат томонидан таланган. Аҳоли олигархларга қарши бош кўтариб, милоддан аввалги 403 йилда уларни енгган ва Афинада демократия қайта тикланган, лекин энди илгариги Афина кудратидан ҳеч вақо қолмаган эди. Мамлакат хонавайрон бўлган, давлат хазинаси бўшаб қолган, савдо инқирозга учраган, денгиздаги

устунлик аллақачон йўқотилган эди. Деҳқонлар хонавайрон бўлиб, ўз ерларини сотишга мажбур бўлган эдилар ва давлат хазинасидан энди етарли ёрдам ололмаган шаҳар камбағаллари сафига келиб қўшилганлар. Бой кулдорлар орасида ҳам норозилик келиб чиққан. Чунки улар энди фақат ўз маблағлари ҳисобига эркин камбағалларни боқиб туришга мажбур бўлмоқда эдилар.

Умумий норозиликлардан кучсизланиб қолган афина демократияси милоддан аввалги IV асрда жуда юксалган Македонияга ҳеч қандай жиддий қаршилиқ кўрсата олмаган. Милоддан аввалги 338 йилда юнон қўшинлари Македония армиясидан мағлубиятга учраган. Милоддан аввалги 336 йилда Афина ва бутун Юнонистон Александр Македонский империяси таркибига қўшиб олинган ва кейинчалик ҳам бутун Юнонистон унинг авлодлари давлати таркибида бўлган. Милоддан аввалги II асрда рим легионлари Афинага бостириб кирган ва натижада Афина бутун Юнонистон сингари Рим давлатининг провинцияларидан (вилоятларидан) бирига айланган.

7. Спарта кулдорлик давлати

Давлатнинг пайдо бўлиши. Қадимги Юнонистон тарихига катта таъсир ўтказган полислардан яна бири Спартадир. Спарта давлати Пелопоннеснинг жанубида жойлашган. Бу давлатнинг пойтахти Спарта деб аталган. Спарта давлатининг ташкил топиши ўзига хос хусусиятларга эга.

Спартада милоддан аввалги VIII-VII асрларда давлатнинг вужудга келиши асосида ибтидоий жамоа тузуми емирилишининг умумий қонуниятлари ётади. Бироқ, агар Афинада бу қонуниятлар амалда уруғдошлик муносабатларининг деярли тўла барҳам топишига олиб келган бўлса, **Спартада давлатнинг вужудга келиш жараёни муҳим хусусиятлари билан ажралиб турган ва уруғдошлик ташкилотининг кўпгина қолдиқлари сақланиб қолишда** давом этган.

Спартанинг тарихий ривожланишидаги асосий хусусият синфий жамиятнинг ташкил топишига ташқи зўравонлик омилининг аралашуви бўлган. Қабилаларнинг милоддан аввалги XII асрда бошланган Болқон ярим ороли-

га кўчиши улар ўртасидаги ҳарбий тўқнашувлар билан бирга содир бўлган. Милоддан аввалги XII асрда **ахайя** қабилалари томонидан илгари босиб олинган Пелопоннес ярим оролидаги кичкинагина Лаконика вилоятига **дорий** қабилалари бостириб кирган. Қаттиқ урушлардан сўнг ахайяликлар ва дорийлар ўзаро иттифоқ тузиб, Спарта жамоасини ташкил этганлар ва ўзларини **спарталиклар** деб юритганлар. Спарта жамоасига бири дорийлардан ва иккинчиси ахайяликлардан бўлган иккита подшо бошчилик қилган.

Кичкина Лаконика (300 квадрат километр) янги жамоа учун торлик қилиб қолган. Шу сабабли кўшни Мессинияни эгаллаш учун уруш бошланган. Юз йилга чўзилган бу уруш натижасида Спарта ғалабага эришган.

Мессиния ерлари ғалаба қозонган қабилаларнинг умумий мулки бўлиб қолган, унинг аҳолиси эса қулларга - илотларга айлантирилган. Истилочилар ерларни ва қулларни бўлиб олиб, қулдорлар - ҳукмдорлар табақасини ташкил этганлар. Демак, шу тариқа жамиятнинг аниқ ижтимоий даражаланиши юз берган: спарталиклар қулдорларнинг ҳукмрон табақасига, бўйсундирилган аҳоли эса қулларга ва тўла ҳуқуқли бўлмаган фуқароларга айланганлар.

Истилолар спарта жамоаси олдига янги вазифаларни келтириб чиқарди. Босиб олинган ерлар босқинчиларнинг илгариги ерларидан анча катта эди. Бундан ташқари бўйсундирилган аҳоли босқинчилардан 20 баравар кўп эди. Шундай шароитда ҳали дорийларга ҳам, ахайяликларга ҳам маълум бўлмаган ҳокимият органларини ташкил этиш зарурияти келиб чиққан. Бироқ бу вақтда ҳали спарта жамоасида ибтидоий жамоа тузуми бузилмаган эди. Спарталикларда сиёсий ҳокимиятнинг ташкил этилиши ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши даври учун типик эди. Уларда иккита уруғ-қabila сардори (подшоси), оқсоқоллар кенгаши, халқ йиғини мавжуд бўлган. Лекин бу ҳокимият органлари бўйсундирилган аҳоли устидан ҳукмронлик қилиб туриш учун етарлича воситаларга эга бўлмаган. Албатта бундай шароитда бўйсундирилган аҳоли устидан спарталикларнинг тўла ҳукмронлигини таъминлайдиган сиёсий ҳокимият ташкил этиш зарурияти туғилган.

Бўйсундирилган омма устидан ҳукмронлик қилиш, уларни эксплуатация қилиш зарурияти ўз навбатида спарта-

ликларнинг бирлашишларини, уруғ-қabila жамоасининг баъзи элементлари сақланиб қолишини талаб қилган. Бунга яна Спарта хўжалигининг аграр характери, мамлакат ҳудудининг бошқа ҳудудлардан ажралиб қолганлиги, ташқи савдо ва товар-пул муносабатларининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи тоғ тизмалари билан ўралганлиги ҳам имконият яратган. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси Спартада синфий жамият ва давлат батамом расмийлаштирилган шароитларда ҳам ҳарбий демократиянинг баъзи элементлари сақланиб қолишига сабаб бўлган.

Спарта давлатининг ташкил топишидаги муҳим хусусиятлардан бири шундай эдики, бу жараён спарталиклар томонидан ўзга халқларнинг ерларини босиб олиш натижасида анча тезлашди. Уруғчилик тузумига маълум бўлган “алоҳида зўрлик” талаб қилинди. “Бунинг натижасида туб халқни чекланмаган тарзда эзиш ва бостириб туришни амалга оширувчи кучли давлат ҳокимияти билан мулк эгаллиги шакллариغا, оилага, давлатга ҳамда жамиятнинг ташкилий шаклига кучли таъсир этган ибтидоий жамоа тузуми элементларининг ўзига хос қўшилиши вужудга келади”¹ - деб ёзган эди таниқли рус олими З.М.Черниловский ушбу жараёнга тўғри баҳо бериб. Бу эса Спарта ижтимоий ва давлат тузумининг ўзига хос хусусиятини ташкил қилади.

Спартанинг бу даврдаги ижтимоий ва сиёсий тузуми афсонавий қонуншунос Ликург томонидан ёзилган “ретра”ларда мустаҳкамланган. Ликург тарихий шахс сифатида мавжуд бўлмаган, унинг ислоҳот ўтказган вақти ҳам аниқ ўрнатилмаган. “Ретра”ларни кўпчилик милоддан аввалги VIII-VII асрларда пайдо бўлган деб ҳисоблайди, “ликург тузуми”ни эса милоддан аввалги VII асрнинг охири - VI асрнинг бошида батамом ташкил топган, дейди. Ретралар иккита асосий вазифа: биринчидан, спарталиклар ўртасидаги мулкий фарқларни ушлаб туриш билан уларнинг бирлигини таъминлаш, иккинчидан, уларнинг (спарталикларнинг) бўйсундирилган аҳоли устидан биргаликдаги ҳукмронлик ташкилотини яратиш вазифаларини ҳал этишга ҳаракат қилган.

¹ История рабовладельческого государства и права. - М.: Госюриздат, 1959. - 131 бет.

Ижтимоий тузум. Спартада ибтидоий жамоа муносабатларининг муҳим қолдиқлари сақланиб қолган ўзига хос синфий қулдорлик жамияти ташкил топган. Бу ерда истилочилар маҳаллий аҳолига нисбатан анча кам бўлганлиги ва улар ҳали уруғдошлик тузумининг бузилиш босқичида турганликлари сабабли ҳукмронлиги ўзига хос бир тарзда бўлган. Маҳаллий аҳоли ўз манзилида қолган-у, аммо келгиндилар учун ишлаши лозим бўлган. Аммо туб аҳолининг ҳаёти қулларнинг ҳаётича ҳам қадрланмаган, чунки қулларни ўзларининг хусусий мулки деб ҳисобловчи қулдорлар уларнинг ҳаётидан маълум даражада манфаатдор бўлганлар, бироқ маҳаллий аҳолига келганда, аксинча, улар сонининг кўпаймаслиги келгиндилар учун фойдали эди.

Спарталиқлар давлатда ҳукмрон синфни ташкил қилганлар. Улар тўла ҳуқуқли фуқаролар ҳисобланган. Спартанинг имтиёзли синфи (табақаси) бўлган спарталиқлар “тенглар жамоаси” деб аталадиган жамоани ташкил этарди. Бу-уруғдошлик жамиятидан синфий жамиятга ўтиш даври учун характерли бўлган ҳарбий демократия қолдиғи эди. Лекин “тенглар жамоаси” Спарта қулдорлик давлати шароитида бўйсундирилган халқларни тутқунликда ушлаб туриш учун ҳукмрон синфнинг (спарталиқлар табақасининг) ҳарбийлаштирилган бирлашмаси эди.

Қадимги Спартада ер хусусий мулк эмас эди. Бутун ер “тенглар жамоаси”га қарашли бўлиб, жамоа ўз аъзоларига вақтинча фойдаланиш учун алоҳида чек ерлар (клерлар) ажратиб берган. Бундай ер участкаларига илотлар (қулларга айлантирилган ҳуқуқсиз маҳаллий аҳоли) бириктириб қўйилганди. Спарталиқнинг ўзи ва унинг оиласи ўз участкасида ишламас эди. Унинг участкасида унга биркитиб қўйилган илотлар ишлаб экин экарди. Бутун ерлар тахминан тўққиз мингта тенг бўлинмас ва ажралмас клерларга ажратилган эди. Уларни сотиш, ҳадя қилиш ёки васият қилиш мумкин эмасди.

Спарталиқлар 5та қишлоқ бирлашмасидан иборат бўлиб, ўзига хос ҳарбий лагерни эслатадиган шаҳарларда яшаганлар. Спарталиқлар илотлардан кўрқардилар, шунинг учун кечаси битта ҳам илот Спарта шаҳри худудида бўлмаслиги лозим эди. Спарталиқларнинг турмуш тарзи жуда қаттиқ тартибга солинганди. Ҳарбий мажбурият спарталиқ-

ларнинг асосий мажбурияти ҳисобланган. Фақат ҳарбий ишгина спарталиққа муносиб машғулот ҳисобланган. Спартада кучли ва мустаҳкам жангчилар тарбиялаб етиштириш учун махсус тарбия тизими мавжуд эди.

Янги туғилган ҳар бир чақалоқ Спарта олий маҳкамаси - герусияга, яъни оқсоқоллар кенгашига олиб борилган, шундан сўнг махсус комиссияда чақалоқни тирик қолириш ёки ўлдириш кераклиги ҳал қилинган. Агар чақалоқ заиф ва дардчил туғилган бўлса, уни қоя устидан пастга улоқтириб юборганлар. Соғлом ва кучли чақалоқни тирик қолдирганлар, лекин у етти ёшгача она қўлида тарбияланган. Сўнгра жамоат мактабига бориб, то балоғат ёшига етгунча, яъни 18 ёшгача шу мактабда яшаган ва таълим-тарбия олган. Мактабда тартиб-қоида жуда қаттиқ бўлган. Ўғил болалар ёстиқсиз қаттиқ бўйра устида ётиб, устларига енгилгина кўрпа ёпиб ухлаганлар. Уларнинг биттагина киядиган кийими плашч (гиматий) бўлган. Иссиққа ҳам, совуққа ҳам баббаравар чидамли бўлишлари учун қишин-ёзин оёқ яланг ва бош кийимсиз юришган.

Спарта ўғил болаларини чидамли қилиб тарбиялаш учун уларни очликка ва ташналиққа ўргатганлар. Баъзи кунларда сира сув ичиртирмаганлар. Уларни баданнинг оғришига чидашга ҳам ўргатганлар. Шу мақсадда кичик ёшдаги гуруҳдан катта ёшли гуруҳга ўтганда ёш спарталиқларни тантанали вазиятда калтаклаганлар. Калтаклаш маросимига қохина раҳбарлик қилган. Калтаклаш чоғида ўғил боланинг додлаши ва инграши уят ҳисобланган.

Мактабда ўғил болалар жисмоний машқ ва ҳарбий иш билан шуғулланганлар. Тарбиядан мақсад - кучли, чиниққан жангчи етиштириш эди.

Юнонистоннинг бирдан-бир мамлақати Спартада хотин-қизларни тарбиялашга ғоятда эътибор берилган. Унда аёллар катта ҳурматга сазовар бўлганлар. Спарталиқлар, фақат соғлом онадан соғлом бола туғилади, деб ҳисоблаганлар. Шу сабабли қизлар уй-рўзғор иши билан шуғулланмаган. Бу ишларни илот аёллари бажарган. Спарта аёллари эса болалик чоғидан гимнастика ва спорт билан шуғулланганлар, улар ўғил болалар каби ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни билганлар.

Спарталиқлар балоғат ёшига етгач, уйланиб оила қурганлар, лекин уйлангандан кейин ҳам бутун ҳаёти соф ҳар-

бийча тарзда ўтган. Улар эртадан кечгача кун бўйи мактабда бирга ўқиган ўртоқлари билан ҳарбий отрядда бўлишган, бирга ҳарбий машқлар қилишган ва бирга овқатланишган. Улар аскарий бўлинмалар бўйича тушки овқат қилганлар. Бу Спартада **фидития** деб аталган, бошқа шаҳарлардаги юнонлар уни **“сиссития”** деб аташган.

Фидития аъзолари “тенглар жамоаси”ни ташкил этганлар ва ҳамма сиёсий ҳуқуқларга эга бўлган. Фидитияга аъзо бўлиш учун умумий тушки овқатга муайян миқдорда натура билан ҳақ тўлаш керак эди. Фидития иштирокчиларининг порциялари тенг бўлган. Мансабдор шахслар фахрий улуш олганлар. Жангчиларнинг кийим-кечаклари, қурол-яроғлари ҳам бир хил бўлган. Агар спарталиқ камбағаллашиб қолса ва тушки овқат ҳақини тўлай олмаса, фидитиядан чиққан ҳисобланган ва шу билан “тенглар жамоаси”дан ҳам чиқиб қолган, шу тариқа сиёсий ҳуқуқларини ҳам йўқотган.

Спартача тарбиянинг ҳам, спарталиқларнинг кейинги ҳаётининг бутун йўналиши ҳам мамлакатнинг ҳарбий қувватини мустаҳкамлашга қаратилганди. Спарталиқ энг аввал жангчи бўлиши лозим эди. Спарталиқлар 18-20 ёшдан 60 ёшгача ҳарбий хизматни ўтганлар. Камчилик сайланган фуқаролар учюзта суворийнинг имтиёзли корпусини ташкил этган.

Спарталиқларнинг бирлигини таъминлашга Ликург томонидан ўрнатилган зеб-зийнатга қарши қоида ҳам кўмаклашган. Спарталиқларнинг савдо билан шуғулланиши тақиқлаб қўйилган эди. Савдо-сотикни қийинлаштириш учун атайин темир пул жорий қилинган, кумуш пулга рухсат этилмасди. Спарта давлати шундай чоралар билан чет эллар таъсиридан сақланишга ва спарталиқларни қаноатлантириб келаётган ибтидоий муносабатларни сақлаб қолишга интилади, чунки бу муносабатлар илотларни эксплуатация қилиш асосида моддий фаровонликнинг керакли даражасини уларга таъминлаб берарди.

Бироқ бундай чеклашлар спарталиқларнинг бирлигини ва “тенглигини” бузувчи мулкий даражаланишнинг ривожланишини тўхтатиб қололмаган. Чунки чек ерлар фақат катта ўғилларга мерос бўлиб ўтган, бошқалар фақат эгасиз қолган ер участкаларидан чек ер олганлар. Агар бундай ерлар бўлмаса, улар **гипомейонлар** (камбағаллар, қашшоқ-

лар) даражасига ўтиб, сиёсий ҳуқуқларини йўқотганлар, яъни халқ йиғинида ва фидитияларда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар. Гипомейонлар сони тобора ўсиб, спарталиклар сони қисқариб борган ва милоддан аввалги IV асрнинг охирига келиб уларнинг сони тўққиз мингдан тўрт мингга тушиб қолган.

Илотлар - Мессиниянинг қулларга айлантирилган аҳолиси - давлат мулки бўлган. Улар спарталиклар ихтиёрига берилиб, ерларида ишлаб, ҳосилнинг ярмини уларга берганлар (спарталиклар уй хўжаликларида ҳарбий асирлардан иборат қуллардан фойдаланганлар). Гарчи, Спартада Афинадаги сингари қул меҳнатини эксплуатация қилиш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг асоси бўлиб қолган бўлса-да, спарталикларнинг жамоа қул эгаллиги классик қулчиликдан фарқ қилган. Илотлик қулликнинг ўзига хос бир шакли бўлган. Илотлар амалда ўзларининг мустақил хўжаликларини юритиб, қулларга ўхшаб товар бўлмай, ўзларида қолган ҳосилнинг бир қисмини эркин тасарруф этганлар. Уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати крепостной деҳқонлар ҳолатига яқин эди. Шунинг учун баъзи олимлар илотларни қуллар эмас, балки крепостнойлар деб ҳисоблайдилар. Лекин Спарта қулдорлик жамиятининг иқтисодий жиҳатдан тараққий қилмаганлигини, унинг хўжалиги архаик эканлигини, жамоа ер эгаллиги мавжудлигини унутмаслик керак. Илотлар, шубҳасиз, қуллар эди, чунки аҳволлари бошқа юнон давлатларидаги қулларнинг аҳволидан баттар эди. Антик муаллифлар бу ҳақда жуда кўп гапирадилар. Псевдо-Ксенофонтнинг “Полития”си буни яққол тасвирлаб беради.

Илотлар бутунлай ҳуқуқсиз бўлиб, Спарталиқ уни ўлдиришга ҳақли эди. Бугина эмас, ҳар йилда бир марта “криптия” деган хунрезлик қилинарди (“криптия” -юнонча “ўлдириш” демақдир). Спарталиқ йигитлар кечалари бирга йиғилиб, ўзларини танитмаслик учун ниқоб ва узун плашч кийиб олишар, сўнгра илотлар манзилига равона бўлишарди. Агар йўлда илотларни учратиб қолишса, ҳужум қилиб уларни ўлдиришарди. Спарталиклар энг ёш ва кучли илотларни ўлдиришга ҳаракат қилардилар. Спартанинг бошқа аҳолисидан ажралиб туриш учун илотлар махсус кийим, бошларига эса ит терисидан телпак кийишарди. Армияда илотлар ёрдамчи вазифаларни бажарардилар.

Бошқа юнон давлатларидаги қуллар билан илотлар ўрта-сидаги фарқ шундан иборат эдики, илотлар хусусий хўжайинларга эмас, балки бутун Спарта жамоасига қарашли эди, чунки Лаконика илотларини қулликка солиш даврида спарталикларда ижтимоий жамоа муносабатлари ҳали йўқолмаганди. Бундан ташқари, илотлар ўз оилаларига эга бўлиб, томорқа ва ер участкалари ажратиб қўйилган. Лекин аслида қайси спарталиқ берса, ўшанинг мулки ҳисобланган. Илотлар бундай ерларда ўз оилалари билан яшаб ва ишлаб ҳосилнинг ярмини ер эгаларига берганлар.

Илотизм дорий қабилаларнинг Пелопоннесни забт этиши натижасида юзага келганди. Дорийлар томонидан забт этилган Фессалия ва Критда ҳам маҳаллий аҳоли қулликка солинган ва бу қуллик илотларнинг қуллигига ўхшарди.

Илотлар - қуллар мамлакат аҳолисининг асосий (кўпчилик) қисмини ташкил этган. З.М. Черниловскийнинг маълумотларига қараганда Спартада 200 мингдан ортиқ илотлар мавжуд бўлган.¹

Шундай қилиб, **Спарта қулчилигининг ўзига хос хусусиятлари** мавжуд бўлиб, бунга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) қуллар давлат мулки бўлган; 2) улар мамлакатнинг туб фуқаролари бўлган ва илгари ўзларига тегишли, кейин эса спарталиклар ўртасида тақсимланган ерларни ишлаганлар; 3) улар ўз уйларида, посёлкаларида яшаб, ўзларини ўзлари идора қилганлар; 4) илотлар спарталикларга қайта тақсимланган ерларда ишлаб, ҳосилнинг эллик фоизини уларга берганлар; 5) илотлар урушларда енгил қуролланган жангчилар сифатида иштирок этганлар ва эркинликларини сотиб олишлари мумкин бўлган.

Пелопоннес ҳудудидаги тоғли жойларда яшовчи қабилалар - **периеклар** (қўшнилари) деб аталган. Улар ҳуқуқий жиҳатдан спарталиклар ва илотлар оралиғидаги мавқега эга, улар шахсан эркин бўлиб, мулкий ҳуқуқий лаёқат соҳиби, лекин сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланмаганлар ва махсус мансабдор шахслар - гармоствлар назорати остида эдилар. Улар ҳарбий мажбуриятларга эга бўлиб, урушларда оғир қуролланган жангчилар сифатида иштирок этишлари лозим эди. Периекларнинг асосий машғулоти - савдо ва

¹ Қаранг: *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права - М., Юристъ, 1996, 73-бет.

хунармандчилик бўлган. Ўзларининг мавқеига кўра афина метекларига яқин турганлар, лекин метеклардан фарқ қилиб, давлатнинг олий мансабдор шахслари томонидан судсиз қатл этилиши мумкин эди.

Демак, Спарта аҳолисининг асосий синфлари - табақалари: спарталиклар, илотлар, периеклар жамиятнинг ижтимоий бўлинишини ташкил этиб, Спарта давлатида тутган ўрни юқоридагича аниқ белгилаб қўйилган эди.

Давлат тузуми. Спарта бошқариш шаклига кўра аристократик (задагонлик) давлат эди. Унинг тепасида **иккита подшо** турган. Адабиётларда улар подшо деб юритилса ҳам, бироқ ҳатто афина басилейга ўхшаб кенг ваколатларга эга эмас эди. “Подшо” ибораси шартли равишда ишлатилиб, аслида **архагетлар** деб аталган. Архагетлар ҳокимияти уруғ-қабила сардорлари ҳокимиятидан фарқ қилиб, меросий бўлган, лекин бу уни мустаҳкам бўлишига олиб келмаган. Улар асосан коҳинлик мартабасига эга бўлиб, авлиёлар ҳисобланганлар. Уруш вақтида архагетлар қўшинга қўмондонлик қилганлар. Улар Спарта давлатининг олий аристократик органи бўлмиш герусия ҳокимиятига эга бўлганлар. Бугина эмас, ҳатто эфорлар, яъни Спартадаги барча муассасалар устидан назорат қилувчи олий мансабдор шахслар бирон масала хусусида сўзлашиш учун подшони ўз ҳузурларига чақириш ҳуқуқига эга эдилар. Агар подшо эфор ҳузурига келмаса, уни зўрлаб олиб келишган.

Лекин архагетлар мавқеи фахрий бўлиб, ҳарбий ўлжалардан катта улуш олганлар, қурбонликлар қилганлар, оқсоқоллар кенгаши таркибига кирганлар, бутун жамоа учун аҳамиятга эга бўлган баъзи ишлар бўйича суд ишларини амалга оширганлар. Дастлаб архагетларнинг ҳарбий ҳокимияти анча тўлиқ эди. Уларга қўшинлар бўйсунган, ҳарбий юришлар вақтида ҳаёт ва ўлим ҳуқуқидан фойдаланганлар, яъни жангчилар тақдирини ҳал қила олганлар. Бироқ келажакда уларнинг ҳарбий ваколатлари ҳам анча чекланган.

Спартанинг давлат тузумида ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари сақланиб қолган. **Спартада халқ йигини - апелла** мавжуд бўлиб, унда фақат 30 ёшга тўлган спарталик эркаклар иштирок этган. Унда уруш ва сулҳ масалалари ҳал қилинган, қонунлар қабул қилинган, мансабдор шахслар сайланган, бошқа давлатлар билан иттифоқ-

лар тузилган, архагет мансабининг мерос бўлиб ўтиши ҳақидаги масала ҳал этилган, урушлар вақтида архагетлардан қайси бирининг қўшинга қўмондонлик қилиши ҳал қилинган ва ҳоказо.

Дастлаб халқ йиғинлари архагетлар томонидан чақирилган ва уларга архагетларнинг ўзлари раислик қилишган. Халқ йиғинида фақат мансабдор шахслар ёки чет эллик элчилар сўзга чиқиши мумкин эди. Бошқа иштирокчилар фақат нутқларни тинглаб, овоз беришда иштирок этишган. Овоз бериш қичқиришлар йўли билан амалга оширилган. Агар йиғин иштирокчилари келиша олмасалар, турли томонларга тарқаб кетишган. Шуниси ҳам борки, агар йиғинга оқсоқоллардан бирортаси келсагина халқ йиғини очик деб ҳисобланган. Агар оқсоқоллар йиғинни чақиришга рози бўлмай, унга келмасалар, йиғин очилмаган. Спарта халқ йиғини реал кучга эга бўлмай, асосий давлат масалаларини ҳал қила олмасди. Йиғин одатда ҳар ойда чақирилиб турарди. Спарта халқ йиғини Афина халқ йиғинидан фарқ қилиб давлат ҳаётида жуда катта ўрин тутмаган. Айниқса, милoddан аввалги IV асрга келганда унинг аҳамияти жуда пасайиб кетганди.

Спарта давлатида кучли бошқарув органи - **герусия** - **оқсоқоллар** кенгаши бўлган. У ҳам архагетлар ва халқ йиғини сингари уруғдошлик ташкилотидан мерос бўлиб қолган эди. **Герусия** - **“геронт”** - **кекса сўзидан** олинган. Унга 60 ёшга етган йигирма саккиз киши ва 30 ёшга етган иккита подшо кирган. Агар подшолар ёш бўлса, уларнинг ўрнига қариндошларидан бўлган васийлар герусияда иштирок этиб, подшонинг ваколатларини амалга оширганлар. Геронтлар герусияда умрбод мажлис қилганлар. Геронтлардан бирортаси ўлса, бўшаб қолган ўрнига янги геронт сайланган. Спарталиклар бу мансабга ўз номзодларини халқ йиғинида таклиф этганлар.

Герусия халқ йиғинида кўрилиши лозим бўлган масалаларни олдиндан кўриб чиққан, ташқи муносабатларни олиб борган. Вақт ўтиши билан унинг ваколатлари кенгайиб борган. Агар халқ йиғини қарорларидан норози бўлсалар, уни тарк этганлар ва бундай ҳолларда халқ йиғини ҳам тарқалиб кетган. Герусия давлатга қарши жиноятларни ҳам кўриб чиққан, архагетларга қарши суд жараёнларини олиб борган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Спартада барча муассасалар устидан назоратни **олий мансабдор шахслар - эфорлар** олиб борган. Эфорлар Спартада милоддан аввалги VIII асрда уруф-қабилла бошлиқлари ва уруф аристократияси ўртасидаги кескин зиддиятлар натижасида пайдо бўлган. Уруф аристократияси ҳарбий ўлжалардан катта ҳиссалар олиш ва эркин жамоачиларни эзиш имкониятига эга бўлиб, уруф-қабилла бошлиқларининг умрбод ҳокимиятини маълум муддатга сайлаб қўйиладиган аристократлар вакилларининг ҳокимияти билан чеклашга ҳаракат қилганлар. Ҳар йили бешта эфор сайланиб қўйиладиган бўлган. Дастлаб эфорлар гўё архагетларнинг ёрдамчилари ҳисобланганлар ва мулкий низолар бўйича суд ишларини амалга оширганлар. Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталаридан бошлаб эфорлар ҳокимияти жуда ошган. Улар архагетларни ҳам ўз назоратлари остига олганлар, юришларда архагетларни иккита эфор кузатиб борган. Эфорлар герусия ва халқ йиғинини чақириш ҳуқуқини қўлга киритганлар ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиб турганлар. Герусия билан бирга халқ йиғинида қабул қилинадиган ўзлари учун номақбул қарорларни бекор қила олганлар. Спартанинг ташқи муносабатларига раҳбарлик қилиш, ички бошқарувини амалга ошириш функциялари ҳам эфорлар қўлига ўтган. Эфорлар спарталикларнинг мавжуд тартибларга риоя этишларини кузатиб турганлар, уларни суд қилганлар, жазолар тайинлаганлар. Уруш ва тинчлик эълон қилиш, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилиш кабилар ҳам эфорларга тегишли эди. Лекин булар, албатта, Афинадагидек кенг эмасди.

Эфорларнинг фаолияти амалда назорат қилинмаган. Улар фақат ўз ворисларига ҳисоб берганлар.

Армия. Спартада армия жуда яхши ташкил этилган эди.

Спарталик эркакларнинг ҳаммаси ҳарбий хизматга мажбур эди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, спарталиклар 7 ёшдан 18-20 ёшгача ҳарбий таълимни ўрганиб, 20 ёшдан 60 ёшгача армия хизматида туришган. Илотлар енгил, периеклар эса оғир қуролланишган. Фронтнинг олдинги қисмида илотлар, периеклар борган, улардан кейин ёш спарталиклар, охирида 60 ёшгача бўлган кекса кишилар жангга киришган. Бу армия милоддан аввалги VI-V асрларда Юнонистонда энг яхши ташкил этилган, интизомли ва кучли армия бўлганди.

Кўшинлар ўн иккита ҳарбий қисм (лох)га бўлинган. Лох тепасида лохаг турган. Бутун армияга кўмондонликни подшолар амалга оширганлар. Уларга ҳарбий ишларда полимархлар ёрдам берган.

Армия таркибида “Уч юзта суворийлар”дан иборат отлик аскарлар ҳам бўлиб, уруш вақтида подшоларни қўриқлайдиган, тинчлик вақтларида эса мамлакат ҳавфсизлигини таъминлайдиган ўзига хос отлик гвардияни ташкил этганлар.

Спарта сиёсий тизимининг инқирози. Спартада ҳукмрон синфнинг қудратли ҳарбий ташкилотига айланган яхлит ижтимоий тузилиши унинг юнон давлатлари ичида тез юксалишига кўмаклашган.

Милоддан аввалги V асрга келиб Спарта Пелопоннес симмахиясига бошчилик қилиб деярли бутун Пелопоннес устидан ўз гегемонлигини ўрнатган. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги турғунлик, маънавий тушкунлик - илотлар устидан ҳукмронликнинг катта аҳамияти - Юнонистонда Спартани реакция маркази қилиб қўйган. Шу билан бирга Пелопоннес урушидаги (милоддан аввалги 431-404 йиллардаги) галаба, Афинадан олинган катта миқдордаги контрибуция спарталикларнинг мулкий даражаланишини бирданига кучайтириб юборган ва товар-пул муносабатлари ривожланган. Бу жараёнлар милоддан аввалги IV аср бошида ер участкаларини ҳады қилишга ва васият қилиб қолдиришга рухсат этилиши билан янада кучайган (ерларни сотишга хали ҳам рухсат этилмаган эди, лекин бундай ҳоллар учраб турган). Давлатнинг чекка ўлкаларидаги ерларни эгаллаб олиш ҳисобига зодагонларнинг ерлари кўпайган. Савдонинг тақиқланишига амал қилинмай кўя бошланган. Собиқ аскетик (таркидунёчилик, зоҳидлик) спартача турмуш тарзи ўтмишда қолиб кетган. Оддий спарталикларнинг оммавий тарзда хонавайрон бўлиши ерларидан маҳрум бўлишига ва демак, тўла ҳуқуқли бўлмайд қолишига олиб келган, Спарта жамоасининг бирлигига путур етган, унинг ҳарбий қудрати пасайган - тўла ҳуқуқли спарталиклар сони қисқарган, ёлланганлар пайдо бўлган. Милоддан аввалги IV асрда Юнонистоннинг Македония томонидан истило қилиниши натижасида Мессениянинг қўлдан кетиши ва у билан бирга ерлар ва қуллар ҳам йўқотилиши Спарта давлатининг иқтисодий асосини емирган.

Милоддан аввалги III асрда хонавайрон бўлган спарталикларнинг талаби билан ерларни қайтадан тақсимлаш, қарзларни йўқотиш, ҳарбий қудратни тиклаш, Спартанинг тўла ҳуқуқли бўлмаган фуқароларига ҳуқуқлар бериш йўли билан эски тартибларни қайтадан ўрнатишга бўлган уришиш барбод бўлди. Кулдорлик жамияти ривожланишининг объектив қонуниятлари жамоа тузумининг жамоачилик қолдиқлари сақланиб қолган ижтимоий ва сиёсий тартибларини қатъий ҳалокатига олиб келган.

Ички курашлар азобидан батамом кучсизланиб қолган Спарта, бошқа юнон давлатлари каби, милоддан аввалги II аср ўртасида Рим давлати ҳокимияти остига тушиб қолган.

8. Афина ва Спартада ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари. Афина ва Спартада ҳуқуқнинг қадимги манбаи одат ҳуқуқи бўлган. Айниқса Спартада ёзилмаган, одат ҳуқуқи маҳим ўрин тутган. Бу ерда ёзма қонунчилик узоқ вақтгача тараққий қилмаган. Ҳуқуқ илотларнинг эзилган, ҳуқуқсиз ҳолатини ва спарталикларнинг имтиёзларини мустаҳкамлаган. Спартада ёзма қонунчиликнинг вужудга келиши афсонавий қонун ижодкори Ликургнинг номи билан боғланади. Унинг қонунчилиги “Ретра” деб номланган ҳужжатларда баён қилинган. Ўша даврнинг тарихчиси Ксенофонтнинг маълумотларига қараганда, Ликург спарталикларнинг савдо ишлари билан шуғулланишларини тақиқлаш тўғрисида қонунлар чиқарган.

Афинада эса милоддан аввалги 611 йилда архонт Драконт даврида биринчи марта ёзма қонунчилик таркиб топган. Бу қонунлар бизгача етиб келмаган, у ўзининг қаттиқ жазо тизими билан машҳур бўлган. Милоддан аввалги VI асрда Салон даврида ҳам кўп қонунлар қабул қилинган. Салон ўз қонунларини ўн олти ёғоч тахтага ёздириб қўйган. Аммо бу ҳам бизгача етиб келмаган. Милоддан аввалги V-IV асрларга келиб қонунчилик фаолияти кенгайиб, халқ мажлисининг умумий аҳамиятга эга қарорлари қонун кучига эга бўлган.

Мулк Спартада ҳуқуқи. мулкчилиги сақланиб қолган. Жамоа ери чек ерларга ажратилиб, уларни бегоналаштириш мумкин эмасди. Бу билан бир қаторда, Аристотелнинг хабар беришича, бошқа бегоналаштирилиши мумкин ҳисобланган

ерлар ҳам бўлган, лекин бу шармандалик ҳисобланарди. Бундай ерлар периеклар жойлашган округлардан эгаллаб олинган ерлар, давлат томонидан спарталиқ зодагонлар вакилларига инъом қилинган ерлар эди. Шу тариқа ерга эгалиқда тенгсизлик келиб чиққан ва бу вақт ўтиши билан аниқ шаклларга эга бўла борган.

Спартада милоддан авалги IV асрнинг биринчи ярмида уйлар ва ер участкаларини ҳады этишга васият қилишга йўл қўювчи қонун чиқарилган, зеро бу шу вақтгача тақиқлаб қўйилганди. Ерларни сотиш илгаригидек мумкин бўлмаган, лекин ҳадыга рухсат этилиши мулкларни қўлдан қўлга ўтиши учун имконият яратган. Спартада савдо тақиқлаб қўйилган бўлса-да, бунга деярли амал қилмай қўя бошланган.

Афинада Спартадан фарқли ўлароқ хусусий мулкчилик анча ривожланган. Лекин ҳатто Афина энг ривожланган милоддан аввалги V-IV асрларда ҳам худди рим ҳуқуқида белгиланганидек хусусий мулк эгаларининг кенг ҳуқуқлари ҳақидаги тасаввурлар ҳали вужудга келмаганди. Ҳатто Афинада хусусий мулк ҳуқуқини англатадиган ибора ҳам бўлмаган. Қонунларда ўз аксини топган “ousia” тушунчаси мулкдор эгалиқ қилиб турган мулкни, ашёлар, бойлиқлар йиғиндисини англатган, холос, у мулк ҳуқуқини билдирмасди, ерларни эгаллаб олиш Юнонистонда ҳеч қачон хусусий мулкчилик манбаи сифатида катта роль ўйнамаган.

Мулк ҳуқуқи бир неча даъволар билан ҳимоя қилинган. Дастлаб ер участкаси ёки уйдан келадиган даромадлар ҳақидаги даъво тақдим этилган; бу мазкур мулкларга вақтинча эгалиқ қилиб турган шахсларга нисбатан қилинган. Сўнгра мулк ҳақидаги даъво - **dike ousias** тақдим этилган. Бу ерда даъвогар ўз ҳуқуқини исботланишига мурожаат қилган, яъни ўзининг мулк ҳуқуқи тан олиниши ҳақидаги талаби билан чиққан.

Қадимги Афина фуқаролик ҳуқуқи ерга, қулга, иш ҳайвонларига нисбатан хусусий мулкчиликнинг ривожланганлиги билан характерланади. Шунингдек Афинада давлат мулкчилиги ҳам мавжуд бўлиб, унинг объекти турли ашёлар бўлган.

Мажбурият ҳуқуқи. Спартада мажбурият ҳуқуқи унча ривожланмаган бўлса-да, Юнонистоннинг бошқа полиси - Афинада мажбуриятлар кенг тарқалган.

Қуйида асосан Афинанинг мажбурият ҳуқуқи билан танишиб чиқамиз.

Мажбуриятларнинг шартномалардан ва деликтлардан келиб чиқадиган турлари бир-биридан ажратиб кўрсатилган.

Ҳар қандай мазмундаги турли битим (келишув) шартнома мажбуриятига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. Шартномаларнинг ҳақиқийлиги учун ҳеч қандай мажбурий шакллар мавжуд бўлмаган. Бироқ исботлашни енгиллаштириш мақсадларида битимлар кўпинча ёзма шаклда тузилган. Афина ҳуқуқига хос бўлган расмиятчилик жуда барвақт йўқ бўлиб кетган.

Салон ислохотларига қадар шартнома мажбуриятларини бажармаслик учун қарздорнинг шахсий жавобгарлиги ўрнатилиб, бунинг учун у қарздорлик асоратига тушиши мумкин эди. Салон агар бирор фуқаро чет элдан қулликдан сотиб олиниб, бунинг учун қарзини тўламаганда уларни қулга айлантирилиши тартибини сақлаб қолган.

Закалат, гаров ва кафиллик салон ислохотларидан кейин шартнома мажбуриятларини таъминлаш воситалари сифатида сақланиб қолган. Баъзан шартномага шартномани бажармаганлик учун пул жаримаси ҳақидаги шарт қўшиб қўйилган.

Шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси **закалат** ҳисобланади. Агар закалат берган шахс шартнома тузишдан бош тортса, берган закалатидан маҳрум этилган. Агар закалат олган шахс шартнома тузиш истагидан қайтса, у ҳолда закалат сифатида олган пул суммасини икки баравар қилиб қайтариши лозим бўлган.

Шартнома мажбуриятларини таъминлаш учун, шунингдек **кафилликдан** ҳам фойдаланилган. Бунда кафил бошқа шахс олдида ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади. Қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда кафил кредитор олдида жавоб бериши лозим бўлган. Афинада кафилликка жуда қадимдан -

хуқуқий муносабатларнинг куртаклари пайдо бўла бошлаган вақтдан мурожаат қилган эдилар. Ҳар қалай “Одессия”да ҳам кафиллик ҳақида эслаб ўтилади (“Одессия”, VIII боб, 344-модда ва XI боб).

Қадимги Юнонистонда судхўрлик билан бир қаторда **гаров** ҳуқуқи ҳам кенг ривожланган. Ҳаракатдаги ашёлар гаровга қўйилганда улар кредиторнинг эгалигига ўтказилган. Агар қарздор қарзини тўламаса, гаровга қўйилган ашё қарзни ундириш сифатида кредитор фойдасига сотилган. Ер гаровга қўйилганда, у вақтинча эгасининг ихтиёрида қолаверган. Бироқ қарз муддатида тўланмаса, кредитор гаровга қўйилган ерни тортиб олган.

Афинада шартномаларнинг олди-сотди, ижара, қарз, ашёларни омонат сақлаш, ширкат, топшириқ; воситачилик каби турлари кенг тарқалган эди.

Олди-сотди шартномаси томонларнинг оддий норасмий келишуви асосида тузилган. Фақат ҳаракатдаги ашёлар эмас, балки турли хил кўчмас мулклар: дала, уй, боғ ҳам шартнома предмети бўлиши мумкин эди. Олди-сотди шартномасининг предмети кўпинча қуллар бўлган. Лекин Салон ислохотларидан кейин эркин кишиларни қул қилиб сотиш мумкин бўлмай қолган.

Бегона ашёларни сотиш ҳақиқий эмас деб ҳисобланган.

Олди-сотди шартномаси Афинада бевосита ҳеч қандай махсус расмиятчиликларсиз сотилган ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга (сотиб олувчига) ўтказилишига олиб келган. Бироқ сотиб олинган суммани тўлаш мулк ҳуқуқи ўтказилишининг дастлабки шарти бўлган. Агар ашё унинг қиймати тўла тўланмасдан аввал олувчига берилган бўлиб, олувчи ўз мажбуриятларини бажармаса, сотувчи сотилган ашёни қайта талаб қилиб олиши мумкин эди.

Шундай қилиб, сотиб олувчининг мажбурияти келишилган нархни тўлашдан иборат бўлган. Сотувчи эса ашёни қандай шартлашилган бўлса, шундайлигича тўлиқ сотиб олувчига ўтказиш ва уни учинчи шахс томонидан талаб қилинмаслигига кафолат бериш мажбуриятини олган. Афинада касал қулни сотган сотувчининг жавобгарлигини ва бундай ҳолда сотиб олувчига битимни қисқа муддат ичида бекор қилиш ҳуқуқини белгиловчи қонун мавжуд эди. Агар қул тутқаноқ касалига чалинган бўлса - бир йил, бошқа касал

бўлса, олти ой ичида сотувчига қайтарилиши ва унинг учун тўланган ҳақ қайтиб олиниши мумкин бўлган.

Ижара шартномасининг предмети ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз мулклар бўлиши мумкин эди. Ижарага чорва, қулар, кема, ер, уй бериларди. Афинада айниқса уйларни ижарага бериш кенг тарқалган, инчунун, метеклар, қоида бўйича, уйга мулк сифатида эгалик қилиш ҳуқуқига эга эмасдилар ва шунинг учун ҳам уйларни ижарага олиб яшашга мажбур эдилар.

Ижара шартномаси олди-сотди шартномаси сингари қандайдир махсус шаклларни талаб қилмаган. Кўчмас мулклар ижарасида ёзма шартномалар тузиш қабул қилинган. Турли хилдаги жамоалар билан тузиладиган ижара шартномалари учун расмиятчиликлар ўрнатилганди.

Ижара шартномаси бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади. Ижарага олувчининг асосий мажбурияти ижара ҳақини ўз вақтида тўлашдан иборат эди. Қишлоқ хўжалигида ижара ҳақини натура тарзида тўлашни назарда тутувчи ижара шартномалари учраб турарди. Уйни ижарага олиб яшовчилар, агар ижара ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ тўламасалар, қонун бўйича мулк эгаси ижарачиларни уйдан чиқариб юборишлари, эшикларни чиқариб олишлари, томни бузиб олишлари, қудуқни ёпиб қўйишлари мумкин бўлган.

Ижарачи ижарага олган ашёни яхши сақлаш, зарур бўлса таъмирлаб туриш мажбуриятига эга бўлган. Ижарага олинган ашё муддат ўтгандан сўнг тузатилган ҳолда қайтарилиши лозим эди.

Афинада ижара шартномасидан **ссуда шартномаси**, яъни ашёлардан бепул фойдаланиш шартномаси ажратилганди. Бу шартнома “*chresis*” деган ном билан аталган.

Афинада **шахсий ижара** унча кенг тарқалмаган, чунки ёлланма меҳнат хўжалиқда муҳим роль ўйнамаган, асосан қулар меҳнатидан фойдаланилган. Лекин шунга қарамай Афинада қишлоқ хўжалигида, уй ишларида, шаҳардаги бошқа турли хизматларда, шунингдек ижтимоий ишларда шахсий ижара шартномалари тузилган. Арзон қул меҳнатини эксплуатация қилувчи қулдорлар билан рақобат қилмаган Атика деҳқонлари ва афина ҳунармандлари хонавайрон бўлиб, баъзилари батраклар сифатида, бошқа-

лари ёлланма ишчилар сифатида хизматга боришга мажбур бўлардилар.

Шахсий ижара шартномасидан **пудрад - eraolabeia шартномаси (ишни баҳолаб олиш)** фарқ қилган. Айниқса ижтимоий ишларни пудрат тартибида бажариш муҳим аҳамиятга эга эди. Манбалардан маълумки, каналлар қуриш, ботқоқликларни қуриштириш, ибодатхоналарни таъмирлаш ва бошқа ишларни амалга ошириш бўйича тузилган пудрат шартномалари бўлган. Қулларни ишга ўргатиш ва бошқа шартномалар ҳам пудрат шартномаси ҳисобланган.

Қарз шартномаси Афинада кенг тарқалган шартномалардан эди. Қоида бўйича, қарз маълум фоизлар тўлаш шарт билан берилган. Бироқ, фоизларсиз қарз бериш ҳам мавжуд эди. Қадимги Юнонистонда, айниқса, Афинада судхўрлик жуда ривожланганди. Бунга қарши буюк юнон мутафаккирларидан Платон (“Қонунлар”, V боб, 742-модда) ва Аристотель (“Сиёсат”, I боб, 3-модда) асарлари ҳам натижа бермаган.

Милoddан аввалги VII-VI асрларда Салон ислохотларига қадар қишлоқда кредит операциялари кенг тарқалганди. Бунга кўра, эркин деҳқонлар кўп ҳолларда қарзини тўлай олмай кредиторларга қарздорлик асоратига тушиб қоларди. Салон ислохотлари, гарчи қарздорлик асоратини тугатган бўлса-да, қишлоқдаги судхўрлик операцияларини тугатмади, шунингдек деҳқонларнинг хонавайрон, ер участкаларидан маҳрум бўлишларига барҳам бермади. Шаҳарларда ҳам судхўрлик гуллаб-яшнаган. Ибодатхоналар ҳам судхўрлик билан шуғулланган.

Қарз шартномаси ҳеч қандай расмийликларни талаб қилмаган. У оғзаки ва ҳатто гувоҳларсиз тузилиши мумкин эди. Бироқ, албатта, қарз шартномаси кўпинча гувоҳлар иштирокида ва ёзма тарзда тузилган. Қарз ўз муддатида қайтарилиши лозим эди. Акс ҳолда кредитор қарзни турли воситалар ёрдамида ундирилишини даъво қилиши мумкин бўлган.

Ашёларни **омонат шартномаси** бўйича бир тараф (омонат сақловчи) унга иккинчи тараф (юк топширувчи) берган ашёни сақлаш ва уни тўла ҳолида қайтариш мажбуриятини олади. Бунда ашё фойдаланиш учун эмас, сақлаш учун топширилади. Ашёни омонат сақлаш учун олган шахс хўжайиннинг биринчи талабидаёқ уни қайтариши лозим бўлган.

Агар ўз вақтида қайтарилмаса, ашё эгаси тегишли даъво кўзғатиши мумкин эди. Ўз навбатида омонат сақловчи ашёни сақлаш билан боғлиқ харажатларни ашё эгасидан талаб қилиш ҳуқуқига эга эди.

Афинада фуқароларнинг ўзаро **шерикчилик шартнома-си** билан боғлиқ турли хил бирлашмалари кенг тарқалган. Бу шартнома, қоида бўйича, ёзма равишда расмийлаштирилган. Шартнома иштирокчилари умумий шерикчилик мулкани ташкил этиш учун маблағлар қўйганлар. Шериклар ишларни эҳтиётсизлик билан юритиш натижасида ёки қасддан етказилган зарарлар учун бир-бирларининг олдида жавобгар бўлардилар.

Шериклар Афинада ўз вакиллари орқали кўчмас ва бошқа мулкларга эгалик ҳуқуқидан фойдаланганлар. Даромад ва зарар шериклар ўртасида шартнома шартлари бўйича тақсимланган, агар бундай шартлар бўлмаса, ҳар кимнинг қўшган ҳиссасига қараб белгиланган.

Афинада мажбурият ҳуқуқи **топшириқ шартномасидан** ҳам келиб чиққан. Унга кўра бир тараф (вакил) иккинчи тараф (топшириқ берувчи)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Вакил тузган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита топшириқ берувчида вужудга келади.

Воситачилик шартномаси бўйича бир тараф (воситачи) иккинчи тарафнинг (комитент) топшириғи бўйича ўз номидан, бироқ комитент ҳисобидан бир ёки бир неча битимни ҳақ эвазига тузиш мажбуриятини олади. Воситачи томонидан учинчи шахс билан тузилган битим бўйича воситачи ҳуқуқларга эга бўлади ва зиммасига мажбурият олади.

Деликатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар. Рухсат этилмаган ҳаракат натижасида фуқаронинг шахсига ёки мулкига зарар етказилса, қатор ҳолларда жазо берилмаган, балки жабрланувчи фойдасига жарималар ундирилган. Бу жарималар кўпинча етказилган зарарнинг миқдоридан ошиб кетган.

Мулкка етказилган ҳар қандай зарар **dike blabes даъво-сини** тақдим этиш учун асос бўлган. Бу даъво қўшниси айби билан далага сув босиб кетган бўлса, ўша қўшнига нисбатан баён қилинган. Шунингдек, бировнинг қўйлагини йиртган ёки бошқа мулкка зарар етказган шахсларга нисбатан ҳам даъво қилинган.

Ота болалари томонидан етказилган, хўжайин ўз қули томонидан етказилган мулкий зарар учун жавоб берганлар.

Никоҳ-оила Афинада **никоҳга** кириш ҳамма учун мажбурий эди. Бироқ никоҳсизлик учун ҳеч қандай жазолар назарда тутилмаган. Бу бахтсизлик ҳолати сифатида кўрилган, чунки никоҳсизлик авлодлар маросимларининг тугашига олиб келган. Гомер даврида никоҳ келинларни олиш-сотиш шартномаси асосида тузилган. Бунда бир томонда қизнинг отаси, иккинчи томонда куёв турган. Қизнинг отаси куёвдан чорва ва бошқа қимматбаҳо предметлар (*hedna*) олган ва албатта, ўз навбатида куёвга ҳам совға берилган.

Ота қизига сеп-сидирға беришга мажбур эмас эди, лекин қиз унинг акаси томонидан эрга берилаётган бўлса, ака сеп-сидирға бериши лозим бўлган. Сеп-сидирға сифатида олинган мулкни эр бошқарган ва уларни никоҳдан туғилган болалари учун бутун сақлаши лозим бўлган.

Никоҳ тузишнинг иккита шакли ажратилган: а) **engiesis** - куёвнинг келиннинг отаси ёки ҳомийси билан тузадиган оддий шартномаси ва б) **epidikasia** - мансабдор шахслар олдида ёки суд олдида никоҳ тузиш.

Мансабдор шахслар ёки суд олдида никоҳ тузиш фақат баъзи ҳолларда қўлланган. Масалан, агар меросхўр қизлар эрга берилаётган бўлса ёки бошқа шахслар томонидан қиз қилиб олинган қизлар эрга берилаётганда ёхуд ўғил қилиб олинганлар уйлантирилаётганда мансабдор шахслар ёки суд олдида никоҳ шартномаси тузилган.

Афина оиласи - бир никоҳли бўлган. Аёллар унда тобе, паст мавқега эга эди. Оиланинг бир никоҳлилиги ҳақиқатда аёллар учун эди. Бироқ эрнинг хотиндан ташқари бошқа аёллар билан алоқаси ҳеч қандай юридик оқибатларни келтириб чиқармаган.

Ажралиш эркаклар учун эркин бўлган, эр ҳоҳлаган вақтида хотинини ўз уйидан ҳайдаб юбориши мумкин эди. Бундай ҳолда, агар хотин хиёнатда айбланмаган бўлса сеп-сидирға унга қайтариб берилиш лозим эди. Бунда ҳеч қандай расмиятчиликлар, хусусан, ҳеч қандай мансабдор шахсга мурожаат қилиш талаб қилинмаган. Лекин, агар хотиннинг ихтиёри бўйича никоҳ бекор қилинадиган бўлса, хотин ажралиш учун асосларни кўрсатган ҳолда архонтга ёзма ариза билан мурожаат қилиши лозим эди. Бу аёл-

ларнинг қарамлик ҳолати туфайли кўпинча амалга ошириб бўлмайдиган тартиб бўлган.

Ота оилада жуда катта **ҳокимиятга** эга бўлган: у ўғилларига нисбатан ҳаёт ва ўлим ҳуқуқига эга эди. Салонгача оталарнинг ўз ўғилларини қулликка сотиш ҳуқуқи сақланиб қолганди. Салон отага буйсунмаган ва уни ҳурмат қилмаган ўғилни ҳайдаб юбориш ҳуқуқини сақлаб қолди. Бироқ вақт ўтиши билан ота ҳокимияти анча камайган. Милоддан аввалги V асрга келиб отанинг илгариги чекланмаган ҳокимлигидан фақат баъзилари сақланиб қолган эди. Ота бола туғилгандан кейин дастлабки кунларда уни, агар ўзиники эмас деб ҳисобласа, ундан воз кечиши мумкин бўлган. Ота, агар ўғли у билан ёмон муносабатда бўлса, ундан юз ўгириши ва меросдан маҳрум қилиши мумкин эди. Ота қизини хоҳлаган кишига эрга бера олган ва ҳатто буни васиятда кўрсатиши ҳам мумкин бўлган.

Болалар ўз ота-онасини ҳурмат қилишлари ва уларга сўзсиз бўйсунушлари, шунингдек, камбағалликка тушиб қолган ота-онасини боқишлари лозим эди. Бундай мажбуриятларни бажармаган ўғил суд олдида ота-онасига ёмон муносабатда бўлганликда жавоб бериши керак эди.

Спарта никоҳ-оила ҳуқуқида шу нарса характерли эдики, аёллар Афинадаги аёллардан фарқли ўлароқ, жамиятда катта мавқега эга эдилар. Никоҳ асосан жуфт (моногамия) шаклида бўлган. Лекин Спартада гуруҳий никоҳ қолдиқлари ҳам сақланиб қолганди. Масалан, у ерда бир неча ака-укалар битта, умумий хотинга эга бўлган ҳолатлар ҳам сақланиб қолганди. Спарта жамиятида аёлларнинг анча юқори мавқега эга бўлишини асосан бу ерда матриархат қолдиқларининг кучлилиги билан изоҳлаш мумкин.

Мерос Афинада **мерос қонуний ва васият** бўйича қол-**ҳуқуқи.** дирилиши мумкин эди. Агар ўлган шахс васият қолдирмаган бўлса, мерос қонун бўйича қуйидаги тартибда тақсимланган. Меросга биринчи навбатда ўлган шахснинг ўғиллари чақирилган. Ўғиллар бўлса, қизлар меросхўр бўла олмаганлар. Қизлар фақат турмушга чиқаётганларида акасидан сеп-сидирға олишлари мумкин эди. Мерос ўғиллар ўртасида тенг тақсимланган. Никоҳсиз туғилган болалар ота мулкига меросхўр бўла олмаганлар. Қонун бўйича уларга озгина миқдордаги мулк васият қилиб қолдирилиши мумкин эди. Агар тўғридан-тўғри меросхўр-

лар бўлмаса, унда биринчи навбатда ака-укалар ва жиянлар, улар бўлмаса, опа-сингиллар ва аёл жиянлар меросга қақирилганлар, иккинчи навбатда эса тоғалар, амакиваччалар, уларнинг болалари ва бошқалар меросга таклиф қилинган.

Афинада Салон давридан бошлаб **васият** бўйича мерос пайдо бўлган. Васиятнинг ҳақиқий ҳисобланиши учун васият қолдирувчи соғлом ақлга эга бўлиши ва васият ҳеч қандай жисмоний ёки маънавий зўрликсиз қилинган бўлиши талаб этилган. Салон қонуни бўйича фақат, агар кимда ўғил жинсидаги қонуний болалари бўлмаса, ўша киши васият қилиши мумкин эди. Бундан ташқари, вояга етмаганлар ва аёллар васият қила олмаганлар. Ўғил қилиб олинганлар ҳам ўз мулкини васият қила олмаган, агар унинг авлоди бўлмаса, унинг мулки уни ўғил қилиб олган оилага ўтган. Агар васият қилувчида битта қиз бўлса, ўз мулкини шу қизига васият қилиши мумкин эди. Агар мерос қилдирувчида бир неча қиз бўлса, у ҳолда васият қилувчи ўзига битта меросхўр тайинлаб, унга қизларидан бирини эрга бериб, унинг зиммасига бошқа қизларини ҳам сеп-сидиргалар билан эрга бериш мажбуриятини юклаши мумкин эди.

Жиноят Афина ҳуқуқи жиноят ва жазо масалаларида **ҳуқуқи**. ибтидоий жамоа тузумининг анчагина қолдиқларини ўзида сақлаб қолганди. Бу шунда ҳам кўринган эдики, одам ўлдириш жинояти давлат органларининг эмас, балки ўлган кишининг қариндошларини қизиқтирадиган иш бўлган. Одам ўлдирганлик учун ўлган кишининг қариндошларига жарима тўлаш билан жавобгарликдан қутилиш мумкин бўлган. Агар ўлган кишининг яқин қариндошлари бўлмаса, қотил ўлган киши тааллуқли бўлган фратриянинг ўнта аъзосига жарима (вергельд) тўлаган. Агар ўлган кишининг қариндошлари қотилга қарши таъқиб ишини қўзғатсалар, уларнинг даъвоси хусусий айблов (dike) характерида эга бўлган. Бу давлат манфаатларига тааллуқли айблов (graphe) бўлмаган. Қотил ўз хоҳишича мамлакатни тарк этиб, жазодан қутилиб қолиши мумкин эди. У кейинчалик яна қайтиб келса, қонун муҳофазасида эмас деб ҳисобланган ва суд-сўроқсиз ўлдирилиши мумкин бўлган.

Ниҳоят, жиноий айбловнинг икки шаклга-dike ва grapheга ажралганлиги шу билан изоҳланадики, Афина давлати бевосита ибтидоий жамоа тузумидан келиб чиққан эди. Ик-

кала ҳолатда ҳам айблов жарбланувчи томонидан кўзғатилган ва қўлланган. Бироқ *dike* да айбловчи зарарни қоплашни ёки жарима тўлашни талаб қилган, фақат *graphe* да иш, хусусан, айбдорни жазолаш ҳақида борган.

Афина давлатида жуда жиддий ҳуқуқбузарликлар, хусусан, одам ўлдириш, қизларни ўғирлаш, заҳарлаш, ўт кўйиш каби ишлар хусусий характерга эга бўлган даъволар тартибида кўрилган. Қатор ҳолларда жабрланувчи *dike* ва *graphe* ўртасида улардан бирини танлаш имкониятига эга бўлган. Бундай ҳолларда айбловнинг хоҳлаган шаклини танлаши ва айбланувчидан ё жарима ундирилишини, ёки уни жазолашини талаб қилиб чиқиши мумкин эди.

Афина жиноят ҳуқуқида давлатга қарши, динга қарши, оилага қарши, шахсга қарши, мулкка қарши жиноятларнинг турлари учун жиноий жавобгарликлар ўрнатилган.

Афинанинг жазо сиёсатида **давлатга қарши жиноятлар** катта ўрин тутган. Бундай жиноятлар қаторига давлатга хиёнат, халқни алдаш, худоларни ҳақоратлаш, халқ йиғинига қонунга хилоф таклифлар киритиш ва бошқалар кирган. Агар бирор шахс ўз хатти-ҳаракати билан мавжуд тузумга суиқасд қилиб, давлат ва давлат тузуми учун жиддий хавф туғдирса, у давлатга хиёнат қилинганликда, яъни **эйсангелия** (*eisangelia*)да айбланган. Бунинг учун ўлим жазо-си назарда тутилган. Агар бир киши халқ йиғинида сўзга чиқиб, ўзининг ёлғон-яшиқ сўзлардан иборат нутқи билан “халқни алдаса”, эйсангелияда айланиши мумкин бўлган. Бундай ҳолатда баъзан айбдор зиммасига катта миқдорда жарима солиниши мумкин эди. Масалан, Мильтиад Парос оролига муваффақиятсиз юриш қилгандан кейин халқни алдашда айбланган ва унинг катта миқдорда жарима тўлаши белгиланган. Сиёсий жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича ёлғон хабар берган айбдорлар **сикофантияда** айбланиб, суд қилинганлар.

Худоларни таҳқирлаш, худосизлик, диёнатсизлик ҳам оғир давлат жиноятлари ҳисобланган, чунки қадимги Юнонистонда диний мафкура ва маросимлар давлат билан жуда чамбарчас боғлиқ эди. Дин давлат характериға эга бўлган.

Оилага қарши жиноятлар баъзи ҳолларда хусусий айблов тартибида, бошқа ҳолларда эса - давлат манфаатлари ҳисобланган айблов тартибида таъқиб қилинган. Бундай

турдаги жиноятларга ота-оналарнинг болаларига нисбатан, хомийларнинг етимларга нисбатан, ота-оналарнинг меросхўр қизларга нисбатан ёмон ва аҳмоқона муносабатлари кирган. Шунингдек хотиннинг эрига хиёвати оғир жиноят ҳисобланган. Бунда эр уни жиноят содир бўлган жойнинг ўзидаёқ ўлдириши мумкин эди. Агар бундай хиёнат содир бўлганда, эр хотинини жазоламаса, у ҳолда айбланувчига қарши *graphe* тартибида айблов қўзғатилиши мумкин бўлган. Бироқ эр хотинини хиёнат қилганликда асоссиз айблаган бўлса, унда қарши даъво қўзғатилиши мумкин эди. Юқоридагилар билан бир қаторда қизларни ўғирлаш учун ҳам жинойий жавобгарлик назарда тутилган. Бунда шикоятчига *dike* ва *graphe*дан ҳоҳлаган бирини танлаб олиш ва даъво қўзғатиш имконияти берилган. Қўшмачиликда айблалаш учун ҳам оммавий даъво (*graphe*) назарда тутилган.

Шахсга қарши жиноятларга аввало одам ўлдириш жиноятлари кирган. Бундан ташқари уриш, сўкиш, туҳмат қилиш, ҳақорат ва бошқалар ҳам шахсга қарши жиноятлар ҳисобланган. Бировга қасддан тан жароҳати етказган шахсларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, мамлакатдан ҳайдаб юбориш жазоси назарда тутилган.

Мулкка қарши жиноят турига асосан ўғрилиқ жинояти киритилган. Ўғрилиқ учун бериладиган жазолар ўғрининг жиноят жойида қўлга олинган ёки олинмаганлигига қараб турлича белгиланган. Агар ўғри жиноят қилган жойида қўлга олинган бўлса, уни қамоққа ташлаш, кечаси ўғрилиқ содир этган шахсни эса тутиб олиб ўлдириш мумкин эди. Бундай ҳолат Римда XII жадвал қонунларига биноан ҳам ўрнатилган эди. Агар ўғри қочиб яширинишга улгурган бўлса, у ҳолда бирмунча вақт ўтгандан сўнг айблов тақдим қилиниши мумкин бўлган. Агар ўғрилиқ бозорда, ҳаммомда ва бошқа қандайдир жамоат жойида содир этилган бўлса, *graphe* тартибидаги айблов қўзғатилиши мумкин эди. Бошқа ҳолларда эса даъво *dike kloses* тартибида қўзғатилиб, айбдордан ўғирланган мулкнинг икки бараваридан ошмайдиган миқдорда жарима ундирилган.

Афинада **жазоларнинг** бир қанча турлари қўлланган. Анча оғир жиноятлар, жумладан, қасддан одам ўлдириш, давлатга хиёнат, худосизлик каби жиноятлар учун **ўлим жазоси** тайинланган. Бунда кўпинча ўлим жазосига маҳкум қилинганларга заҳар ичиб ўзини ўлдиришига имконият яра-

тилган. Баъзан маҳкумларга қилич ва арқон берилиб, хоҳлаганини танлаши таклиф қилинган. Баъзи ҳолларда қотиллар қулликка сотилган. Талончилик ва босқинчиликни касб қилиб олган жиноятларга нисбатан худди шундай жазо қўлланган. Қуллар ва эркин кишилар учун жазолар бир хил бўлмаган. Айни бир хилдаги жиноятлар учун кўп ҳолларда эркин кишилар унча катта бўлмаган **жарима** тўласалар, қулларга нисбатан турли **тан жазолари** қўлланган. Эркин кишилар учун назарда тутилган одатдаги жазолар жарима ва **мол-мулкни мусодара қилиш** каби жазо берилган. Жиноятчиларнинг қочиб кетишининг олдини олиш мақсадида ва фақат эҳтиёт чораси сифатида **озодликдан маҳрум қилиш жазоси** қўлланилган. Шарманда қилиш жазоси сифатида **атимия** жазоси кенг қўлланган. Бунда маҳкумлар одатда сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, мол-мулклари мусодара қилинган. Баъзан атимия фуқаронинг ҳуқуқлардан тўла маҳрум этилганлигини англатиб, бундай ҳолда у судга шикоят билан мурожаат қилиш имкониятини ҳам йўқотган ва судсиз, терговсиз қатл этилган.

Спарта давлатида ҳам жазоларнинг юқоридаги турлари қўлланилган.

Суд ишлари-ни юритиш. Афинада фақат тўла ҳуқуқли фуқаролар ташаббуси билан суд ишлари бошланиши мумкин эди. Аёллар ва вояга етмаганлар учун - оила бошлиғи, метеклар учун - унинг ҳомийси, қуллар учун - унинг хўжайини суд ишларини юритиш чоғида ҳаракат қилган.

Юқорида таъқидланганидек, Афинада суд ишларининг икки тури: 1) *dike* ва 2) *graphe* бир-биридан фарқланган. *Dike* жараёни жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили - *kyrios* шикояти бўйича бошланган. *Graphe* жараёни эса ҳар қандай тўла ҳуқуқли афиналик фуқаронинг шикояти билан бошланиши мумкин эди. Бунда иш шикоят қилувчининг шахсий манфаатларига тааллуқлилиги ёки тааллуқли эмасли аҳамиятсиз ҳисобланган, *graphe* тартиби бўйича шикоят кўзғатилса бас, шунинг ўзи суд жараёнининг бошланишига асос бўлган. *Dike* тартибида суд жараёнини бошлаган даввогар суд қарор чиқаргунича ишни бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлган, *graphe* тартибида бошланган жараён эса охиригача етказилиши лозим эди. Агар бу жараённи (*graphe*-ни) бошлаган шахс унинг тўхтатилишини талаб қилса ва

шикоятини қайтариб олса, унга 1000 драхма жарима солинган. Graphе жараёнини бошлаган шахс кўп ҳолларда ҳеч қандай моддий манфаат кўрмаган. Лекин давлатнинг молиявий ҳуқуқларининг бузилиши ҳақидаги, давлат мулкидан ноқонуний фойдаланганлик ҳақидаги, инсофсиз ҳомийлик ҳақидаги ишлар бўйича шикоят қилганлар айбдор шахсларнинг мусодара қилинган мулкидан ёки уларга солинган жарималардан бир қисмини олиши мумкин эди. Агар шикоят қилган шахс ишда ютқазса, 1000 драхма жарима тўлаган.

Афинада баъзи кишилар махсус касбкор хабар берувчилар - **сикофонтлар** вазифасини ўтаганлар ва graphе тартибдаги айбловни қўллаганлар.

Айбланувчи ёки жавобгар судга давлат органлари томонидан эмас, балки айбловчи (даъвогар)нинг ўзи томонидан гувоҳлар олдида чақирилган. Бунда айбловчи (даъвогар) унга қайси мансабдор олдида, қачон ва қайси вақтда бориши лозимлиги кўрсатилган. Агар келмаса, иш унинг иштирокисиз сиртдан кўрилган.

Шикоят қабул қилиб олган мансабдор шахс аввало ўзи ишни такшириб чиққан - **anakrisis** қилган. Бунда айбланувчига (ёки жавобгарга) иш бўйича ўз эътирозларини ёзма равишда тақдим этиш ҳуқуқи берилган. Бу эътирозларни кўриш билан ишни текшириш бошланган.

Томонлар иш бўйича зарур бўлган барча далилларни судга ўзлари тақдим этганлар. **Гувоҳларнинг кўрсатмалари, далилий ашёлар** (масалан, ҳужжатлар) ва **қасам** судда **далил** ҳисобланган. Судда фақат эркин кишиларгина эмас, куллар ҳам гувоҳ сифатида кўрсатмалар бера олган. Бироқ куллар одатда қийноқлар йўли (қамчи билан савалаш, нарвонга осиб қўйиш, бурнига уксус қуйиш ва сингарилар) билан сўроқ қилинганлар. Аёллар ва вояга етмаганлар судда гувоҳликка ўта олмаганлар.

Дастлабки тергов (анакризис) тугагандан сўнг барча далиллар, жумладан, гувоҳларнинг ёзма кўрсатмалари махсус мис ёки лой идишлар (ехинлар)га солиниб қулфлаб қўйилган, энди бошқа далиллар тақдим этиш мумкин бўлмаган. Фақат ехинларда сақланаётган далилларга ҳавола қилиш мумкин бўлган.

Анакрисис тугагандан сўнг суд мажлисининг куни тайинланган. Суд мажлисида котиб айловчи (даъвогар)нинг шикояти ва бошқа томоннинг эътирозини маълум қилган.

Сўнгра томонлар нутқ сўзлаган. Нутқлар учун кўп ҳолларда маълум вақт ажратилган, бундай вақт иккала томонга тенг берилган.

Суд мажлиси судьяларнинг яширин овоз бериш йўли орқали чиқарган қарорлари билан тугаган. Агар овоз бериш вақтида бирон судья бетараф, овозлар тенг бўлиб қолса, судланувчи оқланган.

Суд қарорлари ва ҳукмлари устидан гелиэяга апелляция тартибида шикоят қилиш мумкин эди. Гелиэяга, ҳатто халқ йиғинида кўрилган суд ишлари юзасидан чиқарилган қарорлар устидан ҳам апелляция шикоят қилиниши мумкин бўлган. Гелиэянинг қарори қатъий бўлиб, шикоятга ўрин бўлмаган.

Суд қарорини бажариш учун жавобгарга маълум муддат берилган. Агар жавобгар кўрсатилган муддатда жаримани тўламаса, даъвогар жавобгарнинг мол-мулкани тортиб олиши мумкин эди, агар бунда қаршилиқ кўрсатилса, **қарорни ижро этиш ҳақидаги жараён (dike exoules)** бошланган, бунда ютказган жавобгар хазина фойдасига даъво суммасига тенг жарима ҳам тўлаши лозим эди.

VIII боб

ҚАДИМГИ РИМ ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Антик дунёдаги энг қудратли, йирик давлат - Италияда таркиб топган Рим республикаси эди. Рим республикаси Апеннин ярим оролида яшовчи халқлар ва қабилаларни ўз ҳукмдорлиги остига бирлаштириб, рақобатдош мухолифларга қарши қаттиқ урушлардан сўнг уларни енгиб, Ўрта денгиз давлатлари ичида энг кучлиси бўлиб қолган. Кейинчалик милоддан аввалги I аср ва милоднинг II асрида Рим қулдорлари бутун Шимолий Африкани, Европанинг анча қисмини ва Олд Осиё мамлакатларини ўз ҳукмронлиги остига олган ва қарийб 500 йил ҳукм сурган ғоят катта давлатга айланган.

Қадимги Рим давлати тарихини қўйидаги даврларга бўлиб ўрганамиз:

1. Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши ва қулдорлик давлатининг ташкил топиши даври. Бу давр милоддан аввалги 753 йилда Рим шаҳрига асос солинишидан то милоддан аввалги 509 йилда охириги Рим подшоси Тарквиний Су-

пербнинг Рим аҳолиси томонидан ҳайдаб юборилишигача бўлган вақтга тўғри келади.

2. Республика даври. Милоддан аввалги 509-27 йиллар. Бу даврнинг ўзи ҳам 2 босқичга бўлинади: илк республика (милоддан аввалги V-III асрлар) ва кечки республика (милоддан аввалги III - I асрлар).

3. Монархия даври. Милоддан аввалги 27 йилдан милоднинг 476 йилигача. Бу давр ҳам 2 босқичга: принципат (милоддан аввалги 27 йилдан то милоднинг 284 йилларигача) ҳамда доминат, яъни мутлақ яқка ҳокимлик (милоднинг 284-476 йиллари)га бўлинади.

Бундан кейинги давр Рим қулдорлик давлатининг инқирози даври бўлиб, милоднинг 476 йилида Фарбий Римни Франк қабилалари босиб олганлар. Шарқий Рим эса Византия номи билан усмонли турклар 1453 йилда Константинополни босиб олгунларига қадар яшайди.

1. Қадимги Римда давлатнинг ташкил топиши

Милоддан аввалги 753 йилда Рим шаҳрига асос солинган вақтда (Ромул ва Рэм томонидан) Тибр дарёси бўйларига қабилаларда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши жараёни рўй бераётган эди. Бу ерда учта қабила: қадимги лотин, сабин ва этрускларнинг худди Афинадаги синойкизмга ўхшаб урушлар йўли билан бирлаштирилиши натижасида Рим жамоаси ташкил топган. Қадимги рим уруғларининг аъзолари патрицийлар деб аталган.

Чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши мулкий табақаланишга олиб келган ва хусусий мулкнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Патриархал қулчилик келиб чиққан. Бунда, албатта, урушлар, сўнгра эса жамиятнинг синфий бўлиниши қулчилик манбаи бўлиб қолган.

Мулкий даражаланиш натижасида жамоанинг ижтимоий тузилиши мураккаблашган. Уруғлардан алоҳида бой аристократик оилалар ажралиб чиққан. Уларга ҳали жамоанинг умумий мулки ҳисобланган яхши ер участкалари ўта бошлаган. Улар харбий ўлжалардан ҳам кўп ҳисса ола бошлаганлар. Шу билан бирга жамочиларнинг камбағаллашган қисмидан **клиентлар** гуруҳи пайдо бўлган. Клиентлар, шунингдек, уруғга қабул қилинган келгиндилардан ва баъзан эркинликка чиқарилган қуллардан ташкил топган. Клиентлар шахсан озод бўлиб, лекин ҳуқуқларда чеклаб қўйилган эди. Улар патрицийлардан иборат патронларнинг ҳомийлигида бўлганлар ва бунинг учун ўз патронларига мулкий ва шахсий хизмат ўташлари лозим бўлган.

Чорвачилик ва деҳқончилик учун қулай иқлим шароитлари, савдо билан шуғуланиш учун фойдали жуғрофий жойлашув ва урушлар Римга кўп қўшни қабилалар аҳолисининг кўчиб келишини кучайтирган. Улар рим жамоаси таркибига кирмаган. Римга кўчиб келган келгиндилар плебейлар деб аталиб, улар Римда ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган, ёш патрицийларга ўхшаб улар жамоат далалари захирадаги ерларидан ҳам чек ер ололмаган. Плебейларнинг кўпчилиги ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланган. Олимларнинг фикрича, плебейлар қисман Римга кўчиб келган эркин кишилардан, қисман озод қилинган қуллардан ва қисман римликлар Римга кўчиб келишига мажбур этган қўшни шаҳарликлардан ташкил топган.

Плебейлар эркин, шахсан озод бўлиб қолаверганлар, лекин уларнинг мулкӣ ва шахсий ҳуқуқлари чекланганди. Плебейлар фақат эркин жамоа ерларидан баъзи патрицийларнинг ёки бутун уруғнинг ҳомийлигига ўтиб, ўз ҳомийлари (“патрон”лари)дан чек ер олиши мумкин эди.

Плебейлар фуқаролик ҳуқуқидан фойдаланмаган, жамоа аъзолари билан никоҳга кира олмаган, жамоа ишларини бошқаришда иштирок этиш имкониятидан маҳрум бўлган.

Рим жамоаси тепасида сенат томондан сайланиб қўйиладиган бошлиқ - **рекс (rex - подшо)** турган. Гарчи анъанага кўра уни подшо деб атаган бўлсалар-да, ваколатлари чекланган эди. Афина басилейига ўхшаб, у ҳам асосан ҳарбий, диний ва суд ваколатларига эга эди. Рекс сенатга раслик қилган, бутун жамоа номидан худоларга қурбонликлар берган ва фуқаролар лашкари - “легион”га бошчилик қилган.

Рим жамоасининг муҳим бошқарув органи уруғларнинг **оқсоқоллар кенгаши - сенат** бўлган. Ҳар бир уруғнинг бошлиғи сенатга аъзо бўлиб кирган. Сенат суд вазифасини ҳам бажарган. Рим жамоаси дастлаб уч юз... уруғдан ташкил топганлигидан энг қадимги замонларда сенат ҳам уч юз... сенатордан ташкил топган.

Рим жамоасининг умумий масалалари **халқ йиғинида** қўрилган. Бироқ унинг қарорлари сенат ва рекс томонидан бекор қилиниши мумкин эди. Рекс умумий мажбурий қарорлар чиқариши мумкин бўлган.

Рим жамоасининг ташкил этилиши ўзининг изчиллиги ва мукамаллиги билан ажралиб турган. Римда **қабилалар “трибалар”** деб аталиб, **уруғлар бирлашмасидан**, яъни “куриялар”дан ташкил топган. Ҳар бир курияда ўнтадан уруғ, трибада эса ўнтадан курия бўлган. Шундай қилиб учта трибадан ҳар бирида юзтадан уруғ, бутун жамоанинг аҳо-

лиси эса уч юз уруғдан иборат эди. Агар трибалар учта қабилаларнинг бирлашишидан ташкил топган бўлса, жамоанинг бундай мукамал ташкил этилиши уни бошқалар учун берк ҳолга келтириш заруриятидан келиб чиққанди. Чунки у ердаги ер фонди анча чегараланган бўлиб, доимо ғарбий урушлар натижасида уларни кенгайтириб туруш тақоза этиларди. Халқ йиғинларининг ҳам куриялар бўйича (“куриялар комицияси”) чақирилиши юқоридаги фикрларни тасдиқлайди.

Демак, муҳим ҳукумат органларидан бири **халқ йиғини - куриялар комицияси** бўлиб, у ўнта уруғ бирлашмаси - куриялар бўйича тўпланган. Ҳар бир курия бир овозга эга бўлиб, бунда фуқароларнинг овозлари эмас, балки курияларнинг овози билан қарорлар қабул қилинган. Куриялар комицияси уруш эълон қилиш ёки суд тузиш, сенатнинг қарорларини тасдиқлаш, мансабдор шахсларни тайинлаш каби муҳим масалаларни ҳал қилган.

Рим уруғдошлик ташкилотининг ҳарбийлаштирилган характери уни анча вақтгача берк ҳолда бўлишига имкон туғдирган. Лекин Римда унинг бузилишини тезлаштирувчи жараён ривожланиб борган. Плебейлар сонининг ўсиши, уларнинг қўлида хунармандчилик ва савдонинг тўпланиб бориши жамоада мавқеи ва қудратининг ошишига олиб келган. Плебейларнинг ўзи ҳам мулкий табоқалаша борган. Бой хунарманд ва савдогарлардан иборат плебейлар пайдо бўлиб, Римнинг иқтисодида муҳим роль ўйнаб, улар аста-секин ўзларининг жамиятдаги ҳуқуқсиз мавқеидан норози бўла бошлаганлар. Шу билан бирга, қарзини тўлай олмай, тутқинликка тушиб борувчи камбағал плебейларнинг сони ҳам ўсиб борган. Плебейларнинг камбағаллашиб бораётган қисми қуллар сонини тўлдириб, рим жамоаси учун хавфли кучга айланмоқда эди.

Айниқса, римликларнинг ҳарбий юришларга плебейларни жалб қилишга мажбур бўлганликлари аҳволни янада мураккаблаштирган. Энди плебейлар ўзларининг ҳуқуқларини патрицийлар ҳуқуқлари билан тенглаштирилишини янада кўпроқ талаб қила бошлаганлар. Плебейлар аввало жамоа ер фондини тақсимлашда, жамоанинг умумий ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи учун кураш олиб борганлар. Бу кураш ўзгалар учун ёпиқ бўлган рим уруғдошлик ташкилотининг бузиб ташланишига олиб келган ва оқибатда давлатнинг ташкил топиши йўлини очиб берган плебейларнинг ғалабаси билан тугаган.

Шундай қилиб, қадимги Римда давлатнинг ташкил топиши хусусий мулкчиликнинг ривожланиши, мулкий ва син-

фий тафовутларнинг келиб чиқиши оқибатида ибтидоий жамоа тузуми емирилиб бориши умумий жараёнининг натижаси эди. Бу жараёнлар плебейларнинг рим жамоаси аъзолари билан тенг ҳуқуқларга эга бўлиш учун олиб борган кураши натижасида тезлашган.

Плебейларнинг ғалабаси ва қадимги Римда давлатнинг ташкил топиши рекс Сервий Туллий томонидан милоддан аввалги VI асрда ўтказилган ислохотлар билан мустаҳкамланган.

Сервий Туллий ислохотлари Римнинг ижтимоий тузуми асосига мулкий ва ҳудудий тамойилларни қўйган.

Римнинг барча эркин аҳолиси - рим уруғи аъзолари ҳам, плебейлар ҳам мулкий разрядларга бўлинган. Бўлиниш асосига инсон эгаллаб турган чек ернинг миқдори қўйилган. Кейинроқ, милоддан аввалги IV асрда пулнинг пайдо бўлиши билан мулкка пул билан баҳо бериш жорий қилинган. Ислохотга кўра, ҳарбий хизмат қилишга мажбур бўлган ҳамма эркаклар мол-мулкига қараб беш синфга бўлинган. Мулки 100 минг мис асс. турадиган энг бадавлат кишилар 1-синфга киритилган. Улар тўла қуролланган 18 та отлик ва 80 та пиеда юзлик бериши лозим эди. Мулки 75 минг асс бўлган фуқаролар 2-синфга мансуб бўлиб, улар сал енгилроқ қуроллар билан қуролланиб, 3-, 4-, 5-синфларга кирадиган (50 минг, 25 минг ва 12,5 минг асс) фуқаролар эса енгил қуроллар билан қуролланиб, қўшинда ўзлари хизмат қиладиган бўлган. 6-синфга энг камбағал фуқаролар кириб, улар *proles* лар, яъни “бола-чақасидан бошқа ҳеч нимаси йўқ” кишилар (“пролетарлар”) деб аталган. Улар харбий хизматга яқинлаштирилмаган ва солиқ тўламаган.

Сервий Туллийнинг ана шу ислохоти натижасида **центуриялар мажлиси (“центурия”- юзлик)** деб аталадиган халқ мажлиси вужудга келган. Бунга кўра, халқ мажлисида барча фуқаролар юқоридаги синфларга тааллуқлигига қараб ҳар бир центурияда ўнтадан бўлиб, ҳудди қўшинлар сингари саф тортиб турган. Лекин 1 -синф 80 центурия, 2-синф 22, 3-синф - 20, 4 -синф -22, 5-синф -30, 6-синф эса 1 центурия ҳамда фуқаролар орасидан олинадиган отлик аскарлар - 18 центурия берар эдилар. Бир центурия - юзлик бир овозга эга бўлган. Дастлаб 1-синф фуқаролардан фикр сўралган, улар (юзликлар сони ҳисобидан) 98 овозга молик бўлган, аммо қолган синфларнинг ҳаммаси 95 овозга эга бўлган. Шу тариқа жами 193 центуриядан қарор қабул қилиш учун 97 центурия овоз бериши шарт эди.

Аҳолининг энг бадавлат қисмидан иборат 1-синф юзликларида одам кўп бўлмаган, кўпинча ҳар бир юзлик 10-20

кишидан иборат бўлган. Аксинча кейинги синфларнинг ҳар бир юзлигидаги фуқаролар сони юздан анча ортиқ бўлган, 6-синфнинг 1 тагина центуриясида пролетарлар 4 минггача етган.

Центуриялар бўйича халқ йиғинининг қарори қонуний кучга эга бўлиб борган ва бу йиғин куриялар бўйича халқ йиғинини 2-ўринга тушириб қўйган.

Ислохотларнинг 2-қисми - эркин аҳолини ҳудудий белгиларига қараб бўлиш ибтидоий жамоа тузуми асосида ётувчи қон-қардошлик алоқаларини заифлаштириш жараёнини кучайтирган. Сервий Туллий эски трибаларга бўлинишни ташқи кўринишдан сақлаб қолган бўлса-да, уларни қабилалар иттифоқидан ҳудудий бўлақларга айлан-тирган. Римда тўртта шаҳар ва ўн еттита қишлоқ ҳудудий округлар ташкил этилган. Уларда қабилаларнинг эскича номи - трибалар сақланиб қолган эди. Трибага унда яшовчи ва унинг оқсоқолига бўйсунувчи патрицийлар ҳам, плебейлар ҳам кирган. Триба оқсоқоли улардан солиқлар йиғиб турган. Кейинчалик ҳудудий трибалар бўйича ўзларининг йиғинларини - **триба комицияларини** чақира бошлаганлар. Бунда ҳар бир триба бир овозга эга бўлган. Бироқ триба комициялари анча вақтгача аҳамиятсиз бўлиб қолганлар, лекин шунга қарамай, аҳолининг трибалар бўйича бўлиниши, унда патрицийларнинг ва плебейларнинг бир хилдаги мажбуриятларга эга бўлиши Римда ижтимоий ҳокимият ҳудудий тузимлар асосида ташкил этила бошланганидан далолат беради.

Шундай қилиб, Сервий Туллий ислохотлари уруғдорчилик тузуми асосларининг емирилиши жараёнини ниҳоясига етказиб, уни ҳудудий бўлинишга ва мулкий тафовутларга асосланган янги ижтимоий-сиёсий тузум билан алмаштирди. Ислохотлар плебейларни “рим халқи” таркибига кири-тиб, уларни центурия ва триба халқ йиғинларида иштирок этишларига йўл қўйиб, эркин кишиларнинг жипслашувига ёрдам берди, уларнинг куллар устидан ҳукмронлигини таъминлади. Ташкил топган давлат ана шундай жипслашув ва ҳукмронлик шакли бўлиб қолган. Бироқ бир вақтнинг ўзида давлат ҳокимияти эркин пролетарларга ҳам қарши қаратилган эди.

Сервий Туллий ислохотлари давлатнинг ташкил топишидан муҳим жараёнларга яқун ясади, лекин уни охирига етказмади. Бу жараён уруғдорчилик тузумидан мерос бўлиб қолган ҳокимият органларининг бир шаклдан бошқасига айлана бориши, шунингдек, янги органларнинг ташкил этилиши йўли билан ривожланган. Эркин кишиларнинг ҳукм-

рон синфларда бирлашуви янада давом этди. Бу патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги мавжуд фарқларнинг ба-тамом тугатилишини талаб қиларди. Сервий Туллий исло-ҳотлари плебейларнинг халқ мажлисларида иштирок этиш-ларига йўл қўйди, лекин уларга нисбатан сиёсий ва ижти-мой таққиларни тўла тугатмади. Рим тарихидаги кейинги асрлар плебейларнинг ўз ҳуқуқларини патрицийларники билан тенглаштириш учун олиб борган курашининг давом этганлиги билан характерланади.

Плебейлар ва патрицийлар ўртасидаги кураш.

Милоддан аввалги V-IV асрларда плебейлар Рим жамоасига қарашли жамоат даласидан ерлар берилишини талаб қилиб чиққанлар. Чунки бундай ерларни фақат патрицийларгина банд қилишлари мумкин эди. Аммо плебейлар бундай ҳуқуққа эга бўлиш учун аввало сиёсий ҳуқуқда патрицийлар билан тенг бўлиб олишлари лозим эди.

Шундай қилиб, миллоддан аввалги V-IV асрларда плебейлар ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан патрицийлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиш учун узоққа чўзилган кураш олиб бордилар. Патрицийлар қандай фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлсалар, плебейлар ҳам ана шундай ҳуқуқлар берилишини талаб қиларди. Бу ҳуқуқлар: магистратура (мансаблар)га эга бўлиш, сенатда ўрин эгаллашдан иборат бўлган. Бундай кураш натижасида плебейлар анчагина ютуқларни қўлга киритганлар. Плебейларнинг ўз мустақил ташкилотларини тузиш ҳуқуқи тан олинган. Милоддан аввалги 493 йилдан бошлаб улар ҳар йили ўз ўрталаридан иккита халқ трибуни сайлайдиган, сенат ва магистратнинг плебс манфаатига зарар келтирадиган қарорларини трибунлар тўхтатиб қўйиш, яъни veto қўйиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шу тариқа трибунлар плебейларни патрицийлар магистрати ва сенатининг ўзбошимчиликларидан ҳимоя қиладиган бўлган. Дастлаб иккита трибун сайланган, сўнгра шаҳар трибаларнинг сонига қараб тўртта трибун, кейинчалик ўнта трибун сайланадиган бўлган. Халқ трибунлари плебейларнинг муҳим талаб-истакларини ёқлаб чиққанлар. Милоддан аввалги 456 йилда халқ трибуни таклифи билан ерларни камбағалларга бўлиб бериш тўғрисидаги қонун чиққан эди.

Айниқса, миллоддан аввалги V аср ўрталарида плебейлар катта ғалабага эришганлар. Улар ўз ҳуқуқларининг қонунларда ёзиб қўйилишига муваффақ бўлишган. Хусусан, патрицийлар билан плебейлар учун умумий бўлган, миллоддан аввалги 451-450 йилларда қабул қилинган XII жадвал қо-

нунлари плебейларнинг жуда катта ютуғи бўлган. Бу қонунларда патрицийлар магистратининг одат ҳуқуқи меъёрларини ўзбошимчалик билан шарҳлаш имкониятлари чеклаб қўйилганди. Бу қонунлар плебейлар билан патрицийларнинг фуқаролик ҳуқуқларида деярли тўла тенглаштирилганлигидан дарак берарди. Қонунларда “плебей” деган сўз фақат бир ерда - патрицийлар билан плебейлар ўртасидаги никоҳ тақиқланган жойдагина қўлланилган. Аммо бу тақиқ ҳам тез орада, аниқроғи, милоддан аввалги 445 йилда халқ трибуни Канулей томонидан тақлиф этилган қонун билан бекор қилинган.

XII жадвал қонунлари қабул қилингандан кейинги вақтларда ҳам плебейлар муҳим янги сиёсий ҳуқуқларни қўлга киритганлар. Милоддан аввалги 449 йили Валерий билан Гораций консуллиги даврида қабул қилинган қонунларга мувофиқ ўлим жазосига ҳукм қилинган ҳар бир киши халқ мажлисига шикоят қилишга ҳақли эди. Халқ трибуналарининг шахсий дахлсизлиги эътироф этилган.

Милоддан аввалги IV асрда плебейлар билан патрицийлар ўртасидаги кураш яна кескинлашиб, натижада плебейлар давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқини қўлга киритганлар. Милоддан аввалги 367 йилда халқ трибуналари Секстий ва Лициний томонидан тақдим этилган ва халқ мажлисида қабул қилинган қонунларга биноан, икки консул (олий мансабдор шахс)дан бири албатта плебейлардан сайланиши лозимлиги тартиби ўрнатилган. Милоддан аввалги 364-337 йилларда қабул қилинган қатор қонунларда эса плебейларга бошқа давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқлари ҳам берилган эди. Жумладан, улар коҳинлик лавозимини ҳам эгалларди. Шу вақтларда плебейлар билан патрицийларнинг бирлашишига кўмаклашувчи қонунлар ҳам қабул қилинган. Юқорида тилга олинган Секстий ва Лициний қонунлари патрицийлар эгалик қилиши мумкин бўлган жамоат далаларидаги ерга эгалик қилиш миқдорини чеклаган. Бу плебейларни бундай ерларга эгалик қилиш имкониятларини кенгайтирарди. Милоддан аввалги 326 йилдаги Петелий қонунига кўра “қарз учун қарздорнинг тан-жони эмас, мол-мулки жавобгар бўлиши керак” эди. Шу тариқа XII жадвал қонунларида сақланиб қолган ва асосан плебейлар азоб чекиб келаётган қарз учун қул қилиб сотиш тартиби ушбу қонунга биноан бекор қилинган.

Милоддан аввалги 312 йилда цензор¹ Аппий Клавдий ерсиз фуқароларни шахар ва қишлоқ трибалари қаторига киришига ижозат берган. Бу эса пул цензини ер цензи билан тенг қилишдан иборат эди. Шаҳар плебси билан эркинликка чиқарилган қуллар, гарчи ерлари бўлмаса-да, давлатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Аммо плебейларнинг сиёсий-иқтисодий ҳуқуқлар учун кураши фақат милоддан аввалги 287 йилдагина туганган. Шу йили қабул қилинган Гортензий қонунига биноан трибалар бўйича плебейлар мажлисларининг қарорларини фақат плебейларгагина қўлланмай, балки центурия мажлисларининг қарорлари сингари ҳамма учун мажбурий характердаги умумдавлат қонунлари кучига эга эканлиги мустаҳкамланди.

2. Республика даврида Римнинг ижтимоий-сиёсий тузуми

Ижтимоий тузум. Милоддан аввалги 509 йилда охириги (еттинчи) рекс Тарквиний Суперб ҳайдаб юборилгандан сўнг Римда республика тузуми ўрнатилган.

Республика даврида ишлаб чиқариш жадал суратлар билан ривожланган, муҳим ижтимоий ўзгаришлар юз берган. Бу айниқса аҳолининг алоҳида гуруҳлари ҳуқуқий ҳолатлардаги ўзгаришларда ўз ифодасини топган эди. Бу жараёнда Рим давлати томонидан олиб борилган муваффақиятли босқинчилик урушлари муҳим аҳамият касб этган. Натижада Рим давлатининг чегаралари кенгайиб, унинг ўзи дунёда энг қудратли давлатга айланган.

Римдаги асосий ижтимоий бўлиниш бу **эркин кишилар** ва **қуллар** бўлиб қолган эди. Римнинг эркин кишилари (квиритлар) бирлигини бирмунча вақтгача уларнинг давлатга тегишли бўлган ерларга ва қулларга жамоа мулкчилиги ушлаб турган. Бироқ вақт ўтиши билан ерга нисбатан жамоа мулкчилиги сохта бўлиб қолган, жамоат ерлари алоҳида мулкдорларга ўтган. (Бундай жамоат ерлари милоддан аввалги 3 йилдаги аграр қонун билан хусусий мулкчилик батамом ўрнатилгунга қадар сақланиб қолган эди).

Римда эркин кишилар иккита гуруҳга: 1) қулдорларнинг мулкдор юқори табақаси (ер эгалари, савдогарлар) ва 2) жамиятда кўпчилиқни ташкил этган майда ишлаб чиқа-

¹ Цензорлар фуқароларни центурия ва трибаларга бўлган, сенаторларнинг рўйхатини тузган, кейинроқ ахлоқ тозаллигини назорат қилган мансабдор шахслардир.

рувчилар (деҳқонлар ва ҳунармандлар) ҳамда шаҳар камбағаллари (люмпен-пролетарлар)га ажратилган. Қуллик дастлаб патриархал характерда бўлгани учун йирик қулдорлар билан майда ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги кураш узоқ вақтгача Рим республикаси тарихининг мазмунини ташкил этган. Вақт ўтиши билан аста-секин қуллар билан қулдорлар ўртасидаги кураш биринчи ўринга чиқиб борган.

Шу тариқа Римнинг барча аҳолиси уларнинг эркинлик ҳолатига қараб озод кишилар ва қулларга ажратилган. Фақат озод кишилар тўла ҳуқуқли бўлиши мумкин эди.

Республика даврида қуллар асосий эзилувчи ва эксплуатация қилинувчи синфга айлантирилган. Қулликнинг асосий манбаи харбий асирга олиш эди. Масалан, Карфаген тормор этилганидан сўнг 55.000 киши қулга айлантирилганди. Қулдорликнинг яна бир манбаи қул савдоси ҳисобланиб, чет эллардан қуллар сотиб олиш кенг ривожланганди. Қулларнинг аҳволи ниҳоятда оғир бўлгани учун уларнинг табиий қайта ишлаб чиқариши кам аҳамиятли бўлган. Шунини айтиш керакки, Петелий қонуни билан қарз учун қулга айлантириш бекор қилинган бўлса ҳам, амалда у чекланган миқдорларда бўлса-да, сақланиб қолаверган. Республика даврининг охирига келиб ўзини қулликка сотиш ҳам тарқалма бошлаган.

Қуллар давлат қуллари ва хусусий эгаликдаги қулларга бўлинган. Харбий асирларнинг асосий қисми давлат қулларига айлантирилиб, конларда ва давлат устахоналарида эксплуатация қилинганлар. Хусусий эгаликдаги қулларнинг аҳволи тинимсиз ёмонлашиб борган. Агар қуллар республика тарихининг бошида, яъни патриархал қуллик даврида рим фуқаролари оиласи таркибига кирган ва тўлиқ уй эгасига бўйсунган, баъзи диний ҳимоядан фойдаланган бўлсалар, республиканинг гуллаб-яшнаган даврида қуллар меҳнатини эксплуатация қилиш бирданига жадаллашиб кетган. Антик қулдорлик худди майда эркин ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнати сингари рим иқтисодининг асоси бўлиб қолган. Айниқса йирик қулдорлик латифундиялари (заминдорларга қарашли катта ер-мулклар)даги қулларнинг аҳволи жуда оғир бўлган. Шаҳар ҳунармандчилик устахоналарида ва уй хўжалигида машғул бўлган қулларнинг аҳволи бирмунча яхши бўлган. Қуллардан чиққан қобилиятли ходимларнинг, ўқитувчиларнинг, актёрларнинг, ҳайкалтарошларнинг аҳволи анча мунча яхши бўлиб, уларнинг кўплари озодлик олишга муяссар бўлганлар ва эркинликка қўйиб юборилганлар бўлиб қолганлар.

Кул ишлаб чиқаришда қандай ўрин тутмасин, ўз хўжайинининг мулки ҳисобланган ва мулкининг бир қисми сифатида қаралган. Хўжайиннинг кул устидан ҳокимлиги амалда чекланмаган эди. Кул томондан ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар хўжайинга келиб тушган. Хўжайин кулга унинг яшаши ва меҳнат қобилиятини йўқотмаслиги учун зарур деб ҳисобланган нарсаларнигина ажратган.

Кулдорлик муносабатлари кулларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан умумий норозилигини келтириб чиқарган. Бу эса ўз навбатида кулдорларни эксплуатациянинг анча самарали шаклларини излашга мажбур этган. **Пекулий** шундай шакллардан бири бўлиб қолган. Пекулий деб хўжайиннинг ўз кулларига мустақил хўжалик юритиш учун бериб қўйган мулкининг бир қисми (ер участкаси, ҳунармандчилик устахонаси ва бошқалар)га айтилган. Бунинг эвазига хўжайин ундан келадиган даромаднинг бир қисмини олар эди. Пекулий хўжайинга ўз мулкидан даромад олишда анча самарали фойдаланишга имкон берган ва кулни ўз меҳнати натижаларига манфаатдор қилган. Республика даврида пайдо бўлган эксплуатациянинг яна бир шакли **колонат** бўлган. Колонат куллар бўлмади, балки ерни ижарага (арендага) олувчилар бўлган ва ер эгаларига иқтисодий қарамликка тушиб, оқибатда ерга бириктириб қўйилган. Камбағаллашган озод кишилар, эркинликка қўйиб юборилиб, куллар колонлар бўлиб қолган. Колонларнинг шахсий мулки бўлган, улар шартномалар туза олганлар ва никоҳга кира олганлар. Вақт ўтиши билан колонларнинг мавқеи мерос тариқасида ўтадиган бўлган. Бироқ бу даврда колонат пекулий сингари ҳали кўп тарқалмаганди.

Кул меҳнатининг самарасизлиги республика даврининг охирида кулларни оммавий эркинликка чиқарилишига олиб келган. Эркинликка чиқарилганлар ўзларининг собиқ хўжайинларига маълум даражада қарам бўлиб қолганлар. Собиқ хўжайинлар патронларга айланиб, эркинликка чиқарилганлар уларнинг фойдасига маълум моддий ва меҳнат мажбуриятларини ўташлари лозим бўлган. Агар патронларнинг болалари бўлмаса булар уларнинг мулкни мерос қилиб олганлар. Бироқ ҳали кулдорлик тузуми тараққий этаётган даврда бундай жараённинг ривожланиши ҳукмрон синфларнинг умумий манфаатларига зид эди. Шу сабабли миллоддан аввалги II асрда бундай ҳолатни чекловчи қонун қабул қилинган.

Римнинг озод аҳолиси фуқаролик ҳолатига қараб **фуқароларга** ва **чет элликларга (перегринларга)** бўлинган. Фақат эркин туғилган рим фуқароларгина тўла ҳуқуқий лаё-

қатга эга бўлиши мумкин эди. Улар билан бирга эркинликка кўйиб юборилганлар ҳам фуқароларга киритилган, лекин улар собиқ хўжайинларнинг клиентлари бўлиб қолиб, ҳуқуқлари чекланганди.

Мулкий тафовутларнинг ривожланиши даражасига қараб рим фуқароларининг ҳолатини белгилашда бойликларнинг роли ўсиб борган. Милоддан аввалги III асрнинг охири - II асрда Римнинг озод аҳолиси янада ижтимоий табақаланиб, патрицийларнинг камбағаллашган ва плебейларнинг бойиб кетган қисмидан янги имтиёзли табақа - **нобиллар** ҳамда **суворилар** табақаси вужудга келган.

Олий табақа (нобиллар)га энг таниқли патрицийлар ва бой плебейларнинг уруғлари кирган. Нобилларнинг иқтисодий базаси (асоси) йирик ер эгалари ва улкан пул маблағи бўлган. Юридик жиҳатдан нобиллар бошқа эркин фуқаролардан фарқ қилмаган, аммо улар боёнлар бўлганликларидан олий мансабларни ишғол қилганлар ва сенат таркибига кирганлар. Нобиллик ўзгалар учун берк табақага айланган, унга янги кишиларнинг кириб келиши амалда мумкин бўлмаган, у ўз имтиёзларини жуда авайлаб-асраб ҳимоя қилган. Нобилитетга тааллуқли бўлмаган кишилар фақат камдан-кам ҳоллардагина олий мансабдор шахс бўлиб қолишлари мумкин эди.

2 - табақа суворилар, яъни чавандозлар плебейлар орасидан милоддан аввалги III асрда ташкил топа бошлаган. Савдо ва ижарадорлик билан машғул бўлган Римдаги аристократларнинг намоёндалари ана шу тоифага мансуб бўлган. Суворийларга юксак мулк цензи (1 миллион асс ёки 400 минг сестерций) белгиланган. Милоддан аввалги I асрда нобилаларнинг, суворийларнинг юқори қисми билан қўшилиб кетиши жараёни ривожланган. Суворийлар сенатга киритилганлар ва муҳим суд мансабларини эгаллаганлар. Нобиллар ва сувориларнинг алоҳида вакиллари ўртасида қариндошлик муносабатлари келиб чиққан.

Рим давлати доирасининг кенгайиши билан эркин кишиларнинг сони Апеннин ярим ороли ва бошқа мамлакатларнинг аҳолиси ҳисобига кўпайган. Улар рим фуқаролигидан ўзларининг ҳуқуқий ҳолати бўйича фарқ қилганлар. Италия аҳолиси рим жамоаси (лотинлар)га кирмай, дастлаб рим фуқароларининг ҳамма ҳуқуқларидан фойдаланмаганлар. Улар икки гуруҳ: **қадимги латинлар** ва **колонияларнинг латинлари**га бўлинганлар. Қадимги латинларнинг мулкий ҳуқуқлари, судда сўзлаш ва рим фуқаролари билан никоҳга кириш ҳуқуқлари тан олинган. Лекин улар халқ йиғинларида иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар. Италияда

Рим томондан асос солинган колонияларнинг, шунингдек Рим билан иттифоқ ҳақида шартномалар тузган баъзи шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси бўлмиш **латинлар** рим фуқаролари билан никоҳга кириш ҳуқуқига эга бўлмаганлар. Бошқа ҳолларда улар қадимги латинлар эга бўлган барча ҳуқуқлардан фойдаланганлар. Келгусида иттифоқчилик урушлари натижасида милоддан аввалги I асрда барча латинларга рим фуқаролари ҳуқуқлари берилган.

Рим фуқаролари ҳуқуқига эга бўлмаган эркин кишиларнинг иккинчи тоифасини **перегринлар** ташкил этган. Бунга Рим томонидан босиб олинган ва Италиядан ташқаридаги мамлакатларнинг эркин аҳолиси, перегринларга, шунингдек, чет давлатларнинг эркин аҳолиси ҳам кирган. Перегринлар латинлар ҳуқуқларига эга бўлмаган, лекин мулкий ҳуқуқий лаёқатга эга эдилар. Улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишлари учун ўзларига ҳомийлар - патронлар сайлашлари лозим эди. Уларнинг патронларга қарамлик ҳолати клиентларнинг ҳолатидан кам фарқ қилган.

Оилада фақат рим оилаларининг бошлиқлари - **уй ҳокимлари** тўла сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқий лаёқатидан фойдаланганлар. Бошқа оила аъзолари уй ҳокимларининг ҳокимияти остидагилар ҳисобланганлар. Уй ҳокими **“хусусий ҳуқуқли”** шахс бўлган, уларнинг оила аъзолари эса **“бегона ҳуқуқли”** - уй ҳокими ҳуқуқи остидаги шахслар деб аталганлар. Улар мулкий ҳуқуқий муносабатларга киришиб, ўзлари учун мулкка эга бўлмай, балки уй ҳокими учун мулк сотиб олганлар. Бироқ хусусий ҳуқуқидаги чеклашлар уларнинг халқ ҳуқуқидаги ҳолатига (мавқеига) таъсир этмаган. Шу билан бирга бу чеклашлар кучсизлана борган, оила аъзоларининг ўз мулкига эга бўлиш ҳуқуқи тан олина бошланган.

Шахсининг ҳуқуқий мавқеи у ёки бу ҳуқуқий ҳолатни йўқотиш билан ўзгарган. Энг кўп ўзгаришлар эркинлик ҳолатини йўқотиш (асирликка тушиш, қулга айлантириш) натижасида содир бўлган. Бу ҳам фуқаролик, ҳам оила ҳуқуқий ҳолатларини, яъни ҳуқуқий лаёқатни тўла йўқотишни англатган. Фуқаролик ҳуқуқий ҳолатини йўқотиш (ҳайдаб юборилиши) билан фуқаронинг ҳуқуқий лаёқати ҳам йўқолган, лекин эркинлиги сақланиб қолган. Ва ниҳоят, оила мақомини йўқотиш (мас, оила бошлиғининг бошқа шахс томонидан ўғил қилиб олиниши натижасида) фақат “хусусий ҳуқуқ”нинг йўқолишига олиб келган.

Давлат тузуми. Республика даврида ҳокимиятни ташкил этиш анча содда бўлган ва баъзи вақтларда Римда давлатнинг ташкил топиши вақтидаги шароитларга тўла жавоб берган. Республика мавжудлигининг кейинги беш асри мобайнида давлатнинг миқёси анча кенгайган. Лекин бу илгаригидек Римда жойлашган, лекин улкан ҳудудда марказий бошқарувни амалга оширувчи давлатнинг олий органлари тизимида ўз ифодасини топмаган. Табиийки, бу ҳолат бошқарув самарасини камайтирган ва вақт ўтиши билан республика тузумининг қулаши сабаблардан бири бўлиб қолган.

Афинадаги кулдорлик демократиясидан фарқ қилиб, Рим республикасида аристократик ва демократик белгилар қўшилиб кетган. Лекин, албатта, Римда ҳам кулдорларнинг таниқли бой юқори қисмининг имтиёзли ҳолатини таъминловчи аристократик белгилар анча кучли бўлган. Бу олий органларнинг ваколатларида ва ўзаро муносабатларида ўз аксини топган. Бундай олий органлар халқ **мажлислари, сенат ва магистратуралар** ҳисобланган. Гарчи халқ мажлислари рим халқининг ҳокимият органи ҳисобланиб, полисга хос демократиянинг яққол намунаси бўлса-да, асосан давлатни улар идора этишмаган. Буни нобилитетнинг ҳақиқий ҳокимият органлари - сенат ва магистратуралар амалга оширган.

Рим республикасида **халқ мажлисларининг куйидагича уч тури: центуриялар, трибалар ва куриялар комициялари (кенгашлари) мавжуд эди.**

Халқ мажлисининг асосий тури ҳисобланган центуриялар комицияси катта ўрин тутган. Дастлаб у шаҳар лашкарларининг йигинидан иборат бўлган, кейинчалик патрицийларнинг ва плебейларнинг центурияларига ва мулкий даражаларига қараб чақириладиган мажлисларига айланган. Центуриялар мажлисларини олий мансаб эгалари чақирган. Мажлис қарорига тегишли масала магистрат томонидан қўйилган ва унинг ўзи овоз беришни идора қилган. Овоз бериш дастлаб центурия ичида ўтказилган, сўнгра махсус ҳисобчи “тарафдор” ёки “қарши” овоз берган центуриялар сонини ҳисоблаб чиққан. Бутун кўпчилик маълум бўлиши билан овоз бериш тўхтатилган.

Милоддан аввалги III аср ўрталаридан бошлаб давлат чегаралари кенгайиши ва эркин кишилар сонининг ошиши билан центурия мажлислари тизимида ҳам ўзгаришлар бўлган. Ҳар бир бешта даражадаги мулкдор фуқаролар тенг центуриялар, аниқроғи етмиштадан центуриялар қўядиган

бўлганлар ва демак, етмиштадан овозга эга бўлганлар. Цен турияларнинг умумий сони 373 гача етказилган.

Ун саккизта суворилар центурияси билан биргаликда иккита ҳарбий ҳунармандлар, иккита ҳарбий музикантчилар центуриялари вужудга келтирилиб, овозлар сони тенглаштирилган. Мулксиз пролетарлар сони қанча ошган бўлишига қарамай, илгаригидек битта центурияни ташкил этарди. Албатта, юқоридаги ислоҳотлар аристократлар ва бой қулдор доираларнинг фойдасига ҳал қилинмаган бўлса-да, уларнинг устунлиги барибир сақланиб қолган эди. Юқори даражадагиларнинг центуриясида қуйи даражадагиларнинг центуриясига нисбатан анча кам фуқаролар кирган бўлса ҳам: овозлар сони тенг бўлган.

Центуриялар комицияси (мажлиси)нинг ваколатига қонунлар қабул қилиш, республиканинг олий мансабдор шахслари (консуллар, преторлар, цензорлар)ни сайлаш, уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш ва ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг шикоятларини кўриб чиқиш масалаларини ҳал этиш кабилар кирган.

Халқ мажлисларининг иккинчи кўриниши трибалар комицияси (трибалар бўйича чақириладиган мажлиси) бўлган. Трибалар комицияси уларда иштирок этувчи триба аҳолиси таркибига қараб плебейлар ва патриций-плебейларникига бўлинган. Дастлаб трибалар комицияларининг ваколлати чеклаб қўйилган эди. Улар қуйи мансабдор шахсларни (квесторлар, эдиллар ва бошқаларни) сайлаганлар ҳамда жарималар ундириш ҳақидаги ҳукмлар устидан тушган шикоятларни кўрганлар. Плебейлар мажлисида бундан ташқари, плебейлик трибуни сайланган. Милоддан аввалги III асрда Гортензий махсус қонун чиқариб, трибалар комицияларининг қонун чиқариш ҳуқуқини тасдиқлагандан кейин уларнинг Рим сиёсий ҳаётидаги аҳамияти ўсган. Бу вақтда қишлоқ трибаларининг сони ўттиз биттагача кўпайтирилиб, триба комицияларининг сони мавжуд тўртта шахар трибалари билан бирга ўттиз бештага етган. Лекин узоқ трибалар аҳолисининг мажлисларга келиши анча қийин бўлиб, бу ҳолат бой римликларнинг бундай мажлисларда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олишларига кўмаклашарди.

Энг қадимги комиция - куриялар кенгаши уруғлик тузуми қолдиқларидан бўлиб, бунда халқ кенгашига куриялар бўйича қатнашган. Куриялар кенгаши Сервий Туллий ислоҳотларидан сўнг ўз аҳамиятини йўқотган ва кейинчалик бу кенгаш ўттиз лектор йиғилиши билан алмаштирилиб, асосан васият қилиш, ўғил қилиб олиш каби масалаларни ҳал қилган.

Римда халқ мажлислари олий мансабдор шахсларнинг ихтиёри билан чақирилган, тарқатиб юборилган ва бошқа кунга кўчирилиши мумкин бўлган. Халқ мажлисларига айнан шу олий мансабдор шахслар раислик қилганлар ва унда ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни эълон қилганлар. Овоз бериш очиқ тартибда бўлиб, фақат республика даврининг охирига келгач, яширин овоз бериш тартиби киритилган. Бунда мажлис иштирокчиларига овоз бериш учун махсус жадваллар тарқатилган. Шу нарса муҳим эдики, центуриялар комиссиясининг қонунлар қабул қилиш ва мансабдор шахсларни сайлаш ҳақидаги қарорлари республиканинг I асрида сенат тасдиғидан ўтиши керак эди. Бироқ, кейинчалик, милoddан аввалги III асрда бу қоида бекор қилинган, сенат мажлисга киритиладиган масалаларни дастлаб кўриб чиқиш ҳуқуқини олган ва бу билан амалда мажлис фаолиятини йўналтириб турган.

Демак, Рим республикасининг давлат механизмида **сенат** муҳим ўрин тутган. У Рим республикасининг олий давлат органи ҳисобланган. Сенаторлар (дастлаб улар патриций уруғлари сонига қараб уч юзга бўлинган, милoddан аввалги I асрда сенаторлар сони олти юзга, кейинчалик эса тўққиз юзгага кўпайтирилган) сайланмаган. Цензорлар (фуқароларни центуриялар ва трибалар бўйича тақсимловчи махсус мансабдор шахслар) беш йилда бир марта таниқли ва бой оилаларнинг вакилларида сенаторларнинг рўйхатларини тузганлар. Бу ҳақиқатда сенатни амалда кўпчилик эркин фуқаролар иродасидан мустақил кулдорларнинг юқори қатлами органига айлантирган эди. Сенатни фақат олий магистрларгина чақиритишга ҳақли бўлган. Ўша магистрлар сенат мажлисларида раислик қилганлар.

Расман сенат маслаҳатчи орган бўлиб, унинг қарорлари **сенатус-консулт**лар деб аталган. Лекин сенатнинг ваколлати жуда кенг бўлган. Сенат, юқорида айтилганидек, центурия мажлисларининг (кейинчалик плебейлар мажлисларининг ҳам) қарорларини тасдиқлаб, оқибатда қонун лойиҳаларини дастлаб кўриб чиқиб, рад этиб, уларнинг қонунчилик фаолиятини, халқ мажлисларининг мансабдор шахсларни сайлашини назорат қилган. Сенат дастлаб сайланганларни тасдиқлаган бўлса, кейинчалик номзодларни тасдиқлашни ўз зиммасига олган. Сенатнинг ихтиёрида давлат хазинаси бўлганлиги катта аҳамиятга эга эди. У давлат мулкни идора қилган, солиқлар жорий этган ва зарур молиявий харажатларни белгилаган. Сенат ваколлатига ижтимоий хавфсизлик, ободончилик ва диний маросимлар бўйича қарорлар қабул қилиш ҳам кирган. Сенатнинг ташқи-

сиёсий ваколатлари муҳим аҳамиятга эга эди. Агар урушни центурия мажлислари эълон қилса, тинчлик шартномасини, шунингдек иттифоқ ҳақидаги шартномани сенат тасдиқлаган. Сенат республиканинг ҳарбий ҳаётига бош бўлган: аскар тўплаш муддатини, қўшиннинг таркибини, лашкарбошиларнинг ваколатини белгилаган, уруш олиб бораётган магистратнинг ишларини назорат қилиш учун ўзининг элчиларини юборган. Ниҳоят, сенат фавқулодда (хавфли уруш, қулларнинг кучли қўзғолони ва ҳоказо) ҳолларда диктатура ўрнатиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин эди.

Магистратуралар деб Римда давлат мансабларига айтилган. Қадимги Афинадаги каби Римда ҳам магистратуралар алмаштирилишининг маълум тамойиллари пайдо бўлган. Булар: сайлаб қўйишлик, муддатлилик (муддати белгиланганлик), коллегиялик (кенгашиб ишлаш), ҳақ тўламаслик ва жавобгарлик тамойиллари бўлган.

Ҳамма магистратлар (диктаторлардан ташқари) центуриялар ёки трибалар мажлислари томонидан бир йилга сайланган. Бу қоида диктаторларга тадбиқ қилинмаган. Уларнинг ваколат муддати олти ойдан ошиши мумкин эмасди. Бундан ташқари, армияга қўмондонлик қилувчи консулнинг ваколатлари уруш ҳаракатлари тугамаган шароитда сенат томонидан узайтирилиши мумкин эди. Афинадаги сингари барча магистратуралар коллегиял бўлган - бир мансабга бир неча кишилар сайланган. (Фақат диктатор битта тайланган). Лекин Римдаги коллегияликнинг ўзига хос жиҳати шунда эдики, ҳар бир магистрат мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эди. Бу қарор унинг ҳамкасби (коллегаси) томонидан бекор қилиниши мумкин бўлган. Бунга **интерцессия ҳуқуқи** дейилган. Магистратлар хизматлари эвазига ҳақ олмаганлар. Демак, табиийки, камбағаллар ва мулкисизлар ҳеч қачон магистратураларга интилмаганлар. Ўз навбатида магистратуралар, айниқса республика даврининг охирида муҳим даромад манбаи бўлиб қолган эди. Магистратлар (диктатор, цензор ва плебейлар трибунидан ташқари) ваколат муддати ўтгандан сўнг ўзларини сайлаган халқ мажлислари томонидан жавобгарликка тортилишлари мумкин бўлган.

Рим магистратураларининг яна бир муҳим белгиси - мансаблар иерархиясининг мавжудлигида эди. Бунга кўра, қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсунуши, юқори магистратларнинг қуйи магистратлар қарорларини бекор қилиш ҳуқуқи бўлган.

Магистратлар ҳокимияти олий (imperium) ва умумий (potestas) га бўлинган. Imperiumга олий ҳарбий ҳокимият

ва сулҳ тузиш ҳуқуқи, сенат ва халқ мажлиси чақириш ва уларда раислик қилиш ҳуқуқи, буйруқлар чиқариш ва уларни бажаришга мажбур этиш ҳуқуқи, суд қилиш ва жазо тайинлаш ҳуқуқи кирган. Бу ҳокимият диктаторга, консулларга ва преторларга тегишли бўлган. **Диктатор “энг олий империум” (summum imperium)**га, яъни устидан шикоят қилиниши мумкин бўлмаган ўлим жазосига ҳукм қилиш ҳуқуқига эга эди. **Консулга катта империум (maius imperium)** - ўлим жазоси ҳақида ҳукм чиқариш ҳуқуқи тегишли бўлган. Агар бундай ҳукм Рим шаҳрида чиқарилган бўлса, унинг устидан цензурия мажлисига шикоят қилиш мумкин эди, агар шаҳардан ташқарида чиқарилган бўлса, ҳукм қатъий бўлиб, шикоятга ўрин бўлмаган. **Преторда чекланган империум (imperium minus)** бўлган - ўлим жазосига ҳукм қилиш ҳуқуқи бўлмаган.

Potestas (умумий) ҳокимият барча магистрларга тегишли бўлган ва у фармойишлар бериш ва улар бажарилмаганлиги учун жарималар солиш ҳуқуқини ўз ичига олган.

Магистратлик одатий (оддий ва доимий) ва одатдан ташқари (фавкулотда) магистратликка бўлинган. Доимий (одатдаги) магистратураларга консуллар, преторлар, цензорлар, квесторлар, эдиллар ва бошқа мансаблар кирган.

Консуллар (Римда иккита консул сайлаб қўйилган) олий магистратлар бўлган ва бутун магистратура тизимига бошчилик қилган. Улар ҳар йили цензурия комиссияларида сайланган. Ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти консуллар қўлида эди. Айниқса консулларнинг ҳарбий ваколатлари катта бўлган. Қўшин тўплаш ва унга қўмондонлик қилиш, сулҳ тузиш ва ҳарбий ўлжаларни тасарруф қилиш ҳуқуқи консулларга тегишли эди. Фуқаролик ҳокимиятига эга бўлган консуллар сенатни, халқ мажлисларини чақирган, уларнинг қарорларини бажарган, мансабдорларни сайлаш ишига раҳбарлик қилган. Консуллар ҳокимияти коллегиал ҳокимият бўлган. Консуллардан бирига яқка ҳокимлик бериш (қўшинларга қўмондонлик қилиш) масаласи қуръа ташлаш йўли билан ёки консулларнинг ўзаро келишиши, ё бўлмаса сенат қарори билан ҳал қилинган. **Преторлар** милотдан аввалги IV асрнинг ўртасида консулларнинг ёрдамчилари сифатида пайдо бўлганлар. Консуллар армияга қўмондонлик қилаётган вақтларида Римда бўлмаганликлари учун шаҳарни бошқариш преторларга ўтган. Преторлар суд юртиш ишларига раҳбарлик қилиб, вилоятларни бошқарганлар, сенат топшириғи билан легионларга қўмондонлик қилганлар ва умуммажбурий қарорлар қабул қилиб, ҳуқуқнинг

янги меъёрларини чиқара олганлар. Даствлаб битта претор, кейин иккита сайланадиган бўлган. Улардан бири (шаҳар претори) рим фуқароларининг ишини, бошқаси (перегринлар претори) эса чет элликлар иштирокидаги ишларни кўрган. Аста-секин преторлар сони саккизтагача кўпайган.

Рим фуқароларининг рўйхатини тузиш, уларни мулкый ахволига қараб трибалар ва разрядлар (даражалар)га ажратиш ҳамда сенаторларнинг рўйхатини тузиш учун центурия комициялари томонидан беш йилда бир марта **иккита цензор** сайланган. Бундан ташқари, цензорларнинг ваколатига ахлоқни кузатиб туриш ва тегишлича эдиктлар чиқариш ҳам кирган. **Квесторлар** кичик магистратларга мансуб бўлиб, улар триба комицияларида сайланган. Даствлаб махсус ваколатларга квесторлар эмас, консулларнинг ёрдамчилари эга бўлганлар. Вақт ўтиши билан улар сенат назорати остида молиявий харажатларни юрита бошлаганлар, хазиначилик вазифасини бажаришган, давлат архивини қўриқлашган, вилоят ҳокимларига ёрдамчи бўлганлар ва ҳарбий хазинага мудирлик қилганлар, шунингдек, баъзи жиноий ишлар бўйича тергов олиб борганлар. Республиканинг охирига келиб уларнинг сони йигирматага етган эди. Эдиллар ҳам (улар иккита бўлган) кичик магистратлардан бўлиб, шаҳарда жамоат тартибини, бозорда савдони, ободончиликни кузатганлар, шахснинг озиқ-овқат билан узлуксиз таъминлашга жавоб берганлар, байрамлар ва халқ томошаларини ташкил этганлар.

“Йигирма олти эркаклар” коллегиялари йигирма олти кишидан ташкил топиб, бешта коллегиядан иборат бўлган. Улар турмаларни, монеталар ишлаб чиқаришни, йўлларни тозалашни ва баъзи суд ишларини юритганлар.

Магистрлар орасида ҳар йили триба йиғинларида сайлаб қўйиладиган плебейлар трибунлари алоҳида ўрин тутган. Уларнинг veto ҳуқуқи плебейларнинг тенг ҳуқуқлар учун курашининг охириги даврида катта роль ўйнаган. Ҳар бир трибун сенат ёки мансабдорнинг қарорига норозилик билдира олган ва, демак, ўзига ёқмаган ишга йўл қўймаган. Трибунлар трибаларда халқ йиғинларини чақирришга ҳақли бўлиб, уларда раислик қилганлар. Трибуннинг ваколати Рим ва унинг атрофи билангина чегараланган. Кейинчалик сенатнинг роли ўсиши натижасида трибунларнинг фаоллиги пасайиб кетган. Милоддан аввалги II асрда Гай Гракх томонидан уларнинг родини кучайтиришга уриниш амалга ошмай барбод бўлган.

Одатдан ташқари магистратлар (диктатор, триумвирлар ва децемвирлар) фақат Рим давлатига алоҳида хавф туғ-

дирувчи фавкулотда ҳолларда - оғир уруш, қулларнинг катта кўзғолони, ички тартиб-қоидаларнинг жиддий бузилиши ҳолларида ташкил этилган. **Диктатор** сенатнинг таклифи билан консулларнинг биридан тайинланган. Баъзи ҳолларда центуриялар комицияси бевосита диктатор тайинлашга ҳақли эди. Диктатор чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган, барча магистратлар унга бўйсунган. Диктатор бирдан-бир ноколлегиал магистратлик бўлган. Ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти олти ой мобайнида диктатор қўлида бўлиб, уни судга тортиш мумкин эди. Плебейлик трибунининг veto ҳуқуқи унга таъсир этмаган. Диктатор фармойишлари устидан шикоят қилиш мумкин эмас эди, чунки у ўз ҳаракатлари учун жавоб бермаган. Диктаторнинг ўз олий нишони бўлган: уни доим йигирма тўртта фахрий соқчи (ликтор) кузатиб юрган. Тўғри, республиканинг дастлабки даврида диктатура нафақат фавкулотда ҳолларда, балки маълум вазифаларни ҳал этиш учун жорий қилинган ва диктаторнинг ваколатлари ушбу вазифалар доираси билан чекланган. Унинг ваколатлари доирасидан ташқарида доимий (одатий) магистратуралар ҳаракат қилганлар. Илк республика даврида диктатурага деярли мурожаат қилинмаган.

Диктатуранинг муддати олти ойдан ошмаслиги лозим бўлса-да, республика инқироzi даврида бу қоида бузилган ва ҳатто умрбод диктатура ("қонунлар чиқариш ва давлат тузиш учун Сулла диктатураси") пайдо бўлган.

Одатдан ташқари (фавкулотда) магистратлар қаторига **децемвирлар комиссиясини** ҳам киритиш мумкин. Бу комиссия плебейларнинг тенг ҳуқуқлар учун навбатдаги курашларидан бири кўтарилган даврда милотдан аввалги 450-451 йиллардаги XII жадвал қонунларини тайёрлаш учун ташкил этилган эди.

Ҳар бир магистрат ихтиёрида кўпдан-кўп **хаттотлар, ликторлар, жарчилар** ҳамда озод қилинган қуллар ва давлат қулларидан иборат **бошқа хизматчилар** бўлган.

Рим республикаси ўзига хос аристократлар республикаси бўлган. **Халқ мажлисларининг жўнлиги ва бўшанглиги, магистратларнинг бепул иш қилиши, сенатнинг ниҳоятда катта таъсири Рим республикасининг муҳим хислатларидир.** Бунинг сабаби шуки, аввало рим фуқароларининг кўпчилиги доим тарқоқ ва дурустроқ уюлмаган зироатчилардан иборат бўлганлиги, иккинчидан, милотдан аввалги V-IV асрлардаги тарихий шароитларнинг ўзига хослиги, шунингдек, Рим республикасининг ерлари фақат урушлар туфайлигина кенгайиб борганлигидир. Узлуксиз давом этган урушлар, муттасил талончилик давлат ташки-

лотига қаттиқ таъсир кўрсатган, давлат ҳарбий характер олган. Энг эътиборли халқ мажлислари центуриялар комициялари бўлиб, дастлаб улар одатдаги аскарлар йиғинидан иборат эди. Фуқаролар бундай йиғинларга бутун қуроляроғларини осиб, ўн етти кунлик запас озиқ-овқат билан келишарди. Трибунлардан бошқа магистратларнинг ҳаммаси ҳарбий бошлиқлар лавозимида бўлган ва легионларга кўмондонлик қилган ёки ҳеч бўлмаса, уруш олиб боришга бевосита алоқаси бўлган бошқа бирон вазифани бажарган. Сенат ҳам ҳарбий ишларга раҳбарлик қилган.

Армия. Римнинг ҳарбий ташкилоти унинг тарихида жуда катта роль ўйнаган. Центуриялар мажлисларининг қуролланган жангчилардан ташкил топганлигининг ўзиёқ эндигина вужудга келган давлатда ҳарбий кучларнинг ролини қанчалик тан олинганлигини кўрсатиб турибди. Айтилган армия ёрдамида Рим ўз ҳудудини ниҳоятда кенгайтириб, сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олишга эришганди. Республиканинг тақдири ҳам кўп жиҳатдан армиянинг қўлида эди.

Дастлаб Римнинг ҳарбий ташкилоти жуда содда бўлган. Мулк цензига эга 18 ёшдан 60 ёшгача барча фуқаролар ҳарбий ҳаракатларда иштирок этишга мажбур бўлганлар. (Шу билан бирга клиентлар патронларнинг ўрнига ҳарбий мажбуриятларни бажаришлари мумкин эди). Жангчилар урушларга ўз қуроляроғлари ва озиқ-овқатлари билан келишлари лозим эди. Юқорида айтилганидек, мулкдор фуқароларнинг ҳар бир даражаси маълум миқдордаги центурияларни қўйган. Улар легионларга бирлашган. Легион деб Римда дастлаб бутун лашкарга айтилган. Армияга кўмондонликни сенат консуллардан бирига топширган. Кейинроқ икки консулнинг ҳар бири ўзига легион тузиб, унга кўмондонлик қилган. Консул кўмондонликни преторга ўтказиши мумкин эди. Милоддан аввалги IV асрда консуллар қўшинлари иккитадан легионга ажратилиб, бутун армияда тўртта легион бўлган.

Аскар тўплашнинг ўзига хос тартиби мавжуд эди. Аскар тўплаш кунини халқ мажлиси белгилаган, қўшинлар таркибини эса, цензор тузиб берган рўйхат асосида консуллар белгилаган. Ҳар бир легион оғир қуроляроғлар билан қуролланган 3000 аскар ва енгил қуроли 1200 аскардан ташкил топган. Легион таркибига отлиқ аскарлар ҳам киритилган. Улар кўпроқ оти бор бой кишилардан ташкил этилган. Легион хийла майда қўшилмалардан иборат ўттизта манипулага ажратилган, ҳар бир манипула эса олти миш ва ўттиз

кишидан иборат. Иккита центурияга ажратилган. Легионнинг манипулаларга бўлиниши натижасида бу ихчам кўшилмалар чаққон ҳаракат қилиш имкониятига эга бўлган. Легионлар тепасида ҳарбий трибунлар турган, центурияларга центурионлар қўмондонлик қилган, отликлар отрядларига (декурияларга) декурионлар бошчилик қилган. Агар ҳарбий ҳаракатлар бир йилдан ортиқ давом этса, консул ёки претор армияга қўмондонлик ҳуқуқини сақлаб қолган.

Ўта ҳарбий фаоллик ҳарбий тузумнинг ўзгаришига таъсир этган. Милоддан аввалги 405 йилдан армияда кўнгилчилар пайдо бўлган, уларга маош тўлай бошлаганлар. Милоддан аввалги III асрда центурия мажлисларининг қайта тузулиши муносабати билан центуриялар сони ўсган. Уларнинг базасида йигирматагача легионлар тузилган. Бундан ташқари, иттифоқчилардан тузилган легионлар ҳам пайдо бўлган. Милоддан аввалги II асрда улар рим армиясининг 2/3 қисмини ташкил этган эди. Шу билан бирга ҳарбий мажбурият билан боғлиқ бўлган мулк цензи пасайтирилган.

Армия ўта интизомли ва яхши қуролланган эди.

Римликлар пухта ўйлаб ишланган рағбатлантириш тадбирлари ва жазо чоралари воситаси билан легионерлар орасида қаттиқ интизом ўрнатганлар. Консул жангда жасурлик қолган, хизмат кўрсатган жангчини аскарлар мажлисида мақтаб, қимматли буюмлар билан мукофотлаган. Айниқса, ер участкаси энг зўр мукофот эди. Бундан ташқари айбдор жангчилар қўмондонлар томондан жазоланиши мумкин эди. Масалан, жангда қуролини йўқотиб қўйган жангчини трибунлар кенгаши ҳатто ўлим жазосига ҳукм қилган. Жанг вақтида чекинган ёки кўзғолон қилгани учун қўмондонлар эски “децимация” одатини қўллаганлар, яъни чек ташлаб ҳар ўн жангчидан бирини қатл этганлар.

Жангчиларнинг ўз мавқеларидан ва мавжуд тартиблардан норозиликлари тобора ошиб борган. Армияда хизмат қилиш касбга айлантирилган. Армиянинг ўзи доимий ва мустақил, синфсизлашган сиёсий куч, унинг қўмондони эса йирик сиёсий шахс бўлиб қолган эди.

Урушларнинг узоққа чўзилиши ва тез-тез бўлиб туриши армияни доимий ташкилотга айлантирди. Айнан шундай урушлар жангчиларнинг асосий қисми - деҳқонлар норозилигининг ўсишига сабаб бўлган. Қолаверса, деҳқонлар ўз хўжалиklarини ташлаб кетишга мажбур бўлганликлари вазиятни янада кескинлаштирарди. Армияни қайта қуриш зарурияти пишиб етилган эди. Бу милоддан аввалги 107 йилда Марий томонидан амалга оширилган.

Марийнинг ҳарбий ислоҳоти рим фуқароларининг ҳарбий мажбуриятларини сақлаб қолиб, давлатдан қурол-яроф ва маош олувчи кўнгиллилар тўплашга ижозат берган. Люмпен-пролетарлар ҳам легионларга кўнгилли кириши мумкин эди. Бундан ташқари, легионларга ҳарбий ўлжаларнинг бир қисми бериладиган бўлган, милоддан аввалги I асрдан бошлаб ветеранлар Африка, Галлия ва Италиядан (мусодара қилинган ва эркин ерлар ҳисобидан) ерлар олишлари мумкин эди. Ислоҳот армиянинг ижтимоий таркибини анча ўзгартирди, унинг катта қисми энди аҳолининг камбағал ва мулксиз қатламларидан ташкил этиладиган бўлди.

Армиянинг кучайиши ва сиёсий ҳаётда муҳим ўрин тутишининг дастлабки натижалари тезда кўрина бошлади. Милоддан аввалги 88 йилда Сулла даврида армия рим тарихида бир марта мавжуд ҳокимиятга қарши бош кўтариб чиққан ва уни ағдариб ташлаган: Гарчи, қадимий анъаналарга биноан, кўшинларнинг қурол кўтариб юриши ва шаҳарда пайдо бўлиши тақиқланган бўлса-да, Рим армияси бир марта Римга кирган эди.

3. Республиканинг кулаши ва империяга ўтиши

Милоддан аввалги II-I асрларда Римда қулдорлик муносабатларининг ривожланиши натижада синфий ва ижтимоий зиддиятлар янада кескинлашди. Иқтисоддаги силжишлар, қул меҳнاتини эксплуатация қилиш шакллариининг кенгайиши ва ўзгариши, жадаллашиши қулдорларнинг ҳукмрон табақалари, шунингдек, улар билан кўпчилик эркин, камбағал ва мулксиз кишилар ўртасидаги зиддиятларнинг кучайиши билан бир вақтда содир бўлди. Муваффақиятли босқинчилик сиёсати натижасида Рим давлатининг Рейн дарёсига қадар деярли бутун Ғарбий Европани ўзига бўйсундириб олганлиги унинг олдига янги мураккаб ҳарбий ва сиёсий муаммоларни келтириб чиқарди. Энди Рим давлати ишғол этган ерлар халқларини бостириб туриш, улар устидан бошқарувни ташкил этиш каби вазифаларни ҳам ҳал этиши лозим эди.

Бундай шароитларда эски сиёсий тузум вужудга келган ва кескинлашиб бораётган қарама-қаршилиқларни ҳал этишга қодир эмаслиги тобора ошкор бўлиб қолганди. Рим инқироз даврига қадам қўйди. Сиртдан кўринишда рим халқи ҳокимияти сифатида ташкил топган, республика бошқарув шакли билан ниқобланган, нобилларнинг аристократик сиёсий режими ҳисобланган, давлат тузилишининг эс-

кирган полис шакли бўлган мавжуд сиёсий муассасалар инқирозга учрагандек куринарди. Уларни янги тарихий шароитларга мослаштириб, қайта куришдан иборат бўлган объектив зарурият келиб чиққанди.

Рим милоддан аввалги V-IV асрларда Италияни босиб олар экан, аввало ерларни мусодара қилишга ҳаракат қилганди. Чунки аҳолининг ўсиб бориши ер эгалиklarини янада кенгайтиришни талаб қиларди. Бу тенденцияни милоддан аввалги II асрда шаҳарлар ролининг ошиб бориши ҳам тўхтата олмаган. Милоддан аввалги II-I асрларда урушлар аҳволни анча ўзгартириб юборди. Улар босиб олинган аҳолини оммавий равишда қулга айлантирилишига ва Римда қуллар сонининг бирданига ошиб кетишига олиб келди. Қуллик “классик”, антик характер касб этганди. Қулларнинг катта қисми давлат ва йирик хусусий ер эгалиklarида ўта оғир меҳнат шароитларида ва қаттиқ террористик тартиб остида эксплуатация қилинганлар. Албатта, бу қулларнинг табиий норозилиklarига ва, ҳатто, қатор кўзғолонларига сабаб бўлган. Айниқса, милоддан аввалги II асрда Сицилиядаги қуллар кўзғолони ҳамда милоддан аввалги 74-70 йиллардаги Спартак бошчилигидаги кўзғолон кенг қулоч ёйиб, Рим давлатини тахликага солганди.

Қуллар кўзғолони билан бир вақтда ва ундан кейин Римда фуқаролар ҳамда иттифоқчилар урушлари аланга олган. Бу урушлар ҳукмрон синфлар турли гуруҳлари ўртасидаги ҳокимият учун курашнинг ва улар билан майда ишлаб чиқарувчилар ҳамда люмпен-пролетарлар ўртасидаги қарама-қаршилиklarнинг оқибати эди.

Нобилларнинг иқтисодий ва сиёсий зўравонлиklари милоддан аввалги II асрда ака-ука Тиберий ва Гай Гракхлар бошчилигидаги мулксизлар оммасининг кенг норозилик ҳаракатларини келтириб чиқарган. Гракхлар йирик ер эгаллиги айрим кишилар қўлида тўпланишини чеклашга ва бу билан майда ер эгаларига ер ажратиб бериш учун ер фонди ташкил этишга, шунингдек задагонларнинг таянчи бўлган сенатни кучсизлантиришга ва халқ мажлиси ҳамда ҳарбий трибунынинг илгариги аҳамиятини қайта тиклашга ҳаракат қилганлар.

Тиберий Гракх милоддан аввалги 133 йилда халқ трибуни лавозимига сайланиб, халқ ҳаракатига таёнган ҳолда, сенат қаршилигига қарамай, ўша йилиёқ халқ мажлисида ўзининг **Аграр қонуни** лойиҳасини тасдиқлатишга эришганди. Қонун давлатдан олинадиган ерларнинг максимал миқдорини чеклаган. Катта ер эгаларидан ортиқча ерлар тартиб олиниб, давлат ер фонди ташкил этилган ва бундан

камбағал ва ерсиз деҳқонларга ер участкалари бўлиб берилганди. Бундай ерлар кўчмас мулк ҳисобланиб, уларни сотиш, ижарага бериш ва тасарруф этиш мумкин бўлмаган, улардан фақат ворислик тартибида фойдаланишга рухсат этилган. Бунда, албатта, деҳқонлар ерга эгасизлигининг олдини олиш мақсади кўзда тутилган эди. Тиберий Гракх муҳолифлари томонидан ўша йилнинг ўзидаёқ ўлдирилган, лекин шунга қарамай, унинг ер ислоҳотлари амалга оша бошлаган ва ўн минглаб фуқаро ерларни бўлиб олганди.

Тиберийнинг ислоҳотчилик фаолияти унинг трибун бўлиб сайланган укаси Гай Гракх томонидан давом эттирилган. **Гай Гракх задагонларнинг сиёсий нуфузини заифлаштирувчи қонунлар** чиқартирган. Хусусан, халқ мажлисида магистратларни яширин овоз билан сайлаш тўғрисида қонун жорий қилинганди. Бундан ташқари, халқ мажлиси бирон кишини халқ трибуни вазифасига қаторасига икки йил ва ундан кўпроққа қайта сайланиши мумкинлиги ҳақида қарор чиқарган. Гай ўз акасининг аграр ислоҳотларини амалга ошириш билан бирга ерсиз фуқароларни ер билан таъминлаш мақсадида милоддан аввалги 123-122 йилларда провинцияларда рим фуқароларининг колонияларини тузиш ва камбағалларга давлат омборларидан жуда арзон баҳо билан дон сотиш тўғрисида қонунлар чиқартирган. Кейинги қонун сенатнинг муҳим ҳуқуқи - давлат харажатларига хўжайинлик қилиш ҳуқуқини чеклаган. Масалан, дон сотиш учун маблағ ажратиш ҳуқуқи ҳам халқ мажлисига ўтиб, унинг роли анча ошган.

Гай ҳарбий ислоҳот ҳам ўтказган. Рим фуқаролари учун мажбурий бўлган ҳарбий юришлар сони чекланган, 46 ёшга тўлган фуқаролар учун ҳарбий мажбурият бекор қилинган, аскарлар давлатдан маош ва қурол-яроғ оладиган бўлганлар, халқ мажлисида ўлимга маҳкум этиш ҳақидаги ҳукмдан шикоят қилишлари мумкин бўлган.

Гай Гракх суворийларнинг мададига эга бўлмоқ учун халқ мажлиси (триба комициялари) орқали вилоятлардаги ноибларнинг суиистеъмолликларни текширадиган суд аъзоларини тайинлаш ҳуқуқини сенатдан олиб, суворийларга бериш тўғрисида қонун чиқартирган. Шу билан бирга провинцияларда солиқ тўплаш тартиби суворийлар фойдасига ўзгартирилган. Масалан, собиқ Пергам подшолигида солиқ тўплаш ҳуқуқи публиканларга берилган.

Нихоят, Гай Гракх трибун бўлгани сабабли бу магистратуранинг роли ўсган ва ҳатто консулларни иккинчи ўринга тушириб қўйган.

Бироқ, Гай Гракхга кўпчилик рим фуқаролари манфаатларини қондирганлиги учун шўхрат келтирган бўлса, Италиянинг эркин аҳолисига Рим фуқаролик ҳуқуқи бериш тўғрисидаги қонун лойиҳаси унга жуда катта зарар келтирганди. Гайнинг душманлари бу қонун рим фуқароларининг сонини оширади, натижада Рим камбағалларининг текинга дон олиши мумкин бўлмай қолади, деб тарғиб қилишган. Оқибатда Гай ўз қонуни лойиҳасини қайтариб олишга мажбур бўлган ва обрўси тушиб кетган. Бу ҳол милоддан аввалги 121 йилда халқ трибунларини сайлаш арафасида унинг таъсирига путур етказди. Бунда Гай кўп овоз олган бўлса ҳам халқ трибуни лавозимига эга бўлолмаган, ўша йўли ўз буйруғи билан ўз қули томонидан ўлдирилган.

Италиянинг эркин аҳолисига Рим фуқаролари ҳуқуқи берилиши ҳақидаги қонун лойиҳасининг барбод бўлиши иттифоқчиларнинг ниҳоятда қаттиқ норозилигини келтириб чиқарган. Бу милоддан аввалги I асрнинг 90-йилларидаги иттифоқчилар урушларига сабаб бўлган. Урушлар Римдаги қулларнинг оммавий кўзғолонлари ва провинциялардаги ўн йилларга чўзилиб кетган босқинчилик урушлари шароитларида Римнинг аҳолини янада мураккаблаштирган.

Милоддан аввалги 91-88 йиллардаги иттифоқчилар уруши натижасида иттифоқчиларнинг мағлубиятга учрашига қарамай, уларнинг кўпчилиги Рим фуқароси ҳуқуқини олганлар. Лекин бу Римдаги сиёсий тангликни (кескинликни) юмшатмади - эркин фуқаролар ичида вужудга келган ва сенатга таянувчи оптиматлар билан сенат олигархиясига қарши курашувчи популярлар ўртасидаги зиддиятлар кескинлашган. Оптиматлар ҳам, популярлар ҳам сотиб олинган люмпенлардан фойдаланганлар. Улар ўртасидаги кураш милоддан аввалги I асрдаги фуқаролар урушига олиб келган.

Римдаги қуллар кўзғолонлари, майда ер эгаларининг норозиликлари, иттифоқчилар ва фуқаролар урушлари сиёсий вазиятни жуда ҳам кескинлаштириб, буларнинг ҳаммаси марказий давлат ҳокимиятини кучайтиришни талаб қилган. Мураккаблашиб кетган вазиятни бартараф этишга эски сиёсий муассасаларнинг қодир эмаслиги борган сари ошкор бўлиб қолган. Бу муассасаларни янги тарихий шароитларга мослаштиришга ҳаракат қилинган. Бундай ҳаракатлардан энг муҳими Сулла диктатураси даврида (милоддан аввалги 82-79 йилларда) қилинган эди. Сулла ўзига содиқ легионларга таяниб, сенат томонидан ўзини номаълум муддатга диктатор этиб тайинланишига эришган. Сулла ҳокимият тепасига келгач, ўз душманларининг рўйхатларини -

“проскрипциялар”ни туздирган. Проскрипцияларда номлари ёзилган фуқаролар ўлим жазосига ҳукм қилиниб, мол-мулклари мусодора қилинган ва қуллари озод этилган. Ўша рўйхатда кўрсатилган фуқароларни ўлдирган кишига унинг мулкидан бир қисми мукофот қилиб берилган.

Сулла оптипатларнинг тўла ҳукмронлигини таъминлаш мақсадида Рим давлат тузумини бутунлай қайтадан ташкил этган. Сенаторлар сонини ўз армиясининг лашкарбошилари ҳисобига кўпайтириб, олти юзтага етказган, сенатнинг ваколатларини кенгайтирган. Трибун ҳокимияти чекланган, унинг таклифлари дастлаб сенат томонидан муҳокама қилиниши лозим бўлган. Халқ мажлисининг ҳуқуқлари қаттиқ чегаралаб қўйилган. Сенат қабулидан ўтган қонунларининг халқ мажлиси қабул қила олган. Халқ мажлисининг сўз ваколатлари ва молияни назорат қилиш вазибалари сенатга қайтадан олиб берилган.

Умрбод диктатуранинг ўрнатилиши нобиллар ва суворийлар юқори табақасининг кучли якка ҳокимликни ўрнатиш йўли билан инқироздан чиқишга уринишларини намойиш қилган. Бу шу билан бирга эски давлат шаклини янги тарихий шароитларга мослаштиришга уриниш муваффақиятсизликка учраганлигини ҳам кўрсатди.

Сулла ва мухлисларининг ҳукмронлиги республика тузумига қақшаткич зарба берди. Расман республика сақланиб қолган бўлса-да, Сулланинг диктаторлик ваколати уни Рим давлатининг якка ҳокими қилиб қўйди. У барпо этган давлат тузуми Римдаги барча нобилларнинг ҳукмронлигини эмас, балки унинг озгина қисмининг ҳукмронлигини таъминлаган, яъни сиёсий олигархияни вужудга келтирган. Сулла ва мухлисларининг ҳукмронлиги қонуний таррақиёт ёки қонун чиқарувчи органлар қабул қилган қарор натижаси эмас, балки профессионал ҳарбийлар ёрдамида қўпол равишда зўравонлик билан босиб олиш натижаси бўлган эди. Сулла ислохотлари Помпей ва Красс томонидан бекор қилинган.

Милоддан аввалги 91-88 йиллардаги иттифоқчилар урушидан сўнг Италия аҳолиси рим фуқаролари ҳуқуқини олган. Агар урушга қадар бу ҳуқуқлардан 400.000 га яқин киши фойдаланган бўлса, энди уларнинг сони 2 миллионгача етган. Иттифоқчиларни Рим трибунларига киритилиши шунга олиб келганки, комициялар рим халқи органлари бўлмай қолган. Комицияларнинг қонун чиқариш фаолияти тўхтатиб қўйилган, мансабдор шахсларни сайлаш ҳуқуқи йўқолган. Муваффақиятли босқинчилик урушлари Римни кичик шаҳар-давлатдан эски полис давлат шакли билан бошқариш-

га мутлақо мослашмаган йирик давлатнинг пойтахтига айлантирган.

Умрбод диктатуранинг ўрнатилиши ва фуқаролик урушлари шуни кўрсатдики, профессионал ёлланма армия муҳим сиёсий кураш куралига айланган. Қўмондоннинг ютуқларидан манфаатдор бўлган армия унга шўхратпарастликдан иборат сиёсий мақсадларга эришишда унинг қўлидаги курашга айланган ва диктатура ўрнатишига ёрдам берган.

Ўткир сиёсий инқироздан чиқиш зарурияти, эски давлат шаклининг янги тарихий шароитларга мослашмаганлиги ва ёлланма армияга ўтиш Римда полис-республика тузуми куллашининг ва ҳарбий диктатура тартиби ўрнатилишининг асосий сабаблари бўлган эди.

Сулла диктатурасидан кейин орадан қисқа вақт ўтгач, ҳокимиятни 1-триумвират (Помпей, Красс, Цезарь) эгаллаб олган. Ундан сўнг Ю.Цезарь диктатураси ўрнатилиб, у милоддан аввалги 45 йилда император унвонини олган. Кейинчалик, "давлатни тартибга солмоқ учун" чекланмаган ваколатларга эга бўлган 2-триумвират (Антоний, Лепид, Октавиан) ташкил этилган. Триумвират кулаганидан ва Антоний устидан қозонилган ғалабадан сўнг Октавиан император деган унвонни ва умрбод халқ трибуни ҳуқуқини қўлга киритган. **Милоддан аввалги 27 йил 13-январдаги сенат кенгашида Октавиан сенатнинг принципси, ягона проконсул, легионларнинг қўмондони деб эълон қилинган.** Унга авваллари худога қилинган мурожаатларда тилга олинган Август лақаби берилган. **Шу тариқа милоддан аввалги 27 йилда Рим давлати тарихида янги босқич - империя даврининг бошланиши вужудга келган.**

4. Рим империяси

Ижтимоий тузум. Ҳарбий-диктаторлик тартибининг ўрнатилиши Римдаги вазиятни анча барқарорлаштирди, ўткир сиёсий инқирозни бартараф этишга имкон яратди. Кулдорлик тузуми ўзининг ривожланишидаги энг юқори чўққига чиқди. Республиканинг сўнгги асрларда юз берган ижтимоий ўзгаришлар мустаҳкамланди, янги синфий ва ижтимоий қарама-қаршилиқлар вужудга келди.

Рим давлати чегараларининг кенгайиши билан эркин аҳолининг сони, жумладан, рим фуқароларининг сони ҳам ўсди (юқорида айтилганидек, республика даврида Италия аҳолисига фуқаролик ҳуқуқлари берилган эди). Бу жараён империяга ўтиш билан ҳам давом этган: фуқаролик ҳуқуқ-

лари аввало Рим томонидан босиб олинган мамлакатлар - провинцияларнинг италий бўлмаган аҳолисига ҳам берилган. Ниҳоят, милоднинг 212 йилида Рим империясидаги барча эркин аҳолига Рим фуқаролик ҳуқуқларини инъом этиш тўғрисидаги император Каракелланинг эдикти чиқарилган.

Шулар билан бирга эркин кишиларнинг ижтимоий ва табақавий даражаланиши (фарқланиши) ривожланган. Қулдорлик тузумининг ривожланиши ва давлат чегараларининг кенгайиши билан қулдорлар синфи анча ўсди ва мустақамланди. Ундаги табақавий бўлиниш батамом расмийлаштирилди. Фуқаролар уруши даврида сийраклашиб қолган нобилларнинг ва суворийларнинг сафлари Италиянинг ва провинцияларнинг йирик қулдорлари, провинциал задагонлар, шунингдек давлат чиновниклари билан тўлдирилган. Нобилитет 1 миллион сестерций мулк цензли сенаторлик табақасига айлантирилган. Сенаторлар давлат апаратида ва армияда юқори лавозимларни эгаллаб, император ҳокимиятининг мустақам таянчи бўлиб қолганлар. Суворийлар табақаси 400 мингдан 1 миллионгача сестерций мулк цензига эга бўлган хизматчи табақага айланган ва Римдаги, провинциялардаги император маъмуриятига кадрлар, армияга эса кўмондонлар етказиб турган. Табақа сифатида расмийлашмаган, лекин маҳаллий бошқарувда нуфузли роль ўйновчи провинциал задагонлар сон жиҳатдан анча кўп бўлган. Унга римлик ва римлик бўлмаган ҳунармандчилик устахоналарининг эгалари, кема эгалари ва савдогарлар келиб қўшилган.

Қулларнинг аҳволида ҳам ўзгаришлар юз берган. Қул меҳнати ишлаб чиқариш асоси сифатида янги қуллар кучларининг доимо оқиб келишини талаб қилган. Бироқ муваффақиятли босқинчилик урушлари даври ўтиб кетган ва илгари қулчиликнинг асосий манбаи бўлмиш ҳарбий асирлик тугаб борган. Қулларнинг аҳволи бирмунча (албатта, вақтинча) яхшиланган. Қуллар билан шафқатсиз муносабатда бўлиш, уларни сабабсиз ўлдириш тақиқланган, оилавий муносабатлари қўллаб-қувватланган. Бу тадбирлар синфий зиддиятларни юмшатиш мақсадларини кўзлаган. Империянинг дастлабки даврида йирик қуллар кўзғолонлари бўлмаганлиги ҳам тасадифий эмас эди. Лекин шу билан бирга қуллар қаршилигини бостириш давлатнинг муҳим вазифаси бўлиб қолаверган. Шунинг учун ҳам милоднинг 10 йилида сенатнинг қарори билан ҳўжайинни ўлдириллик учун шу вақтда унинг уйида бўлган барча қуллар ўлимга маҳкум қилинадиган бўлган.

Республика давридаёқ вужудга келган эксплуатациянинг шакллари ҳам ривожланган - пекулий ва колонат кенг тарқалган.

Империя даврида шаҳар ва қишлоқлардаги эркин майда ишлаб чиқарувчиларнинг кенг қатлами ҳам сақланиб қолган, ер участкалари олган ветеран жангчилардан иборат деҳқонлар сони ўсган. Бироқ аҳолининг бу табақалари аҳволи доимо ўзгариб турган, натижада II-III асрларда ўзини қулликка сотиш ва айниқса колонат кенг тарқалган. Колон ҳам вақт ўтиши билан худди эркин деҳқон ва қул сингари кўзга ташланадиган қиёфа бўлиб қолган. Колонлар сафини вақт ўтиши билан нафақат эркин кишилар ва эркинликка чиқарилганлар, балки Рим давлатининг чегара вилоятларида жойлашган “варварлар” ҳам тўлдириб турган. Маълум муддатга (5 йилга) тузиладиган ижара шартномасидан келиб чиқадиган колонат қарздан қочиби қутила олмаган колонлар учун умрбод бўлиб қолган, кейин эса мерос бўлиб ўтган. Колонлар ер эгаларига қарам кишиларга айланиб, абадул-абад ерга бириктириб қўйилганлар ва озод бўлиш имкониятидан маҳрум бўлганлар.

Шаҳарларда ҳам худди шундай жараён кузатилган, хунармандлар ўз касбларига боғланиб, хунармандчилик жамоаларига киритилган.

Давлат тузуми. Империя давридаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар асосан республика даврида пайдо бўлган жараёнларнинг оқибати бўлиб, Римнинг сиёсий тузулиши характерини белгиллаган. Империянинг I асрларида эскирган республика муассасалари сақланиб қолган. Бунда деярли ярим минг йил давомида ўрнатилган ањъанавий республика тушунчалари (тасаввурлари) катта ўрин тутган. Уларни бирданига йўқотишнинг иложи бўлмаган. Империя дастлаб давлат бошлигининг ҳақиқий ҳокимиятини ниқоблаган, яъни, гўёки республика либоси билан ниқобланган. Давлатнинг империя деб номланиши ҳам шартли бўлган. “Император” унвони узоқ вақтгача фахрий ҳарбий унвон бўлиб қолган ва фақат вақт ўтиши билан давлат бошлиғи император деб атала бошланган. Ҳар қалай III аср ўрталаригача императорлар ўз унвонларини худди фахрий ҳарбий унвон сифатида бир неча марта олганлар. (Масалан, Октавиан - 21 марта, Гордиан III эса ўзининг олти йил ҳукмронлиги даврида олти марта олган эди). Лекин бундан кейин ҳам улар бир неча марта трибун ва консул ҳокимиятини олган эдилар.

Император ҳокимияти аста-секин кучайиб борган. Уни республика муассасалари билан ниқоблаш зарурияти ва вақти-вақти билан император ва сенат ўртасида вужудга келадиган зиддиятларда номоён бўлувчи республика аъён-наларининг таъсири ўтмишда қолиб кетган. II аср охирида сенат бошқарувдан батамом четлатилган. Бошқарув император бошчилигидаги чиновниклик-бюрократик ва ҳарбий аппаратларга ўтган. III аср охирида монархия соф ҳолда жорий қилинган.

Империя даврини 2 босқичга бўлиш қабул қилинган:

1) **Принципат даври.** Милоддан аввалги I аср - милоднинг III асри. Бу **принцепс-сенатус** - биринчи сенатор деган сўздан олинган. Бу унвонни сенатдан 1 бўлиб сенаторлар рўйхатида 1-ўринга қўйилган империя асосчиси Октавиан Август олган эди ва у сенатнинг қарорларини олдиндан белгилаш имконига эга бўлиб, 1-судга чиқиш ҳуқуқига эга эди.

2) **Доминат (III-V асрлар) “доминус” -“хўжайин”,** ҳукмдор сўзидан олиниб, бу императорнинг мутлақ ҳокимияти батамом тан олинганлигини англатарди.

Принципат. Давлатни бошқаришни принцепсга ўтиши унга *imperium* олий ҳокимиятининг инъом қилиниши туфайли юз берган. *Imperium* олий ҳокимияти энг асосий мансабдор шахсларни тайинлаш, магистратуралардан алоҳида чиновниклик аппаратини ташкил этиш ва бутун армияга қўмондонлик қилишни принцепсга ўтганлигини англатар эди.

Октавиан *imperium* ҳокимиятига эга бўлиб, бутун армияга қўмондонликни, уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш ва халқаро шартномалар имзолаш, шахсий гвардия (преторийлардан тузилган когорталар) сақлаш ҳуқуқини, олий жиноий ва фуқаролик суд қилиш ҳуқуқини, қонунларни шархлаш ҳуқуқини олган. Принцепснинг қарорлари қонун кучига эга бўлган ҳужжат сифатида кўрила бошланган. Принципатнинг охирига келиб “принцепс нима қарор қилса, ўша қонун кучига эга” деган қоида ҳамма томондан тан олинган.

Принцепслар республика аъёналарига зид равишда бир вақтда консуллар, цензорлар ва халқ трибунлари этиб сайланганлар. Масалан, Октавиан ўн уч марта консул, уч марта цензор ва ўттиз етти марта халқ трибуни этиб сайлаган. Принцепс консул сифатида интерцессия ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳар қандай магистрат қарорини бекор қила олган, цензор сифатида сенатни ўз тарафдорларидан туза олган, трибун сифатида сенат ёки магистрат қарорига ве-

то қўя олган. Бундан ташқари, Октавиан диний ибодатларни бажарилишини юритувчи олий коҳин-понтифик унводини олган.

Дастлабки вақтларда принцепс ҳокимияти мерос тариқасида ўтадиган бўлмаган. Юридик жиҳатдан у ҳокимиятни сенат ва рим халқи қарори билан олган, лекин сенат сайлайдиган ўз ворисини (одатда ўглини ёки ўғил қилиб олинганини) курсата олган. Шу билан бирга армия ёрдамида амалга оширилган сарой тўнтаришлари натижасида принцепсларни ағдариб ташлаш ва янгиларини тайинлаш ҳоллари ҳам тез-тез бўлиб турган. Октавиан ворислари ҳам дастлаб, гарчи баъзан сенатнинг оппозициясини бартараф этишларига тўғри келса-да, худди ўшандай ваколатлардан фойдалана бошлаганлар ҳамда аста-секин принцепс ҳокимиятини кучайтириб борганлар.

Сенат ваколатлари жуда ўзгарган. Мадомики халқ мажлисларидан фақат триба комициялари сақланиб қолган, бунинг устига улар камдан-кам чақирилиб турган экан, I асрдан бошлаб сенат қарорлари - сенатус - консултлар қонуний кучга эга бўлган. Лекин принцепснинг сенаторларни сайлаш ҳуқуқи ва принцепслар томонидан сенатда вақт-вақти билан “тозалаш” ўтказиб турилиши шунга олиб келдики, II асрдан бошлаб сенат амалда фақат принцепснинг қарорини тасдиқлаган холос. Илгари халқ мажлисидан сенатга ўтган магистрларни сайлаш ва назорат қилиш ҳуқуқи ҳам принцепсга ўтиб борган. Магистратларнинг бир қисми фақат принцепс тақлиф қилган номзодлардан сайланадиган бўлган. Сенатнинг давлат маблағларини тасарруф этиш ва провинцияларни идора қилиш бўйича ҳуқуқлари чекланган. Уларнинг ҳарбий ва ташқи сиёсат соҳасидаги ваколатлари тўла йўқотилган.

Республика магистратуралари билан бир вақтда императорнинг чиновниклик аппарати ташкил этилган. Унинг тепасида **принцепс кенгаши** ва девонхонаси турган. Девонхонага доимий чиновникларга эга бир қанча идоралар кирган. Кенгашга префектлар, императорнинг “дўстлари”, девонхона идораларининг бошлиқлари, молия, арз-шикоятнома, расмий ёзишмалар, императорнинг шахсий мулки, император суди ва бошқа идоралар кирган. Маслаҳат бериш вазифаларини бажарувчи кенгаш аъзолари ва девонхона идораларининг бошлиқлари принцепснинг ўзи томондан унинг яқинлари ичидан тайинланган. Чиновниклик лавозимини императорнинг эркинликка қўйиб юборган одамлар ва хатто қуллари ҳам ола бошлаган. Сенатор ва суворийлардан (чавандозлардан) тайинланадиган олий чинов-

никларга: императорлик гвардиясига қўмондонлик қилувчи претория префекти; полиция когорталарини идора қилувчи Рим шаҳар префекти; Миср префекти; озиқ-овқат билан таъминлашга жавоб берувчи префект ва бошқалар кирган.

Маҳаллий бошқарув. Рим давлатининг таркибий қисми бўлиб қолган провинцияларни бошқариш қайта ташкил этилган. Улар император ва сенатга тегишли провинцияларга ажратилган. Императорга тегишли провинциялар принцепс тайинлаган **легатлар** томондан идора этилган. Легатлар ўз кенгаши ва девонхонасига эга бўлиб, тегишли провинцияларда ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини амалга оширганлар. Сенатга тегишли провинцияларни сенат томонидан тайинланадиган проконсуллар ва сенаторлардан қуръа ташлаш йўли билан сайланувчи ва сенат ҳамда принцепсга - (икки томонлама) бўйсунувчи **пропреторлар** идора қилган.

Ташкил этилган чиновниклик аппарати изчил (мукаммал) тизимга эга бўлмаган ва айниқса империянинг I асрларида нисбатан кам сонли бўлган. Лекин республика давлат аппаратига нисбатан ўсиб борувчи давлатни анча самарали идора этишни таъминлаган.

Провинцияларни императорлик ва сенатлик провинцияларига бўлиш яна бир муҳим натижа берган. Сенатлик провинцияларидан келадиган даромадлар сенат томонидан бошқариладиган давлат хазинасига келиб тушган. Императорлик провинцияларидан келадиган даромадлар эса принцепс хазинаси **-фискка** келиб тушган. Сенатга анча кам провинциялар тегишли бўлиб, булар аллақачон босиб олинган, талаб бўлинган Рим провинциялари эди. Сенат хазинаси доимо танқис ва гоҳида бўм-бўш бўлар эди. Императорлик провинциялари нисбатан яқинда босиб олинган ва уларни талаш эндгина бошланган бўлиб, булар принцепсга жуда катта даромад келтирарди. Сенат баъзан принцепсдан қарзга пул олишга мажбур бўларди.

Аста-секин принцепс ҳокимияти сенатлик провинцияларига ҳам ёйилган ва III асрга келиб, бу провинцияларнинг барчаси императорники бўлиб қолган.

Армия. Армияга қўмондонлик ҳуқуқи ва уни нафақат давлат ҳисобидан, балки ўз хазинасидан ушлаб туриш (боқиш) имконияти армияни принцепсларга шахсий ва давлат ҳокимиятининг қудратли таянчига айлантиришларига имкон туғдирган. Бундан ташқари армия таъсирли сиёсий кучга айланиб, унга баъзан принцепснинг тақдири

хам боғлиқ бўлиб қолган. Агар республика даврида сиёсий ҳокимият ва ҳарбий кучлар бирлиги ҳарбий хизматга мажбур фуқароларнинг центуриялар мажлиси ва армияни бошқарадиган сенат томонидан мужассамлантирилган бўлса, эндиликда бу birlik принципс томонидан мужассамлантирилганди. Римда бошқарувнинг ягона ҳарбий-бюрократик ташкилоти вужудга келди.

Профессионал армияга ўтгандан сўнг армия корпоротив (ўз манфаатлари билан чекланган) ташкилотга айланган. Октавиан уни уч қисмга бўлиб, қайтадан ташкил этган. У Италияда ўз ҳукмронлигини сақлаш ва шахсий муҳофаза учун преторийлар гвардияларини тузган. Преторийлардан тузилган ушбу гвардия тўққизта когортадан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида уч юзтадан отлик ва етти юзтадан пиёда жангчилар бўлган. Когорталардан учтаси Римда, бошқалари шимолий Италиянинг шаҳарларига жойлаштирилган. Преторийлар когортаси имтиёзли мавқега эга бўлиб, жангчиларининг маошлари легионерларникига нисбатан 3,5 барабар ортиқ эди. Преторийлар 16 йил хизмат қилган. Преторийлар когортасига фақат Италияда туғилиб ўсган кишиларгина олинган. Аслида император гвардиясини ташкил этган преторийлар корпусига иккита префект-преторий бошчилик қилган, кейинчалик улар императорларнинг энг яқин ишончли кишиларига айланган. Преторийлар истеъфога чиққандан кейин катта мол-мулкларга эга бўлганлар ва ҳукмрон синфнинг сафларини тўлдирганлар. Армиянинг асосий қисмини рим провинцияси фуқароларидан тўпланадиган легионлар ташкил этган. Яхши уюштирилган, техника жиҳатидан ўз замонасининг ҳарбий санъат талабларига тўла мувофиқ куроллантирилган легионлар гуруҳ-гуруҳ қилиб ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан энг муҳим вилоятларга жойлаштирилган эди. Легионларнинг кўмондонлари - легатлар ва катта кўмондонлар - ҳарбий трибунлар император томонидан тайинланган. Легионларнинг хизмат муддати 20 йил эди. Октавиан (Август) даврида уларнинг сони 300 минг кишига етган. Жангчилар хизмат давомида йиллик маош олганлар, бўшагандан кейин уларга махсус тортиқ (донатива) ва чек ер бўлиб берилган. Ҳарбий хизматдан бўшаган катта ёшдаги жангчилар ветеран деган ном олган. Ветеран-жангчилар Рим империясининг турли қисмларида ўзларининг алоҳида мавзеларини ташкил этиб, Рим ҳукмронлигининг таянчи бўлганлар. Маҳаллий магистратлар кўпинча ана шундай ветеранлардан сайланган. Шундай қилиб, легионерлар истеъфога чиққанларидан сўнг унча катта бўлмаган қулдорлик хўжалигини

юритиш ва провинциал зодагонлар сафига қўшилиб кетиш имконига эга бўлганлар. Армиянинг 3-қисмини рим фуқаролари ҳуқуқига эга бўлмаган провинциялар аҳолисидан олинадиган ёрдамчи отрядлар ташкил этган. Улардаги жангчиларнинг сони 200 минг кишига етган. Бу жангчилар - **алларнинг** хизмат муддати 25 йил қилиб белгиланиб, машаққатлари легионерларникидан уч баравар кам эди; ёрдамчи қўшинларда интизом жуда қаттиқ ва шафқатсиз бўлган бўлса-да, унда жангчилар рим фуқаролиги ҳуқуқини олиш, камбағаллар эса маълум мол-мулклар жамғариш имкониятларига эга эдилар. Юқорида айтилганидек, Каракалла эдикти билан империянинг барча озод аҳолисига рим фуқаролиги берилгандан сўнг легионерлар билан аллар ўртасидаги ижтимоий фарқ йўқолган, армиянинг корпоратив (ўз манфаатлари билангина чекланиш) кайфияти ошган, унинг сиёсий роли янада кучайган. Октавиан ташкил қилган доимий Рим армияси қарийб тўрт юз йилгача яшаган. Бу тарихда энг 1-мунтазам армия бўлиб, Рим империясининг ҳокимлари ички ва ташқи сиёсатларида айна шу армияга таяниб иш кўрганлар.

Доминат. Перинципат давридаёқ Римда қулдорлик тузуми тушкунликка учрай бошлаган, II-III асрларда эса унинг инқирози пишиб етилган. Эркин кишиларни ижтимоий ва табақавий қатламларга ажралиши чуқурлашган, йирик ер эгаларининг нуфузи кучайган, колонлар меҳнатининг аҳамияти ўсган ва қул меҳнатининг роли пасайган, муниципал тузум таназзулга юз тутган, полис идеологияси йўқолган, анъанавий рим худоларига ибодат қилиш ўрнига христианлик келган. Эксплуатация ва қарамликнинг (колонат) қулдорлик ва ярим қулдорлик шакллари асосланган иқтисодий тизим нафақат ривожланишдан тўхтаган, балки тобора орқага қараб кета бошлаган. III асрга келиб перинципатнинг бошланғич даврига деярли маълум бўлмаган қуллар кўзғолонлари тез-тез ва кенг миқёсда бўлиб турган. Кўзғолон кўтарган қулларга колонлар ва эркин камбағаллар келиб қўшилган. Рим томонидан бўйсундирилган халқларнинг озодлик ҳаракатлари билан аҳвол янада мураккаблашган. Рим босқинчилик урушларидан мудофаа урушларига ўтган. Ҳукмрон синфларнинг ўзаро душман гуруҳлари ўртасидаги ҳокимият учун кураш бирданига кескинлашиб кетган. Северлар сулоласи ҳукмронлигидан 193-235 йиллар) кейин “солдат императорлари”нинг ярим асрлик даври келиб, ҳокимият тепасига армия олиб чиқилган. Сенат, вилоятлар ва легионлар бирининг қўлидан бири ҳо-

кимиятни тортиб олиб, императорларни алмаштираверишган. 235 йилдан 284 йилгача ўн тўққизта “қонуний” император ва ўттиздан ортиқ узурпатор келиб кетган. Булардан кўплари фитначилар томонидан ўлдирилган эди.

Принципат римликлардаги фуқаролик туйғусини янчиб ташлаган, республика аънаналари энди узоқ ўтмишда қолиб кетган, республика муассасаларининг охириги таянчи - сенат принципсга батамом бўйсундирилган. III аср охиридан бошлаб империя тарихида янги босқич - доминат бошлаган. Бу даврда рим императорининг мутлақ якка ҳокимлигига асосланган монархия давлатига айланган.

Доминантнинг расмий бошланиши 284 йилда ўзини dominus (доминус) - ўй эгаси, хўжайин деб аташга буйруқ берган Диоклетианнинг ҳокимият тепасига келиши билан белгиланади.

Императорнинг унвонлари - Август ва Доминус унинг ҳокимиятини чекланмаган характерини кўрсатади. Қоида бўйича, императорлар илоҳийлаштирилган, уларнинг баъзилари эса ўлганларидан сўнг ўз динларининг худолари деб эълон қилинганлар. Империя аҳолиси фуқаролардан императорнинг фуқаролигига айлантирилган. Уларга **императорнинг куллари - сервлар** сифатида қараларди.

Принципат даврида мавжуд бўлган принципс кенгаши **давлат кенгаши - консистиориумга** айланган. Иерархияга ва мансабларнинг босқичма-босқич кўтарилиши қоидаларига асосланган, ранглар (даражалар)га бўлинган ва анча ривожланган чиновниклик аппарати ташкил топган. Фуқаролик ҳокимиятининг ҳарбий ҳокимиятдан ажратилиши билан фуқаролик ва ҳарбий чиновниклар пайдо бўлган. Чиновникларнинг учинчи гуруҳи - сарой аъёнлари алоҳида турган. Уларга император саройини бошқарувчи мансабдор шахс бошчилик қилган.

Принципатдан фарқли ўлароқ эски республика муассасалари ҳар қандай умумдавлат аҳамиятини йўқотган. Римни император тайинлаган ва унга бўйсунадиган **префект** бошқара бошлаган. Сенат Рим шаҳрининг кенгашига, магистратлар эса - муниципал мансабдор шахсларга айланган.

Ҳарбий тизим ҳам ўзгарган. Куллар ва бўйсундирилган халқларнинг оммавий кўзғолонлари, шунингдек давлат чегараларини германлар, славянлар ва кичик осие қабилаларининг ҳужумидан ҳимоя қилиш заруриятининг ошиши муносабати билан армия ҳаракатдаги (кўзғолонларни бостириш учун) ва чегарадаги қўшинларга бўлинган. “Варварлар”нинг армияга киришига кенг йўл қўйилган, баъзан

уларнинг қабилалари қуролли кучларидан ҳам фойдаланилган.

“Солдат императорлари” даврида муҳим роль ўйнаган преторийлар гвардияси сарой соқчиси қилиб қайта ташкил этилган. Бироқ шундай бўлса-да, баъзан у ҳам императорларнинг тақдирини белгилаган. Умумимперия полициясига император девонхонасининг бошлиғи раҳбарлик қилган. Римда эса полицияга шаҳар префекти бошчилик қилган. Умумимперия полициясидан яширин полиция ўсиб чиқиб, унга преторий префекти бош эди.

Империянинг кейинги тақдирида Диоклетианнинг ислохотлари ва сўнгра ушбу ислохотларни мустаҳкамлаган ҳамда ривожлантирган Константин қонунчилиги катта аҳамиятга эга бўлган.

Диоклетиан иқтисодий, ҳарбий ва маъмурий ислохотлар ўтказган. Иқтисодий соҳада Диоклетиан таркибида анча кам қимматли металл бўлган мавжуд пулнинг қадрсизланишини, нарх-навонинг ошишини тўхтатишга ҳаракат қилган ва тўла қимматга эга бўлган олтин ва кумуш монеталар чиқарган. Лекин улар тез орада муомаладан чиқиб кетган ва натижада кам пробали монеталар чиқаришга қайтишга тўғри келган.

Солиқ соҳасидаги ислохот анча самарали эди. Солиқларнинг катта қисми натура тарзида эмас, пул билан олинган бўлган. Солиқларнинг келиб тушишини таъминлаш мақсадида вақти-вақти билан аҳолини рўйхатдан ўтказиб туриш жорий этилган. Солиқнинг ҳажмини белгилашда қишлоқ жойларда ер эгалиги ҳажми ва унда ишловчиларнинг сони ҳисобга олинган. Шаҳарларда жон солиғи жорий этилган. Солиқ тўлашга ер эгалари ва шаҳар чиновниклари жавоб берганлар. Шу боис ислохот қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг асосий оммасини яшаш жойларига ва бирон касбга бириктириб қўйилишига ёрдам берган.

Чегара ва ҳаракатланувчи қўшинларни ташкил этишни мустаҳкамловчи ҳарбий ислохот армияга кўнгиллилардан олиш билан бирга рекрут йиғимини жорий этди. Ер эгалари ерга эгалик миқдорига қараб, колонлар ва ишчиларидан маълум миқдорда аскарлар тақдим қилишлари лозим эди.

Диоклетианнинг маъмурий ислохоти анча чуқур из қолдирган ва узоқ сақланиб қолган оқибатларга эга бўлган. Мураккаб ички сиёсий аҳвол, империянинг оғир ташқи сиёсий ҳолати, провинцияларнинг узоқ вақтдан бери иқтисодий ажралиб қолганлиги, “солдат императорлари” давридаги тинимсиз давлат тўнтаришлари Диоклетианни 285 йилда ўзига **ҳокимдош-цезарь** тайинлашга мажбур этган.

Бир йилдан сўнг цезарь худди Диоклетиан сингари Август деб эълон қилинган ва империянинг бир қисмини идора қилиш ҳокимиятига эга бўлган. Империя ғарбий ва шарқий қисмлардан иборат икки қисмга бўлинган. Тўғри, қонунчилик ҳали ягона бўлиб қолаверган, ҳолбуки қонунлар иккала император номидан чиқарилган. Уларнинг ҳар бири ўзига ҳокимдош - цезарь тайинлаган. Натижада юзта провинцияни ўз ичига олган тўрт қисмдан иборат **тетрархия** келиб чиққан. Рим алоҳида юзинчи провинцияга ажратилган, лекин Рим шаҳри империя пойтахти бўлмай қолган. Ғарбий империя пойтахти Медиолан (Милан)га, сўнгра Равенга кўчирилган. Шарқий империя пойтахти Мармар денгизининг шарқий соҳилида жойлашган Никомедия бўлиб қолган.

Иигирма йиллик ҳукмронликдан сўнг Диоклетиан 305 йилда ҳокимиятдан воз кечишга мажбур бўлган. Шундан сўнг унинг ворислари ўртасида тож-тахт учун кураш бошланиб, бунда цезарлардан бирининг ўғли Константин (306-337 йиллар) голиб чиқади ва унинг ҳокимият бирлигини қайтадан тиклаган ўттиз йиллик ҳукмронлиги бошланади.

Константин Диоклетианнинг иқтисодий ислоҳотларини давом эттирган. Унинг пул ислоҳоти анча муваффақиятли чиққан ва пул муомаласининг барқарорлашувига олиб келган. Солиқ солишнинг тартибга келтирилиши колонлар ва хунармандларни ерга ва касбга бириктирилишини янада кучайтирган. Константин эдиктлари билан хунармандчилик коллегиялари авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган коллегияларга айлантирилган. 332 йилги “Қочоқ колонлар ҳақида”ги қарорга биноан қочоқ колонлар ўз участкаларига қайтарилганлар ва занжирларга кишанланган қуллар сингари ишлашлари лозим бўлган. Қочоқ колонларни яширган кишилар жазо тариқасида уларнинг ўрнига солиқлар тўлаши лозим бўлган.

Ҳарбий соҳада жангчининг касби мерос тариқасида ўтадиган бўлиб қолган. Армияга варварлар ҳам кенг жалб қилина бориб, улар рим фуқаролигини олганлар ҳамда олий мансабларгача бўлган хизмат зинапояларидан кўтарилиб бориш имкониятига эга бўлганлар.

Диоклетианнинг маъмурий ислоҳоти ҳам ниҳоясига етказилган. Тетрархия тугатилган бўлса ҳам империянинг ҳар иккала қисмида иккитадан префектура ташкил этилган ва уларни фуқаролик ҳокимиятига эга бўлган префектлар идора этганлар. Префектураларда ҳарбий ҳокимият ҳарбий магистрларга - иккита пиёда аскарлар бошлиғи ва иккита отлик аскарлар бошлиғига тегишли бўлган.

Префектуралар диоцезларга (империянинг ғарбий қисмида олтита, шарқий қисмида еттита) бўлинган, уларга ви-кариялар бошчилик қилган. Диоцезлар провинцияларга бўлиниб, уларни ректорлар бошқарган. Провинциялар округларга бўлинган. Округни идора этадиган округ маъмурияти мавжуд эди.

Агар Константиннинг юқоридаги тадбирлари Диоклетиан томонидан бошланган ишларнинг давоми бўлган бўлса, диний сиёсат масалаларида Константин Диоклетиан мавқеига қарама-қарши иш тутган. Диоклетиан христиан черковини давлатдан алоҳида автоном ташкилотдир, демак, бу якка ҳокимлик ўрнатишга тўсқинлик қилади, деб ҳисоблади. Шунинг учун у христианликни тақиқлаган (303 йилда), черковларнинг мулкани мусодара қилган, христианларни сургун қилган ва қатл этган. Аммо христиан жамоалари яширин ҳолатга ўтиб, ўзларини сақлабгина қолмай, балки аъзоларининг сонини ошириб борган. Шундай қилиб, Диоклетианнинг диний сиёсати тамомила муваффақиятсизликка учраган. Константин христианлик камбағаллар ва эзилганлар дини эканлигини ва бу динни қабул қилиш мустабид ҳокимлик ўрнатишда, давлат тузумини мустаҳкамлашда энг яхши мафкуравий восита бўла олишини тушуниб етган. У христиан черковида император мутлақ ҳокимиятининг мустаҳкам таянчини кўрган ва 313 йилдаги эдикт билан христианлик империядаги мавжуд бошқа динлар билан тенг ҳуқуқли деб тан олинган, 337 йилда Константин христиан динига киргандан (чўқинтирилганидан) кейин эса христиан дини давлат динига айлантирилган.

Армия, чиновниклар ва христиан черкови доминатнинг учта - ҳарбий, сиёсий ва мафкуравий таянчи бўлиб қолган.

Ниҳоят, Константин империянинг шарқий қисми ғарбий қисмига қараганда варвар қабилаларнинг ҳужумига нисбатан камроқ дуч келишини ва иқтисодий жиҳатдан анча ривожланганлигини ҳисобга олиб, ўз пойтахти - қадимги юнон шаҳри Византияни Константинопол деган янги ном билан ўша ерга кўчирган. 330 йилда Константинопол империянинг пойтахти деб расман эълон қилинган. Пойтахтнинг Константинополга ўтказилиши империяни икки қисмга бўлиниш жараёнини мустаҳкамлаган ва оқибатда 395 йилда Рим империяси батамом Ғарбий ва Шарқий қисмларга (Византияга) бўлиниб кетган.

Империянинг иқтисодий ажратиб қўйилиши ва сиёсий бўлиниши қулдорлик тузуми умумий инқирозининг янада чуқурлашуви даврига тўғри келган ва унинг ифодаси ва на-тижаси бўлган. Ягона давлатни бўлиб ташлаш шиддатли

сиёсий ва мафкуравий курашлардан, бўйсундирилган халқларнинг кўзголонларидан, варвар қабилаларнинг бостириб киришларидан емирилаётган ушбу тузумни ҳалокатдан қутқариб қолишга объектив уриниш бўлган эди.

476 йилда герман қабилалари Фарбий Рим империясини босиб олганлар ва ўзларининг кўмондонлари **Одоакрни** қирол деб эълон қилганлар. Шу тариқа Римнинг сўнгги императори 15 ёшли бола Ромул Августул тахтдан ағдариб ташланган ва император унвони нишонлари Константинополга юборилган. Фарбий Рим империяси тугатилган.

IX боб

РИМ ҲУҚУҚИ

1. Рим ҳуқуқининг дунё тарихида тутган ўрни ва унинг ривожланишидаги асосий босқичлар

Рим ҳуқуқи инсоният ҳуқуқи тарихида ноёб ўрин эгаллайди. У антик жамиятда ва умуман бутун қадимги дунёда ҳуқуқ ривожланишининг энг юқори даражасини акс эттиради.

Рим ҳуқуқи аввало жуда хилма-хил ҳаётий муносабатларни ва вазиятларни ғоят даражада кенг қамраб олганлиги билан ажралиб туради. Унда айниқса хусусий мулк эгаларининг, шунингдек, мулк айланиши турли-туман иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилишнинг хилма-хил услублари пухталиқ билан ишлаб чиқилган. Айнан римликлар, илгари ўтган жаҳон, жумладан, Шарқ мактаблари тажрибасига таяниб, биринчи марта хусусий мулкни, шунингдек бошқа мулкий ҳуқуқлар ва манфаатларни алоҳида моҳирона ва бағоят мукамал суратда юридик тартибга солиш предмети қилганлар. Ўзининг шаклан мукамал ишлаб чиқилганлиги билан ажралиб турувчи рим ҳуқуқи замирида жуда бой ҳуқуқий маданият пайдо бўлиб, у цивилизация ривожланишининг кейинги босқичларида инсониятнинг умумий бойлиги бўлиб қолган. Ушбу ҳуқуқий маданиятнинг элементларидан бири рим юриспруденцияси бўлган. Рим юриспруденцияси, айтиш мумкинки, ҳам ҳуқуқ ҳақидаги мустақил фанга, ҳам профессионал юридик таълимга асос солган.

Рим давлати тарихининг минг йилдан ортиқ даврига қараганда кўпроқ унинг ҳуқуқида чуқур ўзгаришлар юз берган. Рим ҳуқуқи тарихи, табиийки, Рим давлати тузумидаги ўзгаришларни акс эттирган. Бироқ, у Рим жамиятининг анча чуқур қатламлари билан ҳам боғлиқ бўлгани ҳолда, ўз

ривожланиш жараёнида барча мураккаблашиб келган иқтисодий ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг, жумладан, қулдорлик билан боғлиқ бўлган муносабатларнинг ҳам таъсирини ўзида синаб кўрган. Будан ташқари, Фарбий Рим империясида тарихан вужудга келган ва ривожланишнинг энг юқори чўққисига чиққан қулдорлик давлатчилигини бошидан кечирган. Шу сабабли рим ҳуқуқи тарихининг даврларга бўлиниши, Рим давлати тарихи даврларига тўғри келмайди. Рим ҳуқуқи бўйича кўп адабиётларда уни даврларга бўлиш борасида турлича қарашлар мавжуд. Рим ҳуқуқи тарихининг қуйидагича даврларга бўлиниши, бизнингча, энг қулай ва мақсадга мувофиқдир:

1. Энг қадимги даври (милоддан аввалги VI аср - III асрнинг ўртаси). Рим ҳуқуқи бу даврда асосий институтларининг полисча маҳдудлиги (ўзгалар учун ёпиқлиги), қадимийлиги ва эскириб қолганлиги, ривожланмаганлиги ва диний характерда бўлганлиги билан тавсифланади. Бу даврда Римда квиритлар, яъни Римнинг туб фуқаролари ҳуқуқи пайдо бўлган. Унда ҳали уруғдошлик тузумининг қолдиқлари кучли сақланиб қолган бўлиб, унинг манбаи одат ҳуқуқи ҳисобланади. Кейинчалик, милоддан аввалги 451-450 йилларда ҳуқуқ манбаи сифатида XII жадвал қонунлари вужудга келади.

2. Классик даври (милоддан аввалги III аср ўртаси - милоднинг III асри охири). Айнан мазкур давр мобайнида рим ҳуқуқи патриархаллик ва диний қолдиқлардан ҳалос бўлади ва дунёвий юридик тизимга айланади. Бу тизим нафақат қулдорлик, балки бошқа универсал кишилик муносабатларининг олий даражада ишлаб чиқилганлиги билан характерланади. Бу ҳуқуқий тизимнинг мукамаллиги дунёга чуқур ҳуқуқий таҳлил этиш ва нафис (нозик) юридик техника намуналарини берувчи юриспруденцияда ҳам ўз ифодасини топган. Классик даврда Рим ҳуқуқи жуда тараққий этиб, квиритлар билан бирга **претор ҳуқуқи - халқлар ҳуқуқи** ҳам вужудга келган. Рим фуқаролари билан келгиндилар (ажнабийлар) ўртасидаги муносабатларни тартибга солган. Милоддан аввалги 212 йилда ҳуқуқнинг бундай иккига бўлиниши император Каракалла эдикти (фармони) билан бекор қилинган.

3. Постклассик, янги классик даври (IV-VI асрлар). Бу вақтда қулдорлик жамияти ва давлатининг емирилиши муносабати билан рим ҳуқуқи амалда ривожланишдан тўхтайтиди, ўзида умумий иқтисодий ва сиёсий инқироз изларини кўтариб юради. Ушбу даврда рим ҳуқуқидаги ўзгаришлар асосан унинг тизимлаштирилиши ва вужудга кела-

ётган янги феодал муносабатларига аста-секин мослаштирилиши билан боғлиқ бўлган. Бу даврда қонун чиқариш ҳокимияти тўла императорлар қўлига ўтиб, Рим ҳуқуқининг тўпلامлари тузилади ва кодификация қилинади.

2. Рим ҳуқуқи манбаларининг ривожланиши

Энг қадимги давр Архаик даврда рим ҳуқуқий аъналарининг вужудга келишида коҳинлар жуда катта мавқега эга эдилар. Хусусан уларнинг ичидан **понтификлар**

манбалари. коллегияси ажралиб чиқиб, ҳуқуқ меъёрларини тузиш ва шарҳлаш имтиёзларини ўзлаштириб олганлар. Понтификлар аслини олганда 1-рим юристлари бўлишган. Римда Шарқ мамлакатларидан фарқ қилиб, римликларнинг диний эътиқодлари ва уларнинг худо олдидаги бурчлари билан боғлиқ диний меъёрлар (fas)дан хусусан рим давлатининг фаолияти ёки санкцияси билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий меъёрлар (jus)ни ажратиш нисбатан анча эрта содир бўлган. Шунга қарамай, понтификлар илгаригидек Римнинг бутун юридик фаолиятини назорат қилиб турганлар. Шу боис архаик давр ҳуқуқи кўп жиҳатдан диний маросимларга хос характерини сақлаб қолган. Бу даврда юридик ҳужжатларни амалга ошириш учун маълум диний урф-одатларни, масалан, қурбонлик қилиш, қасам ичиш ва бошқаларни бажариш талаб қилинган.

Римда ҳуқуқнинг энг қадимги манбаи **ҳуқуқий одатлар (mores majorum)** бўлган. Рим тарихий аънарасига кўра ҳуқуқнинг бошқа манбаи **рим подшоларининг қонунлари (leges regiae)** ҳисобланган. Бироқ бу қонунларнинг мавжудлиги вақти-вақти билан шубҳа остига олинган. Кейинги ўн йилликларда олимлар рим подшоларининг, ҳеч бўлмаганда Нума Помпилий ва Сервий Туллий қонунлари ҳақидаги маълумотларни ишонарли деб ҳисоблайдиганларнинг бу аънарасини рад этмаяптилар.

Мадомики, Рим халқининг (квиритларнинг) аънаалари ва дини билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг ушбу манбалари дастлаб патрицийларники сифатида чиққан экан, адабиётларда плебейлар учун ҳуқуқий одатларнинг алоҳида, махсус тизими мавжудлиги ҳақидаги тахминлар ҳам йўқ эмас. Плебейларнинг тенг ҳуқуқлар учун ҳаракати ҳуқуқ доирасида ҳам ўз ифодасини топган, чунки патрицийларнинг магистрлари ва коҳинлар (понтификлар) плебейларнинг манфаатларини эътиборга олмасдан (назар-писанд

қилмай) ёзилмаган одатларни ўзбошимчалик билан шарҳлаганлар. Милоддан аввалги 450 йиллар атрофида қабул қилинган **1-рим ёзма қонунлари - XII жадвал қонунларининг** қабул қилиниши плебейлар ва патрицийлар кураши билан боғлиқ. Аънавий тахминларга қараганда уларни тузиш учун ўнта патрицийдан (децимвирдан) иборат дастлабки комиссия тузилган. Бу комиссия ўнта жадвалда қонунлар тайёрлаган, лекин унинг матни Римнинг плебейлар аҳолисини қаноатлантирмаган. Ўткир сиёсий можаро натижасида патрицийлардан ҳам, плебейлардан ҳам бештадан аъзо таркибида янги комиссия тузилган ва дастлабки матн яна иккита жадвал билан тўлдирилган. Албатта, XII жадвал қонунлари патрицийлар ва плебейлар учун умумий бўлган, фақат рим фуқаролари учун мўлжалланган ягона квирит¹ ёки цивил ҳуқуқи (*ius civile*) бўлиб қолганлиги шубҳасиз. XII жадвал қонунларининг қабул қилиниши плебейларнинг патриций - қоҳинларнинг юқори табақасига қарши кураши билан, шунингдек, дунёвий ва диний аристократия ўртасидаги зиддиятлар билан боғлиқ бўлган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. XII жадвал қонунларининг қабул қилиниши ўзларида ёзилмаган одатларни ва қонунларни сақлаш ва шарҳлаш, суд даъволарининг шаклларини ишлаб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолган ва бу ҳуқуқни суистеъмол қилиб турган понтификларнинг илгариги мавқеларининг заифлашганлигини англатади. Гарчи, XII жадвал қонунларида қасамлардан фойдаланиш ва бошқа диний маросимга оид ҳаракатларни қилиш кўзда тутилган бўлса-да, ҳуқуқ энди диний меъёрлардан ажратилган ва дунёвий характер касб этган эди.

XII жадвал қонунлари ўн иккита мис лавҳага ўйиб ёзилиб, Рим сиёсий ҳаётининг маркази - форумга ҳамма кўриши учун осиб қўйилган. Бу қонунларни билиш ҳамма учун мажбурий бўлган, демак, унинг қабул қилиниши билан рим фуқароларини дунёвий ҳуқуқий тарбиялаш зарурияти туғилган.

XII жадвал қонунларининг асл нусхаси сақланиб қолмаган, унинг мазмуни XVI-XVII асрларда анча кейинги рим муаллифларининг асарларидаги парчалар асосида қайта тикланган. Бироқ ҳозиргача ҳам XII жадвал қонунларининг матни тўлиқ бўлмай, баъзи ҳолларда аниқ бўлмасдан қолиб кетган. Баъзи олимлар (Е.Паис, Э.Ламбер, Р.Шульц ва бошқалар)нинг ишларида бу қонунларни қабул қилиниш вақти аниқ далиллар асосида кўрсатилмайди, уларнинг характери ва мавжудлиги далили ҳам шубҳа остига олинади.

¹Квирит - қадимги Римда гула ҳуқуқли фуқароларнинг расмий номи (тарж.)

XII жадвал қонунларидаги қатор қарама-қаршиликлар (масалан, жарималарни пул билан ундириш, гарчи, маълумки, милоддан аввалги V асрда ҳали монеталар мавжуд бўлма-са-да) шундан дарак берадики, уларнинг матни вақти-вақти билан қисман ўзгартириб турилган бўлиши мумкин.

Мазмунан XII жадвал қонунлари Рим одат ҳуқуқини тўп-лаш ва унга ишлов бериш ифодасидир. Уларга жанубий Италия полисларининг юнон ҳуқуқи маълум даражада таъсир этган. Бироқ, унга одат ҳуқуқи меъёрларидан чекинувчи алоҳида янги қоидалар ҳам киритилган эди. Масалан, жарималар тизими қадимги таллион тамойилидан воз кечиш бўлган.

XII жадвал қонунлари ҳали рим жамияти ва ҳуқуқий техникасининг нисбатан паст даражада ривожланганлигини акс эттирган. Улар қисқача буйруқ тарзидаги фикрлар ва тақиқлар кўринишида баён қилинган. Улардан баъзилари ўзларида диний маросимларга оид изларни сақлаб қолган.

XII жадвал қонунлари қатор камчиликларга эга бўлишига қарамай, рим архаик даврининг туб эҳтиёжларини аниқ акс эттирган. Шунинг учун улар Римда кўп асрлар мобайнида катта обрўдан фойдаланганлар, антик давр тарихчиси Тит Ливий сўзи билан айтганда, “бутун халқлар ҳуқуқи ҳамда хусусий ҳуқуқнинг манбаи” сифатида кўрилган.

Квирит (Фуқаролик) ҳуқуқининг яна бир муҳим манбаи **қонунлар** бўлган. XII жадвал қонунларининг ниҳоясида бундан буён халқ мажлисининг ҳар қандай қарорларини **қонун (lex)** кучига эга бўлиши лозимлиги кўрсатилган эди. Мажлисда янги қонунни қабул қилиш ҳақидаги таклиф билан одатда мансабдор шахслар (магистратлар) чиқишган, сўнг-ра қонун лойиҳаси сенатда муҳокама қилинган ва овозга қўйишдан уч ҳафта олдин ошкор қилинган. Қабул қилинган қонунда, қоида бўйича, уч қисм ажратиб кўрсатилган. Биринчи қисмда қонун қабул қилиш ташаббускори кўрсатилган, иккинчи қисмда ҳуқуқий меъёрнинг мазмуни белгиланган, учинчи қисмда эса санкция ўрнатилган. Халқ мажлисида қабул қилинган қонун, агар унда кечиктирилиши тўғрисида махсус кўрсатилмаган бўлса, дарҳол кучга кирган. Муҳим қонунлар матни форумга қўйилган.

Энг қадимги даврда шунингдек **сенат қарорлари (сенатус - консултлар)**, айрим ҳолларда **магистратларнинг қарорлари** ҳам ҳуқуқий кучга эга бўлган. Масалан, децимвирлар фавқулодда комиссиясининг қарори билан XII жадвал қонунлари чиқарилган эди.

Қонунларни шарҳлаш, шунингдек, суд календарларини ва даъво талабларини тузиш IV асрга қадар понтификлар-

нинг имтиёзлари бўлиб қолган. Понтификлар эса суд сирларига нисбатан ўз монополияларини шу давргача ҳар томонлама ҳимоя қилиб келганлар. Ҳуқуқнинг диний ниқоблардан батамом холос бўлишига, коҳинлар мавқеига путур етишига ва дунёвий юриспруденциянинг бошланишига хусусан милоддан аввалги 302 йилда котиб (мирза) Клавдий Флавий томонидан понтификлар архивларида илгари ўта махфий равишда сақланиб келинган суд тақвими, даъволар ва ёзувлар нусхалари, ҳуқуқий меъёрлар ва одатларнинг шарҳлари ўғирланиб, ошкор қилиниши ёрдам берган.

Классик даврда ҳуқуқ манбалари.

Милоддан аввалги III аср - милоднинг III асрида XII жадвал қонунлари расман ҳаракат қилишда давом этган, улар расмий равишда кейинчалик, VI асрда Византия императорининг қонунчилик ислохотлари давомида бекор қилинган эди). Римликларнинг ўз ҳуқуқий аънаналарига чуқур ҳурмат билан қараши ва айниқса XII жадвал қонунларига бўлган иззат-икромии уларни бу тарихий ёдгорликдан очикдан-очик воз кечишларига йўл қўймаган. Бироқ Римнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар кундалик ҳуқуқий тажрибада XII жадвал қонунларининг ва умуман квинит ҳуқуқининг эскириб қолган нормаларидан амалда воз кечишни шарт қилиб қўйган. Алмашиб бораётган ижтимоий шароитларни ҳисобга олишга имкон берадиган ва бундай шароитларга мослашувчан ҳуқуқ ижодкорлик шаклларини ташкил этиш зарурияти вужудга келган.

Рим ҳуқуқи тарихининг янги босқичида унинг анча муҳим манбаи **преторларнинг эдиктлари** бўлиб қолган. Шундай эдиктларнинг асосида цивил ҳуқуқи (ҳанузгача ҳурматли, лекин тобора кам қўлланилаётган) билан бир қаторда иккита янги ва мутлақо мустақил ҳуқуқий тизим: **“претор ҳуқуқи” (jus praetorium)** ва **“халқлар ҳуқуқи” (jus gentium)** ўсиб чиққан. Мазкур иккала тизим преторларнинг ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятлари натижаси бўлган. Шундай қилиб, Римда ҳуқуқ манбаларининг мураккаб (аслида - уч қисмдан иборат бўлган) тизими вужудга келган.

Претор лавозимга ўтириб, ўзининг эдиктини эълон қилган. Бунда у ўз олдига мазкур ҳуқуқий ҳужжатда белгиланган юридик қоидалар ёрдамида тартибни ушлаб туриш ва суд қилишни мақсад қилиб қўйган. Мазкур формулалар (қоидаларнинг аниқ ифодалари) цивил ҳуқуқи меъёрларидан, гарчи, претор уларнинг доирасида ҳаракат қилиши лозим бўлсада, жиддий равишда четга чиққан. Эдиктларда мустаҳкамланган қоидалар ўз холича қонун кучига эга бўл-

маган, лекин мажбурий бўлган, чунки улар претор ҳокимияти томонидан ушлаб турилган. Преторнинг ўзи ўз эдиктига риоя қилишга мажбур эди. Преторнинг ўрнига янгиси келганда, қоида бўйича, у ўз ўтмишдошининг эдиктини фақат бироз ўзгартирган, унга янги қоидалар (*edictum novum*) киритиб, эскирганларини чиқариб ташлаган. Лекин, мадомики, эдиктнинг асосий қисми сақланиб қолган (*edictum tralaticium*) экан, претор ҳуқуқи ўзгарувчан ва мослашувчан бўлиши билан бирга мерос бўлиб ўтишлиги ва барқарорлиги билан ажралиб турган.

Классик даврда ҳуқуқнинг ривожланишида перегринлар преторнинг (бу мансаб милоддан аввалги 242 йилда таъсис этилган) эдиктлари алоҳида роль ўйнаган. Перегринлар претори рим фуқаролари ва ажнабийлар (перегринлар) ўртасидаги муносабатларни тартибга солган, шунинг учун цивил ҳуқуқи меъёрларига умуман боғлиқ бўлмаган. У ўз ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятида (эдиктлар чиқаришида) катта ихтиёр эркинлигига эга бўлган, ўзининг ҳуқуқ қоидаларида “адолат” (*aegitas*) ёки “табiiй ақл-идрок” (*naturalis ratio*)ни далил қилиб кўрсатиши мумкин эди. Перегринлар преторлари томонидан яратилган “**халқлар ҳуқуқи**” халқаро рим ҳуқуқи эмас, балки ички давлат ҳуқуқи, шу билан бирга у рим ҳуқуқининг анча ривожланган ва такомиллашган қисми бўлган.

Империя ўрнатилиши билан Римнинг сиёсий тизимида преторларнинг мавқеи ҳам аста-секин ўзгарган. Преторлар эдиктлар чиқариш ҳуқуқини расман сақлаб қолганлар, лекин уларнинг фаол ҳуқуқ ижодкорлиги ўсиб бораётган император якка ҳокимлигининг қарама-қаршилигига дуч келган. Шу сабабли милоднинг I асрларидаёқ преторлар ўз ўтмишдошларининг эдиктларини тўлиқ нусха қилиб олишни қоида қилиб олганлар. Шу тариқа, эдикт мазмуни ўзгаришсиз бўлиб қолган ва у янги ҳуқуқ меъёрини келтириб чиқармаган. Шу муносабат билан император Адриан претор ҳуқуқини кодификация қилишга аҳд қилган ва бу ишни таниқли юрист Юлианга (эрамизнинг 125 ва 138 йиллари) топширган. Охирги тузилган эдикт (Юлиан эдикти сифатида машҳур) расман **сенатус-консулт** деб тасдиқланган ва “**абадий эдикт**” (***edictum perpetuum***) деган ном олган. У кейинги магистратларнинг ҳаммаси учун мажбурий бўлиб қолган. Шу вақтдан бошлаб претор эдикти аслида қотиб қолган ва янги ҳуқуқий меъёрлар манбаи бўлмай қолган.

Империянинг биринчи йилларидаёқ халқ мажлисларининг аҳамияти пасайиб кетган, эрамизнинг I асри охирига келиб улар янги қонунларни жуда кам қабул қилганлар, ке-

йинчалик бу ҳуқуқдан тамомила маҳрум бўлганлар. Сенатус-консултлар аввалги даврда (кечки республика даврида) ҳуқуқий кучга эга эмас эдилар. Императорлар даврида уларнинг аҳамияти яна ўсган. Эрамининг I асри биринчи ярмида сенатус-консултлар одатда санкцияга эга эмас эдилар, лекин претор эдикти шарофати билан улар мажбурий кучга эга бўлганлар. Аммо Адриан сенатга қонун чиқариш ҳокимиятини яна қайтариб берган ва сенатус-консултлар қонун сифатида чиқа бошлаган. Уларнинг ҳуқуқ манбаи сифатидаги роли ўсган, чунки улар принципс номидан тузиб, кўпинча уларнинг номи билан аталган.

Императорларнинг мустақил қонун чиқариш ҳокимияти аста-секин мустаҳкамланган ва кенгайган. Дастлаб **императорларнинг қонунлари (конституциялари)** халқ мажлислари томонидан ҳокимият вакиллиги натижаси сифатида кўрилган ва бунга кўра рим халқи ўз қонун чиқариш ҳокимиятини императорларга ўтказган. Шу вақтга келиб императорларнинг қонунлари ҳуқуқнинг энг муҳим манбаига айланган. Императорларнинг қонунлари магистратларнинг кўпгина ҳужжатларидан фарқ қилиб, рим давлатининг бутун ҳудудида ҳаракатда бўлган, шаҳар ёки алоҳида провинциялар доирасида чекланиб қолмаган.

Императорлик ҳокимияти ҳужжатлари (конституциялари) куйидагича асосий кўринишларга бўлинган:

1) Эдиктлар - "империум" ҳокимиятига асосланган, шунинг учун фақат мазкур император ҳаётлиги чоғида юридик жиҳатдан мажбурий бўлган умумий қоидалар. Бироқ эрамининг II асрдан бошлаб эдиктларга императорнинг ворислари томонидан ҳам амал қилина бошланган.

2) Рескриптар - императорнинг ҳуқуқий масалалар бўйича консультациялар сўраган алоҳида шахсларга ёки магистратларга берган жавоблари ёки маслаҳатлари.

3) Декретлар - император томонидан суд ишларида чиқарилган қарорлар. Уларнинг асосида мустақил императорлик юриспруденцияси ташкил топган.

4) Мандатлар - провинцияларнинг ҳокимларига йўлланган инструкциялар (йўл-йўриқлар, қўлланмалар). Уларнинг ичида қатор ҳолларда перегринларга нисбатан қўлланиладиган фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи меъёрлари ҳам мавжуд бўлган.

Императорларнинг конституциялари дастлаб фақат омавий тартибдаги (маъмуриятни ташкил этиш, жиноятлар ва ҳ.к.) масалаларга тааллуқли бўлган, лекин улар ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳамма соҳаларини тобора кўпроқ қамраб олган. Императорлик даврида ишлаб чиқилган кўпгина

ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлича шакллари оқибатда ўрта асрлар монархиясининг қонунчилик техникасига катта таъсир кўрсатган.

Ҳуқуқнинг ривожланишида Рим юристларининг тутган ўрни. - Классик даврда рим ҳуқуқи ривожланишининг жуда муҳим ва ўзига хос манбаи **юристарнинг фаолияти** бўлиб қолган. Рим

юристарлари Қадимги Римнинг бутун ҳуқуқий тизимини изчил ва яхлит ривожланишига имкон туғдирганлар.

Рим юриспруденцияси плебейлар понтифики Тиберий Коруканиядан (милоддан аввалги 254 йилдан) бошлаб соф дунёвий характер касб этган. Унинг ҳуқуқий маслаҳатлари биринчи марта оммавий ва очиқ характерга эга бўлган. Республика даврининг юристлари суд амалиётида муҳим ўрин тутган. Улар айниқса, суд жараёни масалалари бўйича, у билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий жавобларни аниқ ифода-лаб, юридик ҳужжатларни шарҳлаганлар ва тузганлар, қатор ҳолларда суд жараёнининг ўзида томонлардан бирига ёрдам кўрсатиб иштирок этганлар. Республика даврининг юристлари, одатда, аристократлар доирасидан - сенатор зодагонлардан, милоддан аввалги I асрда эса, шунингдек, суворилардан ҳам чиққан. Уларнинг ичида энг машҳурлари Катон Катта, Марк Манилий, Алфен Вар, Квинт Муций Сцевола, Публий Муций Сцевола, Сервий Сульпиций, Руф бўлган. Бунинг устига, Сервий Сульпиций ва Руф кўпинча рим юридик фанининг асосчилари деб ҳисобланадилар. Республика даврининг юристлари цивил ҳуқуқини мунтазам баён қилиб (Публий Сцевола) ва претор ҳуқуқининг биринчи шарҳини тузиб (Сульпиций), биринчи марта суд амалиётининг умумий хулосасини беришга ҳаракат қилганлар.

Принципат даврида юристлар доираси янада кенгайган. Улардан кўплари, масалан, Ульпиан, Гай ва бошқалар энди римликлардан эмас, балки шарқий провинциялардан чиққан эди. Бу даврнинг юристлари юридик назария (доктрина) ва амалиётнинг ривожланишида анча фаоллик кўрсатиб, классик рим ҳуқуқининг ҳақиқий ижодкорлари бўлишган. Юристарнинг ўқитувчилик фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлган. I асрда ва II асрнинг бошида иккита асосий: сабиньянлар (асосчиси Капитон) ва прокуляянлар (асосчиси Лабейон) ҳуқуқ мактаблари вужудга келган. Улар ҳуқуқдан таълим берганлар ва баъзи (тўғри, албатта, иккинчи даражали) ҳуқуқий институтларга турлича изоҳлар (шарҳлар) берганлар. Сабиньянларнинг анча машҳур вакиллари Сабин ва Юлиан, прокуляянларники - Прокул ва Цельз эди.

Рим юристлари жуда кўп асарлар ёзишган. Уларнинг баъзилари ўқув мақсадлари учун, бошқалари амалиётда фойдаланиш учун мўлжалланган.

Цивил ҳуқуқи ва претор ҳуқуқи шарҳлари, шунингдек, цивил ва претор ҳуқуқини синтез қилишга уриниб, турли ҳуқуқий масалалар бўйича ёзилган асарлар - **дигесталар** катта шухрат қозонган. Дигесталарда, одатда, айнан ўша ёки бошқа муаллифларнинг анча қадимий асарларидаги (“Саволлар”, “Жавоблар” ва бошқалар) парчалардан (кўчирмалардан) фойдаланилган, шу билан бирга, ҳуқуқий материал қатъиян аниқ тартибда жойлаштирилган. (**digesta** ибораси “**системага солинган**” деган мазмунни англатиши бежиз эмас). Римда Альфен Вар, Цельз, Марцелла, Цервилиий Сцевола ва, айниқса, Сальвий Юлиан дигесталари анча машхур бўлган.

Рим юристларининг асарлари ичида рим ҳуқуқини ўқув мақсадларида тизимли баён қилувчи **институциялар** муҳим ўрин эгаллаган. 143 йилги **Гай институциялари** жуда машхур бўлган. Уларда кенг ҳуқуқий материалларнинг қисқача, лўнда ва мантиқан изчил жойлаштирилган баёни берилган.

Гай институциялари асосан фуқаролик (цивил) ҳуқуқини ҳал қилишга бағишланган, лекин претор эдикти бўйича қатор қўшимчаларни ўз ичига олган. Улар бошқа рим юристларининг институцияларидан анча тўла ва аниқ баён қилинганлиги билан фарқ қилган. Уларда фуқаролик ҳуқуқининг изчил ва мантиқий бўлиниши берилган: “Биз фойдаланадиган барча ҳуқуқ ё шахсларга, ёки ашёларга ёхуд даъволарга тааллуқли” (1.8). Гарчи, кўп олимлар Гай томонидан фойдаланилган тизимни оригинал (мустақил равишда ишланган, юзага келган) деб ҳисоблашмаса-да, у ҳуқуқни тушунишда олға ташланган муҳим қадам бўлган. Бу ерда илк бор моддий ҳуқуқ жараёнидан, индивидуал (алоҳида) ҳуқуқлар - уларни ҳимоя қилиш воситаларидан ажратилган.

Ҳуқуқий ҳужжатнинг уч қисми гуруҳлаштирилишига қарамай, Гай институциялари шахслар, ашёлар, мажбуриятлар, даъволар ҳақидаги 4 китобга бўлинган. Оқибатда институт номини олган бу тизим ҳуқуқнинг кейинги тарихига катта таъсир кўрсатган.

Бироқ, классик даврнинг, ҳатто, энг порлоқ ва кенг, чуқур маълумотли юристлари мавҳум фикр юритишга ва оддий назариябозликка мойил бўлмаганлар. Улар хусусий ҳулосалар чиқариш ва бошқа мантиқий методлар ёрдами билан алоҳида, гарчи қийин бўлса ҳам, ҳуқуқий қазусларни ҳал этишга ҳаракат қилганлар. Айнан шу боис улар, ҳатто,

ўз асарларида мавҳум тузилишлардан, умумлашмалардан ва таърифлардан ўзларини четга олганлар. Яволен Приск сўзи билан айтганда, "Фуқаролик ҳуқуқидаги ҳар қандай таъриф ҳавфлидир: уни рад этиб бўлмаслик камдан-кам бўлган". Шу муносабат билан рим классик юриспруденциясида цивил ва претор ҳуқуқи учун муҳим бўлган даъво (actio), мулк (dominium), шартнома (contractus), сервитутлар (servitutes) ва бошқа шу каби тушунчаларнинг таърифи учрамайди. Лекин унда ҳуқуқий муаммоларнинг конкрет, ҳаётий ва суд ҳал қилишига лойиқ кўпдан-кўп ёрқин намуналари мавжуд.

Римда императорлик бошқарувининг ўрнатилиши билан юристларнинг **амалий фаолияти - ҳуқуқий маслаҳатлар бериши** фаоллашган. "**Жавоблар**" деб ном олган бу **консультациялар** (маслаҳатлар) судьяларга катта таъсир ўтказган. Судьялар кўпинча обрўли юристларнинг фикрларига риоя қилар эдилар.

Император Август **расмий аҳамиятга эга бўлган (jus respondendi) жавоблар** беришни фақат маълум доирадаги юристларга руҳсат этиб, уларнинг фаолиятини бирмунча ягона шаклга келтиришга ҳаракат қилган. Бу юристлар ўз жавобларини (консультацияларини) ёзиб қўйишлари, уларга ўз муҳрларини қўйишлари, бу билан ҳуқуқий манбанинг ошкоралигини тасдиқлашлари лозим бўлган. Бундай тартиб император Адриан даврида ўрнатилган бўлиб, бунга кўра, фақат белгиланган айрим юристларнинг фикри ҳуқуқий, яъни мажбурий кучга эга бўлган. Агар бундай юристлар бирор масала юзасидан умумий розиликка келсалар, судья қарорлар чиқаришда у билан ҳисоблашиши лозим бўлган.

II-III асрларда рим юриспруденциясининг ҳуқуқ манбаи сифатидаги обрўсининг мустаҳкамланишида императорлар томонидан таниқли юристларни ўзларига тез-тез яқинлаштириб туришлари, уларни давлатнинг муҳим мансабларига (преторий префектлари ва ҳ.к.) тайинлаб қўйишлари факти ёрдам берган. Масалан, Септимий Север императорлигида Папиниан давлат лавозими мартабасига қўйилган (кейин Карахалла буйруғи билан ўлдирилган эди). Александр Север даврида - Павел ва Ульпиан давлат лавозимига эришган ва ҳоказо.

Постклассик даври ҳуқуқининг манбалари.

Доминат даврида қулдорлик тизимининг чуқур инқирози муносабати билан рим ҳуқуқида

баъзи унча катта бўлмаган ўзгаришлар юз берган, лекин унинг асосий институтлари амалда илгариги кўринишида сақланиб қолган. Бу вақтда айнан ҳуқуқ манбаларида бир

мунча ўзгаришлар бўлган. Уларнинг ичида императорлар қонунларининг аҳамияти тобора ортиб борган. Императорлар тўла ҳокимиятчилигининг ўрнатилиши муносабати билан юристлар янги авлодларининг мажбурий характердаги консультациялар бериш ҳуқуқи йўқотилган, янги ҳуқуқий меъёрларни таърифлаб бериш имкониятлари тугатилган (худди, илгари преторлар билан қилинганидек).

Асарлари ва фикрлари илгаригидек ҳуқуқ манбаи сифатида кўриладиган классик юристларнинг сони қисқарган. **426 йилги қонунларга биноан, фақат бешта юрист: Папиниан, Павел, Ульпиан, Гай ва Модестиннинг асарлари юридик кучга эга эканлиги тан олинган.** Судьялар бу юристларнинг умумий фикрини аниқлашлари лозим бўлган. Агар бу юристлар ўртасида турлича фикр мавжуд бўлса, кўпчиликнинг фикрига қаралган. Агар овозлар тенг бўлса, **Папинианнинг фикри ҳал қилувчи деб тан олинган.** Агар бундай ҳолда Папиниан фикр билдирмаса, судья мустақил ҳаракат қилиши мумкин бўлган.

426 йилдаги қонунларга мувофиқ бошқа Рим ҳуқуқшунослари - **Сцевола, Сабин, Юлианнинг** қарашлари ва кўрсатмалари ҳам эътиборга олинган, фақат булар юқоридаги беш даҳонинг фикрига зид келмаслиги лозим эди.

Рим ҳуқуқи собиқ ҳаракатчанлигининг йўқотилиши, цивил ва претор ҳуқуқи ўртасидаги чегараларнинг олиб ташланиши (чунки бундай бўлиниш ягона императорлик қонунчилигида ўз мазмунини йўқотган эди) кодификация ишларини амалга ошириш учун қулай шароитлар яратган. Айниқса Рим империясининг шарқий қисмида (Византияда) ҳуқуқни тизимлаштириш бўйича қизғин ишлар қилинган. Бу ерда III аср охирида рим ҳуқуқининг хусусий тўпламлари - **Грегориан кодекси** ва **Гермогениан кодекси** тузилган. Улар ўз ичига 196 йилдан 365 йилгача чиқарилган императорлар қонунларининг асл матнларини киритган. **438 йилда эса императорлар конституцияларининг биринчи расмий кодификацияси амалга оширилган (Феодосия кодекси).** Феодосия тўпламининг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, у фақат ҳаракатдаги императорлик қонунчилигини ўз ичига олган ва кодификация ишларининг анча юқори даражаси натижаси бўлган.

Рим ҳуқуқининг кенг қамровли кодификацияси Фарбий Рим империяси қулагандан сўнг Византия императори Юстинианнинг буйруғи билан 528-534 йилларда ўтказилган. Кодификация ишларига раҳбарликни таниқли юрист **Трибониан** амалга оширган. Рим ҳуқуқининг қатор йирик тўпламларини тузиш комиссия ишларининг натижаси бўлган.

Бирок, бу тўпламлар **интерполяцияга** - анча кечки намуналарнинг, жумладан, юнон ва шарқ ҳуқуқи меъёрларининг киритилишига учраган. Ҳуқуқ тарихининг анча кечки босқичида (эндиликда ўрта асрларда) бу тўпламлар **Юстинианнинг ягона қонунлар тўплами** (*Corpus juris civilis*) сифатида майдонга чиққан.

Императорнинг бевосита раҳбарлигидаги кенг кодификация ишлари Юстиниан кодексини тузишдан бошланган. 528 йил февралда 10 та олий мансабдор шахслар ва ҳуқуқшунослар таркибида комиссия тузилиб, унга Кодексни тайёрлаш вазифаси юкланган. Комиссия аъзолари ичида Трибониан ва Феофия айниқса ажралиб турган. Комиссияга илгари чиқарилган хусусий ва расмий тўпламлардан, хусусан: Григориан ва Гермогениан кодексларидан, Феодосия кодексидан фойдаланиб, императорлик конституцияларини бир бутун қилиб тўплаш, улардаги мавжуд қарама-қаршиликларни бартараф этиш, эскириб қолган қонунларни чиқариб ташлаш ваколатлари берилган. Юстиниан кодексининг биринчи таҳрири ҳайратланарли даражада ниҳоятда тезлик билан тузилган ва 529 йил 7 апрелда нашр этилган (лекин бу нашр бизгача етиб келмаган). Унга киритилмаган қонун ҳужжатлари бундан буён кучдан қолган (бекор қилинган).

Кодекс тузишдаги шошма-шошарликлар ундаги бир қанча камчиликларга - унда бир-бирига қарама-қарши меъёрларнинг, эскирган қоидаларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлган. Булар, айниқса, Юстиниан кодификациясининг бош қа қисмлари тузилаётганда маълум бўлиб қолган. Юстиниан қонунчилигидаги, айниқса "Элликта қарор" тўпламидаги қатор янги киритилган тартиб-қоидалар (фуқаролик ҳуқуқи ва "халқлар ҳуқуқи" ўртасидаги, квирит мулки ва бонитар мулки ўртасидаги фарқларнинг бекор қилиниши ва бошқалар) Юстиниан кодексининг янги таҳририни ишлаб чиқишни тақозо қилган. Бу иш 534 йилнинг бошида Трибониан бошчилигидаги бешта юристдан иборат комиссияга топширилган. Кодекснинг қайта ишланган варианты (у айнан шундай ҳолида сақланиб қолган) 534 йил 16 ноябрда эълон қилинган, ўша йили 29 декабрда эса унга қонун кучи берилган.

Юстиниан Кодекси XII жадвал қонунлари намунасида ўн иккита китобга бўлинган. I-китобда черков ҳуқуқи ва христиан илоҳиёти масалалари кўрилган. 2 - 8-китоблар хусусий (шахсий) ҳуқуқнинг турли масалаларига бағишланган. 9 - 12-китобларда оммавий ҳуқуқнинг турли томонлари (маъмурий бошқарув, жиноят ва жазо ва ҳ.к.) устида тўхтаб ўтилган. Ҳар бир китоб титулларига, титуллар эса парчаларга бўлинган.

Императорлар конституциялари кодексда алоҳида титуллар доирасида хронологик тартибда жойлаштирилган. Кодексда фойдаланилган энг қадимий император конституцияси - 117 йилги Адриан Конституцияси бўлса, энг охиргиси 534 йил 4 ноябрдаги Юстиниан Конституцияси бўлган. Парчалар алоҳида конституцияларнинг матнини ўз ичига олиб, бу конституциялар уларни чиқарган императорлар ҳақидаги, улар кимга бағишланган бўлса, ўша шахслар ҳақидаги, уларнинг чиққан вақти ва жойи ҳақидаги маълумотларни қамраб олган. Кодекс тузувчиларга парча сифатида келтирилаётган қонун-қоидаларга муҳим ўзгаришлар киритишларига (тахрир қилиш, қисқартириш ва ҳ.к.) руҳсат этилган. Буни кодификациянинг тегишли матнларини Феодосия кодекси билан солиштирганимизда яққол кўришимиз мумкин.

Император Юстиниан кодексда фойдаланилган материалларнинг бойлиги (кўплиги) бўйича ажралиб турадиган энг муҳим қисми дигесталар ёки пандектлар ташкил этган. **Пандект** ибораси юнон тилидан олинган бўлиб, "ўз ичига ҳаммасини олиш" деган маънони билдиради.

Юстинианнинг 530 йил 12 декабрдаги махсус конституциясида баён қилинган мўлжали (нияти) бўйича унинг дигесталари классик даврнинг ҳуқуқий меросини ўз ичига олган кенг қамровли тўплам бўлиб қолиши лозим эди. Дигестани тайёрлаш иши Трибониан раҳбарлигидаги махсус комиссияга топширилган. Бу комиссияга атоқли чиновниклар ва амалиётчилар билан бирга Константинопол ва Байрут ҳуқуқ мактабларининг машҳур профессорлари Феофия, Грациан, Дорофей ва Анатолий ҳам киритилган. Дигесталарни тузувчиларга (кейинроқ улар компиляторлар деб атала бошланганлар) классик ҳуқуқшунослар ("қадимги юристлар") матнларини танлаб олиш ва қисқартириш бўйича, уларда учрайдиган қарама-қаршиликларни, тақрорлашларни ва эскирган қоидаларни бартараф этиш бўйича, уларга императорлар конституцияларини ҳисобга олган ҳолда бошқа ўзгаришлар киритиш бўйича кенг ваколатлар берилган.

Комиссия дигесталар устида ишлаш жараёнида икки мингта асарни кўриб чиққан ва улардан фойдаланган, 3 миллион мисрага ишлов берган. У низоли масалалар келиб чиққан ҳолда тушунтириб бериш учун Юстинианга мурожаат қилган. Юстиниан "Элликта қарор"ни ташкил этган тегишли конституциялар чиқарган. Дигесталар уларда фойдаланилган материалларнинг ҳажмини ҳисобга олганда жуда қисқа

муддат ичида тайёрланган ва 533 йил 16 декабрда махсус Конституция билан эълон қилинган.

Дигесталар милоддан аввалги I асрдан эрамизнинг IV асригача яшаб ўтган кўпдан-кўп рим ҳуқуқшуносларининг китобларидан олинган 9 мингдан ортиқ матнларни ўз ичига қамраб олган, 150 мингга яқин мисрали ноёб ҳуқуқий ёдгорлик ҳисобланади. Дигесталарда Ульпиан, Павел, Папиниан, Юлиан, Помпоний, Модестин асарларидан бошқаларга қараганда кўпроқ парчалар келтирилган. Масалан, уларда Ульпиан матнлари 1/3, Павелники - 1/6, Папинианники эса 1/18 қисмини ташкил этади.

Дигесталар тузилиши жиҳатдан 7 қисмга (матннинг ўзида бунақа бўлим йўқ) ва элликта китобга бўлинган, китоблар (легатлар ва фидеикомиисслар ҳақидаги 30-32-китоблардан ташқари) титулларга бўлинган. Титуллар ўз номларига эга бўлган ва парчалар (фрагментлар)дан иборат бўлган. Парчаларнинг катта-кичиклиги ва сони бир хил бўлмаган. Ҳар бир парча ўз ичига бирор ҳуқуқшуноснинг асаридан олинган матнни қамраб олган. Парча цитата қаердан олинган бўлса, ўша ишнинг муаллифи ва номи кўрсатилган.

Дигесталарнинг мазмуни жуда кенг ва ранг-баранг бўлган. Уларда одил судлов ва ҳуқуқнинг баъзи умумий масалалари кўрилган, ҳуқуқни оммавий (публичное) ва хусусий ҳуқуқга бўлинишига асосланган, рим ҳуқуқининг келиб чиқиши ва ривожланиши очерки, қонун тушунчаси ва бошқалар баён қилинган. Оммавий (публичное) ҳуқуқга нисбатан кам ўрин ажратилган, яъни у асосан 47-50-китобларда назарда тутилган жиноят ва жазо ҳақидаги жараён, фикс ҳуқуқлари, шаҳар бошқаруви, ҳарбий пекулий ва бошқалар ҳақидаги меъёрларни ўз ичига олган. Бу ерда халқаро ҳуқуқ доирасига тааллуқли масалалар: уруш олиб бориш, элчилар қабул қилиш ва жўнатиш, чет элликларнинг ҳуқуқий ҳолати ва бошқалар ҳам берилган.

Дигесталарда хусусий ҳуқуқ анча тўлиқ берилган. Айниқса, уларда меросга (қонун ва васият бўйича), никоҳ муносабатларига, ашё ҳуқуқига, шартноманинг бир қанча турларига кўп эътибор берилган. Бу ерда постклассик рим ҳуқуқи учун характерли бўлган кўпгина янги тенденциялар: претор ва фуқаролик (цивилное) ҳуқуқининг кўшилиб кетиши ва фуқаролик ҳуқуқидаги кўпгина расмиятчиликлар (масалан, ашёларни манципацияли ва манципациясиз ашёларга бўлиниши)нинг бартараф этилиши, ота ҳокимиятининг юмшатилиши, легатлар ва фидеикомиисслар ўртасидаги фарқларни йўқотиш кабилар ўз аксини топган. VI асрда шарҳловчилар рим классик юриспруденциясини Визан-

тия шароитларига мослаштиришга ҳаракат қилиб, унга янги қоидалар киритганлар, кўпинча дастлабки матнни бузиб кўрсатганлар. Улар буни ҳақиқий муаллифнинг номидан (интерполяция) қилганлар. Классик матнларга киритилган кўп ўзгаришлар бевосита компиляторлар томонидан эмас, балки ишларнинг нусхасини тузувчилар томонидан амалга оширилган.

Дигесталар латин тилида ёзилган, лекин кўп иборалар, баъзан эса бутун-бутун парчалар (Марциандан, Папиниандан ва Модестиндан олинган) юнонча берилган. Юстиниан Дигесталарга қонун кучини бериб, уларни шарҳлашни, шунингдек эски қонунларга ва ҳуқуқшуносларнинг асарларига ҳавола қилишни тақиқлаган.

Юстиниан Дигесталарининг дастлабки матни сақланиб қолмаган. Унинг анча қадимий ва тўлиқ нусхаси (Флорентин кўлёмаси) VI ёки VII асрларга тааллуқли. XI-XII асрларда тузилган Юстиниан Дигесталарининг бир қанча нусхалари ҳам сақланиб қолган, лекин уларда кўп қисқартиришларга, шунингдек, бузиб кўрсатишларга йўл кўйилган.

Юстиниан кодификациясининг ўзига хос қисми **Институциялар** - "ёшлигида қонунларни севадиган" императорга қаратилган ҳуқуқнинг содда дарслиги бўлган. Институциялар тузиш учун Юстиниан кўрсатмаси билан 530 йилда Трибониан (раис) ва ҳуқуқ профессорлари Феофил ва Дорофейдан иборат бўлган махсус комиссия тузилган. Юстиниан Институцияларининг ҳақиқий муаллифлари Феофил ва Дорофей бўлган эди, чунки Трибонион бу вақтда Дигесталар тайёрлаш билан банд эди. Институциялар 533 йил 21 ноябрда чиқарилган ва ўша йилнинг ўзидаёқ (Дигесталарни эълон қилиш билан бир вақтда) император қонуни кучини олган, расмий ҳуқуқ манбаи сифатида қўлланила бошланган.

Юстиниан Институцияларининг асосига **Гай асарлари** (Институциялар ва "Кундалик ишлар"), шунингдек **Флорентин, Марциан, Ульпиан** ва **Павел** Институциялари кўйилган эди. Уларга дигесталар, шунингдек, қатор императорлик конституциялари ҳам маълум даражада таъсир этган. Юстиниан Институциялари Дигесталарга қараганда камроқ бўлса-да, постклассик (кечки рим, Византия) ҳуқуқ белгиларини акс эттирган. Улардан кўпгина эскирган ҳуқуқий институтлар (масалан, қўлланилмай кўйган никоҳ шакллари, легисакцион ва формуляр жараён ва бошқалар) чиқариб ташланган эди. Бошқа томондан, унга кўпгина янги қоидалар, хусусан, юридик шахсга, колонатга, конкубинатга, кодициллага ва бошқаларга тааллуқли қоидалар киритилган.

Юстиниан Институцияларида баъзи масалалар Гай Институцияларига қараганда батафсилроқ ишлаб чиқилган. Масалан, унда ашё ҳуқуқини классификация қилиш янада ривожлантирилган, мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари доираси кенгайтирилган, хусусан, квазиделиктлар кўшилган.

Юстиниан Институциялари ҳам Гай Институциялари сингари тўртта китобдан иборат бўлган. Улар Дигесталар таъсири остида титулларга, титуллар алоҳида парчаларга бўлинган эди. Гарчи Юстиниан Институцияларининг тизимга солиниши Гай Институцияларидан ўзлаштириб олинган бўлса-да, улардаги ҳужжатларнинг жойлаштирилишида баъзи фарқлар мавжуд.

I китобда одил судлов ва ҳуқуқ, шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати, эркинликка кўйиб юборилганлар, никоҳ, оталик ҳоқимияти, васийлик ва ҳомийлик ҳақида умумий маълумотлар берилган. II китоб ашё ҳуқуқига бағишланиб, унда ашёлар бўлинишининг ва хусусиятларининг янги услублари батафсил кўриб чиқилган, уларни ўзлаштиришнинг янги усуллари кўзда тутилган. Бу ерда васиятлар ва легатлар ҳақида ҳам гапирилган.

III китобга васиятсиз меросга, когнатлик қариндошчилиги даражасига ва бошқаларга тааллуқли титуллар киритилган. Бу китобда мажбуриятлар ҳақидаги умумий қоидалар баён қилинган ва шартномаларнинг алоҳида турлари муфассал ёритилган. Гай Институцияларидан фарқ қилиб, деликтлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар IV китобга киритилган. Унда келтирилган зарарни ундириш ҳақидаги Аквилый қонуни батафсил кўриб чиқилган. Сўнгра ҳуқуқларни ҳимоя қилиш (турли даъволар ва интердиктлар) масалалари кўриб чиқилган. Юстиниан Институциясининг якуний қисмига иккита титул қўшимча қилинган. Уларда кишиларнинг мажбуриятлари ва императорлик қонунчилигида махсус ишлаб чиқилган турли кўринишдаги жиноятлар (аъло хазратларини таҳқирлаш, бевафолик қилиш (эр-хотиннинг ҳиёнат қилиши), отасини ўлдириш, сохта нарсалар яшаш ва ҳ.к.) санаб ўтилган.

Юстиниан Институциялари тарихий манба сифатида Юстиниан кодекси ва Дигесталарига қараганда камроқ қимматга эга, лекин улар кенг масалалар бўйича ҳуқуқий материалнинг системали қисқа ва аниқ баён қилиши билан шубҳасиз юқори қимматга эгадир. Юстиниан Институцияларининг асл матни сақланиб қолмаган, унинг энг қадимги нусхаси IX асрга тааллуқли.

Юстиниан кодификацияси Рим ҳуқуқининг бутун ўтган тарихини бир жойга тўпловчи яқуни бўлиб, унинг кўп асрлардан буён ривожланишига ўзига хос тарзда чегара қўйган. Шунинг учун Юстиниан қонунлари тўплами, гарчи баъзи постклассик ва соф Византия белгиларини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, ўз асоси билан рим ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади.

535-555 йилларда юқорида кўрсатилган рим ҳуқуқининг учта тўплами Юстинианнинг ўз конституциялари (новеллалари) тўпламлари билан тўлдирилган. Буларда энди рим ҳуқуқи хусусиятлари эмас, балки кўпроқ даражада Византия жамияти ва давлати ўз ифодасини топган эди. Бироқ бу ҳужжатлар хусусий шахслар томонидан тузилган эди ва расмий характерга эга бўлмаган эди. Улар орасида энг каттаси 168 новеллани ўз ичига олиб, унинг 153 таси Юстинианга тегишли бўлган. Анча кейин (ўрта асрларда) Юстинианнинг новеллалар тўпламлари **Corpus juris civilis (Юстиниан-нинг қонунлар тўплами)**га 4-китоб сифатида киритила бошланган.

3. Энг қадимги даврда Рим ҳуқуқи

Умумий тавсиф. Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарига қадар қвирит ҳуқуқи танҳо ҳукмрон ҳуқуқий тизим

бўлиб келган. У ўзининг муқаддас характери, кўп даражада анъанавийлиги, қадимги рим ҳуқуқи (қвирит одатлар ва маросимлар) билан боғлиқлиги билан ажралиб турган. Бу хусусиятлар, айниқса, XII жадвал қонунларида ҳам ўз ифодасини топган эди. Қвирит ёки цивил (айнан - фуқаролик, яъни рим фуқароси билан боғлиқ) ҳуқуқи ўзида кичик деҳқончилик давлати - жамоа шароитларида келиб чиққанлиги белгиларини кўтариб юрган. У барча босқичларда фақат рим фуқаролигига эга бўлган шахсларга нисбатан қўлланилган (перегринларга, яъни ажнабийларга эмас) ва рим фуқаросининг имтиёзи сифатида кўрилган.

Қвирит (фуқаролик) ҳуқуқи рим фуқаросига кўп ваколатлар, хусусан, республика сиёсий ҳаётида иштирок этиш, давлат фондидан ер участкаси олиш каби имкониятларни берган. Бундай ҳуқуқларга эга бўлмаган плебейлар бутун илк республика даврида патрицийлар билан ҳуқуқларининг тенглаштирилиши учун кураш олиб борганлар. Натижада фуқаролик ҳуқуқида кўзда тутилган барча имтиёзлардан плебейлар ҳам фойдаланадиган бўлган.

Қвирит ҳуқуқи илк синфий жамиятнинг нисбатан қоқ муносабатларини акс эттирган. У узоқ вақт қоқинлар - понтификлар фаолияти билан боғлиқ бўлган. Ва, ҳатто, унда

аста-секин дунёвий асослар кучайиб борса-да, ўзида кўпгина дабдабаликни ва маросимийликни сақлаб қолган. Шу билан бирга у талабчанлиги, шафқатсизлиги, аниқ таъкидланганлиги билан ажралиб туради. Архаик рим ҳуқуқида, айниқса, энди мулккий муносабатлар ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳуқуқи (*dominium ex jure quiritium*) аниқ тартибга солинган. Хусусий мулк ҳуқуқи мулк эгасининг ўз ашёси устидан тўла ҳукмронлиги (*plena in re potestas*) сифатида кўрилган. Лекин фуқаролик жамоаси ерларни ва бошқа хўжалик ҳуқуқи учун муҳим ва оилавий характерга эга бўлган мулкларни тасарруф этишни олий назорат қилиш ҳуқуқини узоқ вақтгача сақлаб қолган.

Квирит ҳуқуқида тантанали суд одатларига қатъий амал қилиш катта аҳамиятга эга бўлган. Шу боис бу даврда шакл мазмундан, суд жараёни эса - моддий ҳуқукдан устун турган. Расмийлик илк синфий жамиятда ҳаётнинг патриархал укладини сақланиб қолиши ва қайтадан тикланиши учун ёрдам берадиган мустаҳкам ҳуқуқий тартиботни ушлаб туриш шартларидан бири бўлган. Лекин у объектив жиҳатдан фақат хусусий мулкчилик муносабатларининг ривожланишининга тўхтатиб қолмасдан, балки ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг демократик шакллариини ҳам тўхтатиб қўйган. Миллоддан аввалги III асрга келиб ўзининг ижтимоий моҳиятига кўра консерватив (мутаассиб, эскиликни ёқловчи) бўлган фуқаролик ҳуқуқи савдо айланишининг ўсиши йўлидаги маълум тўсиққа айлана бошлаган ва гуркираб ривожланаётган қулдорлик тизимининг эҳтиёжлари билан қарама-қаршиликка учраган.

Манципация. Римда энг қадимги даврдаёқ ашёвий ҳуқуқларга эга бўлиш усуллари ва ашёларни классификация қилишга катта эътибор берилган. Умумий фойдаланишда бўлган ашёлар (ҳаво, денгиз ва бошқалар), шунингдек, хўжалик учун муҳим бўлган бошқа ашёлар (жамоат ери - *ager publicus*) мулккий, савдо оборотида бўлмайдиган (*res extra commercium*) деб кўрилган. Бироқ давлат ерлари патриций зодагонлар томонидан талон-тароҳ қилиниб борган, натижада булар йирик ер эгаллиги пайдо бўлишига олиб келган. Шу боис жамоат фондидан ер участкалари ажратиб берилиши ҳақидаги масала бўйича плебейлар билан патрицийлар ўртасида шиддатли кураш келиб чиқиб, у республика даврининг анча вақтларигача давом этган. Бу кураш миллоддан аввалги 367 йилдаги Лициний қонунининг қабул қилиниши билан бироз юмшаган. Бу қонунга биноан ерлардан фойдаланишда плебейлар ва патрицийлар тенг ҳуқуқларга эга бўлганлар. Бундан

ташқари, қонунда жамоат фондидан ажратиладиган ер участкасининг энг юқори миқдори 500 югер (125 гектар атрофида) қилиб белгиланган ва ундан ошмаслиги лозимлиги ўрнатилган.

Фуқаролик ҳуқуқида хўжалик оборотида бўлган ашёларнинг энг кўп бўлиниши мулк ҳуқуқининг объектлари ҳам бўлиши мумкин. Улар **манципацияли (res mancipi)** ва **манципациясиз (res nec mancipi)** ашёларга бўлинган. 1-гурухга Италиядаги ерлар, қуллар, йирик уй чорваси, ер сервитутлари, яъни архаик даврда коллектив оила мулки сифатида майдонга чиққан ашё ҳуқуқининг иқтисодий жиҳатдан муҳим объектлари кирган. 2-гурухга - қолган барча ашёлар кириб, уларга эгалик қилиш якка тартибда амалга оширилиши мумкин бўлган.

Рим юристи Гайга бориб тақаладиган аънавий нуқтаи назарга биноан 1-гурухни ташкил этган ашёларнинг бегоналаштирилиши фақат маңципациялар орқали, яъни алоҳида, махсус мураккаб ва тантанали расм-русмлар (маросимлар) талаб қилувчи тартиблар йўли билан амалга оширилиши мумкин. Маниципация "мислар ва тарозилар воситасида" тузиладиган ўта расмий битимлар қаторига кирган. У бешта гувоҳ ва битта тароз ушлаб турувчининг таклиф этилишини тақозо қилган. Харидор кўлида мис бўлагини ушлаб турган ҳолда куйидаги тантанали формулани¹ айтган: "Тасдиқлайманки, ушбу қул квирит ҳуқуқи бўйича менга тегишли ва у мен томондан шу металлга ва шу мис тарозилар орқали сотиб олинган деб ҳисобланиши лозим". Сўнгра у ушбу металл билан тарозига урган (бу одат ҳали зарб қилинган монеталар бўлмаган вақтда вужудга келган) ва уни манципация йўли билан кимдан ашё сотиб олган бўлса, ўша шахсга сотиб олинган сумма сифатида ўтказган. Манципациясиз ашёлар ҳеч қандай расмиятчиликсиз мис учун ёки пул учун уларни оддий (аънавий) ўтказиш йўли билан сотилган.

Энг қадимги ҳуқуққа манципацияли ашёларга ҳам, манципациясиз ашёларга ҳам қўлланиши мумкин бўлган мураккаб одат йўли билан мулк ҳуқуқи ўтказилишининг яна бир расмий усули маълум. Мазкур тартибот претор иштирокида ўйналадиган сохта суд тортишувидан иборат бўлган. Бунда харидор бегоналаштирилаётган ашё унга тегишли эканлигини кўрсатган ва ўзининг мулк ҳуқуқини тантанали равишда изҳор қилган ("мазкур ашё квирит ҳуқуқи бўйича менга тегишли"), ашёни бегоналаштирувчи бундай тасдиққа қар-

¹ Қонданинг қисқа ва аниқ таърифи, ифодаси.

шилиқ билдирмаган ва претор мазкур ашёни олувчига гўёки унинг мулки сифатида тақдим қилган.

Энг қадимги даврдаёқ Римда мулкка узоқ вақт эгалик қилиб туриш натижасида ҳам мулкка эга бўлиб олиш (сотиб олиш) мумкин бўлган XII жадвал қонунлари фақат ўғирланган ашёларга нисбатан муддат бўйича мулк ҳуқуқи олишни тақиқлайди. Ҳаракатдаги ашёлар учун эгаллаб олиш муддати бир йил, кўчмас ашёлар учун - 2 йил ўрнатилган. Бу усулдан ашёни эгаллаб олувчи баъзи ҳолдагина фойдаланган. Масалан, агар манципация вақтида расмиятчиликларга тўлиқ риоя қилинмаса (квирит ҳуқуқининг қаттиқ қўллиги остида) харидор ашёга нисбатан мулк ҳуқуқини олмаган ва квирит мулк эгаси мулкнинг қайтарилишини хатто суд орқали талаб қилиши мумкин бўлган.

Сервитутлар. Ашё ҳуқуқининг қадимги даврдаёқ пайдо бўлган алоҳида тури **сервитутлар - одатларда ёки қонунда мустақамланган ва қаттиқ чеклаб кўйилган бегона ашёлардан фойдаланиш ҳуқуқи бўлган.** Сервитутлар хусусий мулк билан бирга ва қўшни участкалардаги мулк эгалари ўзаро муносабатларини аниқ юридик тартибга солиш зарурияти билан ўсган. Уларнинг хўжалик учун муҳимлиги сабабли сервитутлар манципацияли ашёлар категориясига (туркумига) мансуб бўлган. Уларнинг ичида: қўшни участка орқали ўтиш, чорва ҳайдаб ўтиш, транспортда юк олиб ўтиш, қўшни участкадан сув олиб чиқиш ҳуқуқлари қадимий ва муҳим бўлган. XII жадвал қонунларида ҳам сервитутлар алоҳида кўриб чиқилган. Масалан, қонунларга биноан 15 футдан баланд бўлган дарахтлар сояси қўшни участкага зарар келтирмасин учун бутунлай кесиб ташланган (VII, 9а), қўшни участкадан тўкилган чўчкаёнфоқлар (дуб дарахтининг меваси)ни теришга рухсат этилган (VII, 10).

Шартномалардан келиб чиқадиған мажбуриятлар. Энг қадимги даврда товар-пул муносабатлари ривожланмаган шароитда шартномалар (контрактлар) ҳали кам сонли бўлган ва очиқ кўринишдаги расмиятчилиги билан ажралиб турган. У ёки бу контрактнинг табиатини айнан уларнинг мазмуни эмас, ташқи кўриниши белгилаган. Энг қадимги шартномаларнинг бошқа белгиси - уларнинг бир томонлама характерга эгалигидир. Шартномада фақат бир томонга (кредиторга) талаб қилиш ҳуқуқи берилган, бошқа томон (қарздорга) фақат мажбурият юкланган.

Илк қулдорлик ҳуқуқи белгиларини анча яққол ифода этадиган контрактлар қаторига **нексум** киради. Унинг шаклида жуда хилма-хил мажбурият муносабатлари, жумладан, аренда, мулкни бегоналаштириш, қарз ифодаланган. Бу шартнома (манципацияга ўхшаб) бешта гувоҳ ва тарозибон иштирокида “мис ва тарози” ёрдами билан тузилган. Бу шартнома мисни тортишдан ва кредиторнинг қарздор мажбуриятлари мазмунини (қарз миқдори ва бошқаларни) белгиловчи махсус формуладаги нутқидан иборат сохта маросим йўли билан тузилган.

Агар қарздор бундай тартибда ўрнатилган суммани ўз муддатида қайтармаса, кредитор “унинг қўлини боғлаб қўйган” ва 60 кун давомида ўз уйига қамаб қўйган. Бу вақт ичида қарздор уч марта бозор кунлари Форумга претор хузурига олиб келиниб, унинг қарзи суммаси эълон қилинган. Агар шу давр мобайнида қарздорнинг (қариндош-уруғлари ёки бошқалар томонидан) қарзи тўланмаса, у чет элга қул қилиб сотилган. XII жадвал қонунларида кўрсатилишича, қарздор бир неча кредиторларга қарзини дарҳол тўламаса, кредиторлар уни ҳатто бўлақларга бўлиб чопиб ташлаши мумкин бўлган. (III,6). Шубҳасиз, бундай ҳолларда қарзни узиш ҳақида махсус битимлардан ҳам фойдаланилган. Бирок, қарз шартномасининг энг характерли белгиси шундан иборат эдики, қарзни ундириш қарздорнинг мулкига эмас, шахсига қаратилган эди. Қарз муносабатлари заминидан кучли зиддиятларнинг ривожланиши милоддан аввалги 326 йилда Петелий қонунининг қабул қилинишига олиб келган. Бу қонунга биноан кредитор қарздорни қулга айлантириш ёки уни ўлдириш ҳуқуқидан маҳрум бўлган.

Қадимий даврларда пайдо бўлган контрактлардан яна бири - **стипуляция (stipulatio)** ҳисобланади. Бу шартноманинг расмий характери уни тузишда қаттиқ белгиланган нутқ формуласининг айтилишида намоён бўлади. Кредитор қарздорга қандайдир ҳаракат содир этиш мажбуриятини зиммасига оладими, деган саволни беради. Қарздор шундай сўзлар билан ўшандай ҳаракатни содир этишлиги ҳақидаги мажбуриятни зиммасига олганини тасдиқлайди. Дастлаб савол ва жавобда **spondeo** (“**тантанали қасмёд қиламан**”) деган фақат битта феъл (ибора) ишлатилган, **стипуляциянинг ўзи эса “спонсии” (sponsio) деган ном билан юритилган**. Нексумга ўхшаб стипуляция ҳам мавҳумий контракт ҳисобланган, яъни ўзида муносабатнинг турли мажбуриятлари: қарз, ашёларни ссудага (қарзга) бериш, сақлаб беришга бериш ва ҳоказоларни ўз ичига олиши мумкин. Бирок стипуляция фақат манципациясиз ашёларга

нисбатан қилиниши мумкин бўлган. Стипуляция шартнома бўйича мажбуриятни бажариш фақат савол ва жавобда кўрсатилган ҳоллар билан қаттиқ чегараланган, холос. Стипуляциянинг бажарилиши унда кўрсатилган ҳаракатни қилиш билан бирга унга тескари тартибда (**акцептация**) тантанали процедура ўтказишни ҳам талаб қилган.

Деликтлар. XII жадвал қонунларида кўрсатганимиздек, Қадимги даврдаёқ мажбуриятлар фақат шартномалардан эмас, балки **деликтлардан (хуқуқбузарликлардан)** ҳам келиб чиққан. Квирит ҳуқуқида кўзда тутилган кўп деликтлар ҳали ижтимоий манфаатларни бузиш ҳисобланмаган, балки хусусий шахс ҳуқуқига тажовуз сифатида, **хусусий деликт (delictum privatum)** сифатида кўрилган, уни содир этишлик ҳуқуқбузар кишини жабрланувчининг қарздори мавқеига туширган.

XII жадвал қонунларига маълум бўлган шундай деликтлардан кўплари келажакда жиноят сифатида кўрила бошланган. Лекин **квирит ҳуқуқи бўйича хусусий ҳуқуқбузарликлар туркумига шахсий озор етказиш (injuria), оғир тан жароҳати етказиш, шунингдек, ўғирлик (furtum) тааллуқли бўлган.** Айбдор (очигини айтганда, XII жадвал қонунлари бўйича айбга эътибор берилмаган, деликт содир этиш фактининг ўзи кифоя бўлган) зиммасидаги мажбурият аввало жабрланувчи фойдасига (25 ассдан 200 ассгача) жарима тўлаш мажбуриятида ифодаланган. Бироқ тан жароҳати етказганда таллионга ҳам йўл қўйилган. Агар ўғри жиноят устида қўлга тушса, дарра билан урилган. Ўғри калтаклангандан сўнг жабрланувчига берилган. Жабрланувчи унга қарзини тўламаган қарздордек муомила қилган. Кечаси ўғрилик қилган ўғри жиноят қилган жойида ўлдирилиши мумкин бўлган. XII жадвал қонунларига биноан бировнинг дарахтларини кесиш (VII, 11) ёки иморатларини ёки уй олдига тахланган буғдой ғарамларини эҳтиётсизлик билан ёкиш (VIII, 10) натижасида жарималар тўлаш ва бировга зарар етказиш кўринишидаги мажбуриятлар келиб чиққан.

Халқлар ҳуқуқига, хусусан, XII жадвал қонунларига **оммавий деликтлар (delictum publicum), яъни рим халқи номидан жазоланадиган жиноятлар** ҳам маълум. Бундай жиноятлар учун жарималар хусусий шахслар фойдасига эмас, давлат фойдасига ундирилган. Бироқ, жиноятлар доираси ҳали унча кенг бўлмаган. Уларга аввало республикага қарши жиноятлар кирган. “Рим халқи душманларини Рим давлатига ҳужум қилишга” гижгижловчи ёки “рим фуқаросини душманга” (X, 5) сотувчи шахслар ҳам ўлимга

махқум қилинган. Бошқа жиноятлар ичида, шунингдек, одам ўлдириш, туҳмат ёки бошқа шахсларни шарманда қиладиган қўшиқларни тўқиш ва айтиш, ёлғон гувоҳлик бериш, қасддан ўт қўйиш, бировнинг ҳосилини яширинча хароб қилиш, шунингдек бировнинг экинини кечаси пайҳон қилиш ёки ўриш ва бошқалар ажралиб туради.

XII жадвал қонунларида кўрсатилишича, ўлим жазоси кам жиноятлар учун қўлланилган бўлса-да, лекин бу ҳақда кўпгина моддаларда эслаб ўтилган. Жиноятларнинг харақтерига қараб ўлим жазоси турлича шаклларда қўлланилган. Булар бошини кесиш, сувга чўктириш, қўл-оёқларини бутга тортиб михлаш, Торпея қоясидан ташлаб юбориш ва ҳоказолардир. Аста-секин ўлим жазоси қўлланилмай борган ва рим фуқаролари учун фуқароликни йўқотувчи ҳайдаб юбориш жазоси ("олов ва сувдан маҳрум этиш") билан алмаштирилган. Тан жазоларидан қамчи билан уриш, жарималар ва мол-мулкни мусодара қилиш, фуқаролик ҳолатини чеклаш (масалан, магистрат бўлишни тақиқлаш), дафн этилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби жазолардан ҳам фойдаланилган. Баъзи жиноятлар худоларни таҳқирлаш сифатида кўрилган (масалан, патрон томонидан клиентга зарар етказиш) ва диний лаънатланишга олиб келган.

Оммавий деликтлар (жиноятлар) тизимининг ривожланмаган ва оддийлиги шароитида энг қадимги рим ҳуқуқида ҳали жинойи жавобгарликнинг умумий тамойиллари (айб, жиноятда иштирок этиш даражаси ва бошқалар) ишлаб чиқилмаган эди. Фақат баъзи ҳоллардагина қасддан ва эҳтиётсизликдан қилган жиноятлар ажратиб кўрсатилган ва турли юридик оқибатларга сабаб бўлган. Алоҳида моддаларда вояга етмаганлар учун жазоларнинг юмшатилиши кўзда тутилган. Масалан, бировнинг майдонида кечаси экинни пайҳон қилган (VIII, 9), ўғрилиқ қилган жойда қўлга тушган (VIII, 14) вояга етмаганларга енгилроқ жазо назарда тутилади. Энг қадимги даврлардаёқ жиноят ҳуқуқи ҳукмрон табақалар манфаатига хизмат қилган. Умумий қоида бўйича, қуллар озод кишиларга қараганда анча оғир жазоларга тортилган. Қуллар озод кишиларга қараганда кўпроқ ўлимга маҳқум қилинган.

XII жадвал қонунлари Қадимги рим ҳуқуқи патриархал бўйича никоҳ ва оила. оилани мустаҳкамлайди. Никоҳ эрнинг хотин устидан тўла ҳокимиятини ўрнатган. Лекин хотин, агар эри мустақил оила бўлмаса, кўпинча уй хўжайинининг (эрнинг отаси) ҳокимияти остида бўлган. Хотин ўзининг қариндошлари (қоннатлари) билан тўла алоқани узган, янги уй хўжайинининг

ҳокимияти остига тушган ва эрининг оила аъзолари (агнатлар) билан қариндошлик муносабатларида бўлган. Эр ёки уй хўжайини унинг устидан чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган. Улар уни сотиши, қулга айлантириши ёки ўлимга маҳкум этиши мумкин бўлган. Қадимги даврда эрнинг ҳокимлигини чекловчи юридик меъёрларнинг йўқлиги эрнинг хотинидан ўзбошимчалик билан, қариндошларининг (агнатларнинг), баъзан эса хотини когнатларининг маслаҳатсиз фойдалиниш мумкин деган эмас эди. Уй хўжайини ва эрнинг ҳокимияти аста-секин юмшаб борган.

Никоҳга кириш учун иккала оила бошлиқларининг розилиги ва никоҳга кирувчиларнинг ҳам розилиги талаб қилинган. Никоҳ ёши аёллар учун 12 ёш бўлган, эркаклар учун кўрик-текширув йўли билан ўрнатилган. Халқлар ҳуқуқи бўйича фақат фуқаролар никоҳ тузишлари мумкин бўлган. Бундай ҳуқуққа қуллар, перегринлар, лотинлар (Лотин урушларигача) эга бўлмаганлар. Узоқ вақтларгача патрицийлар ва плебейлар ўртасидаги никоҳга рухсат этилмаган. Бу тақиқ XII жадвал қонунларида ҳам ўз аксини топган. Лекин милоддан аввалги 445 йилда Канулей қонуни билан бу тақиқ бекор қилинган. Никоҳ турли шаклларда тузилиши мумкин бўлган. Жумладан, диний маросимлар йўли билан хотинни сохта сотиб олиш кўринишида (манципация типи бўйича) ёки эр ва хотинни бир йил давомида бирга яшаб туришлари натижасида никоҳ тузилиши мумкин. Агар эр-хотин бир йил давомида бирга яшаб турсалар-да, шу вақт давомида хотин эрнинг уйдан уч кеча кетган бўлса, унда эрнинг хотин устидан ҳокимияти келиб чиқмаган.

Никоҳ эр-хотиндан бирининг вафоти билан ёки уларнинг ҳуқуқ лаёқатини йўқотиши билан, шунингдек, ажралиш натижасида бекор қилинган. Энг қадимги даврда ажралиш жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлган. Ажралишга фақат эрнинг ташаббуси билан ва қатъий чекланган шартлар билан йўл қўйилган. Масалан, хотиннинг бевафолиги ёки ҳомилани йўқ қилиши эрга ажралиш ҳуқуқини берган.

Қадимги рим оиласи учун кучли ота ҳокимияти ҳам характерли бўлган. Ота болаларини қулчиликка сотиш, жазолаш ва ҳатто ҳаётдан маҳрум этиш ҳуқуқига эга бўлган. Болалар мулкка мустақил эгалик қила олмаганлар. Улар томонидан сотиб олинган барча мулклар отасиники ҳисобланган. Ўғилнинг мажбуриятлари отага даҳл қилмаган. Бироқ жабрланувчи деликт ҳолатида оила ҳокимияти остидаги жавобгарнинг отасини мулккий жавобгарликка тортиши мумкин.

Ўғил қилиб олиш понтификлар иштирокида халқ мажлисида амалга оширилган. Бунда оила бошлиғи кўпинча текин ишчи кучига эга бўлиш мақсадини кўзлаган. Ўғил қилиб олиш оила аъзосини уч марта қулликка сохта сотиш йўли билан амалга оширилган. Энг қадимги рим ҳуқуқи ёш болалар ва эрга чиқмаган аёллар устидан ўрнатиладиган ҳомийликни, шунингдек, ақлдан озганлар ва исрофгарлар устидан ўрнатиладиган васийликни ҳам билади.

Архаик даврда рим ҳуқуқида ўлган уй эгасининг мулкни **мерос** қолдиришнинг иккита усули мавжуд бўлган. Умумий қоида бўйича мерос ўлган кишининг ("ҳокимияти остидагиларга") болалари ёки набираларига ёхуд у билан яқин туғишган алоқаларида турувчи бошқа агнатларга ўтган. Фақат агнатлар бўлмаган ҳолларда мулк ўлган кишининг бошқа қариндош-уруғларига ўтган. Римда васият бўйича мерос қолдириш жуда эрта вужудга келган. Бироқ дастлабки вақтларда болалари мавжуд бўлган мерос қолдирувчилар мулкни васият қилишлари мумкин эмас эди. Васият умумий қоидадан истисно сифатида кўрилгани учун халқ мажлисларида тасдиқланган. XII жадвал қонунларида кўрсатилдики, васият фармойишлари ўлим ҳолларида бузилмас ҳисобланади (V, 3). Васиятда меросхўр ўрнатилиши билан бирга бошқа фармойишлар: ҳомийлар тайинлаш, қулларни эркинликка чиқариш, легатлар ҳам бўлиши мумкин. Васият бўйича мерос олувчилар меросдан бошқа кишилар фойдасига воз кечиши мумкин бўлган. Бунда мулкдан кимнинг фойдасига воз кечилган бўлса, ушбу шахс меросхўрдан ўша мулкни талаб қилиб олишга ҳақли бўлган.

Легисакцион Мазкур даврда Римда кўп суд ишлари хусусий (фуқаролик) тартибда кўрилган. Энг қадимги даврдан бошлаб суд тизими ва жараёнини ташкил этишнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, **суд ишларини юритиш 2 та босқич:** **"ин юре"** (in jure) ва **"ин юдицио"** (in judicio)дан иборат бўлган.

Биринчи босқичда иш магистратлар томонидан (одатда претор томонидан) кўрилган. Бунда даъвогар ва жавобгар шахсан иштирок этиши лозим бўлган. XII жадвал қонунларида магистратга жавобгарнинг даъвогар томонидан чақиринишнинг махсус тартиби ўрнатилган эди. Бунда агар жавобгар келмаса, даъвогарнинг ҳокимияти остига берилган. Даъвогар уни "қўлини боғлаш", яъни унга қарзини тўламаган қарздордек муомала қилиши мумкин бўлган. Даъвогар претор ҳузурида жавобгарга нисбатан ўз даъволарини тан-

танали шаклда баён қилган. Агар жавобгар даъвогар билан келишса, у ҳолда суд жараёни биринчи босқичда яқунланган. Бироқ, қоида бўйича, жавобгар ҳам ўз эътирозларини тантанали тарзда баён қилган. **Судда томонлар ва магистрат томонидан қилинадиган диний маросимларга оид ва қатъий расмий ҳаракатлар, имо-ишолар ва сўзлар йигиндиси “легис акцио” (legis actio) дейилган. Легисакцион жараён деган ном ҳам шундан келиб чиққан.** Бешта асосий легисакцион формула ишлаб чиқилган. Уларнинг ичида энг кўп тарқалгани **legis actio per sacramentum** бўлиб, бунга кўра, томонлар тантанали баёнотлар қилишлари билан бирга гаровга нарса қўйганлар. Бунда ишда ютқазган томоннинг гаровга қўйган нарсаси ҳазинага ўтказилган. Томонлардан бири гаровга қўйиш тартибини бузса, унинг беихтиёр ишда ютқазшига олиб келган.

Агар иккала томон претор ҳузурида ўрнатилган тартибга риоя қилсалар, иш иккинчи босқичга ўтган ва претор томонидан тайинланган судья ёки судьялар ҳайъати томонидан кўриб ҳал қилинган. Бу босқичда томонларнинг вакиллари ва ҳимоячилари (адвокатлар) қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган. Агар томонлардан бири узрли сабабсиз судга келмаса, ишда ютқазган. Бу босқичда суд жараёни қатъий шакллар билан боғлиқ бўлмаган. Судьялар далиллар билан танишганлар, томонларнинг ва улар ҳимоячиларининг нутқларини тинглаганлар. Судларнинг қарори қатъий бўлган ва шикоятга йўл қўйилмаган.

Жиноят ишларида иш юритувчи магистрат **инквизицига оид (шафқатсиз, ваҳшиёна)** тартибдан фойдаланган. Бутун процесс давомида у айбловни қўллаган, сўроқ қилган. Агар консул ўлим жазоси ҳақида ҳукм чиқарса, буни халқ мажлиси маъқуллагандан сўнггина ижро этиш мумкин эди.

4. Классик ва постклассик даврларда Рим ҳуқуқи

Халқлар ҳуқуқи ва хусусий ҳуқуқ. Римнинг суд амалиёти ва юриспруденциясида классик даврда халқлар ҳуқуқи ва хусусий ҳуқуққа бўлиниш ишлаб чиқилган. Ҳар қандай цивилизацияга эришган жамиятда хусусий ва ижтимоий манфаатлар ўртасидаги қарама-қаршиликларни ифода этувчи бундай бўлиниш ҳуқуқнинг кейинги тарихида чуқур из қолдирган. Ульпиан тавсифланганидек, халқлар ҳуқуқи рим давлати ҳолатига, хусусий ҳуқуқ эса - алоҳида шахсларнинг фойдасига тааллуқлидир.

Халқлар ҳуқуқи императив (қатъий талаб қилувчи, амр, буйруқ берувчи) характерга эга бўлган, ўз ичига ҳоқимият бўйсунуш муносабатларини олган. Хусусий ҳуқуқда расман тенг, лекин жамиятда мулкӣй жиҳатдан нотенг бўлган шахсларнинг муносабатлари ўз ифодасини топган. Унинг субъектлари маълум ҳуқуқӣй ва ҳўжалик автономиясига эга бўлганлар. Хусусий манфаатларни қўриқлаш фақат манфаатдор шахсларнинг ташаббуси бўйича амалга оширилган.

Рим юристлари ўрнатганидек, халқлар ҳуқуқи "жамоат манфаати" ифодаси сифатида хусусий ҳуқуқдан устун туради ("хусусий битимлар халқлар ҳуқуқидан юз ўгириши мумкин эмас"). Лекин классик ва постклассик даврнинг халқлар ҳуқуқи хусусий ҳуқуққа нисбатан кам ишлаб чиқилган эди. Бундан ташқари, республика тартибларининг инқирози, сўнгра эса монархия тузумининг ўрнатилиши муносабати билан халқлар ҳуқуқи асосида ётувчи "жамоат манфаати" рим юриспруденциясида очикдан-очик императорларнинг манфаатлари билан боғлана бошлаган. Империя даврида ўз подшосига содиқлик кайфиятидаги юристлар томонидан мазмунан янги халқлар ҳуқуқи яратилиб, у республика ва демократик анъаналар билан узилиб қолган, рим императорларининг ўзбошимчаликларини асослаган.

Хусусий ҳуқуқ классик даврда анча чуқур ва нозик ишлаб чиқилган. У ўзида ривожланган товар-пул айланишининг объектив заруриятларини акс эттириб, илгариги расмиятчилигини бартараф этган ва товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган анча кенг доирадаги муносабатларни қамраб олган. Рим хусусий ҳуқуқи классик замонда ўз даври учун юридик техниканинг жуда юқори даражасига эришган. Айнан Римнинг хусусий ҳуқуқи ҳуқуқнинг кейинги тарихига катта таъсир кўрсатган, ўрта асрларда ва янги даврда кўп ҳуқуқӣй тизимлар томонидан қабул қилинган. Рим юриспруденциясининг ютуқлари, ҳатто, ҳуқуқи оммавий (халқлар) ва хусусийга бўлинмаган мактабларнинг ҳуқуқида ва юридик фанида ҳам фойдаланилади.

Ашё ҳуқуқи. Мулкӣй муносабатларни ҳуқуқӣй тартибга солиш рим хусусий ҳуқуқида марказий ўрин эгаллайди. Ашё ҳуқуқи тушунчаси ҳали рим юристларига маълум эмас эди. Лекин улар **ашёвий даъволарни (actiones in rem)** мажбурият муносабатлари билан боғлиқ бўлган **шахсий даъволардан (actiones in personam)** аниқ ажратганлар.

Амалий мақсадлар учун классик ва постклассик даврнинг рим юристлари ашёларини қатор классификациясидан

фойдаланганлар. **Ашёлар манципацияли ва манципация-сиз** (бундай бўлиниш илгариги аҳамиятини йўқотиб борган), **ҳаракатдаги ва кўчмас, бўлинадиган ва бўлинмайдиган, алмаштириладиган ва алмаштирилмайдиган** ва бошқаларга бўлинган.

Рим давлати иқтисодиёти аграр характерга эга бўлгани учун мулкий муносабатларда ер алоҳида ўрин эгаллайди. Ерлар қадимги даврлардаёқ алоҳида қулдорлар қўлига ўтиб, хусусий эгаликдаги ерларни ташкил этарди. Шунингдек, узоқ вақтгача **жамоат ерлари (ager publicus)** сифатида кўрилган давлат ерлари ҳам мавжуд бўлган. Лициний қонуни қабул қилинганидан кейин бундай ерлар атрофидаги кураш нафақат кучсизланди, балки янги кучлар билан аланга олди. Нобилитет бу ерларни талон-тарож қилган, улардан йирик қулдорлик латифундияларини тузган. Бундай латифундиялар билан майда дехқон хўжаликлари рақобат қила олмас эди. Ерларни майда мулкдорлар фойдасига қайта тақсимлаш мақсадида ака-ука Гракхлар амалга оширган фавқулдда қонун ҳужжатлари натижа бермагани сабабли милоддан аввалги 111 йилда аграр қонун қабул қилинган. Бунга кўра, жамоат фондиди ташкил этган ерлар энди қайта тақсимланмайдиган бўлган. Бу билан ерга хусусий мулкчилик батамом мустаҳкамланган, хусусий ер эгаллиги ҳукмрон бўлиб қолган.

Мулк айланиши зарурияти ва рим давлати ҳудудининг кенгайиши классик даврда мулк ҳуқуқининг янги турлари пайдо бўлишига олиб келган. Модомики, ўтган даврга маълум бўлган квирит мулкчилиги очиқ кўринишдаги миллий-рим характерига эга бўлган ва уни эгаллашнинг қатор шартлари мавжуд бўлганлиги боис борган сари архаик бўлиб қолган экан, ҳаётнинг ўзи мулкий манфаатларни мустаҳкамлашнинг янги ва унча мураккаб бўлмаган шакллари ни ишлаб чиқишни талаб қилган. Претор ҳуқуқи доирасида махсус юридик воситалар ёрдамида **претор ёки бонитар мулкчилик** деб аталадиган механизм (тузилиш) ташкил этилган. Претор квирит ҳуқуқи расмиятчиликларига амал қилинмаслиги оқибатида ашё сотиб олувчининг квирит мулк эгаси мақомини ололмагани ҳолларида сотиб олувчининг манфаатини ўз ҳимояси остига олган, яъни сотиб олувчи томонидан сотиб олинган ашёни унинг мулки тарқибига киритган (in bonis).

Бонитар мулк эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун преторлар квирит ҳуқуқига маълум бўлган эгалик қилиш муддати институтидан ҳам фойдаланганлар. Претор охир оқибатда квиритларнинг бонитар мулкчилиги ҳуқуқи,

агар эгалик қилиш муддати асосида келиб чиқса, бундай ҳуқуқни ҳам тан олган. Шундай қилиб, ашёга эгалик қилувчи бонитар мулк эгаси квирит мулк эгаси томонидан талаб қилинишидан претор ҳимоясини олган. Вақти-вақти билан преторлар бонитар мулк эгаларини у ёки бу ҳолларда бошқа шахслардан (жумладан, квирит мулк эгаларидан ҳам) ашёларини қайтариб олишга эришишларида юридик қўллаб-қувватлаганлар. Бу мақсадда махсус **Публицианлар даъвоси (actio in rem Publiciana)** қўлланган.

Рим давлати чегараларининг кенгайиши, унга янги-янги провинцияларнинг киритилиши ва чет элликлар сонининг ўсиши муносабати билан, шунингдек, **провинциал мулкчилик (рим фуқаролари учун) ва peregrinлар мулкчилиги ҳам тан** олинган.

Рим юристлари мулк ҳуқуқининг айнан конструкциясини махсус ишлаб чиқмаганлар, лекин улар мулк эгасининг ашёга нисбатан турли ваколатларини тан олиш йўли билан мулк ҳуқуқининг мазмунини очганлар. Рим юристлари мулк эгасининг ашёга нисбатан ваколатларига: эгалик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи, тасарруф этиш ҳуқуқи, ашё келтирадиган ҳосилларга ёки даромадларга бўлган ҳуқуқ, ўз ашёсини учинчи шахслардан талаб қилиш ҳуқуқини киритганлар. Мулк ҳуқуқига шахснинг ашё устидан тўла ҳукмронлиги сифатида, мутлақ ва чекланмаган ҳуқуқи сифатида қаралган. Хусусий мулкчиликни бундай тушуниш, оқибатда, янги даврда кўп давлатларнинг ҳуқуқида фойдаланилган ва ривожлантирилган эди.

Классик ва постклассик даврнинг рим ҳуқуқида **мулк ҳуқуқига эга бўлиш усулларига** катта эътибор берилган, чунки мулккий айланишнинг ривожланиши ҳуқуқий муносабатларда жуда аниқликни ва мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг ҳуқуқий асоси ҳақидаги масалада ўта ойдинликни талаб қилган.

Тобора кам фойдаланилаётган манципация доминат даврига келиб амалда истеъмолдан чиқиб кетган. Шу билан бирга **"анъана (традиция - traditio)** мулк ҳуқуқидан воз кечишнинг асосий усули сифатида ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Бу усулнинг қулайлиги унинг оддийлиги ва норасмий характерда эканлигида эди. Анъанада мулк ҳуқуқи ашёнинг фақат "адолатли", яъни қонуний асослар (justa causa) мавжудлиги шароитларида ўтказилиши орқали келиб чиққан.

Классик даврда, айниқса "халқлар ҳуқуқи"да мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг бошқа бир қанча усуллари ҳам анча батафсил ишлаб чиқилган. Улардан баъзилари қадимги давр-

лардаёқ маълум бўлган. Бунга ташландиқ ашёларни, шунингдек, эгасиз ашёларни (масалан, балиқ овлаш, ов маҳсулотлари ва ҳоказоларни) эгаллаб олиш кирган. Душмандан тортиб олинган ашёлар ҳам шунга кирган. Адриан рескриптига биноан, топиб олинган хазина уни топиб олган шахс ва хазина кўмилган ер участкасининг эгаси ўртасида тенг бўлинган.

Мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг махсус усуллари қаторига бегона материалдан янги ашё яратиш ҳам кирган. Бундай ҳолда ашё кимга - уни тайёрлаган шахсгами ёки материал эгасими тегишли бўлиши лозимлиги хусусида рим ҳуқуқшуносларининг асосий мактаблари (сабиньянлар ва прокульянлар) ўртасида тортишувлар кетган. Мулк ҳуқуқи, шунингдек, ашёларнинг қўшилиши йўли билан вужудга келиши мумкин. Масалан, бирор шахс ўз қурилиш материаллари билан бошқа бировга тегишли ер участкасида ўй курса, ер эгаси мазкур ўйга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлган. Классик даврда эга бўлиб олиш муддати (usucapio) янада ривожлантирилган. Претор ҳуқуқида эгалик қилиш муддати бўйича мулк ҳуқуқига эгалик қилиши мумкин бўлган шахслар доираси кенгайтирилган. Масалан, ашёни ўн йилдан ортиқ ҳалол ва узлуксиз эгаллаб турган ҳатто перегринларга ҳам ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи берилган. Постклассик даврда (Юстиниан императорлиги даврида) ашёга 30 йилдан ортиқ вақт давомида узлуксиз эгалик қилиб туришлик натижасида, ҳатто бунга қонуний унвони, яъни “ҳаққоний эгалик асоси” бўлмаса ҳам, мулк ҳуқуқи тан олинган.

Классик даврда хусусий мулк эгаси ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий шакллари янада ривожланган. Уларнинг ичида анча муҳими **виндикацион даъво** бўлган. Бу даъво мулк эгасига қандайдир сабаблар билан йўқолган ва учинчи шахсга ўтиб қолган ашёни тақдим қилган. Виндикацион даъво ўз мазмунига кўра мулк ҳуқуқи ҳақидаги тортишув ҳисобланган. Бунда ҳақиқий мулк эгаси жанжалли мулкка нисбатан ўз ҳуқуқини исботлаши лозим эди. Агар у буни далиллар асосида исботласа, ашё охирги (бегона) эгага қандай тушиб қолганлигидан қатъий назар, ҳақиқий эгасига қайтарилган. Агар бегона ашёга эгалик қилиб турган шахс ҳалол бўлса, яъни буни ноқонуний эканлигини билмаган бўлса, у ҳолда мулк эгасига ашёни қайтарган ва виндикацион даъво чиққандан буёғига ундан олинган ҳосилни ҳам берган. Агар бегона ашёга эгалик қилиб тўрган шахс ноинсоф, яъни буни ғайриқонуний эканлигини билган бўлса, у ҳолда мазкур шахс ушбу ашё билан

бирга унга эгалик қилиш давомида олган барча ҳосилни даъвогарга бериши лозим эди.

Хусусий мулк эгасининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун классик ва постклассик даврнинг рим ҳуқуқида **негатор ва прогибатор** даъволардан ҳам фойдаланилган. Негатор даъво бегона ашёга (масалан, қўшнисининг ер участкасига) асосиз даъвони илгари сурувчи учинчи шахсларга қарши қаратилган. Прогибатор даъво эса мулк эгасига ўз ашёсидан нормал фойдаланишига тўсқинлик қилувчи тўсиқни йўқотиш мақсадини кўзлаган.

Претор ҳуқуқининг ривожланиши билан ашё ҳуқуқининг яна бир мустақил тури - **эгалик (possessio) институти** юридик жиҳатдан батамом расмийлаштирилган. У хусусий мулкчилик муносабатлари тузумидан келиб чиққан ва маълум маънода мулк ҳуқуқини тўлдирган. Ашёга эгалик қилиш деганда унга мулк ҳуқуқи сифатида **мустақил эгалик қилиш (animus possessions)** мақсадида давом этган **ҳақиқатан эгалик қилиб туриш (corpus possession)** тушунилган. Animus possessions эгаликни **ашёни оддий ушлаб туриш (detento)**дан фарқлаган. Detento кўпинча шартнома ва ашёни унинг эгаси томонидан ушлаб турувчига узатилиши асосида келиб чиққан.

Ашё эгасининг манфаатларини ҳимоя қилиш мулк эгасининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун хизмат қилувчи даъволар ёрдами билан эмас, балки преторлик **интердиктлари (буйруқлари)** воситаси билан амалга оширилган. Бундай интердиктлар ашё эгаси ҳуқуқларининг бузилишига хавф туғилган ҳолда эгаликни ушлаб қолиш ҳақида ёки учинчи шахс томонидан аллақачон олиб қўйилган ашёнинг қайтарилиши ҳақида бўлиши мумкин эди. Интердиктлар даъво эга бўлган юридик кучга эга бўлмаса ҳам ўзининг анча соддалиги (осонлиги) билан ажралиб турган, чунки у ашё эгасини ашёга эгалик қилиш титулини (ҳуқуқини) исботлашнинг мураккаб тартибига мурожаат қилиш заруриятидан халос қилган. Шу сабабли преторлик интердиктига ўзларининг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг анча тез йўлини афзал кўрган ашё эгалари ҳам мурожаат қилганлар.

Классик даврда ашё ҳуқуқининг **бегона ашёга нисбатан ҳуқуқ (jura in re aliena)** каби тури ҳам янада ривожланган. Қатор янги ер, айниқса, шахар сервитутлари: бегона уйга тақаб иморат солиш ҳуқуқи, ўз деворини қўшнисининг уйи деворига суяб қуриш ҳуқуқи, қўшнининг ўз қурилишлари билан ён қўшнисини ёруғлик ва ташқи кўринишлардан маҳрум қилмаслигига бўлган ён қўшнининг ҳуқуқи ва бошқалар пайдо бўлган. Классик даврнинг ҳуқуқ манбаларида бегона

ашёга нисбатан ҳуқуқнинг бировнинг ерида уй қуриш билан боғлиқ вужудга келган **суперфиция** каби тури пайдо бўлганлиги эслаб ўтилади. Дастлаб қурувчининг ҳуқуқи мулкый ижара шартномаси билан тартибга солинган, чунки уйга бўйсундирилган ашё сифатида қаралган, шу сабабли ер участкаси эгасининг мулки бўлиб қолган. Бироқ, кейинчалик претор қурувчининг манфаатларини анча кенг ҳимоя қилинишини амалга ошира бошлаган, уни уйга нисбатан шахсий ҳуқуқини эмас, балки ижара шартномасидан келиб чиқадиган ашё ҳуқуқини тан олган. Бу даврда юнон ҳуқуқидан **эмфитевзис - ўрнатилган тўловни тўлаш билан авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган ер ижараси** ўзлаштириб олинган эди. Ерни ушлаб турувчи (эмфитевт)-нинг ашё ҳуқуқи претор томонидан тан олинган ва ҳимоя қилинган бўлиб, у бу ер участкасини ҳатто учинчи шахсга бўшатиб бериши ҳам мумкин эди (уни ер участкасидан ҳайдаб юбориш мумкин бўлмаган).

Классик даврда **гаров ҳуқуқи** ҳам ривожланган. Бу вақтда ишончга асосланган ва гаровга қўйилган ашё кредиторнинг мулки (федукция) ҳисобланган гаровнинг қадимги шакли камдан-кам қўлланиладиган бўлиб қолган эди. Бунда, агар қарздор ўз мажбуриятини бажармаса, бу ашё, агар унинг суммаси қарз суммасидан юқори бўлса ҳам, абадул абад кредиторда қолган. Товар муомаласининг ривожланиши билан кўпроқ **пигнус** деган гаровдан фойдаланила бошланган. Бунда гаровга қўйилган ашё кредиторга мулк сифатида эмас, ушлаб туриш сифатида ўтказилган, у қарздорнинг ашёга эгалик ҳуқуқини интердикт ёрдами билан ҳимоя қилиб, аҳволини анча энгиллаштирган. Императорлик даврида юнон ҳуқуқининг таъсири остида **ипотека** деган гаров шакли ҳам ривожланган. Бунда гаровга қўйилган ашё (одатда ер) қарздорнинг ўзида қолган, кредитор эса чекланган ашё ҳуқуқига - қарздор томонидан гаровга қўйилган ернинг сотилишига йўл қўймаслик ва мажбуриятлар бажарилмаган ҳолда талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлган.

Классик даврда **шахсий сервитутлар** ҳам ривожланган ва ишлаб чиқилган. Булар, одатда, васиятларда назарда тутилган. Бу бегона ашёдан ундан келадиган ҳосилни олиш ҳуқуқи (**узуфрукт**) билан ёки бундай ҳуқуқсиз (**узус**) фойдаланишни назарда тутувчи сервитутлар бўлиб, бунда сервитут кимнинг фойдасига ўрнатилган бўлса, ўша шахснинг умрбод мулки ҳисобланган.

Мажбурият ҳуқуқи. Рим ҳуқуқининг мажбурият ҳуқуқи институти классик даврда анча тараққий этган. Бу, албатта, товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган эди. Мажбуриятларга ҳеч бўлмаганда **худди иккита шахснинг ҳуқуқий алоқаси (juris vinculum)** сифатида қаралган. Рим юристи Павел таъкидлаганидек, мажбуриятнинг мазмуни (ашё ҳуқуқига қарама-қарши ўлароқ) шундан иборат бўлганки, "у бизга ниманидир берган, қилган ёки тақдим этган кишини боғлиқ қилиб қўйган".

Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан мажбуриятлар маълум даражада ўзининг илгариги расмиятчилигини йўқотган, шунингдек, бир томонламалиқдан икки томонламалиқка айланган, чунки унда иштирок этувчи ҳар икки томон ҳам ҳуқуққа, ҳам мажбуриятга эга бўлган. Қарздорнинг мажбурият бўйича жавобгарлиги унинг шахсига дахл қилмаган ва фақат унинг мулки доираси билан чеғаланган.

Классик даврда айниқса **шартномалар** (контрактлар) анча батафсил ва аниқ ишлаб чиқилган. Лекин ҳамма шартнома муносабатлари юридик кучга эга бўлавермаган. Баъзи битимлар (пактлар) норасмий характер касб этган ва, гарчи, уларда назарда тутилган мажбуриятларга, одатда, амалда риоя қилинса ҳам, аммо даъво ҳимоясидан фойдаланмаганлар. Вақти-вақти билан алоҳида пактлар претор ҳуқуқи билан тан олинган, посткласик даврда эса императорлик қонунлари билан мустаҳкамланган.

Классик юристлар томонидан шартнома ҳақидаги баъзи умумий қоидаларнинг ишлаб чиқилганлиги муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, шартномалар тузиш учун томонларнинг эркин ифодаланган розилиги талаб қилинган. Чалғитиш, алдаш ёки кўрқитиш йўли билан тузилган шартномалар ҳақиқий эмас деб ҳисобланган. Шартномалар бевосита оғзаки ёки ёзма, шу жумладан, ёзишмалар орқали тузилиши мумкин эди. Кредитор ёки қарздор томонига янги шахсларнинг қўшилишига, шунингдек, шартноманинг дастлабки иштирокчиларини бошқа шахслар билан тўлиқ алмаштирилиши (новация)га йўл қўйилган. Шартномалар бузилмас сифатида кўрилган ва қатъий бажарилиши лозим бўлган. Шартнома мажбуриятларини бажармаслик юридик жавобгарликни, масалан, ашёнинг мажбурий суратда тортиб олинишини ёки бошқа томонга етказилган зарарларни тўлаш мажбуриятини келтириб чиқарган. Бироқ зарарларни ундириш учун шартнома шартларини бажармаган томонларнинг ҳаракатларида айбларнинг ўрнатилиши (қасд ёки

эҳтиётсизлик) талаб қилинган. Жавобгарлик даражаси кўпол ёки енгил бўлиши мумкин бўлган эҳтиётсизликнинг ўз характери билан ҳам белгиланган.

Гай Институцияларида шартномалар (контрактлар) қуйидаги тўрт асосий гуруҳ: вербал, литерал, реал ва консенсуалга ажратилган.

Вербал шартномалар (лотинча *verbum* - сўз демакдир) қадимий диний шартномалар - қасамлардан ўзининг бошланғич асосига эга бўлган, бироқ классик даврда уларнинг шакли анча соддалаштирилган. Мажбуриятларнинг келиб чиқиши учун бундай шартномаларда маълум ўрнатилган сўзларни айтиш (ифода этиш) талаб қилинган. Вербал шартномаларнинг асосий ва анча кенг тарқалган тури илгаригидек **стипуляция** бўлган. Лекин унинг тузилиши учун эндиликда илгаригидек кўп қаттиқ шартларга риоя этиш талаб қилинмаган. Масалан, кредиторнинг саволида ва қарздорнинг жавобида нафақат "**spondeo**" тантанали феълидан, балки бошқа феъллардан ҳам фойдаланиш мумкин бўлган. Стипуляциянинг томонлари перегринлар ҳам бўлиши мумкин эди. Савол-жавоб изҳор қилишда ҳатто фақат лотин тилидан эмас, балки бошқа тилдан ҳам фойдаланишга йўл кўйилган.

Литерал шартномалар (лотинча *littera* - ҳарф демакдир) савдо оборотида қабул қилинган махсус ёзма шартномалар ҳисобланган. Мажбурият бу шартномалардан томонлардан бирининг махсус китобларга даромад ва ҳаражатларни ёзиш, иккала томондан имзоланган (синграфа) ёки фақат қарздор имзолаган (хирографа) қарздорлик тилхатини тузиш оқибатида келиб чиққан. Кейингиси юнон ҳуқуқидан ўзлаштириб олинган эди.

Реал шартномалар (лотинча *res* - ашё демакдир) томонларнинг контракт асосий шартлари бўйича келишувидан ташқари, шартнома предметини ташкил этган ашёни албатта ўтказилишини талаб қилган. Ашёнинг ўтказилмаслиги мажбурият муносабатини келтириб чиқармаган. Реал шартномага ҳаммадан аввал **қарз (*mutuum*)** шартномаси тааллуқли эди. Бу шартноманинг ҳуқуқий мазмуни шуни ташкил қилганки, бунда кредитор қарз олувчига пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради. Қарз олувчи эса кредиторга кўрсатилган муддатда ўшанча суммадаги пулни ёки қарзга олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдорига баравар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади. Қарз шартномаси пул ёки ашёлар топширилган пайдан бошлаб тузилган ҳисобланади. Бу шартнома асосан ҳақ

олмай тузилган, бироқ кўпинча қарз шартномаси билан бир вақтда фоизлар тўлаш ҳақидаги стипуляцияга оид битим ҳам расмийлаштирилган. Реал контрактлар жумласига шунингдек, **ссуда (commodatum)** ҳам кирган. Бунда ашё текинга якка тартибда фойдаланиш учун тақдим этилган (қарзга ўхшаб мулк сифатида берилмаган) ва қарздор бу ашёни кўрсатилган муддатда қайтариш мажбуриятига эга бўлган. Реал шартномлар гуруҳига **сақлаш (depositum), шунингдек, гаровга оид шартномалар** ҳам кирган.

Анча батафсил ишлаб чиқилган ва унча расмий бўлмаган **консенсуал шартномалар (лотинча consensus - розилик, битим, келишув - демакдир)** бошқа гуруҳдаги шартномалардан кейинроқ тан олинган. Мажбурият консенсуал шартномаларда томонларнинг контрактнинг ҳамма асосий шартлари бўйича оддий келишуви асосида келиб чиққан. Бу гуруҳдаги шартномалар қаторида аввало **олди-сотди (emptio-venditio)** шартномаси асосий ўрин тутди. Бу шартномада томонлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабат сотувчи қандайдир ашёни сотишга келишган, олувчи маълум суммани тўлаш мажбуриятини олган вақтдан бошлаб вужудга келган. Ашёни ёки пулни ҳақиқатдан ўтказилиши кейинроқ содир бўлиши мумкин эди. Олиш-сотиш ҳали маҳсулот сифатида тайёр бўлмаган, лекин сотувчи томонидан ишлаб чиқариш ва кўрсатилган муддатда етказиб бериш мажбурияти олинган ашёга нисбатан бўлиши ҳам мумкин эди.

Претор ҳуқуқида сотувчининг сотилган ашё учун жавобгарлиги батафсил ишлаб чиқилган ва белгиланган эди. Масалан, сотувчи сотилган ашёнинг камчиликларини яширганлиги учун жавобгар бўлган. Бунда олувчи ашёни сотиб олаётган вақтда унинг камчиликларини билмас ва кейинчалик билиб қолса ҳамда бу камчиликлар муҳим характерга эга бўлса, у ҳолда ё ашё нархининг пасайтирилишини, ёки тўланган сумманинг тўлиқ қайтарилишини талаб қила олган. Сотувчи, шунингдек, агар сотган ашёси виндикацион даъво ёрдамида ҳақиқий эгасига ўтказилганда ҳам жавоб берган. Сотувчи ашёни сотиб олувчига ўтказгунига қадар эҳтиётсизлик билан сақлаши оқибатида унга шикаст етгани учун, шунингдек, тасодифан нобуд бўлгани учун ҳам жавобгар бўлган.

Консенсуал шартномалар жумласига, шунингдек, **ижара шартномаси (locatio - conductio)** кирган. Ашёни ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига ашёни вақтинча бериш (locatio-conductio rerum) шартномасида ижарага эгалик қилиш ва фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини ол-

ган. Римда бу вақтда ерни ижарага (арендага) бериш шартномаси кенг тарқалган эди. Постклассик даврда шундай қоида ўрнатилган эдики, унга кўра, колон (ёки унинг меросхўри) ижара шартномасини қайтадан янгиламаган ҳолатда томонларнинг сукутли розилиги (битими) билан ер ижараси мuddатсиз бўлиб қолган.

Ишчи кучи ижараси шартномаси (locatio-conductio oper arum) маълум мuddатга ва белгиланган ҳақ эвазига тузилган, лекин бу шартнома қуллар асосий ишчи кучини ташкил этган қулдорлик тузуми шароитларида унчалик ривожланмаган. Рим ҳуқуқига **пудрат шартномаси (locatio-conductio operis)** ҳам маълум бўлган. Бунга кўра бир тараф (пудратчи) иккинчи тараф (буюртмачи)нинг топшириғига биноан маълум бир ишни бажариш ва унинг натижасини буюртмачига белгиланган мuddатда топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса иш натижасини қабул қилиб олиш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади. Пудрат шартномаси ашёни тайёрлаш ёки уни қайта ишлаш (ишлов бериш) ёхуд бошқа ишни бажариб, натижасини буюртмачига бериш ёки бошқача тарзда топшириш ҳақида тузилади. Албатта, бундай турдаги ижара пудратчидан махсус билимлар ва малакалар талаб қилган. Бироқ Рим қулдорлик жамиятида эркин кишилар учун ҳақ тўланадиган ёлланма меҳнат обрўйини тўкадиган машғулот ҳисобланган. Шу сабабли юристлар, рассомлар ва бошқа "эркин" касбларнинг вакиллари бундай турдаги шартномани тузмаганлар. Улар ўзлари томонидан бажарилган ишлар учун ёки кўрсатган хизматлари учун ёлланма ҳақ эмас, балки "фахрий мукофот" - гонорар олишган.

Консенсуал контрактларга, шунингдек, **топширик (mondatum) шартномаси ва шерикчилик (societas) шартномаси** ҳам кирган. Топширик шартномаси топширик берувчи ва топширик олувчи (вакил) ўртасида тузиладиган шартнома бўлиб, бунда вакил топширик берувчининг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Шерикчилик шартномаси эса қандайдир муайян хўжалик фаолиятини биргаликда юритиш учун тузилган.

Классик даврда **деликтлардан (ҳуқуқни бузишдан) келиб чиқадиган мажбуриятлар** янада ривожланган. Бир томондан, бир қатор хусусий деликтлар оммавий деликтлар (жиноятлар)га айланишининг сезиларли жараёни кузатилган, бошқа томондан - хусусий деликтларнинг янги турлари яратилган. Янги турдаги хусусий деликтлар қаторига **алдаш (dolus malus) ва дўж-пўписа (metus)** кирган. Ал-

даш етказилган зарарга тенг миқдорда ҳақ тўлаш мажбуриятини келтириб чиқарган, *metus* эса етказилган зарарнинг тўрт барабар миқдорини қоплаш мажбуриятига олиб келган. Претор ҳуқуқига кредиторларни алдаш каби ўзига хос деликт ҳам маълум бўлган.

Деликт ҳуқуқининг ривожланишида **Аквилый қонуни** (милоддан аввалги III аср) катта мавқега эга бўлган. Унда мулкка зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг илгари мавжуд турлари тизимлаштирилган. Бу қонунда умумий характерга эга ҳисобланган деликт назарда тутилиб, бунга кўра, бегона мулкни йўқ қилиш ёки унга зарар етказиш (***damnam injuria datum***) етказилган зарарни ундириш бўйича мажбурият туғдирган. Аквилый қонунида айниқса бегона чорва ва қулларни йўқ қилиш учун жавобгарликка алоҳида эътибор берилган.

Никоҳ-оила ҳуқуқи. Классик давр никоҳ-оила ҳуқуқининг характерли белгиси патриархал оиланинг прог-рессив емирилиши ҳисобланган. Эр ҳокимиятига асосланган никоҳ II асрга келиб қўлланмай қўйган, хотиннинг эри уйида яшаши йиллар ўтиши билан эр ҳукмронлигининг автоматик вужудга келишига олиб келмайдиган бўлган. **Эр ҳокимиятсиз никоҳ (*sine manu mariti*)**-нинг янги шакли тарқала бошлаган. Бундай никоҳга кирган аёл ўзининг аввалги оиласи билан алоқасини узмаган, маълум мулккий мустақиллигини сақлаб қолган, болаларига нисбатан баъзи ҳуқуқларни олган.

Эр ҳокимиятига асосланмаган никоҳ эр-хотиннинг ўзаро келишуви бўйича, шунингдек, улардан бирининг талаби бўйича осонгина бекор қилиниши мумкин бўлган. Рим қулдорлик жамиятининг умумий инқирози оилавий муносабатларни ҳам кучсизлантирган, ажралишлар оддий ҳодиса бўлиб қолган. **Конкубинат - эркаклар ва хотинларнинг расмийлаштирилмаган доимий биргаликда яшаши** кенг тарқалган. Император Август оилавий муносабатлар соҳасидаги салбий ҳодисаларни бартараф этиш мақсадида никоҳсизлик ва боласизликни жазоловчи қонун чиқарган. Ҳатто иккита консулдан қайси бирининг болалари кўп бўлса, ўшаниси хизмат бўйича имтиёзга эга бўлган.

Бу вақтда сеп-сидирға билан боғлиқ янги қоидалар жорий этилган. Бунга кўра, гарчи сеп-сидирға илгаригидек эрнинг мулки бўлиб қолаверган бўлса ҳам, эр ундан биргаликда турмуш кечириш мақсадларида фойдаланиши лозим эди ва ажралиш ҳолларида ундан маҳрум бўлган. Август вақтидан бошлаб сеп-сидирға сифатида олган ер участкасини эр фақат хотин ёки унинг қариндошлари (когнат-

лари) розилигисиз бегоналаштириши мумкин бўлган. Никоҳ-оила муносабатлари соҳасида бундай янги қоидаларнинг жорий этилишидан асосий мақсад бу вақтда кенг тарқалган ва асосан бой римлик оилалар азият чекиб келаётган кўп эркакларнинг бой римлик аёллар билан ғараз ниятлардаги никоҳига барҳам беришга қаратилган эди.

Патриархал оиланинг емирилиши ота ҳокимиятининг кучсизланишида ҳам ўз ифодасини топган. Болаларни сотиш амалиёти тугаган ва уларни ота томонидан ўлдирилишига эса постклассик даврда оғир жиноят деб қараладиган бўлган. Оила бошлиғи ҳукмронлигидаги оила аъзоларининг мулкий мустақиллиги кучайган. Ўғиллар кўпинча деҳқончилик, хунармандчилик ёки савдо билан шуғулланиш учун отасидан махсус мулк (пекулий) олганлар. Ўғиллар томонидан отадан олинган пекулий ва бошқа барча мулклар юридик жиҳатдан отанинг мулки ҳисобланган. Бироқ, пекулий, айниқса, ҳарбий хизматга кирган ўғилга ажратилган ер участкаси тобора ажралиб борган. Ўғил амалда бундай ерни ўз мулки қилиб олган, ўз меросхўрига қолдира олган ва ҳатто мазкур мулк юзасидан отаси билан битим туза олган.

Васийлик институти ҳам қатор ўзгаришларга учраган. Преторлик эдикти билан васийнинг васийлигидагиларнинг ишларини юритиш учун жавобгарлиги ўрнатилган. Вояга етган аёллар устидан васийлик қилиш аста-секин йўқолиб, постклассик даврда уларнинг муомала лаёқати амалда эркакларнинг муомала лаёқати билан тенглаштирилган.

Мерос ҳуқуқи. Кучли ота ҳокимиятининг юмшатилиши мерос ҳуқуқида ҳам баъзи ўзгаришларга сабаб бўлган.

Преторлик эдикти билан меросхўрларнинг доираси анча кенгайтирилган. Меросхўрлар таркибига, шунингдек, ўлган кишининг эркинликка чиқарилган болалари ва эри билан яшаган хотиннинг олтинчи даражагача бўлган туғишган когнатлари ҳам киритилган. Қариндошлик ағнат тизимининг илгариги аҳамиятининг заифлашиши ва мерос ҳуқуқида қондошлик алоқаларига асосланган когнат қариндошликнинг тан олиниши аста-секин императорлик қонунларида ҳам мустаҳкамланиб борган.

Преторлик эдикти **васият** шаклига ҳам ўзгариш киритган. Васиятни энди мураккаб тартибот асосида (“мис ва тарози ёрдами билан”) тузиш талаб қилинмайдиган бўлган. Васият, қоида бўйича, оғзаки тарзда эмас, балки маълум шаклларга амал қилган ҳолда ёзма равишда тузила бошланган. Принципат даврида фақат аскарларнинг васиятлари қандайдир расмиятчиликлар талаб қилмаган. Постклас-

сик даврда еттита гувоҳ иштирокида тузиладиган хусусий васиятномалар билан бир қаторда юнон ҳуқуқидан ўзлаштириб олинган магистратлар иштирокида тузиладиган ва маҳаллий ҳокимиятларнинг қайдномаларига киритиладиган ёки императорлик архивига сақлаш учун ўтказиладиган омавий васиятномалар ҳам амалиётга кириб келган. Васият эркинлигининг чекланиши кучайган. Масалан, қонуний меросхўрларни етарлича асослар бўлмай туриб мулкдан маҳрум қилувчи васиятномаларнинг юридик кучи тан олинмаган. Васиятномалар тузишда қонуний меросхўрлар учун мажбурий ҳиссанинг миқдори (мулкнинг 1/3 қисми миқдоригача) кўпайтирилган.

Классик даврда васиятномаларда **легатлар** (васиятномадан воз кечиш) ўрнатиш кенг тарқалган. Бунга кўра, меросхўр васият қилинган шахснинг кўрсатмаси билан мулкнинг маълум қисмини бошқа шахсга беришга мажбур бўлган. Меросхўрнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида милоддан аввалги I асрда шундай қоида қонуний мустаҳкамланган эдики, унга кўра, легатлар кўринишида мулкни беришда меросхўр ҳеч бўлмаганда мероснинг тўртдан бир қисмини ўзида сақлаб қолиши мумкин бўлган. Мулкнинг майли қисмини қандайдир шахсга бериш ҳақидаги фармойиш (кўрсатма) васиятнома тузмасдан ҳам берилиши мумкин бўлган. Бу, масалан, васият бўйича расман мерос олиши мумкин бўлмаган шахсларга - перегринларга, аёлларга ва бошқаларга нисбатан амалга оширилган. **Фидеикомислар** деб аталадиган бундай фармойишлар дастлаб меросхўрлар учун мажбурий ҳисобланган. Бироқ Август императорлиги даврида уларга юридик куч берилган. Постклассик даврда (айниқса Юстиниан кодификациясида) кўпгина фидеикомислар амалда легатлар билан қўшилиб кетган.

Фукаролик жараёни Претор ҳуқуқининг ривожланиши **шаклларидаги ўзгаришлар.** билан мураккаб ва архаик легисакцион жараён ўрнига **формуляр жараён** келган. Бундай кўринишдаги жараён **махсус қонун (lex Aebutio)** қабул қилингандан кейин милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўрнатилган. **Формуляр жараёнда** преторнинг роли анча ошган. Претор энди илгариги легисакцион жараёнда бўлганидек тарафлар томонидан бажариладиган диний маросимларнинг **пассив иштирокчиси** бўлмай қолган. Биринчи босқичдаги суд ишлари юритиш ("ин юре")нинг аҳамияти ўсган. Айнан шу ерда **низонинг ҳуқуқий моҳияти ўрнатилган.** У преторнинг хулоса (формула)сида ўз ифодасини топган. Бундай хулосада қа-

самхўр судьяга муайян ишни қандай ҳал қилиш кераклиги кўрсатилган. Преторлар савдо айланиши талабларига ва хусусий мулкчиликни мустаҳкамлаш заруриятига қараб аста-секин қонунлар ва одатлардан воз кечиб, даъволарнинг янги формулаларини туза бошлаганлар. Претор янги формулалар ва даъволар тузиб, ўз эдикти воситасида хусусий ҳуқуқнинг мазмунан ривожланишига кўмаклашган.

Классик даврнинг охирига келиб, айниқса доминат даврида **экстраординар жараён** кенг тарқала бошлаган. Милоннинг III асрига келиб экстраординар жараён формуляр жараённи тўла сиқиб чиқарган. Формуляр жараён энди ҳатто суд ишлари юритиш ҳақида сўз боровчи муҳим Диоклеотиан қонунида ҳам эслаб ўтилмайди.

Экстраординар жараёнда суд ишлари юритишнинг анъанавий икки босқич: **“ин юре”** ва **“ин юдицио”**га бўлиниши йўқолган. Ишни кўришга қабул қилиб олган магистрат энди уни бошидан охиригача, яъни қарор чиқаришгача юритадиган бўлган. Агар охириги босқичга қасамхўр (ҳакам) судья жалб қилинса, унда бу судья ўзини тайинлаган магистрат номидан ҳаракат қилган. Жавобгарни судга олиб келиш даъвогарнинг ташвиши бўлмай қолган. Магистрат энди қаттиқ процессуал доиралар билан боғлиқ бўлмай, жараён иштирокчиларига мажбурий таъсир этиш чоралари қўллаш оладиган, уларни ўз фармойишларини бажаришга мажбурлай оладиган бўлиб қолган. Жараён ошқора бўлмай қолган, ёпиқ биноларда ўтказилган. Агар илгари суд ишларини юритиш бепул (текинга) бўлган бўлса, энди суд пошлиналарини йиғиш жорий қилинган. Бу айниқса доминат даврида кенг тарқалган. Гарчи фуқаролик жараёни ҳали асосан оғзакиликча қолган бўлса ҳам, аммо томонларнинг асосий баёнотлари суд қайдномаларига ёзиб қўйилган. Бу эса ўз навбатида ёзма суд ишлари юритишга асос солган.

Магистрат томонидан чиқарилган суд қарорига апелляция қилиш жорий этилган. Бироқ олий апелляцияга берган шахслар ишда иккинчи марта ҳам ютқазсалар жуда катта жарима тўлаганлар.

Жиноят ҳуқуқи Римда республика институтларининг инквизиция ва императорлар бутун ҳоқимиятчилигининг ўсиши билан боғлиқ ўзгаришлар таъсирида рим жиноят ҳуқуқи соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берган. Рим жиноят ҳуқуқи бу вақтда империянинг бутун ҳудудига ва аҳолининг барча тоифаларига, жумладан, перегринларга ҳам ёйилган. Мавжуд тартиботларни ҳар томонлама ҳимоя қилиш мақсадида жиноий репрессия кучайтирилган.

Мазкур даврда жиноят ҳуқуқи ривожланишидаги характерли тенденция шундан иборат бўлган эдики, **қатор хусусий деликтлар аста-секин жинойий жазоланадиган бўлган, жиноятлар (crimen publicum) категориясига киририлган.** Масалан, ўғрилиқ илгаригидек хусусий деликт ҳисобланган, лекин қатор ҳолларда (бузиб ёки куч ишлатиб ўғрилиқ қилиш, катта йўлларда ўғирлик қилиш ва ҳ.к.) анъанавий жарима чораларига яна давлат томонидан бериладиган жазолар ҳам қўшилган.

Бу даврда жуда кўп янги жиноятлар, шу жумладан **давлат асосларига хавfli тажовуз сифатида кўриладиган жиноятлар** пайдо бўлган. Агар республика даврида "улугларни ҳақорат қилиш" (магистратларга қаршилик кўрсатиш ва бошқалар) республика институтларига қарши қаратилган жиноятларни ўз ичига олган бўлса, принципат даврида бу тушунча энди император ҳокимиятига қарши жиноятлар деб қараладиган бўлган. Бундай жиноятлар қаторига - императорни ағдариш мақсадида фитна уюштириш, император ёки унинг чиновниги ҳаётига суиқасд қилиш, императорнинг диний маросимларини тан олмаслик ва бошқалар кирган.

Рим давлатининг манфаатларига бевосита тааллуқли бўлган жиноятларга, шунингдек, ҳазина мулкини ўзлаштириш ва давлат маблағларини талон-тарож қилиш, порахўрлик, сохтакорлик, сохта пуллар яшаш, тақиқланган йиғилишларда ва бирлашмаларда иштирок этиш, дон ва бошқа маҳсулотлар билан чайқовчилик қилиш, солиқлар тўламаслик ва бошқалар кирган. Доимий армиянинг ўсиши муносабати билан ҳарбий жиноятлар сони ҳам ўсган. Уларнинг ичида жангда ҳиёнат қилиш, қочиш, қуролини йўқотиш, кўмондонга бўйсунмаслик ва ҳоказолар ажралиб турган. Юқоридагилар билан бирга шунингдек қатор диний жиноятлар ҳам мавжуд бўлган. Диний жиноятлар, айниқса, постклассик даврда христианликнинг расман тан олиншидан кейин анча ўсган.

Шахсга қарши жиноятлар ичида турли кўринишлардаги одам ўлдиришдан ташқари "озор етказишлар", аввало, XII жадвал қонунлари бўйича хусусий деликт деб қаралган тан жароҳати етказишлар оммавий деликтлар деб ҳисобланадиган бўлган. Мулкий ва ижтимоий тенгсизликнинг чуқурлашуви муносабати билан империя даврида тан жароҳати етказганлик учун жавобгарлик жабрланувчининг ижтимоий мавқеига қараб белгилана бошлаган.

Оила ва ахлоқ соҳасига тааллуқли жиноятлар доираси ҳам кенгайган. Бунда айниқса христианлик динининг

таъсири катта бўлган. Бундай жиноятларга яқин қариндошларнинг жинсий алоқада бўлиши, эр-хотиннинг бир-бирига хиёнати, кўп хотинлилик (полигамия), эрга тегмаган аёл билан бирга яшаш, баччабозлик ва бошқалар кирган.

Рим империясида шунингдек **жазоларнинг турлари** ҳам бирданига ўсган. Агар жазо дастлабки вақтларда етказилган зарарни ундириш тамойили асосига қурилган бўлса, доминат даврида эса у борган сари кўпроқ қўрқитиш мақсадини кўзлаган. Кечки республика даврида рим фуқароларига қўлланилмаган ўлим жазоси императорлик даврида яна қайта тикланган, бунинг устига унинг янги кўринишлари: ёқиб юбориш, осиш, қўл-оёқларини бутга (крестга) тортиб михлаш, сувга чўктириш пайдо бўлган.

Оғир жиноятлар учун, шунингдек, конларда жуда оғир ишларга маҳкум этиш (бунда маҳкумларга давлатнинг абадий қуллари сифатида қаралган), маълум муддатларга мажбурий ишларга (йўллар қуришга ва бошқаларга) жўнатиш, гладиаторликка¹ бериш ҳам тайинланган. Сургун қилишнинг турли кўринишлари: фуқароликни йўқотиш билан Римдан ҳайдаш, тўлиқ яккалаб қўйиш билан оролга сургун қилиш, вақтинча сургун кабилар кенг қўлланилган. Сургун жойини ўз ҳолича ташлаб кетган маҳкумларга ўлим жазоси тайинланган. Жиноятларнинг баъзи турлари бўйича тан жазолари назарда тутилган, маҳкумларнинг мол-мулкни мусодара қилиш тез-тез қўлланиб турган (бунда фақат мулкнинг маълум қисми болалар учун қолдирилган).

Императорлик даврида (айниқса доминат даврида) жиноят ҳуқуқининг характерли белгиси жинойий жавобгарликнинг очиқ кўринишдаги табақавий тамойилда эканлигида эди. Илгариги даврлардаги каби бу даврда ҳам айнақса қуллар шафқатсизларча билан жазоланганлар. Янги жазо чоралари ҳам назарда тутилган. Милоднинг 10 йилида қабул қилинган сенатус-консултга биноан бирор қул томонидан хўжайинни ўлдирганлик учун шу уйда бўлган ва унинг ҳаётини сақлаб қолишга ҳаракат қилмаган барча қуллар ҳам ўлимга маҳкум этилган. Олий табақаларнинг вакиллари (сенаторлар, суворийлар, декурионлар ва бошқалар) жуда оғир ишларга (каторга) ва мажбурий ишларга жўнатиш, савалаш ва ҳоказолардан озод этилган, бундай жазолар сургун билан алмаштирилган.

Илк империя даврида имтиёзли шахслар ўз қариндошларини ўлдирган ҳолда ўлим жазоси билан жазоланишлари

¹ Гладиатор - қадимги Римда томоша майдонида кураш туширилган қул, ҳарбий асир.

мумкин эди, доминат даврида эса тўрт ҳолатда: одам ўлдириш, ўт қуйиш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш ва жаноби олийларини ҳақорат қилиш ҳолларида ўлимга маҳкум этилганлар. Шу вақтнинг ўзида қуйи табақадаги шахслар ўттиз бир турдаги жиноятлар учун ўлим жазоси билан жазоланганлар. Жазолар соҳасида аскарлар баъзи имтиёзлардан фойдаланганлар, яъни осиб ўлдирилмаганлар, конларга сургун қилинмаганлар. Лекин баъзи ҳарбий жиноятлар учун қаттиқ жазоланганлар, албатта. Жазо танлаш ва унинг оғирлигини белгилаш кўп даражада судьяларга боғлиқ эди. Судьялар бу соҳада айниқса, императорлик даврида бутун жиноий суд тизими ва жараёнининг қайта тузилиши муносабати билан катта имкониятларга эга бўлган эдилар.

Жиноят жараёни (айниқса доминат даврида) очиқ ифодаланган инквизицияга оид (шафқатсиз, ваҳшиёна) характер касб этган. Судья (император чиновниги) ўз қўлида ҳам айблов, ҳам суд қилиш функцияларини тўплаган. Суд ёпиқ эшикларда ўтказилган, айбланувчи ҳуқуқий ёрдам ҳуқуқидан маҳрум этилган, республика даврида мавжуд бўлган бошқа процессуал кафолатлар йўқотилган. Суд жараёни давомида қуйи табақага мансуб кишиларга илгари қулларга қилингани каби қийноқлар қўллана бошланган. Суд ҳукми устидан юқори турувчи императорлик судига апелляция тартибда шикоят қилиш мумкин эди (дастлаб иккита инстанцияга, Диоклетиандан сўнг учта инстанцияга йўл қўйилган). Айбланувчи учун янги ва ягона кафолат императорлик ибодатхоналарида ва императорларнинг ҳайкали ёнида бошпана топиш ҳуқуқи бўлган. Бу уни қамоққа олинишдан вақтинча сақлаши мумкин эди.

Классик даврнинг Рим жиноят ҳуқуқида юридик техника соҳасида баъзи прогресс ҳолат кўзга ташланган. Масалан, айб, иштирокчилик, суиқасд ва бошқа тушунчалар ишлаб чиқилган. Бироқ императорлар ўзбошимчаликларининг ўсиши натижасида бундай кўпгина умумий ва муҳим тоифалардан императорлик судларида амалда фойдаланилмай қолган. Лекин улар кейинчалик Фарбий Европанинг ўрта асрлардаги жиноят ҳуқуқи ривожланишига маълум таъсир ўтказган.

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ	3
КИРИШ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи - асосий тари-хий-ҳуқуқий фан	5
1. Фан ва унинг тарихи.....	5
2. Фаннинг вазифаси, предмети ва аҳамияти.....	10
3. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихининг юридик ва ижтимоий фанлар тизимида тутган ўрни.....	12
4. Фан ўрганадиган масалаларни текшириш услублари.....	16
5. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихини даврларга ва таркибий қисмларга бўлиб (системага солиб) ўрганиш.....	24
МУҚАДДИМА БЎЛИМ. Давлат ва ҳуқуқ тарихидан олдинги давр	26
1. Ибтидоий жамият ва давлат пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган ижтимоий бошқариш шакллари.....	26
2. Жамият устидаги қурилмаларнинг пайдо бўлиши ва илк давлатларнинг ташкил топиши.....	31
I БЎЛИМ. Қадимги Шарқ мамлакатлари давлати ва ҳуқуқи	
I боб. Қадимги Шарқ мамлакатларида давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг хусусиятлари	39
II боб. Қадимги Миср давлати ва ҳуқуқи	45
1. Қадимги Мисрда давлатнинг ташкил топиши ва даврларга бўлиниши.....	45
2. Илк подшолик (милоддан аввалги 3100-2800 йиллар).....	48
3. Қадимги подшолик (милоддан аввалги 2800-2250 йиллар).....	51
4. Ўрта подшолик (милоддан аввалги 2250-1750 йиллар).....	57
5. Янги подшолик (милоддан аввалги 1584-1071 йиллар).....	60
6. Сўнгги подшолик (милоддан аввалги XI-VI асрлар).....	63
7. Қадимги Миср ҳуқуқининг асосий белгилари.....	65
III боб. Қадимги Месопотамияда давлат ва ҳуқуқ (Шумер ва Аккад)	75
1. Давлатларнинг пайдо бўлиши.....	75
2. Қадимги Шумернинг ижтимоий ва давлат тузуми.....	81
3. Бобил давлатининг ижтимоий тузуми.....	82
4. Бобилнинг давлат тузуми.....	91
5. Қадимги Месопотамияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	96
IV боб. Қадимги Ҳиндистон давлати ва ҳуқуқи	123
1. Қадимги Ҳиндистон давлатининг ташкил топиши ва ривожланишига умумий тавсиф.....	123
2. Ижтимоий тузуми.....	126

3. Давлат тузуми.....	131
4. Хуқуқнинг асосий белгилари.....	139
V боб. Қадимги Хитой давлати ва ҳуқуқи.....	151
1. Энг қадимги Хитой тўғрисида умумий маълумот.....	151
2. Қадимги Хитойдаги илк Шан (Инь) давлати (милоддан аввалги XVIII - XII асрлар).....	152
3. Чжоу давлати (милоддан аввалги XI-III асрлар).....	155
4. Цинь давлати (милоддан аввалги 221-207 йиллар).....	160
5. Хань давлати (милоддан аввалги 206-йилдан-милоддаги 220-йилгача).....	162
6. Қадимги Хитойда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	166
II БЎЛИМ. Антик дунё давлати ва ҳуқуқи	
VI боб. Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим давлати ва ҳуқуқига умумий тавсиф.....	184
1. Антик дунёда давлатнинг вужудга келиши ва полис тизими.....	184
2. Антик дунё давлатларида ҳуқуқнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари.....	190
VII боб. Қадимги Юнонистонда давлат ва ҳуқуқ.....	193
1. Қадимги Юнонистон тарихига умумий тавсиф.....	193
2. Юнонистондаги энг қадимги давлатлар.....	195
3. Гомер ва архаик даврларда Юнонистон.....	198
4. Қадимги Афина давлатининг ташкил топиши.....	201
5. Афина давлатининг ривожланган даври (милоддан аввалги V-IV асрлар).....	214
6. Афина давлатининг (демократиясининг) инкирози ва емирилиши.....	224
7. Спарта қулдорлик давлати.....	225
8. Афина ва Спартада ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	237
VIII боб. Қадимги Рим давлатининг ташкил топиши ва ривожланиши.....	251
1. Қадимги Римда давлатнинг ташкил топиши.....	252
2. Республика даврида Римнинг ижтимоий-сиёсий тузуми.....	259
3. Республиканинг қулаши ва империяга ўтиши.....	273
4. Рим империяси.....	278
IX боб. Рим ҳуқуқи.....	290
1. Рим ҳуқуқининг дунё тарихида тутган ўрни ва унинг ривожланишидаги асосий босқичлар.....	290
2. Рим ҳуқуқи манбаларининг ривожланиши.....	292
3. Энг қадимги даврда Рим ҳуқуқи.....	307
4. Классик ва постклассик даврларда Рим ҳуқуқи.....	316

Ҳайдарали МУҲАМЕДОВ

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТИ
ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ**

(Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи)

1 қисм

Муҳаррир	Ҳ.Жалолов
Рассом	А.Баҳромов
Техн.муҳаррир	А.Раҳимов
Компьютерда саҳифаловчи	М.Ходжиева

Босишга 1999 йил 2 апрелда рухсат этилди. Қоғоз бичими
60x84 1/16. Босма табоғи 21,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 18,6.
Адади 5000 нусха. 3985 буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги “Адолат” нашриёти.
700047. Тошкент, Сайилгоҳ, 5.

**“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни босмахонаси.
700083. Тошкент, Буюк Турон, 41.**